

పోతన మహాభాగవతం - అలంకార వైభవం

POTANA MAHABHAGAVATAM – ALANKARA VAIBHAVAM

Thesis submitted in fulfillment of the requirements for the award of the degree of

DOCTOR OF PHILOSOPHY IN TELUGU

Submitted by

GODAVARI VENKATA MURALI MOHAN, M.A., M.Phil.
(Registration No. P 8288)

Guided by

Dr. T.S. GIRIPRAKASH, M.A., Ph.D.
Senior Professor and Head (Retd.)
Department of Telugu & Comparative Literature
Madurai Kamaraj University, Madurai



Department of Telugu & Comparative Literature
MADURAI KAMARAJ UNIVERSITY
MADURAI – 625 021
AUGUST, 2013

GODAVARI VENKATA MURALI MOHAN, M.A., M.Phil.,
Part-Time Ph. D. Scholar (Regd. No. P 8288)
Department of Telugu and Comparative Literature
Madurai Kamaraj University
MADURAI-21

DECLARATION

I, Godavari Venkata Murali Mohan, hereby declare that the thesis, 'POTANA MAHAA BHAAGAVATAM – ALANKAARA VAIBHAVAM' (POTANA MAHAA BHAAGAVATAM – THE GLORY OF FIGURES OF SPEECH) is the result of a study originally carried out by me under the guidance of Dr. T.S. GIRI PRAKASH, Senior Professor & Head (Retd), Department of Telugu and Comparative Literature, Madurai Kamaraj University, Madurai. This work has not been submitted earlier in full or in part for any degree or diploma in this or any other University.

I also declare that no part(s) of the thesis is a reproduction from any other source published or unpublished with acknowledgement.

Place : Madurai

Date: (GODAVARI VENKATA MURALI MOHAN)

Dr. T.S. GIRIPRAKASH, M.A., Ph.D.
Senior Professor and Head (Retd)
Department of Telugu and Comparative Literature
Madurai Kamaraj University
MADURAI-21

C E R T I F I C A T E

This is to Certify that the thesis namely 'POTANA MAHAA BHAAGAVATAM – ALANKARA VAIBHAVAM'(POTANA BHAAGAVATAM – THE GLORY OF FIGURES OF SPEECH) is a bonafied record done by Mr. GODAVARI VENKATA MURALI MOHAN under my supervision and submitted in the fulfilment of the award of the Doctor of Philosophy in Telugu.

Signature of the Supervisor

Place : MADURAI

Date: (DR. T. S. GIRIPRAKASH)

విషయసూచిక

క్రమ సంఖ్య	విషయం	పుట సంఖ్య
1	కృతజ్ఞతాంజలి	I
2	తొలిపలుకు	III
3	ఒకటవ అధ్యాయం (ఆ) 15వ శతాబ్దపు సాహిత్యం - రాజకీయ స్థితిగతులు (ఆ) శ్రీనాథుని యుగంలోగల ఇతర కపులు - వారి రచనలు (ఇ) బమ్మెర పోతన జీవిత విశేషాలు - రచనలు	1-18
4	రెండవ అధ్యాయం (ఆ) వ్యాసభూగవతాన్ని పోతన అనువదించడానికి గల కారణాలు - సాఫల్యత (ఆ) ఆంధ్ర మహాబూగవత రచనా పద్ధతి - రచనా శైలి	19-34
5	మూడవ అధ్యాయం (ఆ) అలంకార ప్రస్తావం (ఆ) అలంకారాల సంఖ్య - అలంకార లక్షణ గ్రంథాలు (ఇ) అర్ధాలంకారాల వరీకరణ (ఈ) శబ్దాలంకారాల వివేచన (ఉ) చిత్రకవిత్వం	35-65
6	నాలుగవ అధ్యాయం పోతన భాగవతంలో శబ్దాలంకార సౌందర్యం (1) వృత్యనుప్రాస (2) అంత్యానుప్రాస (3) చేకానుప్రాస (4) లాటానుప్రాస (5) యమకం (6) ముక్తపద్గ్రస్తం	66-104

7	అయుదవ అధ్యాయం	105-282
	పోతన భాగవతంలో అర్థాలంకార వైభవం	
	(1) ఉపమ	106
	(2) రూపకం	121
	(3) ఉత్సోహిక్త	133
	(4) స్వభావోక్తి	141
	(5) అతిశ యోక్తి	155
	(6) శ్లేష	160
	(7) దృష్టింతం	166
	(8) అర్థాంతరన్యాసం	174
	(9) కావ్యరూపత్తి	188
	(10) పర్యాయోక్తి	194
	(11) కారణమాల	201
	(12) సందేహం / బ్రాంతిమంతం	205
	(13) క్రమ	216
	(14) ఉదాత్తం	219
	(15) అసంగతి / విభావన	222
	(16) తుల్యయోగిత / దీపకం	227
	(17) భావిక	229
	(18) వ్యతిరేకం	230
	(19) ఉల్లేఖ	232
	(20) ప్రతీపం	238
	(21) ఆపహ్నాతి	241
	(22) సమ	244
	(23) విషమ	247
	(24) విశేషకం	249
	(25) వ్యజస్తుతి / వ్యజనింద	254
	(26) ప్రతిషేధ	256
	(27) విశేషం	260
	(28) ప్రస్తుతాంకురం	261
	(29) సముచ్చయం	264
	(30) ఉల్లాసం	265

	(31) సార (32) నిదర్శన (33) ప్రతివస్తూపమ (34) విసోక్తి (35) నిరుక్తి (36) సంసృష్టి (37) సంకర	268 271 273 275 277 279 281	
8	ఉపసంహరం		VI-VII
9	ఉపయుక్త గ్రంథ సూచి		VII - IX
10	అనుబంధావళి (ఆ) అనుబంధం - 1 (శబ్దాలంకార పట్టిక) (ఆ) అనుబంధం - 2 (అర్థాలంకార పట్టిక) (ఇ) అనుబంధం - 3 (పోతన ఉపయోగించిన శబ్దాలంకారాల పట్టిక) (ఈ) అనుబంధం - 4 (పోతన ఉపయోగించిన అర్థాలంకారాల పట్టిక)	1-4 1-33 1 1-3	

కృతజ్ఞతాంజలి

‘తల్లియుఁ దండ్రియు గురువును
చలగ కాపాడు దైవసములీ భూమిన్
ఉల్లము నిందుగ భక్తిని
తెల్లము జేసేదను మీకు తృప్తిగ నతులన్’

తెలుగు సాహిత్యంలో స్నాతకోత్తర స్థాయి పట్టాను పుచ్ఛుకొని, ప్రభుత్వ జూనియర్ కళాశాలలో ఉపన్యాసకునిగా విధులలో చేరిన తరువాత పరిశోధనవైపు దృష్టి సారించిన తరుణంలో మదురై కామరాజ్ విశ్వవిద్యాయం వారు అంశకాలికంగా ఎం.ఫిల్. చేసేందుకు అవకాశం ఇచ్చారు. మదురైలో ఆప్పటి తెలుగు మరియు తులనాత్మక సాహిత్య శాఖాధ్వక్షులు గౌరవనీయులు డా. టి.ఎస్. గిరిప్రకాష్ గారి పర్యవేక్షణలో ఎం.ఫిల్. పట్టాను బొందాను. ఆ తరువాత ఆదే విశ్వవిద్యాలయం వారు అంశకాలికంగా పి.పెచ్.డి. కూడా చేసేందుకు కూడా అవకాశం కల్పించడం, తిరిగి ఆయన పర్యవేక్షణలోనే పి.పెచ్.డి. ని కొనసాగించడం నిజంగా నా పూర్వజన్మ సుకృత ఫలమే. తెలుగు సాహిత్య పరిశోధనలో ఈ రెండు మెట్లనూ అధిరోహించే అవకాశం కల్పించిన మదురై కామరాజ్ విశ్వవిద్యాలయం వారికి నేను ఎల్లప్పుడూ బుఱపడిఉంటాను. మృదుభాషి, విద్యనూర్చి అయిన డా. గిరిప్రకాష్గారి పర్యవేక్షణకు, వారిచ్చిన సూచనలకు, వారు చూపిన వాత్సల్యానికి సర్వదా కృతజ్ఞతలు. వారికి ఏమిచ్చినా బుఱం తీరదు. విన్నమ్ ప్రణామాలు మాత్రమే చేయగలవాడను.

పరిశోధనాంశంగా నేను తీసుకున్న విషయం ప్రాచీన సాహిత్యం. అందునా పోతన భాగవతంలో అలంకార ప్రస్తావం. పరిశోధనా క్రమంలో నాకు అప్పుడప్పుడు కలిగే సంశయాలను నివృత్తి చేసి, ఇది పూర్తి కావటానికి పోర్టీకంగా, ఆర్థికంగా దోహదంచేసిన మా తండ్రిగారు, శ్రీ గోదావరి శ్రీరామమూర్తి (భాషాప్రవీణ) గారి పాదపద్మాలకు విన్నమ్మాంజలి.

ప్రభుత్వ కళాశాలలో విధులు నిర్వర్తిస్తున్న నాకు అంశకాలికంగా పరిశోధన చెయ్యటానికి ప్రోత్సహిస్తూ, అనుమతిని మంజూరు చేసిన ఆప్పటి ప్రాంతీయ ఇంటర్వీడియెట్ విద్య సంయుక్త సంచాలకులు, రాజమండ్రి వారికి నా కృతజ్ఞతలు. పరిశోధనా క్రమంలో నన్ను అడుగడుగునా ప్రోత్సహిస్తూ, సహా సహకారాలిచ్చిన శ్రీ వరాహలక్ష్మీనృసింహస్వామి ప్రభుత్వ డిగ్రీ కళాశాల, భీమునిపట్టుం (విశాఖపట్టుం జిల్లా) పూర్వ ప్రెస్నిపాల్ శ్రీ ఎం. రామమోహనరావు గారికి, విధినిర్వహణలోనే కాకుండా విద్య, పరిశోధన, నిర్వహణ మున్నగు విషయాల్లో నన్ను మందుకు నడిపిస్తున్న ప్రస్తుత ప్రెస్నిపాల్ డా. టి.గోర్ దయాకుమారి గారికి నా సహ్యదయ

కృతజ్ఞతాపూర్వక నమస్కారం. నామై అత్యంత అభిమానాన్ని చూపిస్తూ నన్న అన్ని విధాలుగా ప్రోత్సహిస్తున్న నా సహచర ఉపన్యాసకులకు నా హృదయపూర్వక కృతజ్ఞతలు. ఈ క్రమంలో తమ అమూల్యమైన సలహాలను ఇచ్చి ఇతోధికంగా నన్న ప్రోత్సహిస్తున్న డా. కాండూరి సీతారామచంద్రమార్తి (ప్రైనీపాల్, ప్రభుత్వ డిగ్రీ కళాశాల, నర్సిపట్నం)గారికి, డా. ధరణికోటు శ్రావణ్ కుమార్ (రీడర్, భౌతికశాస్త్రాలు) గారికి నా ప్రత్యేకమైన కృతజ్ఞతాపూర్వక అభివందనాలు.

ఈ పరిశోధనలో నేను సంప్రదించిన ఆనేకానేక గ్రంథాల రచయితలకు, కావ్య నిర్మాతలకు, ప్రచురణకర్తలకు హృదయపూర్వక కృతజ్ఞతాంజలి.

పరిశోధనాక్రమంలో అవసరమైన నేను సందర్శించినపుడు నాకు సహాయ సహకారాల నందించిన వివిధ గ్రంథాలయాల నిర్వహణాధిపతులకూ, వెన్నుతట్టి ప్రోత్సహించిన స్నేహితులకూ, వివిధ కళాశాలల అధ్యక్షులకూ, ఉపన్యాసకులకూ నా కృతజ్ఞతాభినందనలు.

పరిశోధనాకాలంలో అవసరమైన సదుపాయాలతో పాటు ఇంటివద్ద ప్రశాంతమైన వాతావరణం కల్పించి, ఈ యజ్ఞంలో నాకు ఎంతో తోడ్పాటు నందించిన నా భార్య శ్రీమతి పద్మావతికి కృతజ్ఞతలు. అలాగే, పరిశోధనా గ్రంథాన్ని స్వయంకంప్యాటురీకరణ చేసేటప్పుడు కలిగే ఇబ్బందులను అధిగమించటానికి సాంకేతికంగా సహాయపడిన నా కుమారులు చి. శాంతిస్వరూప్, చి. శ్రీకృష్ణ భరద్వాజ్ లకు ఆశీస్కారిలు.

తెలుగు కంప్యాటురీకరణ విషయంలో అత్యంత సాలభ్యంగా ఉండే ‘లిఫిత సాఫ్ట్వేర్’ నాకు ఎంతో ఉపయోగపడింది. ఆ సాఫ్ట్వేర్ రూపకర్తలకు నా కృతజ్ఞతాభినందనలు.

-- పరిశోధకుడు

తోలిపలుకులు

తెలుగు సాహిత్యంలో ఆబాలగోపాలాన్ని మైమరపించేదీ, ఆచంద్రతారార్జుమూ నిలిచేదీ పోతన భాగవతం. భక్తితత్త్వానికి ప్రాముఖ్యాన్నిస్తూ పరమాత్మని లీలావినోదాలను అభివర్షించే ఆంధ్ర మహా భాగవతం, ఉత్తమ సాహిత్య విలువలను ప్రోదిచేసుకున్నది. తదనంతర కవులెంతోమంది పోతన చూపిన శైలిని, రచనా సంవిధానాన్ని అనుసరించారు. భక్తిభావంతో, సహజ పాండితీ విలసనంతో రచించిన భాగవతం అనేకమందికి పారాయణ గ్రంథం.

15వ శతాబ్దం తెలుగు సాహిత్యంలో శ్రీనాథయుగంగా విలసిల్లింది. కవిసార్వభౌముడైన శ్రీనాథునికి సమకాలికుడైన బమైర పోతన సామాన్య జీవితం గదిపినవాడు. అర్థంలేని భేషజాలకుపోక, ‘... సత్కుపుల్ హలికులైననేమి? గహనాంతరసీమల కందమూల కొద్దాలికులైననేమి నిజదారసుతోదర పోషషార్థమై! ’ అంటూ ధీమంతంగా చెప్పి ఆచరించి చూపాడు. మహాకావ్యానికి ఉండవలసిన సాబగులాన్ని భాగవతంలో చేర్చి, శబ్ద సౌందర్యానీకీ, అంతకు మించి అర్థ సౌందర్యానికీ పెద్దపీట వేస్తూనే, అనన్య భక్తిభావం వైపు నడిపించాడు పోతన.

పోతన భాగవతంలో కనిపించే ఛందోరీతులూ, అలంకారాలూ పాఠకునికి రసోల్లాసాన్ని, అద్భుతమైన కావ్యానందాన్ని కలుగజేస్తాయనటంలో సందేహం లేదు.

కావ్యంలో అలంకారాల ప్రాధాన్యం అంతా ఇంతా కాదు. ప్రాచీన కాలం నుండి అనేకమైన అలంకార గ్రంథాలు వెలువడ్డాయి. వారు అలంకారాలను ఒక్కుక్కరు ఒక్కువిధంగా విభజించారు. అలంకారాల ప్రయోజనాన్ని వివరించారు. అలంకారాలనేవి కేవలం ప్యాదయోల్లాసాన్ని కలిగించడానికి కాకుండా, భావాన్ని పాఠకుని ప్యాదయంలోనికి నేరుగా చొప్పించేందుకు దోహదం చేస్తాయి. పోతన భాగవతంలో అలంకారాల పరమ ప్రయోజనం అలానే సాక్షాత్కారిస్తుంది. సందర్భానుసారంగా పోతన వాడిన అలంకారాలు భావాన్ని సుగమం చేయటానికి, సందేహాలను నివృత్తి చేయటానికి ఎంతగానో ఉపకరిస్తాయి.

శబ్ద, అర్థ అలంకారాల సమ్మిళితమైన ప్రయోగాలతో తన భాగవతాన్ని అత్యంత ఆక్రూణీయమైనదిగానూ, పరసీయమైనదిగానూ చేశాడు పోతన. కేవలం భక్తిభావంతోనే కాకుండా, అలంకారాల సాబగులవల్ల కూడా పోతన భాగవత పద్యాలను తెలుగు పాఠకులు కంఠసం చేస్తారనటం పోతన అలంకార వైదుష్యానికి ఉదాహరణ. తన రచనద్వారా భగవంతుని ఉనికిని పునరుద్ధాటించడమే కాకుండా, శ్రీమహావిష్ణువు అవతారాలమాటున దాగివున్న పరమ భాగవత రహస్యాల్ని వివరించాడు పోతన. ఈ ప్రయుత్సుంలో ఉపమ, ఉత్సేధక, రూపకం, శ్లేష, ఉల్లేఖ వంటి

IV

అర్థాలంకారాలనూ, వివిధ అనుప్రాసలతో కూడిన శబ్దాలంకారాలనూ సమయాచితంగా ఉపయోగించి, తన భాగవతాన్ని అనర్థరత్నంగా తయారుచేశాడు. ఈ విధమైన అలంకార విన్యాసం, పారకనికి విషయ పరిగ్రహణలోనూ, అంతర్గత భావ పరిగ్రహణలోనూ ఇతోధికంగా దోహదపడటమే కాకుండా, ఆ ఎద్దాలను ఎప్పటికీ గుర్తుంచుకునేలా చేస్తాయని చెప్పవచ్చు.

తెలుగు సూహిత్యంలో అజరామరమైనది పోతన భాగవతం. పురుషార్థ ప్రదాయిని. కావ్యంలో అలంకారాల ప్రాధాన్యం అంతా ఇంతా కాదు. పి.హెచ్.డి. పరిశోధనాంశంగా పోతన ఆంధ్ర మహాభాగవతంలోని అలంకారాల పైభవాన్ని ఎంచుకోవటానికి ప్రధాన కారణం ఇదే. పుణ్యం, పురుషార్థం -- రెండూ లభిస్తాయనే ఉద్దేశం. పోతన భాగవత గ్రంథనిదివి చాలా ఎక్కువ. అయినప్పటికీ అందులోని అలంకారాలను పూర్తిస్థాయిలో పరిశీలించే ప్రయత్నం చేయడమే ఈ గ్రంథరచనా సముద్దేశం.

విశ్వవిద్యాలయ నిబంధనలకు అనుగుణంగా పుటల సంఖ్యను దృష్టిలో పెట్టుకొని, ఈ సిద్ధాంత గ్రంథాన్ని రాయటం జరిగింది. ఈ సిద్ధాంత గ్రంథం ఐదు అధ్యాయాలుగా వింగడించబడింది.

1 వ అధ్యాయంలో 15 వ శతాబ్దపు సూహిత్యం - రాజకీయ స్థితిగతులు, సామాజికత, బమ్మెర పోతన సమకాలీన కవులు - వారి రచనలు, బమ్మెర పోతన జీవిత విశేషాలు, రచనలు పేర్కొనబడ్డాయి.

2 వ అధ్యాయంలో వ్యాస మహా భాగవతాన్ని అనువదించేందుకు గల కారణాలు, సాఫల్యత, ఆంధ్ర మహా భాగవతం రచనా పద్ధతి, రచనా శైలి, అనే అంశాలు వివరించబడ్డాయి.

3 వ అధ్యాయం పూర్తిగా అలంకార ప్రకరణం. ఇందులో అలంకార ప్రస్తావం, అలంకారాల సంఖ్య - అలంకార లక్ష్మణ గ్రంథాలు, అర్థాలంకారాల వరీకరణ, శబ్దాలంకారాల వివేచన, చిత్రకవిత్వం చోటుచేసుకొన్నాయి.

4 వ అధ్యాయం పోతన భాగవతంలో శబ్దాలంకార వివేచన. వివిధ శబ్దాలంకారాలను పోతన ఉపయోగించిన తీరును వివరించే ప్రయత్నం చేస్తుంది.

5 వ అధ్యాయం పోతన భూగవతంలో అర్థాలంకార వివేచన. అనేకానేక అర్థాలంకారాలు పోతన భూగవతాన్ని ఎలా పరిపుష్టం చేశాయో, ఆయా అలంకారాల సౌదర్యం విడివిడిగా పేర్కొనడం జరిగింది.

3 వ అధ్యాయానికి అనుబంధాలుగా శబ్దాలంకారాల, అర్థాలంకారాల పట్టికలను, 4 వ అధ్యాయానికి అనుబంధంగా పోతన ఉపయోగించిన శబ్దాలంకారాలను, 5 వ అధ్యాయానికి అనుబంధంగా పోతన ప్రయోగించిన అర్థాలంకాలను పట్టికల రూపంలో మొత్తం 4 అనుబంధాలు చేర్చడం జరిగింది.

ఈకరకంగా పోతన భూగవతంలోని అలంకారాలను పరిశీలించే ప్రయత్నం చేయడం, సముద్రాన్ని ఈదడం వంటి దుస్సహస్రమే అవుతుంది. అయినప్పటికీ, ప్రయత్నాలోపంలేకుండా రచించిన ఈ సిద్ధాంతగ్రంథం సహృదయుల, పాతక హంసావతంసుల ఆశీస్నులు అందుకొంటుందనే భావిస్తున్నాను.

POTHANA BHAAGAVATAM – ALANKAARA VAIBHAVAM

పోతన భాగవతం - అలంకార వైభవం

ఒకటవ అధ్యాయం

15 వ శతాబ్దపు సాహిత్యం -- రాజకీయ స్థితిగతులు

బమ్మేర పోతన సమకాలీన కవులు - వారి రచనలు

బమ్మేర పోతన జీవిత విశేషాలు, రచనలు

15 వ శతాబ్దపు సాహిత్యం -- రాజకీయ స్థితిగతులు

శ్రీనాథుని సాహిత్య యుగం అనేసరికి రెడ్డి రాజుల యుగం గుర్తుకురాక మానదు. రెడ్డి రాజుల పరిపాలనా దక్కత, రెడ్డి రాజుల సాహితీ సేవ పరస్పర శ్లాఘనీయాలు. రెడ్డి రాజ్యాన్ని మహోన్నత స్థితికి తెచ్చిన రెడ్డి రాజ్య స్థాపకుడు ప్రోలయ వేమారెడ్డి. ఇతడు క్రీ. శ. 1325-1353 కాలానికి చెందినవాడు.¹ ఎట్టిన కృతమైన హరివంశానికి కృతిభర్త. అతడు ఎంతటి సాశీల్యము, శార్యము, భక్తి, దానాదిగుణాలు కలవాడో అంతటి సాహితీ ప్రియుడు. అద్దంకి రాజధానిగా చేసికొని పరిపాలించిన ప్రోలయ వేమారెడ్డి, అతని తమ్ముడైన మల్లారెడ్డిల ఆధిపత్యంలో వర్తక వాణిజ్యం, రాజ్య సుస్థిరత, సాహితీ సేవలు కీర్తిని పొందాయి.

ప్రోలయ వేముని తరువాత అతని కుమారుడు అనపోతారెడ్డి రాజ్యాన్ని చేపట్టి, రాజధానిని కొండవీటికి మార్చాడు. ఇతడు క్రీ. శ. 1353-1364 కాలానికి చెందినవాడు.² ఇతని తర్వాత ఇతని సోదరుడు అనవేమారెడ్డి రాజైనాడు. ఇతని కాలం క్రీ. శ. 1364-1386. వీరి కాలంలో బాలసురస్వతి అనే పండితుడు విద్యాధికారిగా ఉండేవాడు. అనవేమారెడ్డి దాన ప్రతిష్ఠుడు. విద్యాధికులను గౌరవించేవాడు. ఇతని కాలంలోనే పిన్నవయస్యుడైన శ్రీనాథుడు మరుత్తరాట్టరిత్రము, పండితారాధ్య చరిత్రము, శృంగార నైషధము అనే రచనలు చేశాడు. అనవేమారెడ్డి తరువాత కుమారగిరిరెడ్డి కొండవీటికి రాజైనాడు. ఇతడు అనపోతారెడ్డి కుమారుడు. ఇతని కాలం క్రీ. శ. 1386 - 1403.³ ఇతనికి కర్మార వసంతరాయలనే బిరుదు ఉంది. ఇతడు భోగలాలసుడు. వసంతరాజీయును నాట్యశాస్త్రాన్ని రచించాడని ప్రతీతి. శ్రీనాథుని హరవిలాస కృతిపతియైన అవచి తిప్పయ సెట్టి ఈ రాజుకు పలు సుగంధ ద్రవ్యాలు సమకూర్చువాడని తెలుస్తోంది. కుమారగిరిరెడ్డికి సంతాసం లేకపోవటంతో అతని తరువాత అతని పెదతండ్రి మనుషుడు పెదకోమటి వేమారెడ్డి కొండవీటి పగ్గాలు చేపట్టాడు. ఇతని కాలం క్రీ. శ. 1403 - 1420.⁴

పెదకోమటి వేమారెడ్డి కాలంలో సాహితీ వైభవం శిఖరాలను తాకిందని చెప్పవచ్చు. పెదకోమటి వేమారెడ్డి స్వయంగా కవి. బహుగ్రంథకర్త. సంగీత శాస్త్రాన్ని బౌపోశన పట్టాడు. ‘సాహిత్య చింతామణి’ అనే అలంకార శాస్త్రా గ్రంథాన్ని, ‘సంగీత చింతామణి’ అనే సంగీత శాస్త్రా గ్రంథాన్ని, ‘వీర నారాయణ చరిత్ర’, ‘సప్తశతీ సార టీక’ అనే గ్రంథాలను, ‘శృంగార దీపిక’ అనే వ్యాఖ్యాన గ్రంథాన్ని రచించాడు. ఇతని కాలంలోనే శ్రీనాథమహాకవి, రెడ్డి రాజ్యాన్ని

1. History and Culture of Andhra Pradesh, P.R. Rao – Part-I Chapter-5 Page 82

2. అదే - పుట 83

3. అదే - పుట 84

4. అదే - పుట 85

అస్తానకవి అయ్యాడు. అనేక కావ్యాలను రచించి, ఆంధ్రమాతకు అర్పించాడు.

పెదకోమటి వేమారెడ్డి అనంతరం అనతికాలం రాచవేమారెడ్డి పరిపాలన చేశాడు. ఇతనికాలం క్రీ. శ. 1420 - 1425.⁵ ఇతని కాలంలో కొండవీటి రాజ్యం క్షీణదశకు చేరింది. కొండవీటి రాజ్యం తరువాత శ్రీనాథుడు రాజమహాంద్రవర రెడ్డను ఆశ్రయించాడు. రాజమహాంద్రవర రెడ్డిరాజ్య స్థాపకుడు కాటయవేముడు. ఇతడు కూడా సంస్కృత పాండిత్యం కలవాడే. కుమారగిరి రాజీయమనే వ్యాఖ్యాన గ్రంథ రచయిత. ఇతని కాలం క్రీ. శ. 1403 - 1415.⁶ ఇతడు కుమార గిరిరెడ్డికి బావమరది. బావగారగు కుమారగిరి రెడ్డి అంటే ఇతనికి వల్లమాలిన అభిమాసం, గౌరవం అని తెలుస్తోంది. ఇతని కుమారునికి కుమారగిరి అనే పేరు పెట్టడం, అనేక గ్రామాలకు కుమారగిరిపురమనే పేరు పెట్టి దానాలివ్వడమే దీనికి తార్కాణ. ఇతడు రాజనీతిలోను, యుద్ధ వ్యాప్తిల్లోనూ నిపుణుడు.

కాటయ వేముని అనంతరం అతని కుమారుడు కుమారుడు కుమారగిరి అత్యల్పకాలం అంటే క్రీ. శ. 1414 - 1416 వరకు మాత్రమే పరిపాలించాడు. తరువాత క్రీ. శ. 1417 - 1420 వరకు అల్లాడరెడ్డి రాజ్య పగ్గాలు చేపట్టాడు. క్రీ. శ. 1420 నుండి మూడు సంవత్సరాలపాటు రాజమహాంద్రవరం అతని సోదరుల దురాక్రమణలో ఉంది. పిమ్మట క్రీ. శ. 1423 నుండి వీరభద్రారెడ్డి రాజయ్యాడు. ఇతడు అప్రతిపాతంగా 1448 వరకూ వేమారెడ్డి సహకారంతో సుస్థిరంగా పరిపాలన సాగించాడు.⁷ అలతికాలం స్తుబ్బుగా ఉండిపోయిన కావ్య సారభాలు మళ్ళీ గుబాళించాయి. శ్రీనాథుని కృతులతోపాటు నిశ్శంక కొమ్మన శివలీలా విలాసాన్ని రచించాడు.

వీరభద్రారెడ్డి కాలంలో రాజమహాంద్రవరంలో వసంతోత్సవాలు జరిగేవి. ప్రజలు ఆనందోత్సాహలతో పాల్గొనేవారు. వీరభద్రారెడ్డి పరిపాలనా కాలంలో అలనాటి కొండవీటి వైభవం పునర్స్థంతరించుకొన్నదని చెప్పవచ్చు. వీరభద్రారెడ్డి అనంతరం రాజుల్లో సమర్థత కొరవడటం వల్ల రాజమహాంద్రవర రాజ్యం కటక గజపతులకు స్వాధీనమైంది.

5. History and Culture of Andhra Pradesh, P.R. Rao – Part-I Chapter-5 Page 86

6. అదే - పుట 86

7. అదే - పుట 87

రెడ్డిరాజుల కాలంలో అనేక మంది కవులు అనేక రచనలు చేశారు. కానీ దాదాపు అన్ని ప్రక్రియలలో అత్యధికంగా అద్భుత సాహితీ సృష్టి చేసిన శ్రీనాథునిదే అగ్రస్థానమని చెప్పవచ్చును. శ్రీనాథునికి సమకాలికులైన కవులు ఉన్నప్పటికీ, అధిక సంఖ్యలో రచనలు చేయడంతో పాటు రచనా శైలిలో తనదైన బాణి సృష్టించుకొని, సమకాలిక, తదనంతర కవులకు మార్గదర్శకత్వం చేయడంలో విజయం సాధించాడు శ్రీనాథుడు. అదే అతనిని సాహిత్య యుగకర్తగా చేసింది. శ్రీనాథుని కాలాన్ని సంధి యుగమని కొందరూ, ప్రబంధ పూర్వ యుగమని కొందరూ పిలిచారు. సూక్ష్మదృష్టితో పరిశీలిస్తే రెండూ సరైనవేనని చెప్పవచ్చు.

శ్రీనాథుని పూర్వ సాహితీ యుగాలలో సాహిత్యం పురాణంతర్గత కథారచనలకు ఆలవాలమైంది. యధోవితానువాదం చేసినప్పటికీ స్వతంత్రతకు పెద్దిపీట వేసినట్లు కనిపించదు. కవిత్రయంతో సహా ఇతర కవుల రచనలన్నీ అనువాదాలు, అనుసరణలుగానూ, కేవల నీతిదాయకాలుగానూ ఉన్నాయి. శ్రీనాథుని తరువాత యుగమైన ప్రబంధ యుగంలో తెలుగు కవిత్వంలో విపరీతమైన మార్పులు చోటుచేసుకున్నాయి.

వర్ణనా బాహాళ్యం, కథా సంవిధానంతో సమాంతరంగా ప్రయాణించే సంభాషణా చాతుర్యం, నానారసాలంకార మౌష్యల్యం ప్రబంధాలకు ముఖ్య ఆకరాలయ్యాయి. రచనలో, శైలిలో, కథానాయకత్వంలో, ఇతివృత్తంలో, సామాజిక చిత్రణలో ఆభిలఘణీయమైన మార్పుతో పాటు రచనలో సర్వ స్వతంత్రత సిద్ధించింది. పెద్దనాది భువనవిజయ కవుల ప్రబంధాల్లో ఇది సుస్పష్టంగా కనిపిస్తుంది.

శ్రీనాథుడు ఈ రెండు యుగాలకు మధ్యలోనివాడు. పురాణేతిహసాలే మూలాలుగా ఉన్న పూర్వ కవిత్వానికి, స్వతంత్ర, కాల్పనిక సాహిత్యం వెలువడ్డ తరువాతి కాలానికి ఒక రకమైన సంధిని, సయోధ్యనూ కుదెర్చిన ఘనత శ్రీనాథునిది. ప్రాచీన కావ్యాలనే మూలాలుగా తీసుకొని రచనలో స్వతంత్రత కనబరచి, వర్ణనను, సంభాషణలను, నానా రసాలంకారాలను చేర్చి ప్రబంధ ఫక్కని తెరపైకి తీసుకొచ్చాడు శ్రీనాథకవి. ఎణ్ణన వేసిన వర్ణనా బీజాలకు నీరుపోసి చిగురించేటట్లు చేసి, దానికి ప్రబంధ లక్షణాలు అలంకరించినవాడు శ్రీనాథుడు. అతడు తన శైలిలో స్వతంత్రత కనబరుస్తూ, సంస్కృత పదభూయిష్టమైన సుదీర్ఘ సమాసాలతో పాటు వ్యావహరిక భాషా విలాసాన్ని కూడా సాహిత్యపు యవనిక పైకి తీసుకువచ్చాడు. సీసాన్ని మరింత సాబగులీనేటట్లు చేశాడు.

తన బహుమఖ ప్రజ్జతి, విస్పష్టమైన భావజాలంతో శ్రీనాథుడు పూర్వకవుల పట్ల గౌరవం చూపుతూనే, ఇతర కవులకు మార్గదర్శకుడుయ్యాడు. శ్రీనాథునితో సమానమైన ప్రజ్జతి చూపి రచనలో రమణీయమైన శయ్య విలాసాలకు ప్రయత్నించిన జక్కన, బమ్మెర పోతనలను మినహాయిస్తే మిగతా కవులందరూ శ్రీనాథుడు చూపిన మార్గాన్ని అనుసరించినవారేననటంలో సందేహం లేదు.

పురాణ ప్రబంధ యుగాలనాటి కవితా వైభవాన్ని సమ్మిళితం చేసి అత్యద్యుతంగా అనుసంధానించిన కారణం వల్ల శ్రీనాథుని కాలాన్ని సంధియుగమని చెప్పటం సరియైనదే! అంతే కాక, శ్రీనాథునితో పాటు అతని సమకాలికుల రచనలలో కానవచ్చే కొన్ని విశిష్ట లక్ష్మణాల వల్లా, ప్రక్రియ వైవిధ్యం వల్లా శ్రీనాథుని కాలం సాహితీ పర్వంలో అత్యంత ప్రధానమైనదిగా, శక్తిమంతమైనదిగా చెప్పవచ్చు.

శ్రీనాథుని కాలం మిగిలిన అన్ని సాహిత్య యుగాల్లోకిల్లా అత్యంత విశిష్టమైనదని చెప్పవచ్చును. దాదాపు అన్ని సాహితీ ప్రక్రియలలోనూ రచనలు వచ్చిన కాలమది. పురాణేతిహసాలకు గౌరవం ఇస్తూనే, విధేయత పాటిస్తూనే, మార్గదేశి చందస్సులలో కవిత్వాలు చేసిన కాలం. నన్నయాది పూర్వకవుల పట్ల గౌరవం ప్రకటిస్తూనే కేవలం వారువేసిన మార్గంలోనే కాక, స్వతంత్రంగా తయారు చేసుకున్న బాటుపై కవితలల్ని కాలం. దానికి శ్రీనాథుడు మార్గదర్శియైనాడు. శ్రీనాథుని మార్గంలోనే పురాణ కవిత్వం, క్షీత్రమహాత్మ్యం, కథాకావ్యం, వీరకావ్యం, దండకం, ద్విపద, అధ్యాత్మిక, సంకలన శాస్త్రాలు అనేకంగా వచ్చాయి.

పురాణంద్రీకరణకు ఆద్యనిగా పిలువదగిన శ్రీనాథుడే స్వయంగా కాశీఖండం, భీమఖండాలనే క్షీత్ర మహాత్మ్య గ్రంథాలు రచించాడు. శ్రీనాథుని సమకాలికులలో అతి ముఖ్యుడు, తెలుగుజాతి గర్వించదగ్గ కవి బమ్మెర పోతన అంధ్ర భాగవతాన్ని వెలయించాడు. జంటకవులైన నంది మల్లయ, ఘుంట సింగనల పప్పు స్వంధ భాగవతం, వరాహపురాణం, పిల్లలమురి పినవీరనభుదుని జైమినీ భారతం, మడికి సింగన పద్మపురాణం మొదలైన పురాణంద్రీకరణాలు రచింపబడ్డాయి.

పురాణకవితా మార్గంలో శ్రీనాథుడు రచించిన శివరాత్రి మహాత్మ్యం చూపిన దారిలోనే మాఘమహాత్మ్యం (పిల్లలమురి పినవీరనభుదు) శ్రీరంగమహాత్మ్యం (బైరవుడు) ఏకాదశీ మహాత్మ్యం (మల్లన) కాంచీపుర మహాత్మ్యం (దుగ్గన) అనే గ్రంథాలు వచ్చాయి.

కథాకావ్యాలను పరిశీలిస్తే శ్రీనాథుడు చిన్నారి పొన్నారి చిఱుత కూకటినాడే మరుత్తరాట్చిరితను రచించాడు.⁸ అదే ఫక్కీలో జక్కన విక్రమార్గ చరిత్ర, కొఱి గోపరాజు సింహసనద్వాత్రింశిక, అనంతుని భోజరాజీయము, అన్నయ షోదశకుమార చరిత్ర వెలువడ్డాయి. దూబగుంట నారాయణ కవి రచించిన పంచతంత్రం కూడా ఈ శాఖలో చేరుతుంది.

కావ్యరచనలో వినుకొండ వల్లభుని క్రీడాభిరామం, పిల్లలమురి పినవీరభద్రుని శృంగార శాకుంతలము, నందిమల్లయ, ఘుంటసింగనల వేదాంతపరమైన కావ్యం ప్రబోధ చంద్రోదయాలు వచ్చాయి. వీటి మూలాలన్నీ సంస్కృతంలో రూపకాలుగా ఉండేవి.

పోతన ‘భోగినీ దండకము’ను రచించి దండక రచనకు ఆద్యాదయ్యాడు.

శతక రచన కూడా, పోతన ‘నారాయణ శతకం’, జన్మయ్య ‘దేవకీనందన శతకం’, అయ్యలరాజు త్రిపురాంతకుని ‘రఘువర శతకము’లతో ఆరంభమైంది.

ద్వీపద శాఖలో గౌరన ‘నవనాథ చరితం’ పేరెన్నికగన్నది. తాళ్ళపాక అన్నమాచార్యుని ‘ద్వీపద రామాయణము’, తొలి తెలుగు కవయిత్రిగా పేర్కొనదగిన తాళ్ళపాక తిమ్మక్క ‘సుభద్రా కళ్యాణము’, శ్రీనాథుని వీరకావ్యమైన ‘పల్చాటి చరిత్ర’, గౌరన ‘హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానము’, మడికి సింగన ‘ద్వీపద భాగవతము’, మొదలైనవి వెలయింపబడ్డాయి.

మడికి సింగన రచించిన ‘సకలనీతి సమ్మతము’ తొలి తెలుగు సంకలన గ్రంథం.

కొలని గణపతిదేవుని ‘శివయోగ సూరము’, నంది మల్లయ, ఘుంట సింగనల ‘ప్రబోధ చంద్రోదయము’, పిడపర్తి సోమన ‘ప్రభులింగలీలలు’ మున్నగు ఆధ్యాత్మిక గ్రంథాలు శ్రీనాథుని కాలంలోనే వెలువడ్డాయి. ఈ కాలంలో వెలయింపబడిన శాస్త్ర గ్రంథాలలో, ‘రత్నశాస్త్రము’ (బైరపుడు), అశ్వశాస్త్రము (మణిమంచి భుట్టు), సస్యసందము (దోసయామాత్యదు), ఛందీ దర్పణము (అనంతుడు), కొక్కోకము (కూచిరాజు ఎత్తున) ప్రధానమైనవి.

ఇవే కాకుండా, గౌరన కవి ‘లక్ష్మణ దీపిక’, సర్వజ్ఞ సింగభూపాలుని ‘రస్తారవ సుధాకరం’, పెదకోమటి వేమారెడ్డి ‘శృంగార దీపిక’, అరుణ గిరినాథ దిండిముని ‘యోగానంద ప్రహసనము’ మొదలైన సంస్కృత కావ్యాలు కూడా రచింపబడ్డాయి.

ఈ విధంగా సాహిత్యయగాల్లో శ్రీనాథయుగం తనకంటూ ఒక ప్రత్యేక స్థానాన్ని సంతరించుకొని రాశిలోనూ, వాసిలోనూ అతిపెద్దయుగంగా అవతరించింది. ఇదే యుగానికి చెందిన పోతనామాత్యుడు సంస్కృత భాగవతాన్ని తెనుగుచేసి, భక్తి రసానికి పెద్దపీట వేసి, శైలిలో తదనంతర కవులకు మాగ్గదర్శకుడయ్యాడు.

ఈ విధంగా రెడ్డిరాజుల పరిపాలనా కాలంలో వారి సాహిత్యపు ఉభిరుచులను గుర్తెరిగి, ప్రజల సాంఘిక జీవనాన్ని ప్రతిభింబించేలా కవులు రచనలు చేశారు. దాదాపుగా వారి రచనలన్నింటిలో నవరసాలూ మేళవించాయి. శ్రీనాథుడు యుగకర్తాయైనాడు. పోతన తన అనన్య సామాన్యమైన రచనా సంవిధానంతో, అర్థ శబ్దాలంకారాల సాగసులతో భక్తిరసాన్ని ఉద్దీపన చేసి భాగవత పురాణాన్ని వెలయించి, ‘నానృషిః కురుతే కావ్యమ్’ అన్న సూక్తిని నిజం చేశాడు. రెడ్డి రాజులు ధన్యులయ్యారు. దాన్ని భక్తితో పరించి మనమూ ధన్యులమయ్యాం!

బమ్మెర పోతన సమకాలీనకవులు - వారి రచనలు :

శ్రీనాథుని కాలంలో శ్రీనాథుడు, పోతన వంటి మహా కవులతో పాటు దాదాపు ముపైకి పైగా కవులు తమ కలాలనుండి గ్రంథ రచనలు చేసి తెలుగు సాహిత్యాన్ని పరిపుష్టం చేశారని తెలుస్తోంది. వీరిలో లభ్య ప్రతిష్టాలైన జక్కన, అనంతుడు, కొఱవి గోపరాజు, గౌరన, పిల్లలమురి పినవీరభద్రుడు, నంది మల్లయ-ఘుంట సింగన, దగ్గుపల్లి దుగ్గన, విన్నకోట పెద్దన, తాళ్ళపాక కవులు అద్భుతమైన రచనలు చేసి, ఏ సాహితీ యుగంలో లేనంతగా శ్రీనాథ యుగాన్ని తీర్చిదెంద్రారు.

ఈ కాలంలో ఉండే కొద్దిమంది కవుల కాలాల్లో భిన్నాభిప్రాయాలు, వివాదాలు ఉన్నాయి. ఉదాహరణకు ఔడశ కుమార చరిత్ర కర్తాయైన వెన్నెలకంటి అన్నయ కాలం ఇదమిత్తంగా తేలలేదు. అయితే అన్ని అంశాలనూ పరిశీలించిన తరువాత ఈ కవి సుమారుగా క్రీ.శ. 1472 ప్రాంతానికి

చెందిన వాడని సమగ్రాంధ సాహిత్య కర్త ఆరుద్ర⁹, తెలుగు సాహిత్య సమీక్ష రచయిత ఆచార్య జి. నాగయ్య¹⁰ ప్రభృతులు పేరొక్కనారు.

అలాగే తోలి తెలుగు కవయిత్రి, సుభద్రాకల్యాణమనే ద్విపదకావ్యాన్ని రచించిన తాళ్ళపాక తిమ్మక్క కాలంపైనా, ఆమె అన్నమాచార్యుల వారి ధర్మపత్ని అనే విషయం పైనా వివాదాలున్నాయి.¹¹ అయినప్పటికీ సరైన ఆధారాలు దొరికేంత వరకూ ఆమె అన్నమయ్య గారి సతీమణిగా, తోలి తెలుగు కవయిత్రిగా అంగీకరించవలసినదే!

ఈ సాహిత్య యుగంలో వచ్చిన రచనలు పరిశీలిస్తే దాదాపు అన్ని ప్రక్రియలలోనూ, అన్ని విషయాలలోనూ రచనలు వచ్చినట్లు చెప్పవచ్చు.

ఈకాలంలో గల కవులలో ముఖ్యాలను ఈ క్రింది విధంగా క్రోడీకరించవచ్చు.

9. సమగ్రాంధ సాహిత్యం - ఆరుద్ర, మొదటి సంపుటి, పుట 830

10. తెలుగు సాహిత్య సమీక్ష - ఆచార్య జి. నాగయ్య, ప్రథమ భాగం, పుట 570

11. సమగ్రాంధ సాహిత్యం - ఆరుద్ర, మొదటి సంపుటి, పుట 1010

శ్రీనాథ యుగంలో గల ఇతర కవులు / బమ్మెర పోతన సమకాలీనకవులు:

క్రమ సంఖ్య	కవి పేరు	కాలం (సుమారుగా)	రచనలు	విశేషంశాలు
1	జక్కున	1380-1140	విక్రమార్కు చరిత్ర (కథా కావ్యం) 8 అశ్వాసాలు	ఇతడు కవే కాక, యోగ జ్యోతిష శాస్త్రగాలలో ప్రమీణడు
2	అనంతామాత్యుడు	1434	బోజరాజీయం (కథా కావ్యం) 7 అశ్వాసాలు ఛందో దర్శణం (ఛందోశాస్త్రం) 4 అశ్వాసాలు రసాభరణం (అలంకార శాస్త్రం) 4 అశ్వాసాలు	
3	గౌరవ	1380-1450	సవనాథ చరిత్ర - 5 అశ్వాసాలు (ద్విపద), హరిశ్వందోపాఖ్యానము, లక్ష్మణ దీపిక (ఛందో గ్రంథం - సంస్కృతం)	సరస సహిత్య లక్షణ వివక్షణ బిరుదాంకితుడు
4	విన్సుకోట పెద్దన	1402-1407	కావ్యాలంకార చూదామణి (అలంకార శాస్త్ర గ్రంథం) 9 ఉల్లాసాలు	
5	మదికి సింగన	1420	మదికి సింగన 1420 పద్మపురాణం - ఉత్తర ఖండం 11 ఆశ్వ., భాగవత దశమస్కృంధం (ద్విపద), వాసిష్ఠ రామాయణం (5 అశ్వ.,), సకలనీతి సమ్మతం (తొలి తెలుగు సంకలన కావ్యం)	వేదాంతపర గ్రంథము

క్రమ సంఖ్య	కవి పేరు	కాలం (సుమారుగా)	రచనలు	విశేషంశాలు
6	దగ్గపల్లి దుగ్గన	1465	నాచి కేతోపాఖ్యానము, కాంచీ మాహాత్మ్యము	
7	దూబగుంట నారాయణ కవి	1470	పంచతంత్రం	
8	పిల్లలమురి పినవీరభద్రుడు	1480	అవతార దర్శణము నారదీయము మాఘుమాహాత్మ్యము మానసోల్లాసము శృంగార శాకుంతలం (4 ఆశ్వాసాలు) జైమినీ భారతము (8 ఆశ్వా.)	కృతిభర్త వెన్నయామాత్యదు కృతిభర్త సాళవ నరసింహాయలు
9	సంది మల్లయ - ఫుంట సింగన	1450-1520	ప్రబోధ చంద్రోదయం (వేదాంతపరగ్రంథం, 5అశ్వ.) వరాహ పురాణం (12 ఆశ్వా.), భాగవత పప్ప స్నేహంథము	కృతిభర్త గంగయామాత్యదు
10	కొఱవి గోపరాజు	15 వ శతాబ్ది ఉత్తరార్థం	సింహసన ద్వాత్రింశిక కథాకావ్యం (12 ఆశ్వా.)	
11	కూచిరాజు ఎళ్ళన	1450-1500	కొక్కుకం, సకలసీతి కథా నిధానం (5 ఆశ్వాసాలు)	కామశాస్త్రీ గ్రంథం
12	వెన్నెలకంటి అన్నయ	1472 (సుమారుగా)	పోడశకుమార చరిత్ర (8 ఆశ్వాసాలు)	
13	బైరవకవి	1420-1475	శ్రీరంగ మాహాత్మ్యము (5 ఆశ్వా.) రత్న శాస్త్రీం (శాస్త్రీయ గ్రంథం) కవిగజాంకుశము (లక్ష్మణ గ్రంథం)	గౌరన కవి కుమారుడు

క్రమ సంఖ్య	కవి పేరు	కాలం (సుమారుగా)	రచనలు	విశేషంశాలు
14	బమైర పోతన	1420-1480	వీరభద్ర విజయం, భోగినీ దండకం, నారాయణ శతకం, భాగవతం (8 స్కృంధాలు)	సహజ పొందిత్యుడు, భక్త కవి బిరుదాంకితుడు
15	సూతనకవి సూరన	1420-1474	ధనాభిరామము (3 అశ్వాసాలు)	కృతిభర్త : ద్రాక్షారామ భీమేశ్వరుడు
16	నిశ్చంక కౌమ్యున	15 వ శతా. ఉత్తరార్థం	శివలీలా విలాసం (5అశ్వా.)	కృతిభర్త : దోడ్డారెడ్డి
17	కొలని గణపతి దేవుడు	1400	శివయోగసారము(2 భాగాలు) మనోబోధ (మంజరీ ద్విపద)	శివభక్తి, వైరాగ్యం
18	పిడుపర్తి బసవన్న	1475-1500	వీరశైవ దీక్షాబోధ (ద్విపద)	శైవదిక్షలు, అచారాలు
19	నాదిండ్ల ఉమాపత్రి	1460	మాయా చిదానంద మంజరి	వేదాంత ద్విపదకావ్యం
20	తాళ్ళపాక అన్నమాచార్యుడు	1424-1503	కీర్తనలు, వేంకటాచల మాహాత్మ్యము, వేంకటేశ్వర శతకము	పదకవితాపితామహా రుదాంకితుడు
21	తాళ్ళపాక తిమ్మక్క		సుభద్రా కల్యాణము (ద్విపద)	అన్నమయ్య భార్య
22	తాళ్ళపాక పెద తిరుమలాచార్యులు	1493-1551	శృంగార, ఆధ్యాత్మిక సంకీర్తనలు	వేదాంతాచార్య బిరుదాంకితుడు
23	తాళ్ళపాక చిన తిరుమలాచార్యులు	1495-1558	సంకీర్తన లక్షణము, ఆప్టుబ్యాషా దండకము	
24	తాళ్ళపాక తిరువెంగళనాథ	1498-1553	ఉషా కల్యాణము , ఆప్టుమహిమీ కల్యాణము, అన్నమాచార్య చరిత్ర	

క్రమ సంఖ్య	కవి పేరు	కాలం (నుమారుగొ)	రచనలు	విశేషంశాలు
25	ప్రోలుగంటి చెన్నయ	1485-1512	సాభరిచరిత్ర, నారసింహా పురాణం	
26	ఆయ్యలరాజు త్రిపురాంతకుడు	15 వ శతాబ్ది	రామాభ్యుదయము	
27	మనుమంచి భట్టు	15 వ శతాబ్ది	అశ్వలక్ష్మ సారము (శాస్త్రగ్రంథము)	

బమ్మెర పోతన జీవిత విశేషాలు - రచనలు :

శ్రీనాథుని సమకాలికులలో అగ్రగణ్యదైనవాడు, భక్తకవి, సహజ పాండిత్య బిరుదాంకితుడు పోతనామాత్యుడు. ఇతని కాలం క్రీ.శ. 1420-1480 అని సూత్రప్రాయంగా తెలుస్తున్నది.¹²

వీరశైవాన్ని ఉద్దేశంగా మహోత్సాహంతో ప్రచారం చేసిన శివకవి పాల్గురికి సోమనాథుడు నివసించిన గ్రామానికి అతి సమీపంలో, ఉరుగల్లు నగరానికి సుమారు ముప్పుయి రెండు మైళ్ళ దూరంలోగల బమ్మెర గ్రామంలో పోతన జన్మించాడు. పాల్గురికి సోమన కాలానికి నూటయాబై సంవత్సరాలకు పోతన జన్మించటం, సోమనకు విరుద్ధంగా వైష్ణవాన్ని రూఢిపరచే భాగవతాన్ని రచించటం చూస్తే మనకు తెలియకుండానే అద్యైత భావం మనసున క్రమ్మకొంటుంది.

నిజానికి యుక్తవయసు వచ్చేదాకా పోతన కూడా వీరశైవాన్ని ఆచరించినవాడే. ఎందుకంటే పోతన తల్లిదండ్రులు నిరంతర శివపాదయుగార్థానాపరులు. మహా శివబ్ధక్తులు.

పోతన అన్నగారు తిప్పయ్య శివసేవా దురంధరుడు.¹³ ఆకాలంలో ఇవటూరి సోమనాథుడు శైవమత బోధనాచార్యులుగా ఉండేవాడు. పిన్న వయస్సుడైన పోతన అలతి అలతి పద్యాలల్లడం ఆరంభించాడు. కానీ కవిత్వ రచనలో పరిపూర్ణత, ప్రోఢత్వం అలవడనివాడు. పైక్కు సత్కృతులు చదువనివాడు.¹⁴ అనేకానేక గ్రంథాలను చదువనిదే రచనలో పరిపూర్ణత్వం, శైలీ విన్యసం అబ్బావనే ఉద్దేశంతో, సంస్కృత పంచకావ్యల పరనం అయిన తర్వాత, ఆనాటికి ప్రసిద్ధమైన పండితారాధ్య చరిత్ర, నన్నెచోడుని కుమారసంభవం, బసవ పురాణాది తెలుగు గ్రంథాలను పరిస్తూనే కవిత్వ రచన అలవాటు చేయడం కోసం శైవ గురువులైన ఇవటూరి సోమనాథుని ప్రోత్సాహంతో వీరభద్ర విజయాన్ని రచించడానికి శ్రీకారం చుట్టాడు పోతన.

కవితా రచన ప్రథమావస్థలో రాసిన కావ్యం కాబట్టి వీరభద్ర విజయంలో శైలీ, రచనా వైదుప్యమూ చక్కగా పండలేదు. ‘ఇది పోతరాజుగారి బాల్య రచన కాబట్టి చదువుతూ ఉంటే, ఉడికీ ఉడకని అన్నంతో పండి పండని పండు నంచుకున్నట్టు ఉంటుంది. దుష్ట సమాసాలు,

12. తెలుగు సాహిత్య సమీక్ష - మొదటి సంపుటం - డా. జి. నాగయ్య పుట 498.

13. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - పోతన - 1-22, 1-24, 1-25

14. వీరభద్ర విజయం - పోతన - 1-21

అపశబ్దాలు, వ్యర్థపదాలు కోకొల్లలు. అయితే ఒక మహాకవి ప్రాధమిక రచన ఎలా ఉంటుందో కూలంకషణంగా పరిశీలించడానికి తోడ్డుడుతుంది,¹⁵ అన్న ఆరుద్రగారి మాటలు అక్షర సత్యాలే!

అయితే వీరభద్ర విజయం పోతన రచన కాదని కొంతమందీ, పోతన రచనే అని కొంతమందీ తర్కించారు. పోతన కృతాలైన భాగవతాన్ని, వీరభద్ర విజయాన్ని పరిశీలించి చూస్తే, శైలిని గమనిస్తే రెండూ పోతన కృతాలే అనే భావన తప్పక వస్తుంది కానీ, వీరభద్ర విజయం పోతన రచన కాదని ఆచార్య పింగళి లక్ష్మీకాంతంగారి అభిప్రాయం.¹⁶

బమ్మేర పోతనకు పోతయ్య అనే పేరున్న సపతి తమ్ముడో, గురువైన ఇవటూరి సోమనాథుడో లేక అతని ప్రేరణచే అతని శిష్యులో వీరభద్ర విజయాన్ని వ్రాసి, గ్రంథప్రశస్తి కోసం బమ్మేర పోతనకు ఆరోపించి ఉంటారని ఆచార్య ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనంగారు ఊహించారు.¹⁷ కానీ పై వాదనలు అంత సరిగా కనిపించవు. వీరభద్ర విజయంలో భాగవత రచనా శైలి బీజప్రాయంగా కనిపిస్తుంది. ఇతివృత్తాలు వేరైనా రచనా శైలి, వర్ణనా శిల్పం ఒక రచయితలో ఎప్పుడూ మారవు. పోతన తత్కార్య కవులైన కవిరాజ శిఖామణి నన్నెచోడకవి, పాలుగ్రికి సోమన, నాచన సోమనల విరచితాలైన గ్రంథాలు పరించటం చేత, ఆయా కావ్యాల్లో గల కొన్ని పద్యాల అనుకరణ విన్యాసం వీరభద్ర విజయంలోనూ, భాగవతంలోనూ కనిపిస్తుంది. ఇది పోతన పూర్వ కవులపట్ల చూపిన గౌరవమే అనుకోవాలి.

దీనికి రెండు ఉదాహరణలను చూపవచ్చు. ‘విలుజూచున్ వెలిజూచు, జూచు సురలన్.....’,¹⁸ అనే వీరభద్ర విజయంలోని పద్యం, భాగవతం దశమ స్క్వంథం ఉత్తరభాగంలోని ‘పరుజూచున్ వరుజూచు...’,¹⁹ -- ఈ రెండు పద్యాలూ నాచన సోమని ఉత్తర హరివంశంలోని ‘అరిజూచున్ హరిజూచు.....’,²⁰ అనే పద్యానికి అనుకరణగా కనిపిస్తుంది.

-
15. సమగ్రాంద్ర సాహిత్యం - మొదటి సంపుటి - ఆరుద్ర - పుట 884
 16. తెలుగు విజ్ఞాన సర్వస్వము, మూడవ సంపుటం - ప్రభంథ పూర్వయుగం - పుట 603
 17. ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్ర సంగ్రహం - ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనం - పుట 67
 18. వీరభద్ర విజయం - పోతన - 2 - 101
 19. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - పోతన - దశమ స్క్వంథం (ఉ.భా.) - 178
 20. ఉత్తర హరివంశం - నాచన సోమన - 1 - 162

వీటికి కుమార సంభవంలోని ‘హరుచ జూచు మగుడుచ బ్రాణేశ్వరుచ జూచు మహేశుచ జూచు వల్లబుచ జూచున్...’²¹ అనే పద్యం ప్రేరకంగా కనిపిస్తుంది. దీనివల్ల ఆ పూర్వ కవుల ప్రభావం తదనంతర కవియైన పోతనపై మాత్రమే ఉంటుంది కానీ, ఇవటూరి సోమనాథుని పైనో --- అతని శిష్యుల పైనో ఉంటుందని మాత్రం చెప్పలేం. ఎందుకంటే వారు కావ్యాలు రచించారని చెప్పడానికి దాఖలాలు లేవు. అంతేకాక, వీరభద్రవిజయ గ్రంథ ప్రశస్తి కోసమే పోతన పేరువాడుకున్నారనుకుంటే అదికూడా సరికాదు. ఎందుకంటే అప్పటికే లభ్యప్రతిష్ఠలైన కవుల పేరును వాడుకోవడంలో అర్థం ఉంది కానీ, రచనా వ్యాసంగం బీజప్రాయంగా ఉన్న పోతన పేరును వాడుకుంటారనుకోవడం సరికాకపోవచ్చను.

వీరభద్ర విజయంలో కొన్ని పద్యాల పోకడలు, పోతన తదనంతర రచనలలు భాగవతంలో ఉన్నాయని సరిపోలుచ్చతూ డా. కె. గోపాల కృష్ణరావు గారు వీరభద్రవిజయం పోతనకృతమేయని విశ్వసించారు.²² దాదాపుగా ఇదే అభిప్రాయాన్ని మల్లంపల్లి సోమశేఖర శర్మ గారు కూడా వ్యక్తం చేశారు. కాబట్టి వీరభద్ర విజయం పోతన కృతమేయని చెప్పవచ్చను.

పోతన మరొక రచన భోగినీ దండకము. ఇది తగణబద్ధమైన దండకం. భాగవతంలో అక్రార దండకం కూడా తగణబద్ధమే. దీని కర్తృత్వంపై కూడా భిన్నాభిప్రాయాలున్నాయి.

పోతన తన రచనలను నరాంకితం చేయనని చెప్పినందునా, భక్త కవియైనందువల్లా సర్వజ్ఞ సింగభూపాలుని ఉపకాంత యైన భోగిని అందచందాలు వర్ణిస్తూ చేసిన శృంగార రచన పోతనది కాదని చాగంటి శేషయ్యగారి అభిప్రాయం.²³ కానీ భాగవతం, భోగినీదండకం తరువాతి రచన. భోగినీ దండకం రాసేనాటికి పోతన యుక్త వయస్సుడు. ఆ వయస్సులో సహజంగా ఉండే శృంగార భూవనలు, ఆనాటి ఒరుగల్లు నగరంలో ఉండే సమాజం, సింగభూపాలుని అనుజ్ఞా, పోతనను భోగినీ దండకం రచించడానికి ప్రేరణ కావచ్చ. కృతిని నరాంకితం చేయనని పోతన ప్రతిన బూనినది కేవలం భాగవత రచనకు ముందు మాత్రమే. నాటి ఒరుగల్లు నగరంలో శ్రీ పురుషుల శృంగార లీలా విన్యాసాలను యువ పోతన చూసి ఉండవచ్చ. పైగా రాజుజ్ఞ ! ఆపై భోగిని అందచందాలు !! అంతేకాక, శ్రీ కృష్ణవతారం గురించీ, వాసుదేవ తత్త్వం గురించీ పూర్తిగా తెలియని స్థితిలో భోగినీ దండకాన్ని చెప్పడం పోతన కీర్తి గౌరవాలకు

21. కుమార సంభవం - నన్నెచోడ కవి - 8-68

22. బమ్మెర పోతన - ఆంధ్ర భాగవత అవతారిక - సాహితీ మంజూప - పుట-86 (కళా స్నిహంతి ప్రచురణ పైదరాబాదు - 1973)

23. ఆంధ్ర కవి తరంగిణి 6 వ సంపటం - పుట - 184.

భంగం కాదు. దీనిపై ఖచ్చితమైన అభిప్రాయాన్ని ఆరుదగారు వ్యక్త పరచి ఉన్నారు.²⁴ అంతేకాక, భోగినీ దండకంలో కనిపించే అనుప్రాసలూ, ‘మందార రాజున్నరందంబు’ వంటి అనేకాలైన పదబంధాలు తదనంతర రచనయైన భాగవతంలో ప్రత్యక్షమవడం వల్లా భోగినీ దండకం ఖచ్చితంగా పోతన కృతమే అని చెప్పవచ్చును. పైగా భోగినీ దండకం చివరన గల ‘పండిత కీర్తనీయుడగు బమ్మెర పోతన...’²⁵ అనే పద్యంలో భోగినీదండకం స్వకీయమే అని స్పష్టంగా చెప్పుకున్నాడు పోతన. చివరిపాదంలో కనిపించే ‘భర్తకున్’, ‘మదావహర్తకున్’ అనే అనుప్రాస పోతన పద్యరచనా సంవిధానాన్నే పోలి ఉండటం గమనించతగ్గి విషయం.

పోతన మరొక కృతి నారాయణ శతకము. వంగూరి సుబ్బారావుగారిచే ముద్రింపబడిన ఈ శతకంలో ‘నారాయణ’ అనే మకుటంతో నూటమూడు పద్యాలున్నాయి.²⁶

‘హరి భజియించు హస్తములు హస్తములు...’, ‘వరదుగ్గాభి తరంగ డోలికలలో, వైకుంఠ లోకంబులో...’ వంటి పద్యాలు పోతన తరువాతి రచన అయిన భాగవత పద్యాలను తలపింపజేస్తూ --- తన భాగవతంలో ఇట్లాంటి పద్యాలు ఉంటాయని ఆర్థసూచన చేశాడా అనిపిస్తుంది. ఇతివృత్తం విషయంలో కూడా భాగవతంలో కృష్ణ భక్తికి, భాగవత తత్త్వానీకి ముందుగానే ‘నారాయణ శతకం’ లోనే కావ్యార్థ సూచన చేసినట్లుగా ఉంది.

ఈ సందర్భంగా, ‘నారాయణ శతకము నాడు దేశమునందు ప్రబలముగా వ్యాప్తమై యుండిన వైష్ణవ మతాభిమానము ఈ కృతికి ప్రేరణమునోసిగినది. కృష్ణ భక్తికి, భాగవత తత్త్వమునకు, ఆత్మ వ్యాదయములో బీజమునాటినది నారాయణ శతకమే’²⁷ అన్న గోపాలకృష్ణరావుగారి మాటలు అక్షర సత్యాలు.

పోతన కృతులలో అతనికి అజరామర భ్యాతినీ, కైవల్యాన్ని తీసుకువచ్చి, పరమ పావనునిగా, భక్తకవిగా, ద్రష్టగా, ప్రష్టగా చేసినది ఆంధ్ర భాగవత రచన. ఆంధ్ర మహాభారతంలోగల ప్రధాన ఘుట్టాలలో శ్రీకృష్ణ నిర్వాణం చివరన ఉంటే, పోతన భాగవతం దానితోనే ఆరంభించినట్లు ఉంటుంది. పోతన దశమ స్కుంధం రాశిలోనూ, వాసిలోనూ పెద్దదే. ద్వాదశ స్కుంధాన్వితమూ, సర్వాలంకార సమన్వితమూ అయిన భాగవత కల్పవృక్షం మహిలో వెలసి, మర్యాలకు మోక్షప్రదాయాని అయింది.

24. సమగ్రాంధ్ర సాహిత్యం - మొదటి సంపుటి - ఆరుద్ర - పుట 88

25. భోగినీ దండకం - పోతన - దండకాంత పద్యం

26. సమగ్రాంధ్ర సాహిత్యం - మొదటి సంపుటి - ఆరుద్ర - పుట

27. ‘బమ్మెరపోతన - ఆంధ్ర భాగవత అవతారిక’ - కె. గోపాల కృష్ణరావు - సాహిత్యమంజూష - పుట-88.

భాగవత కర్తృత్వ విషయంలో అనేకాలైన భావనలు వెలువడ్డాయి. మొత్తం భాగవతాన్ని పోతనామాత్యదే రచించాడనీ, దాన్ని తనకు అంకితమీయలేదనే అక్కసుతో సర్వజ్ఞ సింగ భూపాలుడు పాతిపెట్టించాడనీ అప్పుడు కొంత శిథిలమైపోయిందనీ, వెలిగిందల నారయాదులు దాన్ని తిరిగి రచించారనీ కూచిమంచి తిమ్మకవి తన సర్వ లక్షణ సార సంగ్రహంలో పేరొ౦న్నాడు.²⁸ రాళ్ళపల్లి అనంతకృష్ణ శర్మగారు మినహ²⁹ పలువురు పరిశోధకులు దీనిని విశ్వసింపలేదు. పురాణం హాయగ్రేవశాస్త్రాలు మరియుక అభ్యిప్రాయాన్ని వెలిబుచ్చారు. మొదటి ఆరు స్క్యాంధములను ఒక కట్టగాను, తదుపరి ఆరు స్క్యాంధములూ మరియుక కట్టగాను కట్టి, పూజామందిరంలో పోతన ఉంచియండవచ్చనీ, చెదలు పట్టి క్రిందినుండి రెండేసిదొంతరలు నశించగా, పోతన శిష్యులు దానిని పూరించారనీ వారు చెప్పారు. చాగంటి శేషయ్య ప్రభృతులు ఇలాంటి ఊహానే చేశారు.³⁰ తెలంగాణ విప్పవకాలమున భాగవతము శిథిలమైయండవచ్చనని మల్లంపల్లి సోమశేఖర శర్మ గారు ఊహాంచినారు.³¹ పోతన తన శిష్యులను అనుగ్రహించడానికి భాగాలను వారికిచ్చి, భక్తిరస ప్రధాన భాగాలను తాను రచించి ఉంటాడనే అభ్యిప్రాయాన్ని నిదుదహాలు వేంకటరావుగారు ఊహాంచారు.³² ఆచార్య పింగళి లక్ష్మీకాంతం, ఖండవల్లి లక్ష్మీ రంజనం ప్రభృతులు దీన్ని సమర్థించారు.³³

ఈ అభ్యిప్రాయమే సర్వజనామోదయోగ్యంగా ఉంది. భక్త శిఖామణి అయిన పోతన శ్రీకృవల్య పదాన్ని చేరటానికి భాగవతాన్ని తెనిగించబూనాడు. పోతన కవి, పండితుడేకాక, సద్గురువు కూడా. తన ఛాత్రులకు కూడా ఈ మహాత్మార్యంలో వారి కోరిక మేరకు అవకాశం ఇచ్చి ఉంటాడు. తనతోపాటు తనను ఆశ్రయించిన వారినీ తీరాన్ని చేర్చటం సద్గురువు లక్షణం. ఆందులో సందేహం లేదు. అందుకే, గంగన, సింగన, నారనలనే శిష్య పుంగవులకు ఆయా స్క్యాంధాలు రచించుమని అనుజ్ఞ యిచ్చి ఉంటాడు. ప్రధాన కథకు భంగం వాటిల్లకుండా, భక్తితత్త్వ ప్రధానాలైన స్క్యాంధాలను తానే తెనిగించి, చిన్న స్క్యాంధాలను వారికి అప్పగించియండవచ్చనని తెలుస్తోంది. ఈ రీతిగా -- భాగవత పురాణంలో ఐదవ స్క్యాంధాన్ని బౌపురాజు గంగన, ఆరవ స్క్యాంధాన్ని ఏలూచురి సింగన, ఐదకొండు, ఐన్నెండు స్క్యాంధాలను వెలిగిందల నారన, మిగిలిన ఎనిమిది స్క్యాంధాలనూ పోతన రచించారని చెప్పవచ్చను. ఆరవస్క్యాంధం మొదట్లో సింగన పోతనను

28. సర్వలక్షణసార సంగ్రహం - కూచిమంచి తిమ్మకవి - రేపు ఊర ప్రకరణం - 266

29. భాగవతము, రాయలు ముద్రణ - పీటిక - పుట 8-10

30. ఆంధ్ర కవి తరంగిణి, సంపుటం 6, పుట 210.

31. ఆంధ్ర మహాభాగవతోపన్యాసములు, పుట - 17

32. భాగవతము, పీటిక - వావిళ్ళవారి ప్రచురణ - పుట 83, 84.

33. ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్ర సంగ్రహం - ఖండవల్లి లక్ష్మీరంజనం - పుట - 83.

గురువుగా స్తుతించి నమస్కరించాడు.³⁴ స్కుంధాంతంలో కూడా తన కర్తృత్వాన్ని చాటుకున్నాడు.³⁵ బోపురాజు గంగన, వెలిగందల నారనలు కూడా తమతమ కర్తృత్వాలను చాటుకున్నారు.^{36, 37} అంతేకాకుండా, భాగవతంలో పంచమ ఘష్టమ స్కుంధాలు పోతన కృతాలు కావని, గంగయ సింగనల కృతాలేనని విశ్వసించడానికి మరో ముఖ్యమైన తార్మాణలు ఆయా పద్మాలలో మొదటి పద్మాలు శ్రీకృష్ణ సంబోధకాలు. ‘శ్రీకర కరుణాసాగర్! ప్రాకట లక్ష్మీ కళ్తత భవ్యచరిత్రా!....’³⁸ అని గంగయ నమస్కరిస్తే, ‘శ్రీవత్సాంకిత కౌస్తుభస్మురిత లక్ష్మీ చారు వక్షస్మృల శ్రీ విభ్రాజితు...’³⁹ అంటూ సింగన నతులుచేశాడు. పోతనగారే ఈ స్కుంధాలు తెనిగించి ఉంటే అని ఖచ్చితంగా శ్రీరామాంకితాలుగా ఉండేవి. శ్రీరాముడే స్వయంగా ‘... మన్మామాంకితంబుగా శ్రీమద్భాగవతంబు వెలయింపుమ’ని పోతరాజును ఆదేశించడం వల్లా, మిగతా ఎనిమిది స్కుంధాలలోనూ మొదటి పద్మాలు శ్రీరాముణ్ణి ఉద్ధేశించినవి కావడం వల్లా మిగిలిన నాలుగు స్కుంధాలూ పోటన శిష్యులే తెనిగించారని చెప్పవచ్చు. పైగా, ఏ స్కుంధంలో లేని విధంగా, పదవ స్కుంధంలో అశ్వసవిభజన కనిపించడం పై వాదానికి బలం చేకూరుస్తుంది.

భాగవతంలో సింహాభాగాన్ని తెనిగించిన పోతన, సవవిధ భక్తిమార్గాలతో మానవులకు అనేక దారులు చూపించాడు. ఆయా దారులగుండా ప్రయాణించిన వారికి మోక్ష సూధన సులభ సాధ్యమోతుందని నిరూపించినాడు. గజేంద్రమోక్షం, కుచేలోపాఖ్యానం, ప్రప్రద చరిత్ర, అంబరీషోపాఖ్యానం మొదలైన ఘుట్టాలు ఇందుకు ఉదాహరణలు. శ్రీకృష్ణ భగవానుని ఉనికిని తెలియజేసే ప్రయత్నమే కాకుండా, శ్రీకృష్ణ లీలా విన్యాసాలను అనేకానేక అలంకారాలతో వర్ణించి భాగవతాన్ని దృశ్యకావ్యంగా చేశాడు. భాగవత వేదాంతరసాన్ని చెఱకు గడనుండి రసాన్ని పిండిసట్టుగా పిండి మనచేత అమృత పానం చేయించాడు.

తన కవితలకు వివిధ అలంకారాలను జోడించి, భాగవతాన్ని శ్రవణపేయంగా, తాదాత్మ్యకంగా తీర్చిదెద్దాడు. అజ్ఞానులకు సైతం భావం సుగమమయ్యేలా ఉండటానికి అనేక శబ్దాలంకారాలను ఉపయోగించాడు. పోతన చేతిలో పది క్రొంగోత్త రీతులు, సాబగులు సంతరించుకొన్నది ఉపమ. సంగీతాతీతమైన నాదబిందుత్వాన్ని ఇముడ్చుకొన్నది వృత్యనుప్రాస. కాదంబరీ గద్య శైలిని మించాయి శ్లేష, ముక్తపద్గ్రస్తాలు. సందర్భానుసారంగా తణుకులీనుతూ

34. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - ఘష్ట స్కుంధము - పద్మం 12.

35. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - ఘష్ట స్కుంధము - స్కుంధాంత గద్య

36. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - ఏకాదశ స్కుంధాంత గద్య - 11-127

37. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - ద్వాదశ స్కుంధాంత గద్య - 12-54

38. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - పంచమస్కుంధం - ప్రథమశ్యాసం ప.1.

39. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - ఘష్టస్కుంధం - ప.1.

దర్శనమిస్తాయి ఉల్లేఖ, పర్యాయోక్తి, అర్థాపత్రి, ప్రతిషేధ మొదలైనవి. వచనంలో కూడా అలవోకగా అలంకారాలను ప్రయోగించి, తాను చెప్పుదలచుకున్న విషయాన్ని ఎటువంటి అనుమానాలకూ, అసంబంధితకూ తావులేకుండా, నేరుగా మనసున నాటేటట్లు చేయడంలోనూ, భక్తి సువాసనలు వెదజల్లడంలోనూ కృతకృత్యుడైనాడు పోతన.

పుఢ్జ్ఞానం, పుఢ్భక్తి, విశుద్ధ విశ్వాసాలను అవలంబించి మోక్షాన్ని సాధించిన భక్తుల గాధలు తార్మాణాలుగా గల సద్గుణాల ప్రోదీ పోతన భాగవతం అని చెప్పువచ్చు.

POTHANA BHAAGAVATAM – ALANKAARA VAIBHAVAM

పోతన భాగవతం - అలంకార వైభవం

రెండవ అధ్యాయం

వ్యాసభాగవతాన్ని పోతన ఆనువదించడానికి కారణాలు
సాఫ్ట్‌ల్యూత్
ఆంధ్ర మహా భాగవత రచనా పద్ధతి, రచనా శైలి

వ్యాసభారతం శ్రీహరి గుణగణలను కీర్తించే స్తుతికావ్యం. వ్యాసమహర్షి అంతటి జితేంద్రియదు కూడా అవ్యక్తమైన దుఃఖంతో బాధ పడ్డు ఉంటే నారద మహర్షి విచ్ఛిని తన పూర్వ జన్మ వృత్తాంతాన్ని వివరించడమే కాకుండా వ్యాసునిలోని దుఃఖాన్ని నివారింపజేయడానికి విశ్వంభరుడైన శ్రీహరి గుణగణలను ప్రస్తుతిస్తూ కావ్యం వెలయించమంటాడు. ఎందుకంటే --

హరినామ స్తుతి నేయు కావ్యము సువర్ణాంభోజ హంసావళీ
సురుచిభ్రాజిత మానస సరస్వతిన్ వెలుంగొందు, శ్రీ
హరి నామ స్తుతిలేనికావ్యము విచిత్రాధాన్వయంబయ్యన్ శ్రీ
కరమైయుండదయోగ్య దుర్మిద నదః కాకోలఁగర్తాకృతిన్ ¹

దాంతో వ్యాసమహర్షి సంస్కృత భాగవత రచన చేసి తన ఆర్తిని తీర్చుకున్నాడు.

వ్యాస మహా భాగవతాన్ని పోతన అనువదించేందుకు కారణాలు అనేకం కనపడతాయి. ట్రీ.ఎ. 1420-1480 కాలానికి చెందిన బమ్మెర పోతన కవి ప్రాథమికంగా శివ భక్తుడు. నిరంతర శివనామ స్నేరణచే పోతన పునీతమైనవాడు. తన తొలి కృతిగా ‘వీరభద్ర విజయము’ అనే నాలుగుశ్వాసాల కావ్యాన్ని వెలయించాడు. ఏ కథ చెప్పి ఈ భూమిమీద సత్యైర్థి పోందాలని పోతన ఆలోచించే సమయంలో అతని గురువుగారైన ఇవటూరి సోమనారాధ్యని కాంక్ష మేరకు వీరభద్ర విజయాన్ని రచించడానికి ఉద్యుక్తుడయ్యాడు. అప్పటికి పోతన పిన్న వయస్సుడు. అనేకాలైన సత్యతులని చదువనివాడు. వీరశైవులంటే సహజంగా అభిమానించిన పోతన తనకు పూర్వకవియైన పాల్యురికి సోమనాధుని శివకవిత్యాన్ని బౌపోశన పట్టాడు. శివభక్తులను, శివకులను స్తుతించేవాడు. ఆ సమయంలోనే వీరభద్ర విజయాన్ని రచించాడు పోతన. అందులో బాలపోతన చాలావరకూ సోమనాధుని, నాచన సోమను అనుకరించి వారిపై తనకుగల భక్తి ప్రపత్తులు చాటుకున్నాడు. ఈ కావ్య విశేషాలను స్థాలంగా మొదటి అధ్యాయంలో విన్నవించడమైంది.

ఇకపోతే పోతన రెండవరచన భోగిసీదండకం పోతనను రసవత్తరకవిగా చేసింది.
యుక్తవయసులో గల పోతన ఓరుగ్గలు నగరానికి వచ్చి గడిపిన కాలంలో ‘వయసుకు తగిన సాగసులు

చూసి ఆనందించేవారని తోస్తుంది'.² రాచకొండనేలే సర్వజ్ఞ సింగ భూపాలుడు రసికుడు. ఆ రసికతను కళ్చారా చూసిన పోతన సుదీర్ఘమైన ‘భోగినీ దండకం’ వ్రాశాడు - అతని కోరికమైనే. పరమ భక్తికవితాగ్రగణ్యమైన పోతన యిటువంటి శృంగార రచన చేయడంపై అనుమానాలు వ్యక్తమయ్యాయి. అయితే వారకాంతల శృంగార లీలా విలాసాల్ని వర్ణించ కూడదన్న నియమం పోతన గారికి ఉన్నట్టయితే భాగవతంలో దశమస్కంధం ఉత్తరభాగంలో ధర్మరాజు రాజసూయయాగానికి వారాంగనలు పరమోత్సాహంతో వెళ్ళారని సుదీర్ఘంగా వర్ణించేవాడు కాదు. తమిళసాహిత్యంలోగల ఉలా ప్రబంధ ఫక్కీలో సాగిన పోతరాజుగారి భోగినీ దండకం, దండక రచనలో తదనంతర కవులకు ఉపాదేయమైంది.

పోతన కృతులలో తరువాతది నారాయణ శతకము. ‘నారాయణ’ అను మకుటంతో నూట పదు పద్యాలుగల ఈ శతకం కర్మత్వంపై అనుమానాలు ఉన్నప్పటికీ అందులోగల కొన్ని పదబంధాల వల్లా, రచనా సంవిధానం వల్లా అది పోతన కృతమే అని రూఢిపరుచవచ్చు. అంతేకాక, భాగవతంలో వెల్లివిరిసిన నారాయణ తత్త్వానికి నారాయణ శతకమే నాందియని చెప్పవచ్చు. పోతన నారాయణ శతకం రచించే నాటికి ఆంధ్ర దేశంలో వైష్ణవ మతాభిమానం ఎక్కువగా ఉంది. అందుకే స్వతస్సిద్ధంగా శివాభిమాని అయినా పోతన నారాయణ శతకాన్ని రచించడానికి పూనుకొన్నాడు. వాస్తువానికి నారాయణ శతకం భాగవతాంధ్రీకరణకు నాంది అని చెప్పవచ్చనని, భాగవత తత్త్వానికి తోలి బీజాలు పడింది నారాయణ శతకంతోచే అని కె. గోపాల కృష్ణరావుగారి అభిప్రాయం.³

అయితే వీరభద్ర విజయం, నారాయణ శతకం పరస్పర విరుద్ధ మతాలను తెలిపే రచనలైనా వాటిని రాయడానికి మధ్య గల కాలంలో పోతనకు నిజమైన భగవత్యురూపం తెలిసిఉంటుంది. ‘శివాయ విష్ణు రూపాయ, శివ రూపాయ విష్ణువే’ అనే హరిహరాభేదం అవగతమై ఉంటుంది. దీనికి కారణం అంతకు ముందు వచ్చిన తిక్కనగారి హరిహరాద్యేతం. నారాయణ శతకం రచించే నాటికి పోతనగారిలో అంతకు ముందుగల మతాభిమానం, శృంగార భావాలు తగ్గి, నిజమైన భగవద్గృతీ కనులముందు లీలగా మెదిలి ఉంటుంది. నారాయణ శతకం పూర్తి అయి, భాగవత రచన చేయాలనుకునే మధ్యగల కాలంలోనే ఈశ్వరధ్యాన నిమగ్నుడయిన పోతన కన్నులముందు శ్రీరాముడు కనిపించి, ‘మన్మామాంకితముగా భాగవతంబు వెలయింపుము’ని ఆదేశించి ఉంటాడు. తత్పరితమే ఆంధ్రుల అభిమాన భాగవతం.

2. సమగ్రాంధ్ర సాహిత్యం - మొదటి సంపుటి - ఆరుద్ర - పుట 889.

3. ‘బమైరపోతన - ఆంధ్ర భాగవత అవతారిక’ - కె. గోపాల కృష్ణరావు - సాహిత్యమంజూష - పుట-88.

వ్యాస భాగవతాన్ని తెనిగించడానికి గల కారణం స్థూలంగా ఇదే అయినా, దానికి గల ప్రత్యేక కారణాలను పోతన తన భాగవతారికలోనూ, ప్రథమ స్మృతం లోనూ, వీలైనన్ని చోట్లా ప్రత్యక్షంగా, పరోక్షంగా పేరొన్నాడు.

పోతన భాగవతాన్ని అనువదించడానికి గల కారణాలు - సాఫ్తల్యత :

పోతనకవి వ్యాస భాగవతాన్ని అనువదించడానికి గల కారణాలను మొదటి స్మృతంలోనే విశదంగా పేరొన్నాడు.

ముల్లోకాలకూ కల్యాణప్రదమైంది భాగవతం. ఈ విశ్వంలో ఏ గొప్ప గ్రంథాన్ని విన్నంత మాత్రాన సంసార బంధాలు తోలగిపోయి, సర్వ జగద్రక్షకుడైన జనార్థనునిపై అచంచల భక్తి జనిస్తుందో అటువంటి గొప్ప గ్రంథం భాగవతం. అటువంటి భాగవతాన్ని తెనుగు చేయడానికి పోతన పూనుకోవడానికి మొదటి కారణం, శ్రీకైవల్యపదం చేరడానికి పోతనకు గల ఆకాంక్ష. రెండవది తనను ఆశ్రయించిన వారినీ, భగవద్ధుక్తుల్ని పునీతుల్ని చేయడం. అందుకే ఆదిలోనే ‘శ్రీ కైవల్యపదంబు చేరుటకునై చింతించెదన్ ...’⁴ అంటూ పేరొన్నాడు.

పోతన కైవల్య పదాన్ని ఆకాంక్షించాడు. అందుకే ఐవీకసుభాలపై ఆసక్తి పెంచుకోలేదు. రాజుల్ని అధములుగా భావించి⁵ వారికి తన కావ్యకస్యకను అంకితమివ్వటాన్ని గర్వించాడు. దారాసుతుల్ని పెంచడానికి కందమూలాలు సరిపోవా? అని ప్రశ్నించాడు. అదే విధంగా సాత్మ్యిక జీవనం గడిపి, జీవితాన్ని సాఫ్తల్యం చేసుకోవడానికిగాను భాగవత రచనకు పూనుకొన్నాడు.

సద్గురువు లక్ష్మణాలను మెండుగా కలిగిన పోతన భాగవతాంధ్రీకరణ చేసి, ఆ ఘలాన్ని తానొక్కడే అందుకోవాలని కోరుకోలేదు. రసికభావ విదులనందరినీ భాగవత ఘలరసాన్ని ఆస్వదించేందుకు ఆహ్వానించి, వారినీ పునీతుల్ని చేశాడు. తనతో పాటు తనవారిని కూడా తీరాన్ని దాటించడం సద్గురువు చేసే పని.

4. అంధ్ర మహా భాగవతం - పోతన - 1-1

5. అదే, 1-13

‘వేద కల్ప వృక్ష విగళితమై శుక
ముఖ సుధాద్రవమున మొనసియున్న
భాగవత పురాణ ఫల రసాస్వదన
పదవిం గనుడు రసిక భావవిదులు’⁶ అంటూ పిలిచాడు.

అయితే మోక్షాన్ని పొందడానికి భాగవతాన్నే ఎంచుకోవడానికి కారణం ఆప్సటికే రామాయణ మహాభారతాలు తెలుగులో రాయబడ్డాయి. జన్మని సఫలం చేసుకోవాలంటే మిగిలింది భాగవతమే అని నమ్మినాడు పోతన. ఈ విషయాన్ని పూర్వకవుల పట్ల కృతజ్ఞత చూపుతూ,

‘ఒనరన్ నన్నయ తిక్కునాది కవులీ యుర్వైన్ పురాణావశుల్
తెనుఁగుంజేయుచు మత్పురాకృత శుభాధీక్యంబు ఁదానెట్టిదో
తెనుఁగుంజేయరు మున్న భాగవతమున్ దీనిం దెనింగించి నా
జననంబున్ సఫలంబుఁ జేసెదఱునర్జున్సుంబు లేకుండఁగన్’⁷

అంటూ విస్మయం చేశాడు. ఈ సందర్భంగా అవకాశం దొరికినప్పుడల్లా భాగవత ప్రశ్నాని చేశాడు పోతన. ఈ భూమి మీద ఏ మహా గ్రంథాన్ని విన్నంత మాత్రం చేతనే సంసార బంధాలు తొలగిపోయి లోకశరణ్యాదైన మాధవునిపై భక్తి జనిస్తుందో, అటువంటి ‘భాగవతామ్రాయము బాదరాయణుడు దాఁ గల్పించె నేరొప్పగన్’⁸ అంటూ పేరొక్కన్నాడు. అంతే కాదు,

‘నిగమములు వేయు జదివిన
సుగమంబులుగావు ముక్కి సుభగ్రత్వంబుల్
సుగమంబు, భాగవతమను
నిగమంబు ఁ బటింప ముక్కినివసనము బుధా!’,⁹

అని సూతనిచే చెప్పించాడు.

6. అంధ్ర మహా భాగవతం - బమ్మెర పోతన 1- 37

7. అదే, 1-21

8. అదే, 1-136

9. అదే, 1-140

భాగవత శ్రవణం, భాగవత పరనం వల్ల ఆధ్యాత్మికమూ, ఆది భౌతికమూ, ఆది దైవికములైన త్రివిధ తాపాలు నశించి, తత్త్వజిజ్ఞాస కలుగుతుంది. భాగవతంలో నిబిడీకృతమైన పరమాత్మ స్వరూపం అభివృక్తం అపుతుంది¹⁰.

అంతే కాకుండా, పురాకృత పుణ్యఫలం ఏండి, పోతన హృదయంలో శ్రీమన్నారాయణుని కథలను విస్తరించి రాయాలనే కుతూహలం నిండి, ఒకనాటి పున్నమిరాత్రి, చంద్రగ్రహణం రోజున, గోదావరిలో స్నానం చేసి ఇసుకతిన్నెన్నీద పరమశివణ్ణి ధ్యానిస్తూ కూర్చున్నాడు పోతన.¹¹ ఆ సమయంలో రఘుకుల సార్వభోగుడూ, శ్రీమన్నారాయణుని అవతారమూర్తియైన శ్రీరామచంద్రుడు సీతాదేవితో సహా పోతన కనుల ముందు నిలచి, ‘నేను రామభుద్రుణ్ణి. నా పేరున శ్రీమహాభాగవతాన్ని తెనిగిస్తే నీ భవ బంధాలన్నీ తెగిపోతాయి’ అని ఆదేశించి అంతర్థానమైనాడట.¹² అప్పుడే పోతన తన మనసులో ఇలా అనుకొన్నాడట!

‘పలికె డిది భాగవతమట!
పలికించెడివాడు రామ భద్రుండట! నే
పలికిన భవహరమగునట!
పలికెదు! వేరొండుగాధ పలుకగనేలా?’¹³

దానితో భాగవతాన్ని అంద్రీకరించాలనే కృత నిశ్చయం పోతనలో కలిగింది. దేనికోసమైతే అహోరాత్రాలూ ఎదురుచూశాడో, అదే అతని కనులముందు సాక్షాత్కరించి, భాగవత రచనకు ప్రేరకమైంది. భాగవతం ముల్లోకాలకూ కల్యాణ ప్రదమై, విశ్వశ్రేయస్సును కోరుతుంది. అందుకే వ్యాస మహర్షి కుమారుడైన శుకయోగీంద్రులవారు ‘త్రిజగద్యర మంగళమైన భాగవత నిగమాన్ని’,¹⁴ సకల శుభాలనూ కోరి పరించారు. భగవంతుణ్ణి చేరి పునర్జన్మ రాహిత్యాన్ని పొందాలంటే, ముందుగా భగవంతునిపై భక్తి కుదరాలి. అలాకుదరదానికి కొన్ని మార్గాలున్నాయి. అవి తోమ్మిది.

10. అంధ్ర మహా భాగవతం - బమ్మెర పోతన 1- 36

11. అదే, 1-15

12. అదే, 1-17

13. అదే, 1-18

14. అదే, 1-139

‘శ్రవణం కీర్తనం విష్ణోఃస్నారణం పాదసేవనం,
అర్చనం వందనం దాస్యం సభ్యమాత్రు నివేదనమ్’,¹⁵

అనే నవవిధ భక్తి మార్గాలతో భగవానుని చరణాలవద్దకు చేరవచ్చునని తన భాగవతంలో సూచించాడు పోతన. వ్యాసమహర్షి చెప్పిన నవవిధ భక్తిమార్గాలనే తానూ సూచించినా, ఆ శ్లోకాన్ని అనువదించేటప్పుడు ‘తను పృథివీపుల ...’,¹⁶ అనే మాటలు అదనంగా చేర్చి, ఆయా భక్తిమార్గాలను ఆచరించేటప్పుడు త్రికరణశుద్ధిగా ఆచరించాలనే పౌచ్ఛరిక చేశాడు పోతన. అదే విధంగా తన భాగవతాన్ని నవవిధ భక్తిమార్గాలన్నీ కలబోసి రచించాడు.

ఈ కారణాలే కాకుండా, భాగవతాన్ని తెనిగించటానికి శుకయోగీంద్రునిలా పోతనలో ఉన్న విశ్వశేయః కాండ్క కూడా కారణం.

‘అలసులు మందబుద్ధి యుతులల్ప తరాయువు లుగ్రరోగ సం
కలితులు మందభాగ్యులు సుకర్మములెవ్వియు చేయజాల రీ
కలియగమందు మానవులు !’,¹⁷

అటువంటి మానవులకు శాంతిని ప్రసాదించే మార్గాన్ని చెప్పుమని శాసకాది మహాముసులు సూత మహార్షిని అభ్యర్థించారు. అంతే కాకుండా, ‘ఎవని అవతారం ఈ సమస్త భూతాలకూ వృద్ధినీ, ఆనందాన్ని కలుగజేస్తుందో, ఎవని నామాన్ని ఉచ్చరించిన మాత్రాన సంసార బంధాలన్నీ నశిస్తాయో, ఎవని చరిత్ర మనసులో తలచుకొన్నంత మాత్రాన మృత్యుదేవత పరుగులు తీస్తుందో, ఎవని పాదాలనుడి పుట్టిన నదీజలాలను సేవించినంత మాత్రాన పాపహరమై నిర్మలత్వం సిద్ధిస్తుందో అతని గాఢలను చెప్పు’ మని అడిగారు వారు.¹⁸

దానికి ఒకటే సమాధానం. శ్రీ మహావిష్ణువు అవతార గాఢలు! అతని లీలా విన్యాసాలు. ఆ కథల ప్రోది భాగవతం. కాబట్టి దాన్ని పరించిన వారందరికీ పైవనీ సిద్ధిస్తాయని నమ్మి, మహా భాగవత రచనకు ఉద్యక్తుడయ్యాడు పోతన.

15. శ్రీమద్భాగవతం - వేదవ్యాసుడు - సప్తమ స్కృంధం - చతుర్థోధ్యాయం శ్లో. 22

16. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - బమ్మేర పోతన 7 - 167

17. అదే, 1 - 44

18. అదే, 1 - 45

అంతేకాకుండా, హరినామ సంకీర్తనలనే దావానలంచేత పాపాలనే ఆదవులు కాలిపోతాయి. విష్ణు సందర్భనునే వాయువుచేత భవబంధాలనే మేఘూలు పటూపంచలోతాయి. శ్రీమన్నారాయణుని ధ్యానమనే సింహోలచేత, దుఃఖాలనే కరులు కూలిపోతాయి. అరిషద్వగ్గాలనబడే కామ, క్రోధ, లోభ, మోహ, మద, మాత్స్యర్యాలనే చీకట్లు నారాయణుని కాంతిచే తోలగిపోతాయి. సంసార సంద్రాన్ని దాటాలంటే, విష్ణువనే నావను ఆశ్రయించాలి. కాబట్టి మోక్షార్థులైన ప్రతీవారికీ నారాయణుని నామస్నారణే ఉపాదేయం.¹⁹ ఇదీ భాగవత ప్రశస్తి !

ఈ విధంగా బమ్మేర పోతన తాను విష్ణు పదాన్ని కాంక్షిస్తానే, భాగవతం అందరిచేతా చదివించి, ఆ చదివినవారందరికీ మోక్షాన్ని లభింపజేయాలనే సత్యంకల్పంతో ఆంధ్ర మహాభాగవత రచనకు శ్రీకారం చుట్టాడని చెప్పువచ్చు.

భాగవతాన్ని కల్పవృక్షంతో సరిపోలాచు పోతన. కల్పవృక్షం స్వర్గలోకంలో ఉంటుంది. కోరినవన్నీ ఇస్తుంది. సుందరమైన బోదె కలది. సల్లని వేళ్ళు కలది. చిలుకపలుకులతో విలసిల్లుతూ ఉంటుంది. సుందరమైన లతలూ, మంచి అందమైన పూలతో శోభిల్లుతూ ఉంటుంది కల్పవృక్షం. అంతేకాక, సుందరమూ, ఉన్నతమూ అయిన ఆకారం కలదీ, గొప్ప ఫలాలను ఇచ్చేదీ, స్వచ్ఛమైన గుండని పాదు కలదీ, శుక, పిక, శారికాది పక్కలకు శేయస్కరమైనదీ కల్పవృక్షం. అలాంటి కల్పవృక్షానికి ఆవాసమైంది స్వర్గం. మరి అలాంటి కల్పవృక్షం ఇలలో ఉంటే ఎంత గొప్పగా ఉంటుందో కదా ! దానిలాగే ఇలలో ఉండే కల్పవృక్షం భాగవతమే నంటూ పోతన చక్కటి శైవతో సరిపోలాచు పోతన.

లలిత స్వంధము, కృష్ణమూలము, శుకాలాపాభిరామంబు, మంజులతా శోభితమున్, సువర్ణ సుమనస్సుజ్ఞేయమున్, సుందరీజ్యుల వృత్తంబు, మహాఫలంబు, విమల వ్యాసాలవాలంబునైవేలయున్ భాగవతాఖ్య కల్ప తరువర్యిన్ సద్గ్యజశేయమై.²⁰

భాగవతంలో లలితమైన స్వంధాలు ఉన్నాయి. దానికి శ్రీకృష్ణుడే మూలం. శుకమహర్షి ఆలాపనతో మనోహరమైంది. సుందరమూ, ఉన్నతమూ అయిన ఇతివృత్తాలతో సహ్యదయులు చక్కగా తెలుసుకోగలిగిందీ, మోక్షాన్ని ప్రయోజనంగా ఇచ్చేదీ, పరమపవిత్రుడూ, భాగవతోత్తముడూ అయిన

19. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - బమ్మేర పోతన 1 - 50

20. అదే, 1 - 22

వ్యాసులవారే ఆధారంగా కలదీ భాగవతం. ఉత్తములైన ద్విజులకు క్షేమకరమైన భాగవతం, కల్పవృక్షానికి బదులుగా ఇలలో వెలసింది.

‘... ఇట్లు భాసిల్లెడు శ్రీ మహాభాగవత పురాణ పారిజాత పద సమాశ్రయంబునను, హరి కరుణా విశేషంబునను, కృతార్థత్వంబు సిద్ధించెనని బుద్ధి నెఱింగి లేచి, మరల కొన్ని దినంబులకు నేకశిలా నగరంబునకుం జనుదెంచి యందు గురువృద్ధి బుద్ధ బంధు జనానుజ్ఞాతుండ్నె...²¹ భాగవత రచనకు శ్రీకారం చుట్టానని పోతనామాత్యదు చెప్పుకున్నాడు.

భాగవతామ్మాయాన్ని సహజ సుందరంగా తీర్చిదిద్దాడు పోతన. శ్రీనాథయుగంలో తనకంటూ ప్రముఖమైన స్థానాన్ని పదిలం చేసుకున్నాడు.

కవిత్రయ మహాభారతానికి దీటుగా భాగవత రచన చేసి పుణ్యాన్ని కీర్తిసీ మూటగట్టుకున్నాడు పోతన.

‘ ఛందో హీనోన శబ్దో 2 స్తు ,
నచ్చందశ్శబ్దవర్ధితమ్’²²

అని భరతమహాముని ప్రవచనం. అట్లాంటి ఛందోమాధుర్యం పోతన పద్య శిల్పంలో అంతర్లీనంగా ప్రవహించి భాగవతాన్ని మధురమయంగా చేసింది. పోతన భాగవత రచన, జీవితం సాఫల్యం చెందాయి.

‘... అందుచేత భాష, భాషకు అతీతములైన అలంకారములూ, అలంకార సామగ్రికి అతీతమైన ఘందస్సు, ఘందస్సుకు అతీతమైన నాదబిందు కళోపాసనా సూక్ష్మ దృష్టికి అభివ్యక్తులు. అందుచేత పోతన ఘందస్సుతో మాత్రం తృప్తి చెందక స్వచ్ఛంగా కోరికోరి మట్టికొన్ని విధినిపేధాలు తన రచనలో ఏర్పి కూర్చుకున్నాడు...’²³ అంటూ నందూరి రామకృష్ణమాచార్య గారు పోతన కవిత్వంలోగల శైలిని విల్సేపించారు.

21. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - బమ్మెర పోతన, 1 - 23

22. నాట్య శాస్త్రము - డాక్టర్ పోణంకి శ్రీరామ అప్పారావు లోఉదాపూతం 14-45

23. మున్నుడి - పోతన భాగవతం మొదటి సంపుటం, పుట XII తి.తి.దే. ప్రచురణ

ఆంధ్ర మహా భాగవత రచనా పద్ధతి, రచనా శైలి :

భాగవత రచన సహజమైన పద లాలిత్యంతో, సుందరమైన శైలిలో అలరారుతూ ఉంటుంది. తన రచనా పద్ధతి గురించి భాగవతం ఆదిలోనే సూతప్రాయంగా తెలియజేశాడు పోతన. తాను చేసేది కేవలానువాదం కాదని అర్థం వచ్చేలా, ఇలా చెప్పాడు.

‘భాగవతము దెలిసి పలుకుట చిత్రంబు !
 శూలికైనఁ దమ్మిచూలికైన !
 విఱుధ జనుల వలన విన్నంత కన్నంత,
 దెలియ వచ్చినంత దేటపటుతు’²⁴

‘శ్రీమన్నారాయణుని చరితమైన భాగవతం సమగ్రంగా తెలుసుకొని చెప్పడం ఆ శంకరునికైనా, బ్రహ్మకైనా సాధ్యం కాదు. కాబట్టి పెద్దలవల్లా, బుధుల వల్లా నేను విన్నదీ, కనుగొన్నదీ, తెలుసుకొన్నదీ తేటతెల్లం చేస్తాను’ అంటూ భక్తితో, వినమ్రతతో చెప్పుకున్నాడు పోతన.

వ్యాసపోత్కమైన భాగవతానికి పోతనకృతం యథామూలకానువాదం కాదు. కేవలానువాదం కాదు. ఎక్కడైతే శ్రీమన్నారాయణుని స్తుతి చేసే ఆవకాశాలు వస్తాయో, వాటిల్లో దేస్త్ని వదులుకోలేదు పోతన. విస్తృత వర్ణన చేయవలసి వచ్చినపుడు పోతన కవిగా, ద్రష్టగా, ప్రష్టగా తన విస్తృత విశ్వరూపాన్నే చూపించాడు. గ్రంథాదిలో చేసిన నైమిశారణ్య వర్ణన దీనికి చక్కని ఉదాహరణ. భగవంతుని ఉనికి స్వరూప స్వభావాలు, దక్షత మొదలైన విషయాల గురించి సామాన్య మానవునికి ఎన్ని అనుమానాలు వస్తాయో ముందే ఊహించుకొని వాటిని నివృత్తి చేశాడు.

గజేంద్ర మౌక్కంలో కరిరాజు పడ్డ వేదనలో ఇది ఇమిది ఉంది. కలదో లేదో అంటూ అనుమానపడిన భక్తుడు, చివరకు పూర్తిగా భగవంతునిపై భారంవేసి ‘నువ్వు తప్ప నాకు వేరు శరణులేదు’ అని ప్రార్థించిన వెంటనే, విష్ణువు ఎలా ఉన్నవాదలాగే విచ్చేసి, భక్తుణి రక్షించడం అద్భుతమైన ఘుట్టం.

ప్రష్లోద చరిత్రలో ఇతివృత్తం, సంఖాషణలూ ఆస్తికునికీ, నాస్తికునికీ మధ్య జరిగే ఆస్తిదాయకమైన ఘ్రష్టణను పోలిఉంటాయి. చివరకు దానవణ్ణి కూలడోసి, భగవంతుడైన శ్రీహరి తన అస్తిత్వాన్ని, దుష్టశిక్షణత్వాన్ని, శిష్టరక్షణ పరాయణత్వాన్ని నిరూపించుకోవడం నిరూపితమైంది. సఖ్యబ్రతీ కూడా భగవంతుని గ్రేమకు పొత్తమై అతని అనుగ్రహం సంప్రాప్తమౌతుందనటానికి నిదర్శనం కుచేలోపాఖ్యానం. దుష్ట శిక్షణత్వానికి ఉదాహరణ వామనావతారం.

ఈ విధంగా, శ్రీమహావిష్ణువు యొక్క విశ్వకర్మకత్వాన్ని, సర్వవ్యాపకత్వాన్ని, దుష్ట శిక్షణ, శిష్టరక్షణత్వాన్ని, బ్రహ్మనంద తత్త్వాన్ని ప్రబోధిస్తుంది భాగవతం.

ఇటువంటి భాగవతాన్ని రచించటానికి పోతన ఎన్నుకున్న శైలి అద్భుతమైనది. పూర్వ కవులను అనుసరిస్తానే, తన తరువాతి కవులకు మార్గదర్శి కాగల శైలిని ఎంచుకున్నాడు పోతన. తెలుగు, సంస్కృత పదాల మేళవింపుతో, సందర్భాచితమైన భావ ప్రకటనతో, భాషా పాటవంతో అందరినీ మెప్పించాడు పోతన. సంస్కృతాన్ని ఆదరించేవారు కొందరైతే, తెలుగును అభిమానించేవారు మరికొంతమంది. తాను అందర్నీ మెప్పిస్తానని గ్రంథాదిలోనే చెప్పుకున్నాడు పోతన.

‘కొందఱకుఁ దెనుఁగు గుణమగుఁ,
గొందఱకును సంస్కృతంబు గుణమగు, రెండుం
గొందజేకి గుణములగు నే,
నందఱ మెప్పింతు ఁ గృతుల నయ్యైడలన్’²⁵

అని పేర్కొనడమే కాకుండా దాన్ని నిరూపించాడు పోతన. తన రచనలో,

‘ఇందుఁ గలఁ డందు లేఁ డని,
సం దేహము వలదు, చక్రి సర్వోపగతుం
డెం దెందు వెదకి చూచిన
నందం దే గలఁదు దానవాగ్రణి ! వింటీ’²⁶

అంటూ, అతి సరళంగా, పామరుడికి సైతం అర్థమయ్యేలా చెప్పగలడు.

25. అంద్ర మహా భాగవతం - బమ్మేర పోతన, 1 - 21

26. అదే, 7 - 275

‘చేతులారంగ శివుని పూజింపఁడేని, నోరు నొవ్వంగ పారి కీర్తి నుదువఁడేని...’²⁷ అని చిన్న పిల్లాడికి చెప్పినట్లు చెప్పగలడు.

‘.... మందార వనాంతరామృతసరః ప్రాంతేందు కాంతోపలో
త్వల పర్యంక రమావిషేధి....’²⁸ అంటూ సుదీర్ఘ సమాసాలు విసరగలడు.

‘కిసలయ ఖం దేందు బిస కుంద పద్మాబ్జ
పదఫాల భుజ రద పాణి నేత్రం
గాహాళ కరభ చక్ర వియత్పులిన శంఖ
జంఫూరు కుచ మధ్య జథున కంర
ముకుర చందన బింబ శుక గజ శ్రీకార
గండ గంధోష్టవాగ్గమన కర్మం
జంప కేందు స్వర్ణ శఫర ధనుర్జీల
నాసికాస్యంగదృగ్భూ శిరోజ... ...’²⁹

అంటూ సంస్కృత పదభూయిష్టంగా వర్ణించి, సంస్కృత భాషాభిమానులకు సంతోషాన్ని కలుగజేయగలడు.

పోతన శైలిలో ఇంకొక విన్యాసం కనిపిస్తుంది. ఎంత అలతి పొలతి తెలుగు పదాలతో కవిత చెప్పినా, దేవభాష అయిన గీర్యాణ భాష పట్ల గౌరవాన్ని ప్రకటించాడు. నారాయణుని పట్ల వేద ప్రమాణం చెప్పవలసి వచ్చినపుడు, కొన్ని ప్రత్యేక సందర్భాల్లోనూ తెలుగు పద్మాలలోనే ఆ సంస్కృత పదాలను చోప్పించి, సంస్కృత భాషకు గౌరవాన్ని, సంస్కృత భాషాభిమానులకు చిత్త శాంతినీ కల్పించాడు. ఉదాహరణకు...

‘విప్రాయ ప్రకట వ్రతాయ భవతే విష్టు స్వరూపాయ వే
ద ప్రామాణ్య విదే త్రిపాద ధరణీర్థ దాస్యమి’ యంచుం గ్రియా

27. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - బమ్మేర పోతన 1 - 14

28. అదే, 8 - 95

29. అదే, 2 - 158

శ్లీప్రుండై దనుజేశ్వరుండు వడుగుం జేసానేసి పూజించి ‘బ్రహ్మప్రీతమ్’ ని ధారహోనె భువనంబాశ్వర్యముం బొందంగన్³⁰

పై పద్యంలో సకల వేదాలూ తెలిసిన, దానం స్నీకరించడానికి వచ్చిన సదాఖ్యాణుడు విష్ణు స్వరూపుడనే వేదార్థాన్ని చెప్పుడానికి, ఆ విషయాన్ని సంస్కృతంలోనే ఉంచేశాడు పోతన. దానాన్ని ఇచ్చేటప్పుడు దాత పలుకవలసిన మాటలవి. కాబట్టి వాటిని అలాగే చెప్పుడం భావ్యంగా ఉంటుంది.

‘న్నదేవం కేశవాత్మరమ్’, ‘జగద్వీష్మమయమఖిలమ్’, ‘జితంతే పుండరీకాక్షమ్’ మధుసూదన; ‘శౌష్ఠ్రపట్టుధే’ మొదలైన సంస్కృత పదాలను యథాతథంగా వినియోగించడం³¹ వేదంపట్టా, వేదవ్యాసునిపట్టా పోతనకు గల గౌరవాన్ని తెలియజేస్తున్నాయి.

పోతన తన భాగవతామ్మాయాన్ని పరిపుష్టం చేసేందుకు ఉపయోగించిన మరి కొన్ని సాధనాలు సందర్భాచితమైన చందన్సునూ, విస్తృతంగా అలంకారాలనూ వాడటం. ఎక్కడ ఏ చందన్సును వాడాలో ముందుగానే నిర్మయించుకొన్నట్లుగా పద్యాలనడక సాగించడం పోతన భాగవతంలో కనిపిస్తుంది. అలాగే అలవోకగా సాగిన అలంకారాలు కూడా దర్శనమిస్తాయి. పోతన భాగవతంలో దర్శనమిచే శబ్దాలంకారాలలో అనుప్రాస, అర్థాలంకారాలలో ఉపమలదే సింహభాగం. పద్యాన్నే కాకుండా గద్యాన్ని కూడా శ్రవణపేయంగా చేయడానికి అనుప్రాసనూ, భావాన్ని నిశ్చంకగా, మరింత విస్పష్టంగానూ వ్యక్తం చేయడానికి ఉపయోగించాడు పోతన.

పోతన వచనరీతి కూడా వృత్యనుపొసాన్వితమై నడకలో, హోయలులో సాబగులీనుతూ ఉంటుంది. ‘... ... అభ్రంకష శుభ్ర సమత్తుంగ భంగ యగు గంగకుంజని...’³², ‘పాండవ హోత్తుండు ముకుంద చరణరవింద వందనాసంద కందాయమాన మానసుండై విష్ణుపదీ తీరంబునం బ్రాయోపవేశంబున నుండుటవిని...’³³, ‘... దుర్జన సంసర్గ నిమిత్తంబునం దన చిత్తంబన్యాయత్తంబు గానీక నిజాయత్తంబు సేయుచు, నప్రమత్తుండును, సంసార నివృత్తుండును... ...’³⁴ ఇత్యాది గద్యలలో

30. అంధ మహా భాగవతం - బమ్మెర పోతన 8 - 607

31. అదే, 2 - 228

32. అదే, 1 - 15

33. అదే, 1 - 498

34. అదే, 7 - 125

ప్రయోగించిన వృత్యనుప్రాస చదవడానికి కాక, భావగర్భితంగానూ ఉంటుంది. సందర్భానికి, రసానికి త్రగ్గట్టుగా లలితమైన పదాలూ, జటిలమైన సంస్కృతభూయిష్టమైన పదాలూ వాటిలో చోటుచేసుకోవడం గమనించవచ్చు. విశేషంగా ప్రతికవికీ ఉన్నట్టుగానే, పోతనగారికి కూడా అత్యంత ఇష్టమైన సమాసాలు కొన్ని ఉన్నాయి. ‘మందార మకరంద మాధుర్యం’ ‘విష్ణు రోచిష్ణు జిష్ణు సహిష్ణుం గృష్ణు’, ‘సుధాంధశ్చక్రమం జక్రమన్’ వంటివి వాటిల్లో కొన్ని.

పోతన తన వచన రచనలో ఉపయోగించిన ఉపమ గొప్ప ప్రయోజనకారి. విషయాన్ని తేటతెల్లం చేయడానికి వ్యవహరంలో ఉన్న వస్తువులనే ఉపమానాలుగా తీసుకొన్న తీరు దీన్ని స్పష్టం చేస్తుంది.

‘.... కాష్టంబు కంటే ధూమంబు, ధూమంబు కంటేఁ ద్రయామయంబయిన వహిస్తూ యెట్లు విశేషంబగు నట్లు తమోగుణంబు కంటే రజోగుణంబు, రజోగుణంబు కంటే బ్రహ్మాప్రకాశకంబగు సత్క్యగుణంబు విశిష్టంబగు...’,³⁵

‘.... హారి వర్ణనంబు సేయక ప్రకారాంతరంబున నద్దాంతరంబులు వీక్షించి తద్వివ్యాక్రూత రూప నామంబులంజేసి పృథగ్గర్భనుండైన వాని మతి పెనుగాలిచేతం ద్రిప్పంబడి తప్పంజను నావ చందంబున నెలవుసేరనేరదు...’,³⁶

‘...స్ఫూల సూక్ష్మ రూపంబు దహించి జీవుండు కాష్టంబు లేక తేజరిల్లు వహిస్తూ చందంబునం...’³⁷

ఇత్యాది భావప్రకటనలలో ఉపయోగించిన ఉపమానాలు విషయాన్ని సులువుగా అవగతమయ్యట్టు చేస్తాయి. ఈ ప్రయోగం, సామాన్యానికి అవగాహనకు అతి కష్టమైన వేదాంతం, తత్త్వం మొదలైన విషయాల్లో మంచి ఘలితాన్నిస్తుంది. పండిత పామరులందరికి భాగవత తత్త్వాన్ని సులభగ్రాప్యంగా చేయడానికి పోతన ఉపయోగించిన చిట్టాగు అని చెప్పవచ్చు.

35. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - బమ్మేర పోతన, 1 - 61

36. అదే, 1 - 98

37. అదే, 1 - 67

పోతన వచనంలో వాడిన ఉపమలు ప్రస్తుత కథనే కాకుండా, పూర్వ గాధలనుకూడా స్నృహింపజేస్తాయి. ఇది పోతన పాండితీప్రకర్ణకు నిదర్శనం. అయితే వినయ విధేయతలు మూర్తిభవించిన పోతన మహాశయుడు అట్లా అనుకోకపోవచ్చను. ప్రస్తుత కథను పారకుడు చదువుతున్నపుడు దానికి దృష్టాంతంగా ఉండే మరో పూర్వ కథను పేరొక్కంటే, అతనిలో విషయం పట్ల జీజ్ఞాస పెరుగుతుంది. నాలుగు పుస్తకాలను చదవాలనే ఆకాంక్షా, నాలుగు విషయాలు తెలుసుకోవాలనే ఉత్సాహం కలుగుతాయి. ఉదాహరణకు,

తన్నం జంపెదనంచ వచ్చ విజయున్ తద్భౌణి యా
పన్నండై శిశుహంత గావున నిజ ప్రాణేచ్చుం బాణేన్ వడిన్
మున్నాబ్రహ్మ మృగాకృతిం దనయకున్ మోహించి క్రీడింప నా
సన్నండౌ హరుం జూచి పాఱు పగిదిన్ సర్వేంద్రియ భ్రాంతితోన్’³⁸

నిద్రిస్తున్న పసిబాలకుల్ని చంపి మహాపాతకానికి ఒడిగట్టాడు అశ్వత్థామ. అటువంటి తీవ్రమైన నేరానికి మరణమే సరైన శిక్ష. ఉపపాండవులని, అదీ నిద్రిస్తూ, శస్త్రాధరులు కానివాళ్ళను చంపడంతో కోపోద్రిక్తుడైన ఆర్థునుడు అశ్వత్థామను చంపుతానని మెంటబడగా, అశ్వత్థామ పరుగులు తీస్తాడు. ఆ సందర్భాన్ని వివరిస్తూ చెప్పిన ఈ పద్యంలో కుమారైను మోహించిన పాపానికి బ్రహ్మను శిక్షించే ఉద్దేశంతో వస్తున్న శివుణ్ణి చూసి, పరుగులు తీసిన బ్రహ్మలా అశ్వత్థామ పరుగులు తీశాడని చక్కని ఉపమలో వివరించాడు పోతన.

దీనికి ఉపమానాలుగా తీసుకురాగలిగేవి చాలా ఉన్నప్పటికీ, దీనినే తీసుకోవడంలో పోతనకు గల ఉద్దేశం సుస్పష్టం. పారకులు పురాణాలను కూడా చదివితే బాగుంటుందని, వాటిమీద ఉత్సాహం కల్పించడం కోసం, బ్రహ్మపురాణాంతర్గత కథను ఉపమానంగా చెప్పాడు పోతన. అంతే కాకుండా, ఈ ఉపమానంలో చాలా చౌచిత్యం ఉంది. పై సందర్భంలో రెండు నేరాలు తీవ్రమైనవే. గ్రథించతగ్గవే. వాటికి మరణశిక్ష సరైనది. నేరాలు చేసిన బ్రహ్మ, అశ్వత్థామా -- ఇద్దరూ బ్రహ్మస్వయములే. అయితే, ‘బ్రాహ్మణో న హంతవ్యః’ అనే ప్రమాణంచేత, ఇద్దరినీ అవమానించి, ఆపై క్షమించి విడిచిపెట్టడం ముగింపు. అశ్వత్థామను చివరికి క్షమించి వదిలివేయడమనే ముగింపుని మందే ఆ ఉపమానంద్యారా సూచించాడు పోతన. ఇదే అతని ఉపమలోగల వైవిధ్యం.

38. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - బమ్మెర పోతన, 1 - 145

ಇದೆ ಮಚ್ಚುಕು ಮಾತ್ರಮೇ. ಇಟ್ಟಾಂಟೀವಿ ಪೋತನ ಭಾಗವತಂಲೋ ಅನೇಕಂ ಕನಬಡತಾಯಾ.

ಇತರ ಅರ್ಥಾಲಂಕಾರಾಲೈನ ರೂಪಕಂ, ಪರ್ಯಾಯೋಕ್ತಿ, ಅರ್ಥಾಪತ್ರಿ, ಶ್ಲೇಷ, ಉಲ್ಲೇಖ, ಪ್ರತಿಷ್ಠಿತ, ವಿಶೇಷಕಂ ಮೊದಲೈನವಿ ಸಂದರ್ಭಾಚಿತಂಗಾ ದರ್ಶನಮಿಸ್ತಾಯಾ. ಅಂದುಲೋ ವಿಶೇಷಾಲನ್ನಿ ಅಯಿದೋ ಅಧ್ಯಾಯುಂಲೋ ವಿವರಿಂಚಡಹೈಂದಿ.

ಪೋತನ ಭಾಗವತಂಲೋ ಮರೋ ವಿಶೇಷಂ ವೇದಾಂತ ಭಾಗಂ. ವೇದಾಂತ ತತ್ತ್ವಾನ್ನಿ, ವಿಶ್ವ ರಪಾಸ್ಯಾನ್ನಿ, ವಿಶ್ವಮಯುದೈನ ಶ್ರೀಮರ್ಹವಿಷ್ಟುವು ಮಹಾತ್ಮಾನ್ನಿ, ಶ್ರೀಮನ್ನಾರಾಯಣ ಪಾದಾಶಿತಲೈನವಾಳ್ಜ್ಞ ಎಲಾ ಮೊಕ್ಷಂ ಹಂಡುತ್ತಾರೋ ಚಾಲಾ ಸೃಷ್ಟಂಗಾ ರಾಶಾದು ಪೋತನ. ಅಂತುವಂಟಿ ಉದಾತ್ಮಮೈನ ವಿಷಯಾಲು ದೀರ್ಘ ವಚನಂಲೋ ಚೆಪ್ಪೆಟುಪ್ಪುಡು ಏ ಗಂದರಗೋಜಾನಿಕೀ ತಾವುಲೇಕುಂಡಾ ನೇರುಗಾ ಚೆಪ್ಪಾಡು ಪೋತನ. ಅಲಾಂಟಿ ಸಂದರ್ಭಾಲಲೋ ಅಲಂಕಾರ ವಾದಕಾನ್ನಿ ಚಾಲಾ ತಗ್ಗಿಂಚಾಡು. ವಿಷಯಂಲೋ ಜಟಿಲತ್ವಂ ಉನ್ನಪ್ಪುಡು ಮಾತ್ರಮೇ ದಾನ್ನಿ ಸರಕಂಗಾ ಚೆಯ್ಯಟಾನಿಕಿ ಅತಿಕಿನಿಟ್ಟು ಸರಿಪೋಯೇ ಪೋಲಿಕಲು ತೀಸುಕೊಚಾಡು ಪೋತನ.

ಉದಾಹರಣಕು ರೆಂಡ್ ಸ್ವಂಧಂ ಮೊದಲ್ಲೋ ಶುಕಮಪಾರ್ವಿ ಪರೀಕ್ಷಿತ್ತುಕು ವಿಶ್ವ ರಪಾಸ್ಯಾನ್ನಿ, ಮುತ್ತಿ ಮಾರ್ಗಾನ್ನಿ ಚೆಪ್ಪೆಟುಪ್ಪುಡು ರಾಸಿನ ವಚನ ಭಾಗಾಲ್ಲೋ ಈ ಲಕ್ಷಣ ಕನಿಪಿಸ್ತುಂದಿ. ಭಾಗವಂತುದೈನ ವಿಷ್ಟುನಿ ವಿರಾಟ್ಯರೂಪಂ ಗುರಿಂಚಿ³⁹, ಗೋವಿಂದ ಚರಣರವಿಂದ ಮಕರಂದ ಮಾಧುರ್ಯಾನ್ನಿ ಅಭಿಲಷಿಂಚೆವಾರಿಕಿ ಲಭಿಂಚೆ ಉತ್ಕೃಷ್ಟ ಸ್ಥಿತಿ, ದಾನಿಕಿ ವಿಮುಖಿಲೈನ ವಾಳ್ಜ್ಞಕೀ ಕಲಿಗೆ ದುಸ್ಥಿತುಲನು ವಿವರಿಂಚೆಟಪ್ಪುಡು⁴⁰, ತನುತ್ಯಗ ಕಾಲಂಲೋ ಮಾನವುಡು ಅನುಸರಿಂಚವಲಸಿನ ವಿಧಾನಂ⁴¹, ಬ್ರಹ್ಮಲೋಕ ವಿಶೇಷಾಲು ಮೊದಲೈನ ವಿಷಯಾಲು ಚೆಪ್ಪೆಟುಪ್ಪುಡು⁴² ವಾಟೆಕಿ ಎಂಬಂಟಿ ಅಲಂಕಾರಾಲೂ ತೊಡಗಲೇದು.

ಪೋತನ ಭಾಗವತಂಲೋ ಕೊನ್ನಿಚೋಟ್ಟ ತನ ಪೂರ್ವಕವುಲ ರಚನಾ ಸಂವಿಧಾನಾನ್ನಿ, ಶೈಲಿನಿ ಅನುಕರಿಂಚಿನಿಟ್ಟು ತೆಲುಸ್ತುಂದಿ. ಇದೆ ಪೋತನ, ತನ ಪೂರ್ವಕವುಲ ಯೆಡ ಚೂಪಿನ ಗೌರವಂ, ವಿಧೇಯತ ಅನೇ

39. ಆಂತ್ರ ಮರ್ಹ ಭಾಗವತಂ - ಬಂಪ್ಯೂರ ಪೋತನ, 2 - 16

40. ಅದೇ, 2 - 26

41. ಅದೇ, 2 - 29, 30

42. ಅದೇ, 2 - 32

అనుకోవాలి. ఉదాహరణకు, భాగవతంలో ప్రఖ్యాత పద్యమైన ‘మందార మకరంద మాధుర్యమునఁ దేలు మధుపమ్మ హేషనే మదనములకు...’ అనే పద్యం పాలుగైరికి సోమన బసవపురాణంలో తృతీయశ్వాసంలో గల ద్విపద పంక్తులకు అచ్చగుద్దినట్లుగా కనిపిస్తుంది.

‘క్షీరాభి లోపలఁ గ్రీడించు హంస - గోరునే పదియల నీరుద్రావంగఁ?
జూతపులంబులు సుంబించు చిలుక - భూతి బూరుగు ప్రూనిపండ్లు గస్తినునె ?
రాకామల జోయైత్స్సుఁ ద్రావు చకోర - మాకాంక్ష సేయునే చీకటిఁ ద్రావ?
విరిదమై వాసన విహారించు తేయి - పరిగొని సుడియునే బఖ్యాలి విరుల? ... ’⁴³

ఇందులో పేరొన్న ఉపమానాలు నచ్చి వాటిని స్నీకరించి తన పద్యంలో చొప్పించి ఉంటాడు పోతన. భాగవతం దశమ స్కుంధం ఉత్తరభాగంలోని ‘పరుఁజూచున్ పరుఁజూచు...’⁴⁴ అనే పద్యం నాచన సోముని ఉత్తర హరివంశంలోని ‘అరిజూచున్ హరిజూచు.....,’⁴⁵ అనే పద్యానికి అనుకరణగా కనిపిస్తుంది. ఈ అనుకరణను, పోతన ఆయుకవులపై గల గౌరవం, విధేయత ప్రకటించినట్లుగానే భావించాలి.

పోతన భాగవతాన్ని పరిశీలిస్తే ఆయనకు అంత్యానుప్రాస, వృత్యనుప్రాస, ఉపమలపై ఆసక్తి మెండు. మొదటిరెండూ శబ్దాన్ని వీనులవిందుగా చేయగా, ఉపమ విషయ పరిగ్రహాలో సామాన్యానికి సైతం ఎంతగానో తోడ్చడుతుంది. మధ్యమధ్యలో పోతన ప్రయోగించిన ప్రాసముక్తాయింపులు ఆతని రచనకు వన్నె తెచ్చాయి. పోతన అలంకారాలను వాడిన విధం తదనంతర కవులకు మార్గదర్శకమైందనటంలో అతిశయోక్తి ఏ మాత్రం లేదు.

పోతన భాగవతంలో దర్శనమిచ్చే అలంకారాల్లో ఉపమ, అంత్యానుప్రాసలదే సింహభాగం. స్కుంధాలవారీగా కానవచ్చే అలంకారాల సంఖ్యను అనుబంధం-3, అనుబంధం-4 లలో పొందుపరచడమైనది.

43. బసవపురాణము - పాలుగైరికి సోమనాథ కవి - 3-18

44. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - పోతన - దశమ స్కుంధం (ఉ.భా.) - 178

45. ఉత్తర హరివంశం - నాచన సోమన - 1 - 162

POTHANA BHAAGAVATAM – ALANKAARA VAIBHAVAM

పోతన భాగవతం - అలంకార వైభవం

మూడవ అధ్యాయం

ఆలంకార ప్రస్తానం

ఆలంకారాల సంఖ్య - ఆలంకార లక్షణ గ్రంథాలు

అర్ధాలంకారాల వర్గీకరణ

శబ్దాలంకారాల వివేచన

చిత్రకవిత్వం

అలంకార ప్రస్తానం:

‘అలంకరోతి ఇతి అలంకారః’ అని, ‘అలంక్రియతే అనేన యితి అలంకారః’ అనీ అలంకార శబ్దానికి వ్యవత్థత్తులు.

అలంకారాలు అనే మాటకు అందమైన ఆభరణ విశేషాలని వ్యవహరంలో ఉన్న అర్థం. శరీర లావణ్య సౌందర్యాలను ఇనుమడింప చేయటానికి అలంకారాలు మిక్కిలి ఆవశ్యకాలు. శరీర సౌందర్యాన్ని స్థాముకై విధంగా దీంగుణికృతం చేస్తాయో కావ్యంలో అలంకారాలు కావ్య శరీర సౌందర్యాన్ని పెంపాందింపజేస్తాయి. సామాన్యంగా కావ్యాన్ని కన్యకతో పోల్పటం అనాదిగా వస్తున్న ఆచారం. అందుచేత అలంకారాలు కావ్యంలో బహిరంతసౌందర్యాలను మరింతగా భాసింపచేస్తాయి.

సాధారణ వ్యవహరంలో చాలా మాటలు అలంకార యుక్తాలుగానే ఉంటాయి. మనకు తెలియకుండానే అలంకారిక భాషను ప్రయోగిస్తూ ఉంటాం.

‘వాళ్ళిఘ్నరూ చిలకా గోరింకల్లా ఉన్నారు’,

‘ వాడికెంత చెప్పినా దున్నపోతుమీద వర్షం కురిసినట్టే’,

‘ఆ పెళ్ళికూతురు నడిచోచ్చే మహాలక్ష్మీ అనుకో’

ఇట్లాంటి మాటలన్నీ అలంకారాలే! అలంకారాలని తెలియకుండానే ఆబాలగోపాలమూ అలంకారయుక్తంగా సంభాషించడం మనం వింటూఉంటాం.

వేదకాలం నుండీ కూడా అలంకారాల ప్రాధాన్యం కనిపిస్తుంది. బుగ్గేదంలో ఉన్న బుక్కులలో కూడా అలంకారాలను మనం చూడవచ్చు. ఉపమ, రూపకం, అతిశ యోక్కి అలంకారాలు ఉన్నాయని గుర్తించారు లాంకణికులు.

అలంకారికులైన భాషపదులు కావ్య శరీరానికి కావ్యాలంకారాలే విధంగా ఆకరాలోతాయో అనేకమైన అభిప్రాయాలను ప్రకటించారు. అలంకారాలే కావ్య రచనకు ఆపరిపోర్యాలైన ఆలంబనాలని ప్రతిపాదిస్తూ, ‘సౌందర్యమలంకారః’ అని ప్రవచించారు. కాబట్టి అలంకార పదం కావ్యకన్యకు హర కటక కంకణాదుల వంటివని చెప్పడంలో సర్థకమై

ఉండి. అలంకార శాస్త్ర ప్రమేయన్ని గూర్చి రామరాజబూషణుడు తన కావ్యాలంకార సంగ్రహంలో ఇలా చెప్పాడు.

‘అసదృశ రస ప్రధాన శబ్దార్థములును
రితులును, వృత్తులను, సలంకృతులు, గుణము
లాదియగు లక్షణంబుల నలరు గావ్య
సరణియందు రలంకార సార విదులు’¹

కవికి తన భావాన్ని మరింత స్ఫూరంగా చేయటానికి అర్థాలంకారాలు, తన కవితల్ని శ్రవణపేయంగా చేయటానికి శబ్దాలంకారాలు ముఖ్య ఆకర్షాలై ఉన్నాయి. అలంకారాలు శబ్దాలంకారాలని, అర్థాలంకారాలని ప్రధానంగా రెండు విధాలు. ఉభయాలంకారాలనే మూడవ విధాన్ని కొందరు పేరొక్కన్నపుటికీ, ప్రాధాన్య వివక్షచేత శబ్దాలంకారాలు, అర్థాలంకారాలు అని చేసిన విభజననే అధిక సంబ్యాకులు ఆమోదించారు.

భరత మహాముని తన నాట్య శాస్త్రంలో ---- ‘బూషణైరివ విన్యస్తి స్తదూఖపణమితి స్నేతమ్’² అని ప్రవచించినాడు. ఆభరణాల వల్ల శరీరం ఎలా ప్రకాశిస్తుందో అలంకారాలవల్ల కావ్య శోభ కలుగుతుందని పెద్దల మాట.

‘సాధు శబ్దార్థ సంబంధమ్
గుణాలంకార భూషితమ్’³
అని వాగ్మియుడు తన అలంకార శాస్త్రమున పేరొక్కనినాడు. మంచి శబ్దాలతో, భావాలతో, గుణాలంకారాలతో కూడిన కావ్యమే రాణించునని తెలుస్తోంది.

‘కావ్యాదర్శము’ లో దండి కూడా ఇటువంటి అభిప్రాయాన్నే పెలిబుచ్చాడు.

‘కావ్య శోభాకరాన్ ధర్మానుసలంకారాన్ ప్రచక్షతే’⁴ అంటూ కావ్య సాందర్భానికి శోభ కల్పించేవి అలంకారాలని చెప్పాడు.

1. కావ్యాలంకార సంగ్రహం - రామరాజ భూషణుడు, పుట 8, పద్యం 20

2. భరతముని నాట్య శాస్త్రము

3. అలంకార శాస్త్రము - వాగ్మియుడు

4. కావ్యాదర్శము - దండి 342.17 (కావ్యస్వరూపం పుట 13 లో ఉదాహర్యతం - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ ప్రచురణ)

భామహాదు తన కావ్యలంకార గ్రంథంలో - వనిత ముఖం అందమైనదైనా ఆభరణాలు లేనిదే శోభించదనే అర్ధంలో , ‘నకాంతమపి నిరూపం విభాతి వనితాననమ్’⁵ అని అన్నాడు.

అలంకారాలే కావ్యానికి ముఖ్యమైనవనే దృక్షథంతో రుయ్యకుడు,

‘తదేవ మలంకార ఏవ కావ్యే
ప్రధానమితి ప్రాచ్యనామ మతమ్’⁶ అని పేరొక్కన్నాడు.

అనుప్రాసలు, అర్ధాలంకారాలు మొదలైనవి కావ్య శరీరానికి హరాలవంటి ఆభరణాలని ముమ్ముటుని అభిమతం.

‘హరాది వదలంకారాస్త్రే అనుప్రాసోపమాదయః’ అని ముమ్ముటుడు తన కావ్యప్రకాశంలో నిర్దిశించాడు.

అలంకారాలే లేకపోతే కావ్యం తన అయిదోతనాన్ని కోలోపుండని (వైభవ్యాన్ని పొందుతుండని) అగ్నిపురాణం ‘అర్ధాలంకార రహితా విధవేవ సరస్వతి’,⁷ అంటూ తీక్ష్ణంగా చెప్పింది.

భామహానిచే సంస్కారించబడిన అలంకార ప్రస్తావం దండి, ఉద్ఘటుడు, రుయ్యకుడు, జయదేవుడు, విద్యానాథుడు, అప్పయ్యదీక్షితులు, సూరకవి మొదలైన అలంకారికులచే పురోభివృద్ధిగాంచింది.

భామహాదు తన అలంకార గ్రంథానికి ‘కావ్యలంకారం’ అని పేరు పెట్టగా, దానికి వ్యాఖ్యానం చేసిన ఉద్ఘటుడు తన గ్రంథానికి ‘కావ్యలంకార సార సంగ్రహం’ అని

5. కావ్యలంకారము - భామహాదు 1.13 (కావ్యస్వరూపం పుట 23 లో ఉదాహర్ణతం - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ ప్రచురణ)

6. అలంకార సర్వస్వం - రుయ్యకుడు 8-9 (కావ్యస్వరూపం పుట 150 లో ఉదాహర్ణతం - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ ప్రచురణ)

7. అగ్ని పురాణం 344 . 2 (కావ్యస్వరూపం పుట 13 లో ఉదాహర్ణతం - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ ప్రచురణ)

పేరు పెట్టాడు. వామనుడు ‘కావ్యలంకార సూత్రం’ అనీ, రుద్రటుడు ‘కావ్యలంకారము’ అనీ, రుయ్యకుడు ‘అలంకార సర్వస్వమ్’ అనీ, వాగ్మిటుడు ‘వాగ్మిటూలంకారమ్’ అనీ తమ తమ గ్రంథాలకు పేర్లు పెట్టుకున్నారు. దండి తన గ్రంథమైన ‘కావ్యదర్శము’ లో నాలుగింట మూడు వంతులు ఆలంకార చర్చనే చేశాడు. విద్యానాథుడు తన కృతి అయిన ‘ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణా’న్ని అలంకార సార సర్వస్వమని చెప్పుకొన్నాడు.

ఆలంకార బౌచిత్యాన్ని గుర్తించటం కోసమే ఆనంద వర్ధనుడు ఆలంకార ధ్వనినీ, రాజునకకుంతకుడు వాక్యవక్రతనీ, క్షేమేంద్రుడు ఆలంకార బౌచిత్యాన్ని ప్రత్యేకంగా పేరొక్కన్నారు. సాహిత్యంలో ఆలంకారాలు లేని రచన లేదంటే అతిశయోక్తి కాదు. అలాగే ఆలంకారాలు ప్రయోగించని కవి లేడు. దీనిని బట్టి సాహిత్యంలో ఆలంకారాల ప్రాధాన్యత ఎంత ఉండో తెలిసికోవచ్చు.

అంగ్ర సాహిత్యంలోకూడా	Simile (ఉపమ)	Metaphor	(రూపకం)
Hyperbole (అతిశయోక్తి)	Vision(భావికం)	Irony (వ్యాజస్తుతి)	Allegory
(అప్రస్తుత ప్రశంస)	Personification, Epithet, Synecdoche, Metonymy, Euphemism, Paradox (విరోధ)	Peramanisia (స్లైప్)	Climax (సారము)

ఆనే ఆలంకారాలున్నాయి. ఇందులో కొన్నింటిని భారతీయ లాఙ్‌జికలు ఆలంకారాలుగా కాక లక్షణగా మాత్రమే గ్రహిస్తారు.

ఈ ఆలంకారాలు శబ్దాలంకారాలని, అద్భుతాలంకారాలని రెండు విధాలు. ఉభయాలంకారాలని మాడో విధాన్ని కూడా కొంతమంది పేరొక్కన్నారు.

ఇఏక నలంకార నికరంబు లేర్పుఱింతు
 నవియుఁ గవితాలతాంగికి హర కటక
 కంకణాదుల క్రియ నలంకరణకరణ
 పరిణతులచే నలంకారభూవమొందు. ⁸

8. కావ్యలంకార సంగ్రహం - రామరాజబ్యాషణ (సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రి వివరణ) పుట
547 ప. 71

అవియను శబ్దార్థంబుల
ద్వివిధములై క్రమమతోద వెలయు ననుప్రా
స విశేషంబుల, నుపుమా
ది విశేషమ్ములను గావ్య దీపిత సరణిన్⁹

అని రామరాజ భూపణుడు తన కావ్యాలంకార సంగ్రహంలో పేరొ్కెన్నాడు.

అర్థాన్ని అపేక్షించకుండా శబ్దాన్ని మాత్రం ఆశ్రయించినట్లే శబ్దాలంకారమనీ, శబ్దాన్ని అపేక్షించకుండా అర్థాన్ని ఆశ్రయిస్తే దాన్ని అర్థాలంకారమనీ రుయ్యకుని లక్షణము. అనుప్రాసాదులు శబ్దాలంకారాలని, ఉపమ మొదలైనవి అర్థాలంకారాలనీ ప్రధాన విభజన చేశారు.

అలంకారాల సంఖ్య - అలంకార లక్షణ గ్రంథాలు :

అలంకారాల సంఖ్య విషయానికోస్తే, వివిధ లాక్షణికులు వివిధ విధాలైన అలంకారాల సంఖ్యలను ప్రతిపాదించారు. భరతముని తన నాట్య శాస్త్రంలో నాలుగు అలంకారాలను మాత్రమే పేరొ్కెన్నాడు. ఒక శబ్దాలంకారం - యమకం, మూడు అర్థాలంకారాలు - ఉపమ, రూపకం, దీపకం మాత్రమే ఆయన సూచించాడు. అర్థాలంకార విభాగంలో దండి 34 అలంకారాలనూ, ముమ్ముటుడు 56 అలంకారాలనూ, విద్యానాథుడు 66 అలంకారాలనూ, సంస్కృత చంద్రాలోక కర్త జయదేవుడు, తెలుగు చంద్రాలోక కర్త అడిదం సూరకవి ప్రభృతులు 100 అలంకారాలనూ, కువలయానంద గ్రంథ రచయిత గరిష్ఠంగా 124 అలంకారాలను చెప్పారు.

కావ్యాలలో అలంకార ప్రాధ్యాన్యాన్ని గుర్తించి కావ్యమీమాంసకోసం ఉఢువించిన లక్షణ గ్రంథాలలో కవులందరూ అలంకార ప్రకరణాన్ని ప్రత్యేకంగా పేరొ్కెన్నారు. ఇట్టి లాక్షణిక గ్రంథాలలో మిక్కిలి ప్రమాణమైనది రుయ్యకుడు రచించిన ‘అలంకార సర్వస్వం’

9. కావ్యాలంకార సంగ్రహం - రామరాజభూపణుడు (సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రి వివరణ) పుట

అనేగ్రంథం. ఎందుకంటే ఈ గ్రంథం తొలిసారిగా కేవలం అలంకారాల విచారణ కోసమే రచించినట్టిది. అలాగే అప్పయ్య దీక్షితులు రచించిన ‘కువలయానందం’, విశ్వశ్వర పండితుడు రచించిన ‘అలంకార కౌస్తుభం’, జయదేవుని ‘చంద్రాలోకం’ కూడా కేవలం అలంకార గ్రంథాలే. ఇవి సంస్కృత లాభణిక గ్రంథాలు.

తెలుగులో 14 వ శతాబ్దానికి చెందిన విన్నకోట పెద్దన రచించిన ‘కావ్యాలంకార చూడామణి’ మొదటి లక్ష్మణ గ్రంథం. ఇందులో 36 అర్ధాలంకారాలను మాత్రమే పెద్దన పేర్కొన్నాడు. ¹⁰ దీనికి మూలం దండి కావ్యదర్శం. తరువాత వచ్చిన లక్ష్మణ గ్రంథంగా భట్టుమూర్తి (రామ రాజ భూపణుడు) రచించిన ‘కావ్యాలంకార సంగ్రహము’న్ని చెప్పువచ్చి. జయదేవుని ‘చంద్రాలోకం’ లో గల ఐదవ మయ్యాఖాన్ని మాతృకగా తీసుకొని 18 వ శతాబ్దికి చెందిన అడిదం సూరకవి ‘ఆంధ్ర చంద్రాలోకము’ అనే గ్రంథాన్ని వెలయించాడు. ఇందులో 100 శబ్దాలంకారాల వివేచన చేశాడు. వీటిని ప్రథాన్నమైన అలంకార గ్రంథాలుగా పేర్కొనవచ్చి.

ಅರ್ಥಾಲಂಕಾರಾಲ ವರೀಕರಣ :

అలంకారాలను ఒక్కొక లాట్సపిక్చు ఒక్క విధంగా వర్గికరించారు. ‘సాందర్భమలంకారః’ అని పేరొన్న భాషణాను కేవలం వక్రోత్తియే సర్వాలంకార బీజమని పేరొన్నాడు.

వక్రోక్తి వల్లనే కావ్యమంతు శోభావంతమవుతుందనీ, అసలు వక్రోక్తి లేకపోతే ఏ ఇతర అలంకారం సిద్ధించదనీ భామహని ఉవాచ. ముమ్ముటుని అభిప్రాయంలో వక్రోక్తికీ, అతిశ యోక్తికీ బేదం లేదు. కాబట్టి అతిశ యోక్తి మాత్రమే సర్వాలంకార బీజమని ముమ్ముటుని మతం.

అలంకారాలను వర్ణికరించినవారిలో ముఖ్యుడు తోషిమైదవ శతాబ్దికి చెందిన రుద్రటుడు. ఇతని వర్ణికరణం శాస్త్రీయయంగానూ, ప్రథమంగానూ భాసించింది.

10. కావ్యలంకార చూడామణి - విన్సుకోటు పెద్దన - పంచమోల్లాసము - వచనం - 3.

రుద్రటుని వర్ణకరణ :

- (1) సహోకీ, సముచ్చయం మొదలైనవి ... వాస్తవ వర్గం (23)
ఇవి అర్థాన్ని బలపరుస్తా వస్తు స్వరూపాన్ని ఉన్నది ఉన్నట్లుగా చెప్పేవి

 - (2) ఉపమ, ఉత్సేధక మొదలైనవి ... జౌపమ్య వర్గం (21)
ఇవి వస్తు స్వరూపాన్ని చక్కగా అర్థం కావడానికి దానితో సమానమైన లేదా ఉత్సుష్టమైన వస్తుపును తీసుకొచ్చి చెప్పేవి

 - (3) విభావన, తద్దుణము మొదలైనవి ... అతిశయ వర్గం(12)
ఇవి వస్తుపుకు లోకంలో ఉండే అర్థం కంటే విలక్షణంగా, అతీతంగా వర్ణించి చెప్పేవి

 - (4) శ్లేష, విరోధాభాసం మొదలైనవి ... శ్లేషవర్గం (12)
- ఇవి ఒకే అర్థం గల పదాలతో ఒకే వాక్యంలో రెండేసి గాని అంతకంటే ఎక్కువగాని అర్థాలు చెప్పేవి. మొత్తం 68 అలంకారాలు.¹¹

రుయ్యకుని వర్ణకరణ :

అలంకార సర్వస్వాన్ని రచించిన రుయ్యకుడు అర్థాలంకారాలను

- (1) సాదృశ్య విచ్ఛిత్తి (ఉపమ మొదలైనవి)
- (2) విశేషణ విచ్ఛిత్తి (సమాసాకీ మొదలైనవి)
- (3) గమ్యార్థతా విచ్ఛిత్తి (పర్యాయోక్తి మొదలైనవి)
- (4) విరోధ విచ్ఛిత్తి (విరోధము మొదలైనవి)
- (5) శృంఖలా విచ్ఛిత్తి (కారణమాల మొదలైనవి)
- (6) స్వాయ విచ్ఛిత్తి (కావ్యలింగము మొదలైనవి)
- (7) గూడార్థపరతా విచ్ఛిత్తి (సూక్ష్మము మొదలైనవి)

11. కావ్యాలోకము - డా. నందూరి రామకృష్ణమాచార్య పుట 89

అనే 7 ప్రధాన వర్గాలుగా విభజించాడు. వీటిలో ఉపబేధాలను కూడా పేరొక్కనాడు. తదనంతరం విద్యనాథుడు ఈ వర్గీకరణాన్ని అనుసరించి తన ప్రతాప రుద్రీయంలో అలంకార వర్గీకరణ చేశాడు. దాన్ని అనుసరించి నరసభూపాలీయంలో భట్టుమూర్తి కూడా అలంకార వర్గీకరణాన్ని చేపట్టాడు.

విద్యనాథుని వర్గీకరణ :

1. సాధర్మ్య మూలకాలు (దీపకం, తుల్యయోగిత, నిదర్శనం, దృష్టింతం, ప్రతివస్తూపమ, సహోక్తి, ప్రతీపం, వ్యతిరేకం - ఇవి భేద ప్రధాన సాధర్మ్యము గలవి. రూపకం, సందేహం, పరిణామం, భ్రాంతిమంతం, అపహ్యతి - ఇవి ఆభేద ప్రధాన సాధర్మ్యము గలవి. ఉపమ, ఉపమేయాపమ, అనస్వయం, స్నేరణ (ఇవి భేదాభేద ప్రధాన సాధర్మ్యము గలవి)
2. అధ్యవసాయ మూలకాలు (అతిశ యోక్తి, ఉత్సేధక్త)
3. విరోధ మూలకాలు (అసంగతి, చిత్ర, అతథ్యం, అస్వేస్యం, భావికం, విశేషం, వ్యాఘ్రాతం)
4. వాక్య న్యాయ మూలకాలు (సముచ్చయం, వికల్పం, పరిసంఖ్య, యథాసంఖ్య, అర్థాపత్రి)
5. లోకన్యాయ మూలకాలు (పరిపృత్తి, ప్రత్యసీకం, తథ్యం, సమాధి, వినోక్తి, సమము, స్నేభావోక్తి)
6. తర్వాత్యాయ మూలకాలు (కావ్యలింగం, అనుమానం, అర్థాంతరన్యాసం)
7. శృంఖలా వైచిత్ర్య మూలకాలు (కారణమూల, ఏకావళి, మూలాదీపకం, సారము)
8. అపహ్యవ మూలకాలు (వ్యాజోక్తి, వక్రోక్తి, మీలనము)
9. విశేషణ వైచిత్ర్య మూలకాలు (సమాసోక్తి, పరికరం)

విద్యనాథుని వర్గీకరణ అన్ని వర్గీకరణలలోకీ దీర్ఘమైనదని చెప్పవచ్చి. ఈ వర్గీకరణలన్నీ వర్ణావర్ణా వస్తువుల స్నేభావాన్ని, వర్ణనా సందర్భాన్ని పారకులకు సుగమం చేయడానికి ఉద్దేశించినవే!

అర్థాలంకారాలను వస్తుస్థితి, వర్ణనా స్థితి, వర్ణాల, పదాల ఉక్కిని బట్టి కూడా క్రిందివిధంగా వర్గీకరించవచ్చు. అలంకారాలను మరింత సులభ గ్రాహ్యం చేయటానికి ఈ వర్గీకరణ దోషాదం చేస్తుంది.

క్రమ సంఖ్య	విషయము	అలంకారాలు
01	ఉపమాన ఉపమేయాలపై అధార పదే అలంకారాలు	ఉపమ, అనన్యయం, ఉపమేయాపమ, ప్రతీపం, రూపకం, పరిణామం, ఉల్లేఖ, స్వృతి, భ్రాంతి, సందేహం, అపశ్యుతి, తుల్యయోగిత, దీపకం, ఆవృత్తి దీపకం, ప్రతివస్తూపమ, దృష్టాంతం, నిదర్శన, వ్యతిరేకం, లలిత.
02	కార్య కారణాలపై అధారపదే అలంకారాలు	విభావన, విశేషాక్తి, అసంగతి, విషమ, సమ, కారణమాల, ఏకావళి, మాలాదీపకం, సముచ్చయం, కారకదీపకం, సమాధి, ఉత్సేధక, ప్రోధోక్తి, సంభావన, ఉల్లాసం, అవజ్ఞ, అనుజ్ఞ, లేశ, హేతువు ,
03	ఆధార, ఆధేయాలపై అధారపదే అలంకారాలు	అధిక, అల్ప, అన్యోన్య, విశేష,
04	ఉక్కి సంబంధమైన అలంకారాలు	సహోక్తి, విసోక్తి, సమాసోక్తి, అప్రస్తుతప్రశంస, ప్రస్తుతాంకురము, పర్యాయాక్తి, వ్యాజస్తుతి, వ్యాజనింద, ముద్ర, రత్నావళి, ఉత్తర, వ్యాజోక్తి, గూఢోక్తి, వివృతోక్తి, యుక్తి, లోకోక్తి, చేకోక్తి, వక్రోక్తి, స్వభావోక్తి, భావిక, ఉదాత్త, అతిశయోక్తి, అత్యుక్తి, నిరుక్తి, ప్రతిషేధ, విధి.

క్రమ సంఖ్య	విషయము	అలంకారాలు
05	సామాన్య విశేషాలపై అధారపడే అలంకారాలు	పరికరము, పరికరాంకురం, అర్థాంతర న్యాస, వికస్వర, సామాన్య, విశేష.
06	విరోధం, నిరోధం, విష్ణుతం, అధిక, అల్ప మొదలైన లక్షణాలపై అధారపడే అలంకారాలు	వ్యాఘ్రాత, పరిపృత్తి, పరిసంఖ్య, వికల్ప
07	చేష్ట సంబంధాలైన అలంకారాలు	సూక్ష్మ, పిహిత
08	అర్ధసిద్ధి సంబంధాలైన అలంకారాలు	ప్రపార్షణ, విషాదన
09	గుణ సంబంధాలైన అలంకారాలు	తద్దుణ, పూర్వరూప, అతద్దుణ, అనుగుణ, మీలిత, ఉన్నీలిత
10	ఇతర విశేషాలపై అధారపడే అలంకారాలు	శ్లేష, ఆక్రైపము, విరోధాభాసము, అసంభవము, చిత్ర, సార, క్రమ, పర్యాయ, ప్రత్యుసీక, అర్థాపత్తి, కావ్యలింగ, మిథ్యాద్యవసితి

ఈ విధమైన అలంకార విభజన వర్ణనను చదువగానే ఏ అలంకారమో వెనువెంటనే గుర్తుపెట్టడానికి పీలుగా ఉంటుంది.

ఉపమాద్యలంకారాలలో వర్ణావర్ణాల్ని వస్తువులు ప్రధానమైనవి. ఉపమేయాన్ని ఉపమానంతో సరిపోల్చడం గాని, అభేదం చెప్పడం గాని, ఉపమేయాన్ని ఉపమానంగా చూపడంగాని, ఉపమేయాన్ని చూడగానే ఉపమానంగా సందేహించడం, భ్రాంతి చెందడం, స్కృతి కలగడం ఇత్యాది విశేషాలన్నీ ఉన్న అలంకారాలను ఒక వర్గంగా ఉంచవచ్చు.

విభావన, విశేషట్కి మొదలైన కార్య కారణంశాలపై ఆధారపడే అలంకారాలను వేరొక వర్గంగా భావించవచ్చు. వీటిలో, హౌతువుకు సరిపోయే ప్రయోజనం రావడం, హౌతువు కానిదాన్ని హౌతువుగా చూపించడం లేదా ఊహించడం మొదలైన విశేషాలుంటాయి.

తరువాతి వర్గంలో ఆధార ఆధీయాలపై చేపు అధిక, అల్ప, అస్యోన్య, విశేష అలంకారాలను చేర్చవచ్చు. ఉక్కి సంబంధాలలో కేవలం ఉక్కి షైచిత్రి వల్ల వాక్యానికి సాబగు కలిగించే అలంకారాలన్నీ ఒక వర్గంగా ఉంటాయి. వక్రోక్కి, సహోక్కి, విసోక్కి, సమాసోక్కి, అప్రస్తుత ప్రశంస మొదలైనవి ఇందులో చేర్చవచ్చు.

తరువాతి వర్గంలో, సమాన్య విశేషాలపై ఆధారపడే పరికరం, పరికరాంకురం, అర్థాంతరస్యాసం మొదలైనవాటిని ఉంచవచ్చు.

అలాగే విరోధం, నిరోధం, విఘూతం మొదలైన విశేష అంశాల ప్రాధాన్యత కలిగిన వ్యాఘూత, పరివృత్తి, పరిసంబ్య మొదలైనవి ఒక వర్గంగానూ, సూక్ష్మ, పిహిత వంటి అలంకారాల్లో వ్యక్తుల చేష్టలు ప్రధానమైనవి కనుక వాటిని ఒక వర్గంగా ఉంచవచ్చు.

కేవల అర్థసిద్ధి ప్రాధాన్యం కలిగిన ప్రహర్షణ, విషాదన లను వేరొక వర్గంగానూ, గుణ సంబంధితాలైన తద్దుణ, పూర్వరూప, అతద్దుణ, మీలిత మొదలైన అలంకారాలను ఒక వర్గంగా ఉంచవచ్చు.

ఇతర ప్రాధాన్యతలు కలిగిన స్లేష, ఆక్షేపం, విరోధాభాసం, అసంభవం, చిత్ర, సార, క్రమ, పర్యాయాది అలంకారాలను చివరి వర్గంగానూ వేరొనవచ్చు.

ఈ పై అలంకారాలే కాకుండా, సంసృష్టి, సంకర అలంకారాలను ప్రత్యేకంగా చెప్పవలసి ఉంటుంది. అయితే సంసృష్టి, సంకర అలంకారాలు ప్రత్యేకమైనవిగా పరిగణించలేం. ఒకే పద్యంలో రెండు మూడు అలంకారాలు ఉన్నట్టయితే దానిని సంసృష్టి అలంకారమని వేరొనవచ్చు. అయితే దీనిలో ఆయా అలంకారాలు కొట్టొచ్చినట్లుగా కనిపిస్తాయి.

ఉదాహరణకు ఒకే పద్యంలో వృత్యనుప్రాస్, ఉపమ అలంకారాలు ఉండవచ్చు. అది సంస్కృతి అలంకారమౌతుంది. అదే, ఒక వాక్యంలో రెండు మూడు అలంకారాలు పాలూ నీళ్ళలా కలగలిసి ఉన్నట్లయితే దాన్ని సంకరమని అంటారు. సంకరాలంకారంలో గల వాటిని వేరుచేయడం పారక హంసావతంసులకు తప్ప వేరొకరికి సాధ్యం కాకపోవచ్చు. కాబట్టి వీటిని ప్రత్యేక అలంకారాలుగా కాకుండా, అలంకార ప్రయోగంలో విశిష్ట లక్షణాలుగా పేరొనదం సముచితంగా ఉంటుంది.

శబ్దాలంకార వివేచన :

శబ్దప్రధానమైనవి శబ్దాలంకారాలు. అర్థంతో సంబంధం లేకుండా, వర్ణాల ప్రయోగమే వీని ప్రధాన లక్ష్యం. కావ్యాన్ని వినసొంపుగా చేయడంలోనూ, అక్షర రమ్యతను సాధించడంలోనూ శబ్దాలంకారాలే ప్రధానమైన ఆకరాలు. రుయ్యకుని మతంలో అర్థాన్ని అపేక్షించకుండా కేవలం శబ్దాన్ని మాత్రమే ఆశ్రయిస్తే అవి శబ్దాలంకారాలు.

ఈ శబ్దాలంకారాలు ప్రధానంగా మూడు విధాలు.

1. అనుప్రాసాలంకారం
2. యమకం
3. ముక్తపద్గ్రస్తం

ఇవికాక, చిత్రాలంకారములు, బంధ కవిత్వము (చక్రబంధము, నాగబంధము, పద్మబంధము) ప్రహేళిక ఆనేచి ఉన్నాయి. కానీ ఇవి చిత్రకవిత్వంలో ఉన్న ఉపభేదాలుగా మాత్రమే గుర్తించి, అలంకారాలుగా కొందరు అంగీకరించడంలేదు. వీటిలో మొదటిదైన అనుప్రాసాలంకారాన్ని తిరిగి నాలుగు విధాలుగా ఉప విభజన చేయవచ్చు. అవి:

1. వృత్యనుప్రాసము
2. చేకానుప్రాసము
3. అంత్యానుప్రాసము
4. లాటానుప్రాసము

అలాగే శబ్దాలంకారాల్లో చివరిదైన ముక్తపద్గ్రస్తాన్ని మళ్ళీ రెండు విధాలుగా కావ్యాలంకారసంగ్రహా కర్త రామరాజభూషణని విభజన. అవి :

1. పాదాంత, పాదాది ముక్తపద్గ్రస్తం
2. సింహావలోకన ముక్తపద్గ్రస్తం

ఈ శబ్దాలంకారాల్లో ఒక్కుక్క దానినీ పరిశీలిస్తే, ఒకదానితో మరొకటి ఏ విధంగా విభేదిస్తున్నాయో, వాటికి మధ్యగల సంబంధం ఏమిటో సులభగ్రాప్యమౌతుంది.

1. అనుప్రాసాలంకారం :

హల్లుల పునర్తకీ అనుప్రాసాలంకారం. వచ్చిన హల్లే మళ్ళీ మళ్ళీ వచ్చి వీనులవిందైన శబ్దాన్ని అందిస్తుంది. అయితే ధ్వనిప్రధానమైన రచన వల్ల రసానికి అంతరాయం కలుగుతుందని కొందరు ఆలంకారికుల భావన. అయితే తెలుగు కావ్యాలలో ఈ అనుప్రాస పుంభానుపుంభాలుగా దర్శనమిస్తుంది.

‘ప్రకృష్టి వర్ణవిన్యాసం రసాద్యనుగతోహియః, సోముప్రాసస్సచచ్ఛేక వృత్త్యపాథిగతోద్విధా’¹² అని నిర్వచనం. అనగా రసానుగతమగు, ప్రకృష్టిమగు వర్ణ విన్యాసము ‘అనుప్రాసము’. ఇందులో వృత్త్యనుప్రాస మొదటిది.

i) వృత్త్యనుప్రాస :

ఒకే హల్లు పలుమారులు ఆవృత్తి చెందితే అది వృత్త్యనుప్రాసాలంకారం అవుతుంది.

‘ఒక్క వర్ణంబు కడదాయక సుద్ధరింపఁ
బరగు జృంభణ వృత్త్యనుప్రాసమయ్య’¹³.

ఇక్కడ వృత్తి అంటే, నియమిత వర్లాలలో ఉండేది, రసవిషయకమైన నట్టిది అయిన రచన.

అటువంటి వర్లాలతో కూడిన రచన కాబట్టి దీనికి వృత్త్యనుప్రాసమని పేరు. భాగవతంలో అలవోకగా సాగిన వృత్త్యనుప్రాసకు చక్కని ఉదాహరణగా ఈ పద్యాన్ని చెప్పుకోవచ్చు.

12. కావ్యాలంకార సంగ్రహం - రామరాజబూషణు - శిరోమణి సన్మిధానం సూర్యసారాయణ శాస్త్రి వివరణ పుట 548.

13. అదే, 4 అశ్వ. 85 పద్యం.

అడిగెదనని కడువడిఁ జను
 అడిగిన ఁ దన మగుడ నుడుగఁడని నడయుడుఁగున్
 వెడవెడ చిడిముడి తడఁబడ
 నడుగిదు నడుగిదు జడిమ నడుగిదు నెడలన్ ¹⁴

పై పద్యంలో ఆవృత్తి అయిన డకారం అడుగుల ధ్వనిని సూచించడం విశేషం.
 సందర్భమూ అదే.

ii) ఛేకానుప్రాస :

‘పలుకుఁ గమ్ముదనము నెఱిగిన విద్యాంసులు ఛేకులనబడుదురు. ఆట్టి వారికి ఇష్టమైనది గావున దీనిని ఛేకానుప్రాసమందురు. ఇందు రెండేసి వ్యంజనముల జంటలు వ్యవధానము లేకుండగ ఆవృత్తములు గావలెనని సంభ్యా నియమము గలదు’¹⁵ అని ఆంధ్ర ప్రతాప రుద్ర యశో భూషణములోని నిర్వచనం.

‘ఛేకుడన విదగ్ధుడు. విదగ్ధులగువారు వ్యవహరించు ననుప్రాసము ఛేకానుప్రాసము. ఛేకానుప్రాసమన నవ్యవధానముగా రెండు రెండక్కరములు సొదువుట. రెండక్కరములన రెండు హల్లులని యద్దము. అవ్యవధానముగా రెండేసి హల్లుల జంటలను, అనేక పర్యాయములు (ఒకసారికన్న నధికముగా) పద్యమున సొదువుట ఛేకానుప్రాసము. ఈ రెండేసి హల్లుల జంటలలో సర్వ సాదృశ్య నియమములేదు. అది యానుషంగికము’¹⁶ అని కావ్యాలంకార సంగ్రహములోని నిర్వచనం.

మొత్తమ్మీద రెండేసి వ్యాఖ్యలు అవ్యవధానంగా ఆవృత్తి యగుట ఛేకానుప్రాస. ఛేకానుప్రాసకు ప్రసిద్ధమైన ఉదాహరణ రామరాజభూషణి కావ్యాలంకార సంగ్రహంలో కనిపిస్తుంది.

14. ఆంధ్ర మహాభాగవతము - బమ్మెర పోతన - 8-103

15. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము పుట - 410

16. కావ్యాలంకార సంగ్రహం - రామరాజభూషణ - శిరోమణి సన్మిథానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రి వివరణ పుట 548.

స్నురత్ముపా బలప్రతాప భూతి దైర్య భూ భర
 ర్చిరంగ దానబుద్ధి వైఫిరిన్ హరిన్ హరిన్, సుదా
 హరున్ హరున్, గిరిన్ గిరిన్, మహానలున్ నలున్, రమా
 గురున్ గురున్, జయింతువో ८ దగున్ సృసింహాభూవరా! ¹⁷

ఇక్కడ, హరిన్ హరిన్, హరున్ హరున్, గిరిన్ గిరిన్, నలున్ నలున్, గురున్ గురున్ అనే రెండేసి హల్లుల జంటలు పెక్క వచ్చాయి. కాబట్టి ఇది చేకానుప్రాసము. అలాగే,

‘కందర్ప దర్ప సుందర దరహస రుచుల యా సుందరి యందమొప్పేను’

అనే వాక్యంలో ‘దర్ప’, ‘దర’ అనే హల్లుల జంటలు అవ్యవధానముగా వచ్చటచేత ఇది చేకానుప్రాస అగును.

iii) అంత్యానుప్రాస:

పాదాంతాలలో అనుప్రాస ఉన్నట్టుతే అది అంత్యానుప్రాసమని అంటారు.
 ఉదాహరణకు --

దివిజానీక విరోధి మొక్కె ८ గని వాగ్దీవీమనో నేతకున్
 సవిశేషోత్స్వ సంవిధాతకు నమత్సంత్రాతకున్ సత్తపో
 నివహభీష్ట వర ప్రదాతకు జగన్నిర్మాతకున్ ధాతకున్
 వివిధ ప్రాణి లలాట లేఖన మహా విద్యానుసంధాతకున్¹⁸

ఈ పద్యంలో పాదాంతాలలో వచ్చిన అనుప్రాసను గమనించవచ్చు.

ఈ అంత్యానుప్రాసాలంకారం జానపదుల గీతాలలో కనిపిస్తుంది. ఆధునిక సాహిత్యంలో వీరవిహారం చేస్తున్నది.

17. కావ్యాలంకార సంగ్రహం - రామరాజభూషణు - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యసారాయణ శాస్త్రి
 వివరణ పుట 548. పద్యం 84

18. ఆంధ్ర మహా భాగవతం - బమ్మెర పోతన - 7-85

పాలాలన్నీ
 హలాల దున్న
 ఇలా తలంలో హామం పిండగ
 జగానికంతా సౌఖ్యం నిండగ...¹⁹

అనే శ్రీశ్రీ కవితలో ఉపయోగించిన అంత్యానుప్రాస చాలామంది ఆధునిక కవులకు ఉపాదేయమయింది.

ఇటీవలి కాలంలో తెలుగులో వస్తున్న రుబాయాలలో 1, 2 మరియు 4 పాదాలలో అంత్యానుప్రాస కనిపిస్తున్నది.

iv) లాటానుప్రాసః

తలపఁచ వునరుక్తియయ్యఁ దాత్పర్యబేద
 మెనయు నియమంబు లాటమో నెట్లుటన్ను...²⁰

అని లాటానుప్రాసకు నిర్వచనం.

అంటే అర్థ భేదం లేకుండా, తాత్పర్య భేదము కలిగిన పదాల పునరుక్తి లాటానుప్రాస. ఒకే అర్థాన్నిచేచే పదము తాత్పర్యబేదంతో అవ్యవధానంగా ఆవృత్తి అగుట. సాధారణంగా అర్థం, తాత్పర్యం అనే మాటలు ఒకేలా కనిపించినా సూక్ష్మ భేదం ఉంది. నిషుంటు ప్రమాణముగా ఒక పదానికి వచ్చే భావమే అర్థం. ఒకసందర్భంలో పునరుక్తి అయిన అదే పదం సందర్భానుసారంగా ఇచ్చే భావం తాత్పర్యం.

లాటానుప్రాసలో పదానికి అర్థంలో భేదం ఉండదు. కానీ పారకుడు గ్రహించవలసిన తాత్పర్యంలో భేదం ఉంటుంది.

19. మహాప్రసాదం - శ్రీశ్రీ - 'ప్రతిజ్ఞ' (07. 05. 1937)

20. కావ్యాలంకార సంగ్రహం - రామరాజుభూపణుడు - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రి
 వివరణ పుట 550.

ఉదాహరణకు --

‘దేవదేవునిఁ జింతించు దినము దినము
 చక్రహస్తునిఁ బ్రకటించు చదువు చదువు
 కుంభినీధవుఁ జెప్పెడి గురుఁడు గురుడు
 తండ్రి! హరిఁ జేరుమనియెడి తండ్రి తండ్రి’²¹

పై ఉదాహరణలో ‘దినము, చదువు, గురుడు, తండ్రి’ అనే పదాలకు అర్థాలు తెలిసినవే. అయి పదాలు వెనువెంటనే పునరుక్తి కావడంతో, వరుసగా ‘శ్రీహరిని గూర్చి ఆలోచించే దినమే నిజమైన దినం !’, ‘చక్రధారిని విశదపరచే విద్యయే నిజమైన విద్య!’, ‘గోవిందుని గూర్చి చేప్పే గురువే నిజమైన గురువు!’, ‘విష్ణువుని సేవింపుమని చేప్పే తండ్రే నిజమైన తండ్రి! ’ లనే తాత్పర్యాలు కలుగుతున్నాయి. కాబట్టి ఇది లాటానుప్రాసాలంకారం.

ఈ లాటానుప్రాసాలంకారం శబ్దాలంకారాలలో అనన్నయాన్ని పోలి ఉంటుంది. కానీ రెండూ ఒకటి కాదు. ఉదాహరణకు, ‘చంద్రుడు చంద్రుడే’ అన్నప్పుడు చంద్రుడు గొప్ప కాంతిమంతుడని, కాంతిమత్యంలో చంద్రునికి సాటి ఎవరూ రారని అర్థం స్వురిస్తుంది. కాబట్టి ఇది అనన్నయం. కానీ లాటానుప్రాసలో మొదటి పదమే యథాతథంగా పునరావృతం కావాలి. తాత్పర్య భేదం ఉండాలి. అప్పుడే అది లాటానుప్రాస అవుతుంది.

2. యమకం :

‘సమవర్షయుగాధికమై
 యమరిన నియమంబు యమకమగుఁ గృతులందా
 యమకం బనేక విధమగుఁ
 గ్రమమన సొక రెండుమూఁడు గతులెఱిగింతున్ ’²²
 అని యమకమునకు రామరాజభూషణాని నిర్వచనం.

21. ఆంధ్ర మహాబ్రాగవతం - బమ్మెర పోతన - 7-169

22. కావ్యలంకార సంగ్రహం - రామరాజభూషణాడు - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యసారాయణ శాస్త్రి వివరణ పుట 551, పద్యం 78.

సమానమైన వర్ణముల యొక్క జంటనుగానీ, సమాహమును (అధికము) గానీ యావృత్తి సేయట యమకము. దీనినే, ‘స్వర వ్యంజన సముదాయ హౌనరుక్కుము యమకాలంకారము’ అనీ చెప్పవచ్చను.

ఉదాహరణకు, ‘మన్సైన మన్సైనిక నికాయంబులో^c గాయంబు గాయంబు పదనివాడు లేదయ్య’ అన్న వాక్యాన్ని తీసుకుందాం.

ఇందులో రెండవసారి వచ్చిన ‘మన్సైన’ అనేపదం, మన్సైనిక అనే పదంలో భాగం. అలాగే ‘నికాయంబు’ లో ‘కాయంబు’ అన్నది పునరావృత్తమయింది. కాబట్టి ఇది యమకం. చేక, వృత్యనుప్రాసలలో హల్లుల హౌనరుక్కుము, సామ్యము ఉంటే సరిపోతుంది. అచ్చుల సామ్యమానుషంగికము. కానీ యమకాలంకారంలో అచ్చుల, హల్లుల రెండింటి సామ్యము ఆవశ్యకం. అంతేకాకుండా, స్వరావృత్తి ఉన్నచోటల్లా అది చేకానుప్రాసా, యమకమా అనే శంక కలుగుతుంది. కాబట్టి, స్వరవ్యంజన హౌనరుక్కుం ఉన్నచోట యమకమనీ, కేవల వ్యంజన యుగ్మానికి ఆవృత్తి ఉంటే అది చేకానుప్రాసమనీ చెప్పటమే సరియైనది.²³

ఈ యమకం రెండు విధాలు :

1. పాద యమకము
2. పాదభూగ యమకము

వీటిలో రెండవదైన పాదభూగ యమకాలంకారాన్ని తిరిగి పదకొండు విధాలుగా రామరాజ భూపణుడు పేర్కొన్నాడు.

1. ప్రథమ, ద్వాతీయ పాదాలు తుల్యాలైతే అది మఖ యమకము
2. ప్రథమ తృతీయ పాదాలు తుల్యాలైతే అది సందంశ యమకము
3. ప్రథమ చతుర్థ పాదాలు తుల్యాలైతే అది ఆవృత్తి యమకము
4. ద్వాతీయ తృతీయ పాదాలు తుల్యాలైతే అది గర్భ యమకము
5. ద్వాతీయ చతుర్థ పాదాలు తుల్యాలైతే అది సందష్ట యమకము
6. తృతీయ చతుర్థ పాదాలు తుల్యాలైతే అది పుచ్చ యమకము
7. చతుర్థ పాదములు తుల్యాలైతే అది పంక్తి యమకము

23. కావ్యాలంకార సంగ్రహం - రామరాజభూపణుడు - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రిగి వివరణ పుట 551.

8. ప్రథమ చతుర్థ పాదాలూ, ద్వితీయ తృతీయ పాదాలూ తుల్యాలైతే అది పరివృత్తి యమకము
9. ప్రథమ ద్వితీయ పాదాలూ, తృతీయ చతుర్థ పాదాలూ తుల్యాలైతే అది యుగ్మక యమకము
10. పూర్వరూపమూ, ఉత్తరరూపమూ తుల్యాలైతే అది సమద్వికము లేక సంపుట యమకము
11. శోక ద్వయం తుల్యంగా ఉంటే అది మహా యమకము

ఈ పాదభాగ యమకములు అసంఖ్యాకాలు. ఎందుకంటే, పాదాలను ఎన్ని భాగాలుగా విడగోడితే అన్ని యమకాలను స్థాంచవచ్చు పాద యమకానికి ఉదాహరణగా భాగవతంలో ప్రసిద్ధమైన ఈ క్రింది పద్యాన్ని చెప్పుకోవచ్చు:

లేమా దనుజుల గెలువంగ
లేమా? నీవేల కడంగి లేచితి? విటు రా
లే, మాను, మానవేనిన్,
లేమా విల్లందికొనుము లీలం గేలన్²⁴

ఇందులో లే - మా అనే స్వర వ్యంజన పౌనరుక్యం ఉంది కాబట్టి ఇది యమకం. పాద భాగ యమకానికి ఉదాహరణగా నరసభూపాలీయంలో ఈ క్రింది పద్యం ఉదాహరించబడింది.

ఓరా! ఒబన్సుపాల కు
మారా! మను! మదనసమ! రమాధుర్యండవై,
ధీరా! సృసింహ! కూడితి
మారామను మదనసమర మాధుర్యండవై.²⁵

24. ఆంధ్ర మహాభాగవతం - బమైర పోతన - 10 ఉ.భా. 172.

25. కావ్యలంకార సంగ్రహం - రామరాజభూషణదు - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యసారాయణ శాస్త్రి వివరణ పుట 553, పద్యం 80.

ఇందులో రెండు, నాలుగు పాదాలు తుల్యాలు. కాబట్టి పైన తెలిపిన విభాగంలోగల సందర్భ యమకం ఉన్నదని చెప్పవచు.

3. ముక్త పద గ్రస్తం :

‘ముక్త’ అంటే విడిచిపెట్టబడిన అని, ‘గ్రస్తం’ అంటే తిరిగి గ్రహించడమనీ అర్థాలు. కాబట్టి ‘ముక్త-పద-గ్రస్తం’ అంటే, విడిచిపెట్టబడిన పదాన్ని తిరిగి గ్రహించేది అని అర్థం. పాదాంతంలోకానీ, పాదం మధ్యలో కానీ, పూర్వ భాగంలో గల చివరి పదం తో తరువాత భాగం ప్రారంభించడం ఇందులో విశేషం. ఇది పునరుక్తి కాదు. ముక్తపదగ్రస్తానికి నిర్వచనంగా భూత్మమూర్తి ఈ పద్యం చెప్పాడు.

ప్రస్తుతమగు ముక్తపద
గ్రస్తంబన, నదియుఁ గృతులఁబరగుఁ బదాంతో
దస్తము పాదాద్యంత సు
స్తుతము, పదాంత సింహా వీక్షణమనఁగన్²⁶

ఈ ముక్తపదగ్రస్తాలంకారం రెండు విధాలు :

1. పాదాంత పాదాది ముక్తపద గ్రస్తము
2. సింహావలోకన ముక్తపద గ్రస్తము

పాదాంత పాదాది ముక్త పద గ్రస్తం లో మొదటి పాదంలో చివరి (విడిచిపెట్టిన) పదాన్ని స్నేహితిగతిగా నిభుకరించి, రెండవ పాదాన్ని దానితోటే ఆరంభించడం లక్ష్మణం. ఉదాహరణకు--

సుదతీ సూతన మదన!
మదనాగతురంగి! పూర్వ మణిమయ సుదన!
సుదన మయ గజ రదన!
రదనాగేంద్ర నిభుక్కిర్తి రస నరసింహ!²⁷
పై పద్యంలో ఉన్న ముక్త పదగ్రస్తం సుస్పష్టం.

26. కావ్యలంకార సంగ్రహం - రామరాజభూషణుడు - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రి వివరణ పద్యం 81.

27. అదే, పుట 553, పద్యం 82.

కొఱవి గోపరాజు రాసిన ‘సింహసన ద్వాత్రీంశిక’ లోఉన్న ఈపద్యం ముక్తపదగ్రస్తాలంకారానికి మంచి ఉదాహరణగా చెప్పుకోదగ్గది.

‘అత్తరి వీరులేర్చుకి య నార్చుచు వత్తురు, వచ్చి మూకలోచ జొత్తురు, చొచ్చి శత్రువుల చొప్పులడంతురు, వారి బీరముల్ మెత్తురు, మెచ్చి మార్చునుచు మెల్లున గెల్లున భిన్న భిన్నమై చత్తురు, చొచ్చి యచ్చరల సన్నిధి నిల్లురు గెల్లురుద్ధతిన్’,²⁸

పై ఉదాహరణలో పాదాంతంలో కాకుండా, పాదం మధ్యలోనే ముక్త పద గ్రస్తాన్ని సాధించాడు కవి.

సింహపలోకన ముక్త పద గ్రస్తంలో పై విధంగానే విడిచిపెట్టిన పదాన్ని పాదాదిలో స్వీకరించడంతో పాటు, ఒకటో పాదంలో మొదటి పదం నాలుగో పాదంలో చివర (పాదాంతంలో) కనిపిస్తుంది. సింహం నలువైపులా పరిశీలనగా చూసేటప్పుడు తన చూపులు ఎక్కుడ మొదలయ్యాయో తిరిగి అక్కడికి వచ్చి ఆగుతుంది. అదే విధంగా ఈ ముక్తపదగ్రస్తంలో చివరి పదం పద్యం ప్రారంభంలో కనిపిస్తుంది కాబట్టి దీనిని సింహపలోకన ముక్తపద గ్రస్తం అని వ్యవహరిస్తారు. ఉదాహరణకు --

మనవేటికి నూతనమా!
తనమానినిచ బేమచ దనకుచ దక్కితిననుమా!
నను మానక దయదనరం
దనరంతులు మాని నరసభవురమ్మనవే!²⁹

ఇందులోగల విశేషం సుస్పష్టం.

28. సింహసనద్వాత్రీంశిక - కొఱవి గోపరాజు - ప్రథమశాసనం ప్రథమభాగం పు.17

29. కావ్యలంకార సంగ్రహం - రామరాజుభూషణలడు - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రి
వివరణ పుట 553, పద్యం 83.

చిత్ర కవిత్వం :

పైన తెల్పిన అలంకారాలు శబ్దాలంకారాలలో ముఖ్యమైనవి. ఇవికాక, చిత్రాలంకారాలనే విభాగాన్ని కూడా శబ్దాలంకారాలలోకే చేర్చవచ్చు. కానీ ఇవి సాముగరిదీలవంటివని, అలంకారాలు కావని కొందరి అభిమతం.

పద్యంలో ఉండే వర్ణాలను పద్మం, చక్రం, ఘర్షిక, సర్వం మొదలైన ఆకారాల్లో వచ్చేటట్లు కూర్చు చేస్తే అది చిత్రాలంకారమౌతుంది.

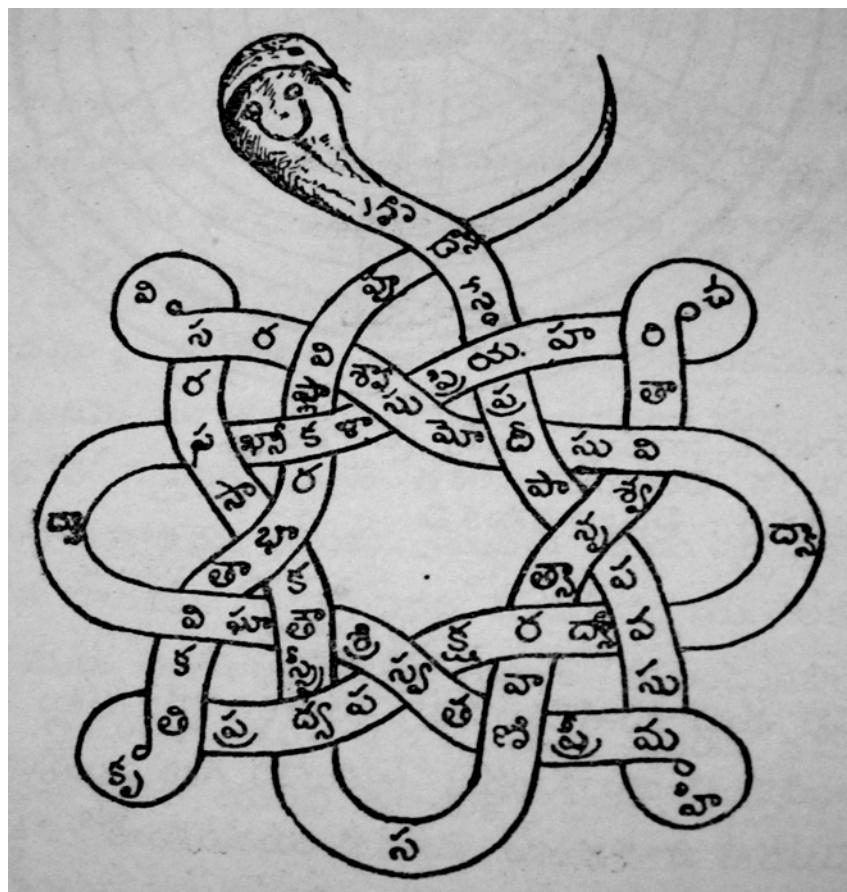
పీటిని పద్మబంధం, చక్రబంధం, ఘర్షికా బంధం, నాగబంధం, గోమూర్ఖికా బంధం మొదలైన పేర్లతో వ్యవహరిస్తారు.

నంది తిమ్మన రచించిన పారిజాతాపహరణం పంచమాశ్యాసం చివరలో (గ్రంథాంతంలో) నారదుడు తన చతురోక్తులతో శ్రీకృష్ణుని నుతించటానికి, ఆనందింపజేయడానికి ఇటువంటి చిత్ర కవిత్వం చెప్పినట్లు తిమ్మన రచించాడు. అందులో ప్రముఖమైన నాగబంధంలో చిత్రకవిత్వ పోకడలు తెలుసుకోవచ్చు.

నాగబంధం:

చుట్టులు చుట్టుకొన్న సర్వం ఆకారంలో పద్యంలోని ఆక్షరాలను ఇమిడిస్తే అది నాగబంధం ఆవుతుంది. ఈ నాగబంధ చిత్రంలో ఆవృత్తి వర్ణాలతో కలిసి కోష్ట వర్ణాలు పదహారు, సందంశాక్షరాలు నాలుగు, కంతాక్షరం ఒకటి కలిసి మొత్తం ఇరవైబక్క ఆక్షరాలతో ఒక్కొక్కుపాదం పూర్తి ఆవుతుంది. పద్యం పదగనుండి మొదలై వరుసగా చుట్టులు తిరుగుతూ చివరకు తోకవద్దకు రావాలి. గళాక్షరమే ప్రాసవర్ణం, ఆదే అంత్యవర్ణం ఆవుతుంది. ఒకటి మూడు పాదాలలో 2, 4, 6, 8, 10, 12, 14, 16, 18 సంఖ్యలలోని ఆక్షరాలు, రెండు నాలుగు పాదాలలో 1, 3, 5, 7, 9, 11, 13, 15, 17, 19 సంఖ్యలలోని ఆక్షరాలు ఆవృత్తాలోతాయి. ఈ నాగబంధంలో ప్రస్తర, చంపకమాల వంటి వృత్తాలు ప్రయోగింపబడవచ్చు.

ఉదాహరణకు ఆంధ్ర ప్రతాపరుదు యశోభూపణం లో ఉదాహర్ణమైన ప్రస్తర వృత్తం నాగబంధంలో ఎలా ఇమిడిఉందో క్రింది చిత్రంలో చూడవచ్చు.



నాగబందు

ស៊ីវិទ្យា

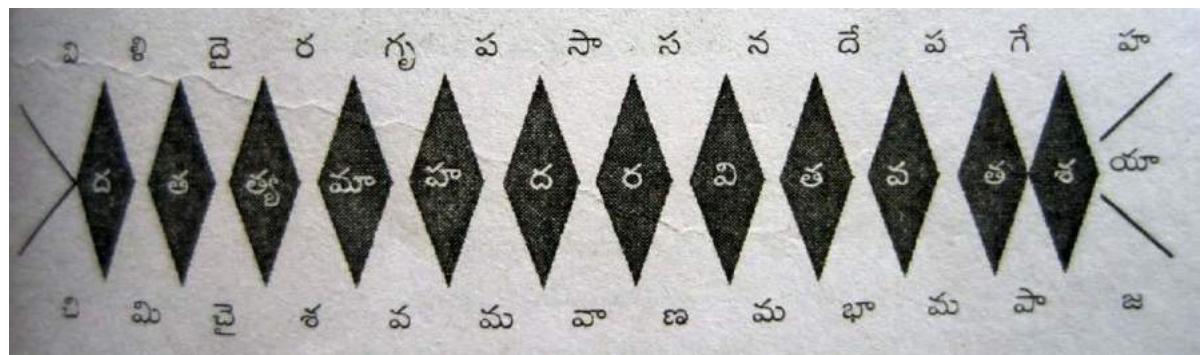
పృథ్వీనేయ ప్రదీపా! నృప! వసుమహిమ ప్రీణతస్వశ్రితోఘా!
విద్యాసక్తా! కళాసుఖియ! హరిచరితా! విశ్వనృతాసరవాణి
సద్యస్సితోక భాసా! సరసవిసరవిశ్వా! సుమోదీ! సువిద్యా!
వద్యరక్త! స్వపద్య ప్రతికృతిక వితాభారకప్లావి! పృథ్వీ!

(ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్రయోభూషణము - చెలవుచేర్ల రంగాచార్యులు - పు. 419 లో ఉదాహర్జతం)

గో మూర్తికా బంధం:

విదజిత దైత్య రఘుగృహ
పదసారస వినతదేవ పతగేశహయా
చిదమిత చైత్య శమావహ
మదవారణ విమత భావమతపాశజయా! ³⁰

ఈ పద్యాన్ని గోమూర్తికా బంధంలో అవలోకించవచ్చు. ఆ చిత్రం ఇలా
దర్శనమిస్తుంది:



గోమూర్తికా బంధం

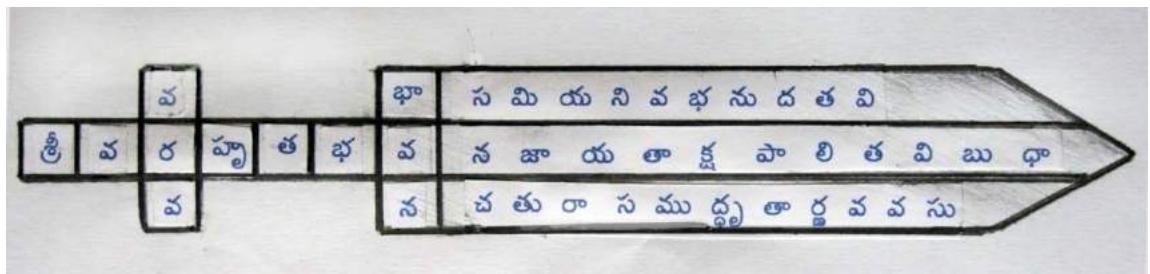
చురికా బంధం :

చురిక అంటే కత్తి లేదా బాకు అని అర్థం. ఒక చురికలో ఇమద్భుగలిగేలా అక్షరాల్ని
పేరుస్తూ, చందీబంధంగా రాయడమే ఇందులోని చిత్రం.

30. పారిజాతాపహరణము - నంది తిమ్మను - పంచమాశ్యసం - ప.94.

శ్రీవర వరవరహృత భవ
 భావన వనజాయతాక్ష పాలిత విబుద్ధా
 దావితదనుభవ నియమి స
 భావన చతురా సముద్రుతార్థవ వసుధా!³¹

ఈ క్రింది కంద పద్యం ఘరికలో ఇలా దర్శనమిస్తుంది.



ఘరికా బంధం

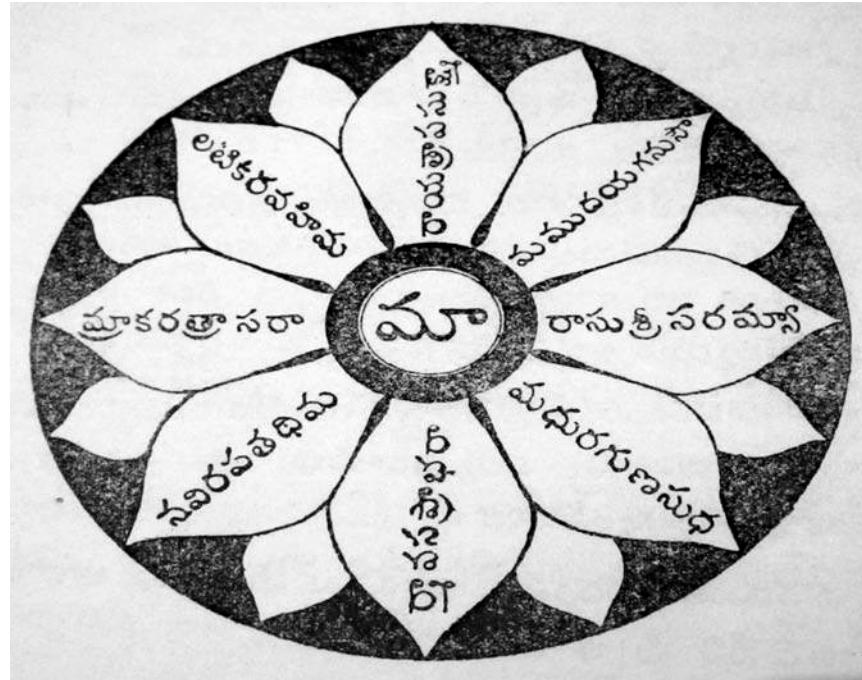
అష్టదళ పద్మ బంధం :

పద్యంలోని అక్షరాలను అష్టదళ పద్మం లో ఇమిడిస్తే, అది అష్టదళ పద్మ బంధం అవుతుంది.

మారా! సుశ్రీసరమ్యా! మధురగుణ! సుధర్మావస! ప్రాభరామా!
 మారాభీ! ప్రాసవర్మామధితపర! వినమ్రా! కర్త్రా! సరామా!
 మారా! సత్రార్థ! కమ్రా! మహివరకిటిలక్ష్మీ! సుపత్రాయ! రామా!
 మారాయ! త్రా! ప! సుక్షమా! మము దయఁగను! సౌమ్యా! రస్త్రీ సురామా!

(ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్రయశోభూపణము - చెలమచ్చెర్ల రంగాచార్యులు - పు.415 లో ఉదాహర్యతం)

31. పారిజాతాపహారణము - నంది తిమ్మన - పంచమాశ్యాసం, ప.96.



అప్పదళ పద్మ బంధం

ఈ విధంగా చిత్ర కవిత్వంలో పైన ఉదాహర్ణమైనవే కాక, పద్మబంధం, చక్ర బంధం, మొదలైన ప్రక్రియలు దర్శనమిస్తాయి. ఈ రకమైన చిత్ర కవిత్వం కవి యొక్క పాండితీ ప్రకర్షను, సృజనాత్మకతను, వైవిధ్య కాంక్షను ప్రకటిస్తుందనటంలో సందేహం లేదు.

ఈ చిత్ర కవిత్వ ప్రక్రియలో మరొక చెప్పుకోదగ్గ అంశం, రెండు మూడు ఛందస్సులను ఒకే పద్యంలో ఇమడ్డటం. ఈ ప్రక్రియ కవికి ఛందస్సుపై గల పట్టును, పాండిత్యాన్ని తెలియజేస్తుంది. దీనికి ఛందో బంధ కవిత్వం అని పిలుచుకోవచ్చు.

అంతేకాక, యమకంలాంటి మరొక ఛందో బంధ ప్రక్రియ పింగళి సూర్యాన్ని ‘కళాపూర్ణోదయం’ లో పారకులను నోళ్ళు వెళ్ళబెట్టేటల్లు చేస్తుంది. అచ్చతెనుగు పద్యంలో ఒక్క సంస్కృత పదాన్నెనా ఊహించటం కష్టం. అలాంటిది ఈ క్రింది పద్యాన్ని అవలోకిస్తే...

‘మా యమ్మాన సు నీవే
 రాయల వై కావ దేవరా జే జే జే!
 మాయాతుమ లానినయది
 పాయక సంతోస మన్న పలమిల సామీ!’,³²

32. కళాపూర్ణోదయము - పింగళి సూర్య 6-161

(ఆర్థం : ‘ఓ రాజు! నీకు జయము. నీవు పాలకుడవగుచూ మమ్ములను కాచుట ఫలితముగా సంతోషం మా మనస్సులలో నెలకొన్నది. మా యమ్మ తోడు సుమా!)

పై అచ్చ తెనుగు పద్యాన్ని ఆశ్వర్యకరంగా సంస్కృత పదవిభాగం చేయవచ్చ.

(మా - అయమ్ - మాన - సునీవే - రాః - అలవా - ఏకా - అవత్ - ఏవ - రాజే - అజేజే - మా - ఆయాతు - మలాని న - యది - పాయక - సంతః - అసముత్ - న - పల-మిల - సా - అమీ)

అన్వయకమం : (హో) - సునీవే, అయమ్ - మా మాన. రాః అలవా ఏకా అవత్ ఏవ. అజేజే రాజే మా ఆయాతుః మలాని న. (హో) పాక, సంతః యది అసముత్ నపల, మిల, అమీ సా.

అర్థం: శోభనమైన మూలధనముగల ఓ రాజు! వచ్చినధనాన్ని గౌరవించి, మూలధనమును విశేషముగా వెచ్చింపుకుము. ధనము నాశనములేనిది, ముఖ్యమైనది, కాపాదునది. విష్ణువును పూజించు రాజు కోసం లక్ష్మీ దేవి తానే వస్తుంది. పాపములు దరిచేరవు. ఓ రక్షకా! విద్యాంసులు వచ్చినచో సంతోషం లేనివాడవై తొలగిపోకుము. సంతోషముగా వారికి దర్శనమిమ్మ. ఆ విద్యాంసులే లక్ష్మీ! (విద్యాంసుల రాక సంపత్కరము).

పైవిలక్షణమైన పద్యం రచించిన తీరు చూస్తే, కవికి సంస్కృతాంధ్ర భాషలలో గల అపార పాండితీ గరిమ పారకునికి ముక్కున వేలువేసుకునేటల్లు చేస్తుందనటం అతిశ యోక్కి కాదు.

ఇలాంటిదే మరొక కందపద్యం. ఇందులో మరొక చమత్కారం ఉంది.

‘తా వినువారికి సరవిగ
బూవనతో నాను నతి విభా వినుతేజా
దేవర గౌరవ మహిమన
మావలసిన కవిత మరిగి మాకు నధీశా! ’³³

(అర్థం : మిక్కలిగా వ్యాపించిన ప్రతాపము గల ఓ రాజు! మీ గౌరవాతిశయముచేత మేము కోరెడి కవిత్వము వినువారికి తగినట్లుగా మాకలవడుతుంది.)

ఈ తెలుగు కంద పద్యాన్ని వెనుకనుండి చదివినట్టేతే, సంస్కృత శ్లోకం దర్శనమిస్తుంది.

‘శాధీనకు మా గిరి మత, వికనసిలవమాన మహిమ వర గౌరవదే
జాతే సువిభావితి నను, నాతో నవభాగవి రసకిరి వానువితా’

(పదవిభాగం : శాధి - ఇన - కుమ్ - ఆగిరి - మత - వికనసి - లవమాన - మహిమవరగౌరవదే - జాతే - సువిభో - ఇతినను - నా - అతః - నవభాః - గవి - రసకిరి - వా - అనువితా)

(అన్నయక్రమం : ఇన, ఆగిరి, కుమ్ - శాధి. మత, వికనసి. లవమాన - మహిమవరగౌరవదే సువిభో - ఇతిజాతేనను - నా అతః: నవభాః రసకిరి గవి అనువితావా)

(అర్థం : ఉదార బుద్ధి గలవాడును, గౌరవించువాడును ఆగు రాజును విద్యాంసులందరు స్తుతించెదరు. అట్టివాడు పర్వతాలున్నంతకాలం భూమిని పరిపాలించును)

ఇలాంటి కవితా ప్రయోగం కావ్యంలో ఆక్కడక్కడా చేయడం వలన పారకులకు అవ్యక్తానుభూతి కలగడమే కాకుండా, కావ్యం ఆద్యంతమూ పరనయోగ్యమౌతుంది.

ఇట్లాంటి చిత్ర విచిత్రాలు, తెలుగు చందస్సులో కూడా చోటు చేసుకుని పారకునికి అమితానందాన్ని, చందస్సు పట్ల గౌరవాన్ని, ఆస్తినీ కలుగ జేస్తాయి.

తెలుగు చందస్సులో ఒకవృత్తంలో మరొకటి ఇమిడిపోయేవీ, ఒక వృత్తంలో రెండు పాదాలు కలిపితే మరొక వృత్త లక్షణాలు దర్శింపజేసేవీ ఉన్నాయి. వృత్యనుప్రాసానుగతమైన ద్వ్యక్తరి పద్మాలు కూడా రాయవచ్చు. ఇది కవికిగల చందో పాండిత్యం, పదకౌశలం తెలియజేస్తుంది.

పారిజాతాపహరణంలో నంది తిమ్మన రచించిన ఈ ద్వ్యక్తి కందం ప్రశస్తమయింది.

‘మనమున ననుమానము నూ
నను నీనామ మనుమనుమనమును నేమ
మ్మున మాన నన్ను మన్నున
మను మను నానామనీన మానానూనా! ’³⁴

ఈ పద్యంలో ‘న - మ’ అనే రెండు అక్షరాలు మాత్రమే ఉపయోగించటం వల్ల, ఇది నమః పూర్వక స్తుతిగా ధ్వనిస్తోంది.

చందోబంధ చిత్ర కవిత్వంలో మరొక పద్యం :

క్రింది స్మృతి వృత్తాన్ని అవలోకిస్తే అందులోనే మరొక వృత్తం దర్శనమిస్తుంది.

‘వాసు దేవా ఘునస్యచ్ఛ కాంతీ రమా
వాస వంశస్వరవ్యక్త వేద క్రమా
రాసలాస్య ప్రకార ప్రవీణోద్యమా
వాసవాది స్తుతవ్యక్త నామా నమః,’³⁵

34. పారిజాతాపహరణము - నంది తిమ్మన - 5-98

35. అదే, 5-101

పై వృత్తంలో చివరి ‘నమః’ అనే పదాన్ని, పద్యం మొదట్లో చేర్చి చదివితే (నమః + వాసుదేవా = నమో వాసుదేవా) అది భుజంగ్ప్రయాతంగా మారుతుంది. కాబట్టి దీనిని ‘భుజంగ్ప్రయాతగర్భ స్ప్రగ్నణి’గా పిలువవచ్చ.

అలాగే, ఈ క్రింది రెండు కంద పద్యాలలో ఒక విశేషం ఇమిడివుంది.

‘అంకురిత శ్రీ సంగ భు
జంకా హరిహాయమణి మదహర తనువర్ణ
సంకట కృదైత్యాశయ
శంకాజనన నిజచరిత శయధృత శంఖా! ’³⁶

‘పంకజ నాభా భంజిత
పంకా పరమపురుష భవపరిభవనామా
శంకరభూవా కిసలయ
సంకాశపదయుగ కలశశరనిధి శయనా! ’³⁷

పై రెండు కందపద్యాలనూ ఒకటిగా కలిపి, రెండేసి పాదాలను ఒకటిగా చేర్చి చదివితే, అది నాలుగు పాదాల క్రోంచపడ వృత్తంగా మారుతుంది. (ఉదహరణకు మొదటి పాదం : ‘అంకురిత శ్రీ సంగ భుజంకా హరిహాయమణి మదహర తనువర్ణ’)

ఈ విధమైన చిత్ర కవిత్వం పాతకులకు స్వాదయోల్లాసాన్ని, కావ్య పరశాస్తకినీ పెంపాందిస్త్రయనడంలో సందేహం లేదు. అయితే, కావ్యాలలో అక్కడక్కడా దర్శనమిచేచ ఈ చిత్ర కవిత్వం, ప్రథాన కథకు, కథ ప్రసన్నతకూ, రసానికీ, శైలికీ ఏ మాత్రం భంగం కలిగించకుండా ఉండాలి. కేవలం మనస్సులను ఆనందింపజేయడానికి ఈ చిత్రాలు ప్రదర్శించారు కవులు. అది వారి పాండితీకీ, విద్వత్తుకూ పరాకాష్ట.

చిత్రకవిత్యానికి గల ఈ ప్రమేయం వల్లనే, దాన్ని ప్రథాన అలంకారాలలో చేర్చకుండా, ఒక ప్రత్యేక శాఖగా చూపించారు లాక్షణికులు.

36. హరిజాతాపహరణము - నంది తిమ్మన - 5-98

37. అదే, 5-101

POTHANA BHAAGAVATAM – ALANKAARA VAIBHAVAM

పోతన భాగవతం - అలంకార వైభవం

నాలుగవ అధ్యాయం

పోతన భాగవతంలో శబ్దాలంకార సౌందర్యం

సిద్ధాంత గ్రంథంలో ఈ నాలుగవ అధ్యాయం పోతన భాగవతంలో ఉన్న శబ్దాలంకారాలను పరిశీలిస్తుంది. పోతన రచించిన అన్ని స్క్రంధాల్లోగల పద్యాలను పరిశీలించిన పిదప అందులో ఉన్న ప్రధానమైన శబ్దాలంకారాలు వివేచించబడ్డాయి. పోతన పద్యాలలో చాలా పద్యాలు సంసృష్టిలు. సంకరాలంకారాలు కూడా కనిపిస్తాయి. ఒకే పద్యంలో, ఒకే వాక్యంలో రెండు, మూడు అలంకారాలు కూడా తొంగిచూస్తాయి. అయితే పద్యానికి మిక్కిలి వన్నె తెచ్చిన అలంకారమే ప్రధానంగా చెప్పబడింది.

పోతన దాదాపు ఆరు ప్రధానమైన శబ్దాలంకారాలను ప్రయోగించినట్లు తెలుస్తున్నది. మొత్తం పరిశీలించిన 207 అలంకారాల్లో అంతానుప్రాస, వృత్యనుప్రాసలదే సింహభాగం. ఈ అధ్యాయంలో ప్రతి అలంకారానికి వివిధ అలంకారికులిచ్చిన నిర్వచనాలు చెప్పు, పోతన ఆ అలంకారాన్ని ఎంత సమర్థవంతంగా నిర్వహించాడో వివరించడమైనది. పోతన ప్రయోగించిన శబ్దాలంకారాల సంఖ్యను స్క్రంధాలవారీగా అనుబంధం - 3 లో పేర్కొనడమైంది.

1. వృత్యనుప్రాస :

ఒకే హల్లు పలుమార్లు ఆవృత్తి అయితే అది వృత్యనుప్రాసాలంకారం.

‘ఒక్క వ్యర్థంబు కడదాఁక నుఢరింపఁ
బరగు జృంభణ వృత్యనుప్రాసమయ్యఁ’¹ అని వృత్యనుప్రాసకు కావ్యాలంకార సంగ్రహ నిర్వచనం.

‘ఏక, ద్వి, ప్రభృతీనాంతు వ్యంజనానాం యదాభవేత్
పునరుక్తి రసో నామాన్ వృత్యనుప్రాస ఇష్టుతే’²

‘1, 2, 3, 4 మొదలైన వ్యంజనాలను అనేక పర్యాయాలు ఆవృత్తిసేయుట వృత్యనుప్రాసము’ అని కావ్యాలంకారసంగ్రహ కారుని నిర్వచనం.

పోతన మహాకవి ప్రయోగించిన వృత్యనుప్రాసల్ని గనక పరిశీలిస్తే అవి కృతకంగా కాక, అలవోకగా ప్రయోగించినవిగా, సందర్భాచితంగా, పదప్రయోగ బౌచిత్యం తొణికిసలాడే విధంగా ఉండటం మనం గుర్తించవచ్చు.

ప్రార్థనా గీతంలోనే ఈ బౌచిత్యాన్ని చూపించాడు పోతన. భూరతీదేవి స్తుతిలో ఈ శబ్దాలంకారం ప్రారంభమౌతుంది.

‘శారద నీరదేందు ఘునసార పటీర మరాళ...’

(1-8)

అంటూ ఎత్తుగడలోనే ‘ద’ కారాన్ని మూడుసార్లు ఆవృత్తి చేశాడు. తరువాత ‘ర’కార ప్రాస కొనసాగింది. ‘ద’ అంటే ఇవ్వటం కాబట్టి, తనకు కవిత చెప్పే శక్తిని, తరువాతి పద్యంలో ‘అమ్మలగన్నయమ్మ’ ను ‘మహాత్మ కవిత్వ పటుత్వ సంపదల్ని’ (1-10) ఇవ్వమనీ ప్రార్థించాడు పోతన.

పోతన వృత్యనుప్రాసా విభవంలో విశేషమైన అంశం ప్రధాన పదానికి సంబంధించిన హల్లులేన్న పునరావృత్తి గావించటం. సాధారణంగా మొదటి పదంలో ఉన్న ఏదో ఒక హల్లు

1. కావ్యాలంకార సంగ్రహం - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రి - చతుర్థాశ్యసం - ప. 75

2. అదే - పుట 75

ఆవృత్తి అవటం మనం చూస్తాం. పోతన ప్రయోగంలో ఆవృత్తి అయిన హల్లుకూ, చివరలో ఉన్న ప్రధాన పదానికీ లంకె కనిపిస్తుంది.

ఉదాహరణకు,

‘... అభ్రంకష శుభ్ర సముత్తంగ భంగ యగు గంగకుంజని...’ (1-15)

అనే వర్ణనలో, ప్రధానమైనది గంగా నిమ్మగ. అందులో ఉన్న బిందుపూర్వక గ కారాన్ని ముందు నుండి ఆవృత్తి చేశాడు పోతన. దీనివల్ల ఒక సొలభ్యం ఉంది. ఆయా విశేషణాల అర్థం పూర్తిగా తెలియక పోయినా, ధ్వని బట్టి కవి దేనిగురించి వర్ణించబోతున్నాడో ముందుగానే ఊహించవచ్చు.

ఇదే పద్ధతిని, ‘... పాండవ హౌతుండు ముకుంద చరణారవింద వందనానంద కందాయ మానసుండై...’ (1-498)

‘స్నురదుదంచిత కుంద రుచిస్కట్టెక సుందర వదనార విందము ముదంబున...’ (3-540)

అన్నప్పుడు గమనించవచ్చు. ఆయా వర్ణనలలో, ‘గోవింద’ నామంలోని అందమైన బిందుపూర్వక ‘ద’ కారం నాట్యమాడింది. ఇదే బిందుపూర్వక దకారం పలుచోట్ల దర్శనమిస్తుంది. ...‘సుందర వదనార విందుండును, నానంద సుధా నిష్యంద కందళిత ప్యాదయుండును...’ (3-150) ఇత్యాది వర్ణనలలో పలుమార్లు కనిపిస్తుంది.

ఇట్లాంటివే మరికొన్ని:

‘...తదనంతరంబ ముఖారవింద మకరంద బిందు సందోహ పరిష్యంద మానసందదిం దిందిర యగు నయ్యందిరాదేవి ...’ (8-99)

‘... ఆరవింద మందిర యగు నయ్యందిరాదేవి మందస్కృత చంగ్రీకా సుందర వదనార వింద యగుచు...’ (8-131)

‘ఇందిందిరాతి సుందరి
ఇందిందిర చికుర యున్నదిందింద శుభం
బిందిందు వంశయను క్రియ
నిందివర వీధి ఘోసె నిందిందిరముల్’ (9-603)

‘... గాయక వార్తక జనులంతంత నభినందించుచుం జనుదేర మందగమనంబున
ముకుంద చరణారవిందంబులు దెందంబునం దలంచుచు నిందుధర సుందరీ
మందిరంబు నేరి...’ (10- పూ. 1743)

ఇత్యాది పంక్తులలో బిందుపూర్వక దకార ఆవృత్తి సాందర్భాన్ని రసికులు
అస్వాదించవచ్చు.

వర్షనలో ప్రథాన పదానికి సరిపోయే హల్లుని ఆవృత్తి చేయడం పోతనకు వెన్నుతో
పైట్టిన విద్య.

‘జరరస్థిత భూర్యవరాదిలోకుడై’ నిద్రిస్తున్నాడు శ్రీమహావిష్ణువు. అతని జరరం
(ఉదరం) లో ‘భూర్యవరాదిలోకాలు’ ఉన్నాయి. పద్యానికి ప్రథానం ఇదే. ఒక మహాకవి
పద్యరచనకు శ్రీకారం చుట్టేటపుడు ప్రథాన పదం మదిలోకి రాగానే అలవోకగా తత్సంబంధ
అనుప్రాసలు ఆవృత్తి చెందుతాయి. ఇది ఒక్కొక్క కవికి ఒక్క విధంగా ఉంటుంది. దీన్నే శైలి
విన్యాసంగా చెప్పవచ్చు. పై సందర్భంలో పోతనగారి వర్షన సాగినతీరు ఈ విషయాన్ని తేటతెల్లం
చేస్తుంది.

‘... ... చారు పటీర హీర ఘునసార తుషార మరాళ చంద్రికాపూర మృణాల హరపరిపూర్ణ
సుధాకర...’ అంటూ ఉత్సలమాల జాలువారింది. (3-356)

పోతన భూగవతం పరిశీలిస్తే, ఆయనకు ‘గోవింద’, ‘విష్ణు’ అనే పదాలు చాలా చాలా
ప్రియమైనవిగా కనిపిస్తాయి. కవిసార్యబోముడు శ్రీనాథునికి ఇష్టమైన ‘కాలకంర కరోర కంర
పూంకారం’ లాగా. కాబట్టి ఆయన అనుప్రాసలలో అధికంగా ‘ంద’, ‘ష్టు’ అనే హల్లులు
ఆవృత్తమయ్యాయి.

‘... భూషణాలంకరిష్ట నిలింపాహిత జిష్ట విష్టుం బ్రథవిష్టున్ గృష్ట రోచిష్టునిన్ ’

(1-148)

‘... విష్టు రోచిష్ట జిష్ట సహిష్ట గృష్ట...’

(10 ఉ. 979)

అనేవి మిక్కటంగా దర్శనమిస్తాయి.

అడవిలో పురంజనుడు తన వాడి బాణాలతో మృగాలను వేటాడుతున్నాడు. ఆ సందర్భంలో చెప్పిన పద్యంలో, వేట అనేది ముఖ్యంగా శరాలపై ఆధారపడి ఉంటుంది కాబట్టి ‘శరం’ లో ఉన్న ‘ర’ కారాన్ని మిగిలిన చోట్ల ఆవృత్తి చేశాడు.

‘వరచిత్ పక్ష సునిశిత
శరములచే శక వరాహ చమరీ రురు కా
సర గవయ శల్య హరిణీ
కరి హరి వృక పుండరీక కపి ఖడ్డములన్’ (4-773)

ఆ శరపరంపరకు గురైన జంతుసమాహాన్ని వర్ణించడానికి చిన్న కందపద్యంలో ‘ర’కారాన్ని ఆవృత్తం చేయడం వల్ల ఆ పద్యం కూడా శరంలా దూసుకుపోయింది.

పోతనామాత్యని భాగవతాంధ్రీకరణ ముఖ్యోద్దేశం భగవానుని ఉనికిని తెలియజెప్పటం. నాస్తికునికీ, ఆస్తికునికీ మధ్య జరిగే సంవాదాల్లో చోటుచేసుకునేది ఇదే. వ్యవహారంలో అయితే ‘దేవుఁడెక్కడ పడితే అక్కడే ఉంటాడు’ అనిమనం చెప్తాం. శిష్టుల భాషలో ‘ఎందెందు వెదకిన అందందే...’ అంటాం. పారకుల అనుమానాన్ని నివృత్తి చేయడానికి దీనినే ప్రథానంగా తీసుకున్నాడు పోతన. సర్వజన పరిచితమైన ఈ కందపద్యంలో బిందుపూర్వక దకారం అందుకే దర్శన మిచ్చింది.

‘ఇందుఁ గలఁడందు లేఁడని,
సందేహము వలదు, చక్రి సర్యోపగతుం,
డెండెందు వెదకి చూచిన,
నందందే కలదు, దానవాగ్రణి! వింటే?’ (7-275)

పోతనుగారి వృత్యనుప్రాసా విలాసంలో గమనించదగ్గ మరొక అంశం, ధ్వన్యనుకరణ పదాలను వాడటం. సాధారణంగా ఇది ప్రతి కవి ఏదో ఒక సందర్భంలో ప్రయోగించేదే. కానీ భాగవతంలో ఈ ప్రయోగం మిక్కిలి సమయాచితంగా, ఔచిత్యవంతంగా ఉంటుంది. వామనుడు యజ్ఞశాలకు రాగానే...

‘గుజగుజలు వోవువారును
గజిబిజిఁ బడువారు జాలఁ గలగల పడుచున్
గజిబిజియైరి సభాస్థలిఁ
బ్రజలెల్లను బొట్టి వడుగు బాపని రాకన్’ (10 ఊ.161)

ఇక్కడ ‘గుజ గుజ’ (ఇది నేటి వ్యవహారంలో జనాలు ‘గిజగిజ’ లాడ్డం మనకు తెలిసినదే). సంశయం చోటు చోసుకున్నపుడు ‘గజిబిజి’గా ఉండటమూ సహజమే. ప్రాస స్థానం కాకహోయినా మూడోపాదం యతి స్థానంలో ‘గలకల’ పడుచున్నట్లు రాశాడు పోతన. అంటే వచ్చినవాడు ఎవరై ఉంటారా అని గుసగుసలు చోటుచేసుకున్నాయి అక్కడ. ఇలాంటి ధ్వన్యసుకరణ శబ్ద సౌందర్యం ఇంకా కొన్ని చోట్లు చోటుచేసుకుంది.

దంతవక్కుడు శ్రీకృష్ణుని చూచి మిక్కిలి భుయంకరాకారంతో మీదకు ఇలా వచ్చాడట.

‘షెట్టుఁ బండ్లు గీఁటుచును...
జిటుచిటు విస్పులింగములు ...
నటనిటునై ధరిత్రి వడఁ కాడ ...
మిటమిటు మండు వేసవిని మించు దివాకరుఁ బోలి.....’ (10 ఊ.915)

ఇది అత్యంత సహజంగా ఉంది. ఇలాంటివే మరికొన్ని పద్యాలు మురాసుర సంహార సందర్భంలోను, దేవదానవుల క్షీరసాగర మథన సమయంలోను కనిపిస్తాయి.

‘దురదురఁ బరువిది బిరుసున
హరిహరి! ‘నిలునిలు’ వుమనుచు నసురయుఁ గదిసెన్
మురముర దివిజాల పృథివ్యాయము
మెరమెర యిదె యదఁగు ననుచు మెఱసెన్ హరియున్’ (10 ఊ.161)

‘విదువిదుడని ఘణీపలుకగ
గదుభరమున మొదలఁ గురురు గలుగమి వెడగై
బుడబుడ రవమున నఫీలము
వడవడ వడకగ మహాద్రి వనధి మునింగెన్’ (8-199)

శ్రీకృష్ణుడు కుచేలునితో బాల్యవిశేషాలు గుర్తు చేసుకున్న సందర్భంలో ఉదయ వర్షన అత్యంత సహజంగా ఉండటమే కాకుండా, అనుప్రాస ఆవృత్తమైంది.

‘తెలతెల వారెడి వేళం
గలకలమని పలికె బక్కి గణమెల్లెడలన్
మిలమిలని ప్రాద్ధు పొడవున
ధళధళమను మెఱుగు దిగ్వితానము నిండెన్’

(10 ఉ.1002)

అయితే ఈపద్యాలలో క్రీగీతలున్నవి మాత్రమే ధ్వన్యనుకరణ పదాలన్నవి గమనార్థం.

ఈకే పదాన్ని భిన్నార్థంలో వాడడం పోతన రచనలో కనిపిస్తుంది. ఇలాంటి ప్రయోగం ఆయనకు చాలా ఇష్టమైనదిగా కూడా తెలుస్తుంది. దీనివల్ల పద్యంలో సాగేసే కాక వృత్యనుప్రాస కూడా సాధ్యమయింది.

నరకాసురుడు శ్రీకృష్ణునితో పలికిన సందర్భంలో --

‘రాజు నగరి యడబాలలు
రాజీవము కదుపు ప్రచ్చి రాజనిభాస్యన్
రాజశిశువుగని చెప్పిరి
రాజీవ దళాక్షియైన రత్నికి నరేంద్రా! ’

(10 ఉ. 7)

చేప కదుపును కోసిన వంటవారు అందులో ఉన్న ప్రద్యుమ్నశీ మాసిన సందర్భంలో -

మగువ మగవారి ముందఱ
మగతనములు సూప రణము మానుట నీకున్
మగతనము గారు, దనుజాలు
మగువల దెసుఁ జనరు మగల మగలగుట హరీ!

(10 ఉ. 189)

పై రెండు పద్యాలలో వరుసగా ‘రాజు’ శబ్దాన్ని, ‘మగ’ శబ్దాన్ని తనదైన శైలిలో వాడుకున్నాడు పోతన.

వారిజలోచనుఁ బాదుచు
 వారిజలోచనులు వారివారికి వేడ్గున్
 వారివిపోరము సలిపిరి
 వారి విపోరములు జగతి వారికిఁ గలవే? (10 పూ. 813)

అంటూ ‘వారి’ శబ్దాన్ని నామవాచకంగా, సర్వనామంగా, విశేషణంగా చేస్తూ, కాళింది సదిలో గోపికల జలక్రీడల్ని చాలా అందంగా చిత్రించాడు పోతన.

బలిచక్రవర్తి ఏమిస్తానన్నా వద్దంటూ కేవలం మూడుగుల సేలను మాత్రమే ఇవ్వమని పట్టుబట్టిన చిట్టి పొట్టి వామనుణ్ణి ద్విత్వటకారాన్ని ఆపృతం చేస్తూ వర్ణించిన తీరు హృద్యంగమం.

‘పుట్టి సేర్చుకొనెసో పుట్టక సేర్చెసో
 చిట్టి బుద్ధు లిట్టి పొట్టి వదుగు... ...’ (8-619)
 అంటూ నవ్వాడట బలిచక్రవర్తి.

శివుని హోలాహల భక్తణం సందర్భంలో వృత్యానుప్రాస మరి మసోహరంగా సాగింది.

‘మెచ్చిన మచ్చిక కలిగిన
 నిచ్చిన నీవచ్చగాక, యిచ్చినోరులకుం
 జిచ్చుఁ గడిగొనగ వచ్చునె
 చిచ్చుఱ చూపచ్చుపడిన శివునకు దక్కున్’ (8-246)

తానెంతగానో ఆరాధించిన ఆదిదంపతులకు పెళ్ళిచూపులేర్పాటు చేశాడు పోతన. ఆ సమయంలో అతనికి కలిగిన సంతోషంవల్ల మరో వృత్యానుప్రాస జాలువారింది.

‘హారి చూసిన సిరి సూడరు
 సిరి సూచిన హారియుఁ జూడ సిగ్గును బోందున్
 హారియును సిరియును దమలో
 సరిచూపులు జూడ మరుఁడు సందడి వెట్టున్’ (8-285)

హారి, సిరి -- ఈ ఇద్దలోనూ ఉన్నది ‘ర’కారం. కాబట్టి రకార ప్రాసలోనే సాగింది ఈ అంద్మైన కందం.

గజేందుని ఆక్రోశం చెవినపడగానే, లక్ష్మీ దేవితో కలాపాలాడుతున్న విష్ణుమూర్తి హఱాపూటిన బయలుదేరాడు - లక్ష్మీ దేవి పైట చేతిలో ఉండగానే. దీనితో కలవరపాటు చెందిన ఆమె అతనె వెనుకనే బయలుదేరింది. తన స్వామి ఎందుకలా పరిగెడుతున్నాడో అడుగుదామనుకుంది. ఆ సందర్భంలో పోతన వెలువరించిన కందం వృత్యనుప్రాసతో అందాలు చిందించింది.

‘అడిగెదనని కడువడి జను
నడిగిన తన మగుడ నుడుగడని నడయుడుగున్
వెడవెడ సిదిముడి తడబుడ
నడుగిడు నడుగిడదు జడిమ నడుగిడు నెడలన్ ’

(8-103)

ఈ పద్యంలో ఉండే విశేష పదం - అడుగు. ఇది నామవాచకంగా ఒక అర్థాన్ని, క్రియారూపంలో ఒక అర్థాన్ని ఇస్తుంది. సందర్భం లక్ష్మీ దేవి అడుగులు. అడుగుదామని అతని వెనుక అడుగులు వేయడం. ఈ పద్యంలో ఉండే ‘డ’ కారం అడుగుల ధ్వనిని స్ఫురింపజేస్తుంది. పద్యం అర్థం కాకపోయినా, ‘ఇదేదో అడుగుల చప్పుడులా ఉండే’ అనుకునేటట్లు అత్యంత రమణీయంగా రాశాడు పోతన. ఇది పోతన చతుర్భోక్తికి నిదర్శనం.

పూతన బాలకృష్ణుణ్ణి చంపటానికి వచ్చింది. తన పాలను తాగిస్తే ఇంకా బాగుంటాడు బిడ్డ అన్నది. అక్కడున్నవారు వద్దు వద్దంటున్నా చిన్నికృష్ణుణ్ణి ఎత్తుకొని వక్కోజాన్ని అందించింది. అవతార పురుషుడైన ఆ చిన్నికృష్ణుడు నవ్యతూనే పూతన చనుబాలను ఒక్కొక్క గుక్కా త్రాగసాగాడు. ఆ సందర్భంలో పోతన వాడిన చిన్ని అనుప్రాస అత్యంత శ్లాఘనీయం.

‘... గ్రుక్కు గ్రుక్కుకు గుటుకు గుటుకు మనుచు’

చిన్ని కృష్ణుడు ఒక్కొక్క గుక్కా త్రాగుతూంటే, పూతన ప్రాణాలు కూడా నెమ్ముది నెమ్ముదిగా గుటుక్కు మంటున్నాయంటూ వమత్కురించాడు పోతన. ప్రాణాలు పోయాయనడానికి కొన్ని సందర్భాల్లో ‘గుటుక్కుమన్నాడు’ అనటం నిత్యవ్యవహరంలో కనిపించేదే.

పోతన భాగవతంలో వచనాలను పరిశీలిస్తే, వృత్యనుప్రాస లేని వచనం కనిపించదంటే అతిశయోక్తికాదు. కాదంబరీ గద్యను పోలిన వచనాలలో, వర్ణనలో ఈ అనుప్రాస విలసనం మరీ ఎక్కువ. ఆవేశాన్ని పొందినట్లుగా అక్షరాలు దొర్లుతూనే ఉంటాయి పోతన్నగారి వచనంలో.

‘... ... కంసుండు గదనంబున మదంబు లడంచిన వదనంబులు వంచికొని,
సదనంబులు విడిచి యదవై, యదువులు పదవులు వదలి... ...’
(10 ప్యా 56)

‘... ... మదజలరేభా బంధురంబగు గంధ సింధురంబు చందంబునఁ బదంబునుఁ
బదంబునం... ...’
(10 ప్యా 1346)

ఇత్యాది వర్ణనల్లో, దండక రచనల్లో, ఆశవుగా వచ్చినట్లు వృత్యనుప్రాస గంగా
రుచిలా పరవళ్లుతోకుతుంది.

2. అంత్యనుప్రాస :

పాదాంతాలలో అనుప్రాస ఉన్నట్టే అది అంత్యనుప్రాసమని అంటారు.

పోతనకు అంత్యనుప్రాస పై ఉన్న మక్కవ ఏ ఇతర శబ్దాలంకారంపై లేదంటే అతిశ యొక్కికాదు. పోతన భాగవతంలో అడుగుగునా కనిపించే అంత్యనుప్రాసలే దీనికి ఉదాహరణ. సంఖ్యాపరంగా మెత్తం 117 అంత్యనుప్రాసలు అత్యధికంగా దర్శనమిస్తాయి. తరువాత స్థానం వృత్యనుప్రాసది.

పోతన భాగవత గ్రంథాదిలో రచించిన పష్ట్యంతాలు, స్కుంధాంతాలలో రాసిన మంగళాశాసనాలు అన్ని అంత్యనుప్రాసా విలసితాలే. ఉదాహరణకు,

హరికి, నందగోకుల విహరికిఁ జక్రసమీర దైత్య సం
హరికి, భక్త దుఃఖ పరిహరికి ... (1-29)

శీలికి, నీతిశాలికి, వశికృతశాలికి, బాణ హస్త ని
రూలికి
... మాలికిన్, విపుల చక్ర నిరుద్ధ మరీచి మాలికిన్ (1-30)

ఇత్యాది పద్యాల్లో కనిపించే విలక్షణమైన అంత్యనుప్రాస ఆస్తకీదాయకంగానూ, హృదయోల్లాసితంగానూ ఉంటుంది.

శాసకాది మహార్థులు ప్రశ్నించిన సూతమహర్షిని పరిచయం చేస్తూ పోతన చెప్పిన చిన్న కండపద్యంలో అనుప్రాసలు ముత్యాల్లా డోరాయి.

ఆ తాపసు లిట్టనిరి వి
నీతున్ విజ్ఞాన ఫణిత నిఖిల పురాణ
ప్రాతున్, నుత హరి గుణ సం
మూతున్, సూతున్ నితాంత కరుణోపతున్ (1-40)

ఈ పద్యం అలాపక్కరయుతమైనా, అనలాప్థం గోచరిస్తుంది. అలతి పొలతి పదాలలో సూతమహర్షి సద్గుణాలు వల్లెవేశాడు పోతన. ఆ మహర్షి వినయశీలుడు, విజ్ఞానం చేత వేదాలనూ, పురాణాలనూ అవగతం చేసుకున్నవాడు, శ్రీహరి గుణగణాలను నిరంతరం కీర్తించేవాడు, అనంతమైన దయతో అలరారేవాడు.

సరిగ్గా ఇలాంటి అనుప్రాసా విలసనమే వ్యాసమనీంద్రుని వర్ణించే సందర్భంలో కూడా కనిపిస్తుంది. వ్యాసముని దుఃఖాన్ని చూసి నారదుడు అతణి పలకరిస్తూ,

‘ధాతవు! భూరతశ్రుతి విధాతవు! వేదపదార్థజాత విజ్ఞాతవు!
కామముబ్యరిపు పట్టవిజేతవు! బ్రహ్మ తత్త్వ నిర్దేశతవు! యోగి నేతవు! ...’

అని ప్రశంసించి, అతని వ్యాకులతకు కారణం అడుగుతాడు. వ్యాసముని గుణగణాలను వర్ణించడంలో కూడా అంత్యానుప్రాసనే ప్రధానంగా తీసుకున్నాడు పోతన.

కనియైన నారదుఁ డంతన్
వినయైక విలాసు నిగమ విభజన విద్య
జనితోల్లాసున్ భవ దు :
ఖ నిరాసున్ గురుమణోవికాసున్ వ్యాసున్

(1-87)

ఇట్టాంటి సకారాంత అనుప్రాసలు పోతన భాగవతంలో కోకొల్లలుగా కనిపిస్తాయి.

‘విమలమతి నిస్తుందున్ , మునికుల జలనిధి చంద్రున్ , శకయోగింద్రున్ ’ (3-8)

‘భక్త పరితోపణ, భూపణ, పాప శోపణా! ’ (3-115)

‘దరియించెన్ గలుష గహనదమున్న యమున్న ’ (3-170)

‘కరుణాపాంగన్, గనదుత్తుంగ తరంగన్, జనవరనుత
బహుళ పుణ్య సంగన్, గంగన్ ’ (3-178)

‘అమృతాపాంగన్ / సుతరంగన్ / ముఖవనరుపారతభృంగన్ /
శివజటాగ్రరంగన్ / గంగన్ ’ (9-219)

‘ఆర్తజనపోపణ! భూపణ! పాప శోపణన్ ! ’ (3-588)

‘అమరలలామున్ , కువలయ భరణోద్దామున్, సవనమయ స్తుబోము
జలదశ్యమున్ ’

(3-633)

‘సంసరణాభి తరికి, నభారికి, నరభోజన హాస్తి హరికి, నరకేసరికిన్’

(7-304)

‘గురునయశాలిన్ / శీలిన్ / సేవిత శూలిన్ / మాలిన్ / వాలిన్ /

దశాస్యమాలోస్యాలిన్’

(9-273)

‘కలితగ్గానికి / దేవయానికి/ మహాగర్హోద్యమ స్థానికిన్ ’

(9-537)

‘సత్యంసర్దున్/ఆరాధితభర్దున్/మతిదూరితపడ్డర్దున్/

కుజనదుర్దున్/గర్దున్’

(10 పూ. 282)

‘వీరాపేశి న్/బలలాశి న్/జగదబ్మినవబలరాశి న్/విజితశక్రపాశి న్ / కేళి న్’ (10 పూ 1176)

‘కవిజనమాన్యన్ / గళింద కన్యన్ / ధన్యన్’

(10 పూ 1225)

‘హాతరిపు పురికిన్ / జితకరికిన్ / ధృతగిరికిన్ / దతహారిరవభరిత శిఖరిదరికిన్ /

హారికిన్’

(10 పూ 1359)

‘అషుసంహోరిన్ / హోరిన్ / మధురానగర విహోరిన్ /

రిపుజన మదాపహోరిన్ / శారిన్’

(10 పూ 1484)

‘గహ్వారికిన్ / గురుదర్మితదుఃఖుప్రవాహ తరికిన్ / హారికిన్

(10 పూ 1614)

‘భీష్మకసుతన్ / రాజీవగంధిన్ / రమాభగవత్యంశభవన్ / మహాగుణమణిన్ /

బాలామణిన్ / రుక్మిణిన్’

(10 పూ 1682)

‘విపత్తయోధితరికిన్ / భూమామసోహోరికిన్ / దనుజాధిశవిదారికిన్ / హారికిచ

గాంతారత్నమున్ / రత్నమున్’

(10 ఉ 80)

‘అంగనాపరివారున్ / ధీరున్ / దానవకుల సంహోరున్ /

గోపీమసోవిహోర నుదారున్’

(10 ఉ 1045)

అంత్యానుప్రాస కందపద్యంలో చక్కగా ఇముడుతుంది. ఇందులో పోతనకు చెయ్యాతిరిగినంతగా మరి ఏ ఇతరకవికి తిరుగదంటే అతిశ యోక్కికాదు.

ఉపపాండవులను వథించిన అశ్వత్థామను కట్టిపడేసి, శోకంతో పరితపిస్తున్న ద్రోపది ముందు పడేస్తాడు అర్ఘునుడు. ఆ సందర్భంలో పోతన ప్రయోగించిన అనుప్రాసలు ‘పరిచలితాంగ శ్రేణిన్, మహాపాశ బద్ధపాణిన్, ద్రోణిన్’ అనేవి. అశ్వత్థామ ద్రోణాచార్యుని పుత్రుడు కాబట్టి ద్రోణిన్ అనే పదం కవిమునసులో మెదలగానే, ‘పరిచలిత + అంగ శ్రేణి, పాశ బద్ధపాణి’, అనే పదాలు ప్రయోగించి అంత్యానుప్రాసను సాధించాడు కవి.

పోతనకు సుదర్శన చక్రమంటే మహా ప్రీతి. చక్రప్రస్తి ఎక్కడవచ్చినా

‘రక్షితాఖిల సుధాంధశ్చక్రముం జిక్రమున్’ (1-183)

‘భూమిచక్రమ / పరిభూతాంబర శుక్రమున్ / బ్రహ్మండభాండచ్ఛటాంతర నిర్వక్రము /
పాలితాఖిల సుధాంధశ్చక్రమున్ / చక్రమున్’ (8-109)

‘చక్రమున్ / బరిహాతదైత్యచక్రమం బ్రహ్మాచయ మోదితదేవశక్రమున్’ (10 & 90)

అంటూ సకల భూమండలాన్ని చుట్టేదీ, దానపులను శిక్షించేదీ, బ్రహ్మండమంతా కాంతులు విరజిమ్మేదీ అనే విశేషణాలతో వర్ణిస్తాడు పోతన. ఆశ్వత్తామ ప్రయోగించిన దివ్యస్త్రానికి గురైన ఉత్తర దీనాలాపాలు విన్న శ్రీకృష్ణుడు తన చక్రాన్ని పంపించే సందర్భంలో, గజేందుని దీనాలాపాలు విని అతణి రక్షించే సందర్భంలో శ్రీమహావిష్ణువు తనచక్రాన్ని పంపించిన సందర్భంలోనూ ఇదే సమాసాన్ని అంత్యానుప్రాసతో ప్రయోగించాడు పోతన.

చక్రాన్నే కాదు, హరి పాంచజన్యాన్ని పూరించినప్పుడు కూడా దాన్ని వర్ణిస్తూ, పోతన అంత్యానుప్రాసనే ఉపయోగించాడు.

‘పూరించేన హరి పాంచజన్యము / కృపాంభోరాశి సౌజన్యమున్ / ప్రచైతన్యమున్ /
రాజన్యమున్ / నిర్మాతద్విష్టైన్యమున్’ అంటూ ప్రశంసలుకురిపిస్తాడు పోతన. (8-116)

పోతన తన వర్ణనలో వ్యక్తులను వర్ణించేటప్పుడేకాక, పురవర్ణనలోనూ ఈ అంత్యానుప్రాసను అవలీలగా ప్రయోగించాడు.

జలజాతాక్షందు శౌరి డగ్గటె మహాసౌధాగ్ర శృంగారకన్

గల హంసావృత హేమ పద్మ పరిభూ కాపారకన్ దోరణా

వళి సంఘాదిత తారకన్ దరులతా వద్దానువేలోదయ

త్వల పుష్టాంకుర కోరకన్ మణిమయ ప్రాకారకన్ ద్వారకన్ (1-243)

శ్రీకృష్ణుడు ద్వారకను ప్రవేశించేటప్పుడు, ద్వారకాపురినిగూర్చి వాడిన విశేషణాలు పోతనకు అంత్యానుప్రాస పట్టగల ఆపేక్షను తెలిజేస్తాయి.

పోతన ప్రయోగించిన అంత్యానుప్రాసలలో నకారాంతాలు అధికం. వారి అనుప్రాసావిలసనంలో అజంతాలు కూడా చోటుచేసుకున్నాయి. శుకయోగి శ్రీహరిని ప్రార్థిస్తూ, విశేషాలన్నింటికీ ‘ఐ’ అనే అసమాపకాన్ని తగిలించి చివరలో ‘తేజరిల్లు’ అనే క్రియతో ముగించడం మనోహరంగా ఉంటుంది.

‘పరుండై, యాశ్వరుండై, మహామహిమండై, ప్రామర్భవస్తాన సం
హరణ క్రీడనుండై, త్రిశక్తియుతుండై యంతర్గతజ్యుతియై...’ (2-58)

అని ప్రస్తుతించడంలో భగవానుడు గుణాతీతుడైనపుటికీ అతని గొప్పతనాన్ని చెప్పాడు పోతన. బలిచ్కవర్తి రథాన్ని వర్ణిస్తున్న సందర్భంలో కూడా ఇదేతరహా అంత్యానుప్రాస కనిపిస్తుంది.

‘అరుదై కామగమై మయానురక్షతంబై లోకితాలోక్యమై
పరశస్త్రాస్త్రా సమేతమై తరళమై ... ’ (8-330)

శాసకాది మహార్థలు సూతమహామునితో, విదురుని వృత్తాంతం చెప్పమని కోరిన సందర్భంలో శ్రీరాముణ్ణి సన్ముతి చేసిన పద్యం అంత్యానుప్రాసంతో అలరారింది.

‘రామ-సోమ-శ్యామ-విరామ-సుత్రామ-తమఃపటుత్రివధామ-నిష్టామ-లలామ-నుతనామ’ అనే పదాలతో విలక్షణమైన అనుప్రాసను సాధించాడు పోతన. (2-285)

ఉధృవుడు విదురునితో కలసి యమునానదిని చూసిన సందర్భంలో యమునానదిని వర్ణిస్తూ, ‘విలసన్నదభ్యంగ, జలత్తరంగ, మాకంద లవంగ లుంగ, లతికాచయసంగ, సురాంగసా శ్రితానందిత పుణ్యసంగ, భవభంగ, శుభాంగ’ (3-168)

అనే విశేషాలు ప్రయోగించాడు పోతన. ఈ అంత్యానుప్రాసలో ఒక విశేషం కనిపిస్తుంది. యమున అయినా, గంగ అయినా, గంగా సమానమే. కాబట్టి యమునా నదిని వర్ణించేటపుడు కూడా, పూర్ణానుస్వరంతోకూడిన గకారాన్ని ప్రయోగించి, ‘గంగ’ అనే ధ్వనిని ఆవృత్తి చేయడం విశేషం.

దండకరచనలో పోతనసైలి తదనంతరకపులకు మార్గదర్శకమయ్యందని చెప్పవచ్చు. పోతన భోగినీ దండకమే ఇందుకు ఉదాహరణ. మూడవ స్కంధంలో శ్రీమన్నారాయణ దండకం భక్తిప్రపత్తులతో రచించినది. తగఱబద్ధమైన ఈ దండకంలో కూడా అంత్యసుప్రాస అందాల్ని చేకూర్చింది. ‘... నీ సత్కారాపార చంచత్స్ఫూరసారపూరంబులం గ్రోలి, సాభోయ్నత్తిన పోలి, ధీయక్కులై ప్రాలి, తాపంబులం దోలి, మోదంబులం దేలి...’ (3-203) అంటూ మధ్యలో అంత్యసుప్రాసను జోడించాడు పోతన.

బ్రహ్మదేవుడు శ్రీమహావిష్ణువును ధ్యానించే సందర్భంలో, శ్రీహరి సంబంధించిన అద్భుత విశేషణలను అంత్యసుప్రాసలోనే ప్రోదిచేశాడు పోతన. ‘... దైత్యరి, పహోవిహరి, సముదంచితహరి, సతాఖిలామృతాహరి, రఘూసతీ హృదయ విహరి, నుదారి, విదూరభూరిసంసారి, భవప్రహరి, విలసన్నతసూరి, నఘూరి...’ (3-335)

అంటూ ప్రస్తుతించాడు. ఇవన్నీ శ్రీహరి అనే పదానికి పర్యాయపదాలుగా అంత్యసుప్రాసతో భాసించటం విశేషం.

శ్రీమహావిష్ణువు యజ్ఞవరాహమూర్తిగా ఆవతరించినపుడు ఆ పోత్తిని వర్ణించేటపుడు ‘త్రి’ అనే అక్షరాన్నే అంత్యసుప్రాసలో చేరాడు పోతన.

శరనిధిలోని మహోగ్రా
మరకంటకుఁడెదురుఁగాం చె మఖమయగ్రాతిన్
ఖురవిదళిత కులగోత్తిన్
ధరణి కళత్తిన్ గమేష ధాతిన్ బోత్తిన్ (3-417)

హిరణ్యకృష్ణని వథించబోయేమందు వరాహస్వామిరూపాన్ని వర్ణిస్తూ చేసిన వర్ణనలో అంత్యసుప్రాస మనోహరంగా గోచరిస్తుంది.

దిటచెడి లోఁబదె దైత్యఁడు
సటికిన్ , దంష్టావిభిన్న శత్రు మహోర
స్తుటికిన్ , ఖర ఖురపుటికిం
గటితటహత కమలజాండ ఘుటికిం, గిటికిన్ (3-698)

శ్రీమన్నారాయణుని వర్ణించే సందర్భంలో సీసపద్యంలో ప్రాసముక్తాయింపులు జోడించాడు పోతన.

దళదరవింద సుందర పత్ర రుచిరాక్షు,
 సలలిత శ్రీవత్స కలిత వక్కు
 నీలనీరదనీల నీలోత్పల శ్యాము,
 నలికులాకులమాలికాభీరాము
 గౌస్తుభరుచిర ముక్తాహరయుతకంతు,
 యోగిమానస పంకజోపకంతు
 సతత ప్రసన్న సస్నేత వదనాంబోజు,
 దినకర కోటి సందీప్త తేజు ...

(3-922)

ప్రాసముక్తాయింపుల పట్ల పోతనకు గల మక్కువ వెల్లడిచేస్తుంది ఈ పద్యం.

శ్రీహరిని వర్ణించే సమయంలో పోతన కురిపించిన ప్రాసముక్తాయింపులు పోతన భక్తిప్రపత్తులను చాటిచెప్తాయి.

... పీత కొశేయవాసు / జగన్నివాసు
 ... చతుర్మాహశ / విగత మోహ
 ... మసో సేత్ర వర్ధిష్టు / సద్గుణాలంకరిష్టు
 ... వయః పరిపాకు / సుశోకు
 ... సుందరాకారు / యశోవిహారు
 ... నమస్కృత చరణ కమలు / ప్రకట శీలు

(3-924)

పోతనకు ప్రాసముక్తాయింపుల పట్ల ఆపేక్ష చాలా ఎక్కువ. అవి వీనుల విందుగా ఉండే పదేపదే చదవాలని, స్వరించాలనే కోరిక కలగడమే దీనికి కారణం. దాదాపు పోతనకృతాలయిన అన్నిస్నంధాలలోనూ ఇవి నక్షత్రాలమాదిరిగా తఱకులీనుతూ దర్శనమిస్తాయి.

పుండరీకాక్ష! సంతత భువనరక్ష! (3-309)

కృపాగుణభూషణ! పాపశోషణ! (3-548)

కృపామయలోచన! పాపమోచన! (3-571)

చిర శుభాకార! యిందిరా చిత్తచోర!	(3-573)
జగత్తురిపాలన! నిత్యభేలనా!	(3-572)
రిపుమాన విమర్శను నా జనర్దనున్	(3-666)
యోగిజనావనదక్కన్ , దనుజకరణి వరహార్యక్కన్	(3-705)
వివేక విశాలునిఁ బుణ్యశీలునిన్	(3-707)
సంపద్భుద్దునిన్ రుద్రునిన్	(4-695)
అవ్యయానంద! గోవింద! హరి! ముకుంద!	(4-713)
కళారంభునిన్ , శంభునిన్	(8-219)
త్రిజగ్రద్దుమనున్ / వామనున్	(8-654)
జయబ్రాజిష్టులన్ / జిష్టులన్	(10 ఉ 1141)
చక్రధరుఁడు వైరిచక్రహరుఁడు	(10 ఉ 130)

ఈత్యాది ప్రాసముక్తాయింపులు శ్రీమహావిష్ణువు గుణగణాలను ప్రస్తుతించడమేకాక, పోతన భక్తిప్రపత్తులను, నిరంతర హరినామ స్నేరణ చేసే తత్త్వాన్ని తెలియజేస్తాయి.

భగవానునికి ల్యోతం చేసేటపుడు సంస్కృతబ్రాహ్మలో గల సంప్రదాయాన్ని పోతన తెలుగులో చొప్పించాడు. అందులో అంత్యానుప్రాస సహజంగానే దొర్లింది.

తోయరుపోదరాయ! భవదుఃఖ హరాయ! నమో నమః పరే
శాయ! సరోజ కేసర పిశంగ వినిర్మల దివ్య భర్త వ
స్తుయ! పయోజ సన్మిథ పదాయ! సరోరుహ మాలికాయ! కృ
ష్ణాయ! పరాపరాయ సుగుణాయ! సురారిహరాయ! వేధసే!

(4-920)

సంస్కృత భాషాభిమానులకు ఈ పద్యం ఎంతో ఆనందాన్ని కలుగజేస్తుందంటే అతిశ యోక్తికాదు. ‘... అందఱ మెప్పింతుఁ గృతుల నద్యైయెదలన్’ అన్న మాటను పోతన నిలబెట్టుకున్నాడు.

సింహాశక్తిపుడు తనకు ప్రత్యక్షమైన బ్రహ్మ దేవుని సంస్కృతించే సందర్భంలో అంత్యానుప్రాస అలవోకగా జాలువారింది.

దివిజానీక విరోధి మైకెక్సింగ్ గని వాగ్దేవీమనో నేతకున్
సవిశేషోత్సవ సంవిధాతకు నమత్సంత్రాతకున్ సత్తపో
నివహాబీష్ట వరప్రదాతకు జగన్నిర్మాతకున్ ధాతకున్
వివిధ ప్రాణి లలాట లేఖన మహావిద్యాను సంధాతకున్

(7-85)

ఇక్కడ, నేత, సంవిధాత, త్రాత, దాత, నిర్మాత, ధాత, సంధాత అనే పదాలు
బ్రహ్మ దేవుని పక్షంలో ఆత్మంత సహజంగా ఉండటం విశేషం.

కుమారుల మాటలు తల్లిదండ్రులకు ఎంత ఆనందాన్నిస్తాయో హిరణ్యకశిషుని చేత
చెప్పించినప్పుడు ఆందమైన కండలో పోతన ఆవిష్కరించిన అంత్యానుప్రాసా విలసనం
కవులందరికీ ఉపాదేయం.

అనుదిన సంతోషములు
జనిత శ్రమ తాప దుఃఖ సంశోషముల్
తనయుల సంభాషములు
జనకులకుం గర్జయుగళ సదూఖషముల్

(7-140)

శ్రీహరిని స్తుతించే విషయంలో ఎక్కుడా రాజీపడలేదు పోతన. నారసింహమార్తి
అవిరాఘవానికి ఆకర్మమైన స్తంభాన్ని కూడా వదలలేదు ఆయన. దాన్ని వర్ణిస్తూ,

‘మహోదగ్ర ప్రభూ శుంభమున్, జనదృగ్ంఖంభమున్, హరిజనుస్సంరంభమున్,
స్తంభమున్’ అని కీర్తించాడు.

(7-284)

పోతనకు ఇష్టమైన పద్మయోగం - ‘విష్ణు రోచిష్టు జిష్టు సహిష్టుం గృష్టు’ అన్నది.
అంత్యానుప్రాసలలో కూడా ఇవే ప్రయోగాలు అక్కడక్కడా కనిపిస్తాయి.

ప్రాభవాలంకరిష్టున్ / నహోభోల్లసదీందిరా పరిచరిష్టున్ / జిష్టు రోచిష్టునిన్ (8-105)

బలిచక్రవర్తిని వామనుడు మంగళాశాసనం పలికిన సందర్భంలో కనిపించిన
అంత్యానుప్రాస ఆనందాన్ని కలిగిస్తుంది.

స్వస్తి జగత్తుయా భువన శాసన కర్తకు, హోసమాత వి
ధ్వస్త నిలింప భర్తకు, నుదారపదవ్యవహర్తకున్, మునీం
ద్ర స్తుత మంగళాధ్వర విధాన విహర్తకు, నిర్జరీగళ
నృస్తసువర్ర సూత్ర పరిహర్తకు, దానవలోక భర్తకున్

(8-545)

అంటూ వామనుని చేష్టలకు, సంభాషణ చాతుర్యానికి పరాకాష్ట ఈ పద్యం.

‘బలి వివర్జిత ధారను’ వామనుడు స్నీకరించే సమయంలో, ఆ ధారను, ‘మునిజన నియమాధారను, జనితాసుర యువతి సేత్ర జలకణధారన్ , దనుజేంద్ర నిరాధారను ...’ అంటూ అభివర్షించాడు పోతన.

పోతన నాదబిందుకళోపాసనకు అద్దం పట్టే పద్యం వామనుడు త్రివిక్రముడైన సందర్భంలో కనిపిస్తుంది.

‘ఇంతింతై వటుడింతయై మతీయు ఇయినింతై నభోవీధిషై
నంతై, తోయదమండలాగ్రమున కల్లంతై ’

(8-622)

అంటూ కనులముందు దృశ్యరూపంలో సాక్షాత్కరింపజేశాడు పోతన. వామనుడు బ్రహ్మండాంత సంవర్ధియై పెరిగిన విధాన్యి వర్షించడం ఏ ఇతరకవికీ సాధ్యంకాదనటం అతిశయోక్తి కాదు. వామనుడే కాదు, ఆ పద్యం కూడా త్రిభంగి వృత్తమే. ఆధునిక కాలంలో పెరిగిన విజ్ఞానం మేరకు శాస్త్రవేత్తలు చెబుతున్న ఆవరణ వ్యవస్థ క్రమాన్ని ఆనాడే పోతన అదే వరుసలో పై పద్యంలో చెప్పడం పోతన విజ్ఞానానికీ, ద్రష్టుత్వానికీ నిదర్శనం.

విన్నికృష్ణుని లీలావిన్యాసాలను వర్షించేటప్పుడు పోతన భక్తిపారవశ్యంతో పొంగిపోతాడు. ఆ సందర్భాలలో అంత్యానుప్రాసలూ, వృత్యనుప్రాసలూ అతని కలం మెంట రాపటం గమనిచవచ్చు.

‘ఆ లలనగట్టె టోలన్
లీలన్ నవనీత చౌర్యలీలుం బ్రియ వా
గ్గాలుం బరివిస్మృత గో
పాలున్ ముక్కాలలామ ఫాలున్ బాలున్’

(10 పూ. 379)

పోతన ప్రయోగించిన అంత్యానుప్రాసలలో ఒక విశేషం గోచరిస్తుంది. దేన్నెతే వర్ణించాలనుకున్నాడో ఆ ప్రథాన పదానికి సంబంధించిన అనుప్రాసలు మదిలో స్థిరీకరించుకొని, పద్యాన్ని అలవోకగా రాయడం పోతన శైలి. ‘రాకా’ పూర్ణిమ ‘రాక’ను వర్ణించే సమయంలో ‘రాక’ ను ప్రథానంగా తీసుకొని ఆటవెలదిని హృద్యంగమంగా వెలయించాడు పోతన.

కామతంత్రటీక, కలువల జోక కం
దర్శ డాక, విటుల తాల్చి పోక
చకిత చక్రవాక, సంప్రీత జనలోక,
రాక వచ్చే మేలు రాక యగుచు

(10 పూ. 964)

కాళిందీనదీజలాలలో మునిగినపుడు అక్కారుడు దర్శించిన ఆదిశేషుణ్ణి చూసిన సందర్భంలో పోతన కలం నుండి అనస్య భక్తిభావంతో వెలువడ్డ అంత్యానుప్రాస పోతన కవితా శైలిని ఇనుమడింపజేస్తుంది.

‘పోషిత బాంధవుండు యదు పుంగవుఁ డా జలమందుఁ గాంచె స
ద్యాము సహస్రమస్తకవిభాషితభూము నహీమ భూమిభృ
ద్వేషుఁ గృపాభిలాఘుఁ బ్రతివీర చమూ విజిగీఘు నిత్య సం
తోఘు నరోఘు నిర్మశితడోఘు ననేకవిశేషు శేషునిన్ ’ (10 పూ 1230)

‘ఆదిశేషు’ ని తో ముక్కాయింపు చేసే పదాల గుంఫనం ఇందలి విశేషం.

కవేలుడు దర్శించిన శ్రీకృష్ణుణ్ణి వర్ణించే సమయంలో పోతన భక్త్యువేశంలో అద్భుతమైన ప్రాసముక్కాయింపులు వీనులవిందు చేస్తాయి.

ఇందీవరశ్యాము - వందిత సుత్రాము / కరుణాలవాలు - భూసురకపోలు
కౌస్తుభాలంకారు - కామిత మందారు / సురుచిర లావణ్య - సురశరణ్య
హర్యక్షనిభమధ్య - నఖిలలోకారాధ్య / ఘునచక్రహస్తు - జగత్ప్రాశస్తు
ఖగకులాధిపయాను - కౌశేషపరిధాను / పన్నగశయను - సబ్బాతనయను
మకరకుండల సద్యాము - మంజుభాము / నిరుపమాకారు - దుగ్గసాగర విహరు
భూరిగుణసాంద్రు - యదుకులాంబోధి చంద్రు (10 ఉ 979)

పోతన ప్రయోగించిన అంత్యానుప్రాసలను సమీక్షిస్తే, సహజంగా పోతన అనుప్రాస పట్ల ఆపేక్ష కలవాడు. శ్రీపరిని సంస్కృతించేటప్పుడు భక్తి పరవశ్ముతోకిగై, అనుప్రాసా విలసనం మరింతగా ప్రకాశిస్తుంది. పోతన వాడిన అనుప్రాసలు, ప్రాస ముక్కాయింపులు, కృతకంగా కాక, అత్యంత సహజంగా ఉండి పోతనకుగల భాషా నైవ్యాన్ని, తెలుగు, సంస్కృత భాషలలో ఆయనకుగల అపార అభినివేశాన్ని తెలియజేస్తాయి. అలఱి పొలతి పదాలలో శబ్దసాందర్భాన్ని సాధించడం పోతనకు తెలిసినంతగా మరి ఏ ఇతరకవికి తెలియదనటం అతిశయోక్తి కాదు.

ఈ అనుప్రాసను సంధించేటప్పుడు ప్రథాన పదానికి సమతూకంగా, సమధ్వనితో ఉండే పదాలను ముందునుండీ ప్రయోగిస్తూ, చివరకు ప్రథాన పదంతో ముగించటం గమనించవచ్చు. దీనివల్ల పోతన అనుప్రాస అనన్యసామాన్యమై విలసిల్లింది.

3. ఛేకానుప్రాస :

‘పలుకుఁ గమ్మదనము నెఱిగిన విద్యాంసులు ఛేకులనబడుదురు. అట్టి వారికి ఇష్టమైనది గావున దీనిని ఛేకానుప్రాసమందురు. ఇందు రెండేసి వ్యంజనముల జంటలు వ్యవధానము లేకుండగ ఆవృత్తములు గావలెనని సంభాయ నియమము గలదు’³ అని ఆంధ్ర ప్రతాప రుద్ర యశో భూషణములోని నిర్వచనం.

‘ఛేకుడన విదగ్ధుడు. విదగ్ధులగువారు వ్యవహరించు ననుప్రాసము ఛేకానుప్రాసము. ఛేకానుప్రాసమన నవ్యవధానముగా రెండు రెండక్షరములు నొడువుట. రెండక్షరములన రెండు హల్లులని యర్థము. అవ్యవధానముగా రెండేసి హల్లుల జంటలను, అనేక పర్యాయములు (ఒకసారికన్న నధికముగా) పద్యమున నొడువుట ఛేకానుప్రాసము. ఈ రెండేసి హల్లుల జంటలలో సర్వ సాధృశ్య నియమములేదు. అది యానుషంగికము’⁴ అని కావ్యాలంకార సంగ్రహములోని నిర్వచనం.

‘... నడత నెడలేక రెండు రెండక్షరంబు
లెనయు నియమంబు ఛేకమౌ నెట్లునన్న...’⁵

మొత్తమీడ రెండేసి వర్ణాలు అవ్యవధానంగా ఆవృత్తి యగుట ఛేకానుప్రాస.
పోతన ప్రయోగించిన శబ్దాలంకారాలలో కెల్లా అతి తక్కువగా ప్రయోగించినది ఛేకానుప్రాసనే.

‘హరి హరి! సిరి యురమునఁ గల
హరి హరిహయు కొఱకు దనుజు నడుగం జనియెం...’

(8-526)

ఈ పద్యంలో మొదట ఆవృత్తమైన హరి అనే హల్లుల జంట కలసి ‘అయ్య’ అనే అర్థంలో వాడాడు పోతన. రెండవ పాదంలో మళ్ళీ అదే హరి అనే హల్లుల జంట ఆవృత్తమైంది. ఇందులో మొదటి హరి అనే పదానికి విష్టవు అనే అర్థం కాగా, రెండవ హరి అనే పదాన్ని హయు

3. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణము పుట - 410

4. కావ్యాలంకార సంగ్రహం - రామరాజుభూషణదు - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రి వివరణ పుట 548.

5. అదే - చతుర్థాశ్వాసం - ప.73

ఆనే పదంతో సమాసం చేసి, హరిహారు -- అంటే ఇంద్రుడు ఆనే అర్థంలో ప్రయోగించాడు. నిర్వచనం ప్రకారం రెండు హల్లులు అవ్యవధానంగా వచ్చాయి కాబట్టి ఇది చేకానుప్రాసమే.

పోతన ఈఅనుప్రాసను అరుదుగా ప్రయోగించటం చూస్తే, అతనికి అంత్యానుప్రాసమీదా, వృత్యానుప్రాసమీదా మక్కవ ఎక్కవని తెలుస్తుంది. పద్యాలలో అంత్యానుప్రాసలూ, వచనంలో వృత్యానుప్రాసలూ అధికంగా కనిపిస్తాయి పోతన భాగవతంలో. అవి కూడా కృతకంగా కాక, అలాచేకగా జాలువారినట్టుంటాయి. పోతన గద్యశైలిని ఉన్నత శిఖరం మీద నిలబెట్టింది వృత్యానుప్రానే అంటే అతిశ యోక్కి కాదు.

4. లాటానుప్రాస :

అర్థభేదం లేకుండా తాత్పర్య భేదం కలిగి ఒకే పదం పునర్తకీ అయితే అది లాటానుప్రాస.

‘తలపఁ బునర్తకీ యయుయఁ దాత్పర్యభేద
మెనయు నియమంబు లాటమో ...’⁶

‘శబ్దార్థయోః పొనరుక్యం యత్త తాత్పర్య భేదవత్త
న కావ్య తాత్పర్య విదాం లాటానుప్రాస ఇష్ట్యతే’ అని కావ్యాలంకార సంగ్రహ కర్త వివరణ. దీనికి ఉదాహరణగా ఈ క్రింది చంపకమాలను పేర్కొన్నాడు.

ఘునత నృసింహఁ జూడఁ గల కన్నలు కన్నలు,
వాని కొగిటం జనువున సేపు సూపఁగల చన్నలు చన్నలు,
వాని మోవికిం జోనిపిన పాటలాధరము జూన్నలు జూన్నలు,
వాని మేనఁ జేర్చిన సరసాంగ వల్లికల చెన్నలు చెన్నలు వో! తలోదరీ!⁷

పై ఉదాహరణలో కన్నలు, చన్నలు, జూన్నలు, చెన్నలు అనే పదాలు పొనరుక్యాలు. ప్రతీ పదానికి అర్థం ఒకటే అయినా తాత్పర్యంలో మాత్రం రెండవసారి వచ్చే పదానికి శ్రేష్ఠములైన అనే విశేషం జోడింపబడుతుంది. ఈ పద పొనరుక్యం వల్ల చేపేదానిలో స్పృష్టా, నిబద్ధతా గోచరిస్తాయి.

పోతన భాగవతంలో ఈ లాటానుప్రాసలు రాసిలో తక్కువైనా, వాసిలో పేరెన్నికగన్నవి. లాటానుప్రాసకు ప్రముఖ ఉదాహరణ ఆబాల గోపాలానికి తెలిసిన పద్యం భాగవతం లోనిదే.

కమలాట్ట నర్చించు కరములు కరములు శ్రీనాథు వర్ణించు జిహ్వ జిహ్వ
సుర రక్షకునిఁ జూచు చూడులు చూడులు శేషశాయికి మొక్క శిరము శిరము

6. కావ్యాలంకార సంగ్రహము - రామరాజుభూషణుడు (శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రి వివరణ) పుట 551.

7. అదే - పుట 551

విష్ణు నాకర్ణించు వీనులు వీనులు మధువైరిఁ దవిలిన మనము మనము
భగవంతు వలగొను పదములు పదములు పురుషోత్తముని మీఁది బుద్ధి బుద్ధి

దేవదేవునిఁ జింతించు దినము దినము
చక్రహస్తునిఁ బ్రకటించు చదువు చదువు
కుంభినీధవుఁ జెప్పెడి గురుఁడు గురుఁడు
తండ్రి హరిఁ జేరుమనియెడి తండ్రి తండ్రి

(7-169)

జగద్యైఖ్యాతమైన ఈ పద్యంలో పోతన లాటానుప్రాసను సాధించాడు.
లాటానుప్రాసను నిజజీవితంలో మనం ఆనుకోకుండానే ప్రయోగిస్తూ ఉంటాం. ‘ఆదే జీవితం’,
(సుఖమయ జీవితం) ‘వాడు రాసిందే జవాబు’ (సరియైన సమాధానం) అనేవి సూక్ష్మంగా
పరిశీలిస్తే అవి లాటానుప్రాసలే.

ప్రతి మనిషి అత్యంత అభిమానంగాచూసుకొనేది తన ముందు శరీరాన్నే
భగవంతుడిచ్చిన ఈ శారీరక అవయవాలను సముచితరీతిలో ఉపయోగించుకొంటేనే ఆ శరీరానికి
అర్థం ఉంటుందని ఘంటాపథంగా చెప్పుడం పోతన ఉద్దేశం. అయితే ఇక్కడ కేవలం ఏపో
శరీర భాగాలు చెప్పుకుండా, త్వక్పుక్కశ్శోత్రజిహోప్సూణాలు అనే జ్ఞానేంద్రియాలలోనూ,
వాక్యాణిపాదపాయూపస్థలనే కర్కేంద్రియాలలోనూ ముఖ్యమైనవి భగవంతునికే
అర్పించాలనేది పోతన ఉవాచ. వీటికి అనుషంగికమైన మనస్సునీ, బుద్ధినీ కూడా ఆయన
చేరావుడు. పద్యంలో వివరిమాటలు చాలా ఘూష్ణైనవి.

శ్రీహరిని గురించి వివరించే గురువే సద్గురువనీ, ఆ పరమాత్మాణి చేరుమని చెప్పే
తండ్రి మాత్రమే నిజమైన తండ్రి అనీ ప్రష్టోదునిచేత హిరణ్యకశిషునికి చెప్పించాడు పోతన. తనకు
చదువు చెప్పుటానికి తండ్రి నియమించిన శుక్రాచార్యుని కుమారులైన వండామర్యులు నిజమైన
గురువులు కారనీ, అటువంటి వాళ్ళను గురువులుగా నియమించిన తండ్రి నిజమైన తండ్రి
అనిపించుకోడనీ పోచ్చరించాడు ప్రష్టోదుడు ఈ సంపెంగ మాలలో.

హరి భజియించు పూస్తములు పూస్తము లచ్చుతుఁ గోరి మైక్కు త
చ్చిరము శిరంబు, చక్రధరు ఁ జేరిన చిత్తము చిత్త మిందిరా
వరుఁ గను దృష్టి దృష్టి, మురవైరి నుతీంచిన వాణి వాణి, య
క్షరు కథ లాను కర్కములు కర్కములై విలసిల్లుబో భువిన్

(10 ఉ 963)

ఏదవ స్వంధంలో చెప్పిన విషయాన్నే దశమ స్వంధం ఉత్తరభాగంలో పరీక్షిత్తుచే పునర్థాటింప జేశాడు పోతన. తనకు విష్ణుకథా పైభవాన్ని ఇంకా వినాలని ఉందని అంటూ తనిచి తీరలేదని తన ఉత్సాహాన్ని వెలిబుచేస్తే సందర్భంలో, ‘శ్రీహరిని పూజించే చేతులే చేతులు, ఆయనకు నమస్కరించే శిరౌన్న శిరస్తు, ఆ దేవదేవుష్టి దర్శించే కన్నులే కన్నులు, ఆ స్వామిని పొగడే నోరే నోరు, హరికథలను ఆలించే చెవులే చెవులు.’ అంటూ విస్పష్టంగా చెప్పాడు. అయితే ఇవన్నీ శరీర భాగాలు. ఒకొక్కుటీ ఒకొక్క పని చేస్తూయి. ఇవన్నీ కలగలిపి ఉన్న శరీరం ఏం చేయాలి? తరువాతి పద్యంలోనే ఇంకో లాటానుప్రాసలో చెప్పాడు.

హరిపాద తీర్థ సేవా

పరుఁడై విలసిల్లునట్టి భూగపతుని వి

స్వరితాంగము లంగము, లా

పరమేశ్వరు సెఱుఁగ నాకుఁ బలుకు మునీంద్రా!

(10 ఉ 964)

శ్రీ మహావిష్ణువు వెలసిన పుణ్య తీర్థాలు సేవించే శరీరమే నిజమైన శరీరం. లేకపోతే అది ‘చర్చ భస్తే గాక?’ అంటూ మరో సందర్భంలో చెప్పించాడు పోతన.

మంచి విషయాల్లోనే కాదు, వ్యధాలలోకూడా అత్యంత వ్యధాలుంటాయా? ఉంటాయనే అంటున్నారు పోతనగారు ఈ క్రింది పద్యంలో. మధురానగర పురపీధులలో శ్రీకృష్ణుడు ప్రవేశించినపుడు అక్కడి పురకాంతలు ఆయన సొందర్యాన్ని చూస్తూ పరపశంతో ఒకరితో ఒకరు పలికిన మాటలు ఎతో మసోహరంగా ఉంటాయి.

వీఁడటే రక్కసి విగతశీవఁగఁ జన్ముఁబాలు ద్రావిన మేటి బాలకుండు!

వీఁడటే నందుని వెలఁదికి జగమెల్ల ముఖమందుఁ జూపిన ముద్దులాఁడు!

వీఁడటే మందలో వెన్నలు దొంగిలి దర్శించి మెకిగున దాఁపరీడు!

వీఁడటే యలయించి ప్రేతల మానంబు నూఱలాడిన లోక సుందరుండు!

వీఁడు లేకున్న పుర మటవీస్తులంబు,

వీనిఁబోఁదని జన్ముంబు విగత ఫలము

వీనిఁ బలుకని వచనంబు విహార రుతము,

వీనిఁ జూడని చూడ్చులు వృథలు వృథలు!

(10 పూ 1250)

అంటూ మొదటి నాలుగు పాదాలలోనూ అంతాయనుప్రాసను ఫుటించి, అట్లాంటి మనోహరుణీ చూడకహాయిన చూడులు వృధలు వృధలు అంటూ తేల్చేశారు. లోకంలో అట్లాంటి వృధలకంటి కూడా కనిష్టమైన వృధలు లేవన్నమాటే!

ఇక్కడ పోతన్నగారి చమత్కారం పరిశీలిస్తే, శ్రీకృష్ణుని చూడలేని చూపులు వ్యధాలు. అవి ఎంత పెద్ద వ్యధాలంటే, లోకంలో అంతకన్నా మరి వ్యధాలుండవు. ఈవిషయాన్ని చివరిసారిగా చెప్పినట్లు పద్యం చిట్టచివర లాటానుప్రాసని ఉపయోగించాడు పోతనామాత్యదు.

లాటానుప్రాస ప్రయోగం వల్ల భాగవత పద్యాలకు కాకుండా, భాగవత రచన భక్తశిఖామణియైన పోతన చేపట్టడం వల్లే లాటానుప్రాసకు అందం చేకూరిందని చెప్పడం అతిశ యోక్కి కాదు.

5. యమకం :

సమానమైన వర్షముల యొక్క జంటను కానీ సమాహమును కానీ ఆవృత్తి చేస్తే అది యమకాలంకారం. ఈ సమాన వర్షములు స్వర వ్యంజనోభయ సాదృశ్యముగలవిగానే ఉండాలి. ఈ యమకాలంకారానికి, ఛేకానుప్రాసకూ మధ్య అనేక సంశయాలున్నాయి. ఇది ఛేకానుప్రాసా? లేక యమకమా? అని. శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యసారాయణ శాస్త్రి దాన్ని ఇలా వివరించారు. ‘స్వర వ్యంజన హానరుక్యమున్నచోట యమకమనియుఁ గేవల వ్యంజన యుగ్మమున కావృత్తి యున్నచో ఛేకానుప్రాసమనియుఁ జెప్పుట లెస్సు.’⁸

సమవర్ష యుగాధికమై
యమరిన నియమంబు యమకమగుఁ గృతులందా
యమకం బనేక విధమగుఁ
గ్రమమున సోక రెండు మూడు గతులెఱిగింతున్⁹

అని వారు వివరించారు.

పోతన తన కృతిలో యమకాలంకారాలను ఆత్మంత శ్రథగా వాడుకున్నాడు. భూగవతంలో మొత్తం పది అద్భుతమైన యమకాలు కనిపిస్తాయి.

భూపణములు వాణికి నఘు
శేషములు మృత్యుచిత్త భీషణములు, పృ
త్రోషణములు కల్యాణ వి
శేషణములు హరిగుణోషచిత్ భూషణముల్

(1-46)

‘శ్రీహరికి సంకీర్తనలు చేస్తే అవి వాగ్దేవికి అలంకారాలు. సకల పాపాలనూ పరిహరించేవి. శ్రీహరి నామం జపిస్తే మృత్యువు దగ్గరకు రావటానికి కూడా భయపడుతుంది.

8. కావ్యాలంకార సంగ్రహము - రామరాజభూషణదు (శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యసారాయణ శాస్త్రి వివరణ) పుట 551.

9. అదే, 4-68

భక్తులకు సంతోషకరమైనవి. అంతేకాదు, శ్రీహరి గుణ సంకీర్తనలు నిత్య మంగళకరాలు.’ కాబట్టి అవస్ని మాకు వివరించుమని శాసకాది రుపులు సూతమహ్నాని కోరారు. ఇక్కడశోషణము, భీషణము, తోషణము, విశేషణము, భూషణము ఆనే పదాలు ప్రయోగించడం వల్ల యమకం ఆవిష్కృతమైంది.

మహాముసులు ధ్రువుణ్ణి ఆశీర్వదించే సందర్భంలో ఒక కందపద్యంలో చిన్న యమకాన్ని చొప్పించాడు పోతన.

అనయంబును నయ్యక్కుల
ఘునమాయ నెజెంగి ముని నికాయము వరుసన్
మను మను మని మను మనుమని
మనమునఁ దలఁచుచును దత్సుమక్కంబునకున్

(4-345)

పై పద్యంలో ‘మను మనుమని, మనుమను మని’ అన్న మూడో పాదంలో యమకం నిబిఁడీకృతమై ఉంది. స్థాల దృష్టికి ఇది యమకమా? చేకానుప్రాసా? అన్న అనుమానం కలుగక మానదు. స్వరవ్యంజన హానరుక్కుం సంభవించటంవల్ల ఇది నిస్సందేహంగా యమకమే. మనుహౌత్రుని అనేది మొదటి అర్థం కాగా, ‘చిరకాలం సుఖంగా జీవించు’ అని రెండో పదానికి అర్థం. ఇక్కడ ‘మను-మను’ అని పద హానరుక్కుం సంభవించింది. కానీ ఏకార్థంలో తీసుకుంటే ఇది అందమైన యమకంగా చెప్పవచ్చు.

నరకాసురునితో యద్దం చేస్తున్న సందర్భంలో కంసారి సత్యాదేవితో మధురంగా సంభాషించటం ఆరంభించాడు. ‘మధుర వచన సుధారస విసారి’ అని కృష్ణుణ్ణి అభివర్ణించాడు కాబట్టి, అందమైన యమకాన్ని ఉపయోగించాడు.

కొమ్మ! దానవనాధుని
కొమ్మివహమునకుఁ దొలఁగె గురువిజయముఁ గై
కొమ్మ! మెచ్చితి నిచ్చెదఁ
గొమ్మిభరణములు నీవు కోరినవెల్లన్

(10 ఉ 187)

పై పద్యంలో మొదటి పాదంలో వచ్చిన ‘కొమ్మ’ అనేది సంబోధనార్థక నామవాచకం. రెండు, నాలుగు పాదాల్లో వచ్చిన ‘కొమ్మ’ అనేపదం సంధిగతంగా (కొమ్మ+ఆ) క్రియాపదం. రెండవ పాదంలోని ‘కొమ్మ’ అనేది, ‘గైకొమ్మ’ అనే క్రియాపదంలోని భాగం. దాంతో అందమైన యమకం ఆవిష్కృతమైంది.

వీరనారీమణిమైన సత్యాదేవి నారి మొరయించగానే శత్రువుల ఏనుగులూ మొదలైనవి మూర్ఖనందాయట. ఈ భావాన్ని మరో యమకంలో చిత్రించాడు పోతన.

నారి మొరయించే రిపు, సే
నారింఖణ హేతుమైన నాదము నిగుడన్
నారీమణి బలసంప
స్వారీ భాదీకము మూర్ఖనంద నరేంద్రా!

(10 & 176)

ఈ పద్యంలో అందమైన పదవిభాగం యమకానికి తోడ్పడింది. మొదటి పాదంలో నారి వింటినారి. రెండో పాదంలో నారి, ‘సేనా రింఖణ’ లోని భాగం. మూడో పాదంలో నారి, సత్యభామకు సర్వనామం. నాలోగోపాదంలో నారి, (బల సంపత్త + నారి + ఇభ + ఆదికము) అనే సంధిలోని భాగం. ఈ యమకం పోతన పాండితీ ప్రకర్షకు నిదర్శనం.

కోపంతో ఉండి మాట్లాడేటప్పుడు యమకాలు రావడం సహజం. గ్రామీణుల్లో ‘యమకాలాడడం’ అటువంటిదే. సనక సనందనాదులు శ్రీహరి ద్వారపాలకులను శపించిన సందర్భంలో, ‘హరి’ అనే మాటను యమకంగా ప్రయోగించాడు పోతన.

వారించిన తమకంబున,
వారించుక నిలువలేక వడిఁ దీట్టిరి దొ
వారికుల నసురయోని న
వారితులై పుట్టుఁ డనుచు వసుధాధీశా!

(7-23)

ఈ పద్యంలో, ‘(ని)వారించిన’ అనే క్రియలోనూ, వారు + ఇంచుక అనే సంధిగతమైన చోటా, దొ వారికుల అనే నామవాచకంలోనూ, అవారితులై అనే విశేషణంలోనూ, ‘వారి’ అనే అక్షరాల్ని నాట్యం చేయించి శబ్ద సాందర్భాన్ని సాధించాడు పోతన.

దుష్యంతడు కణ్ణ మహార్థి ఆశ్రమానికి వచ్చేటప్పుడు మామిడి చెట్లపైనున్న కోయిలలు కూజితాలు చేశాయట. ఆ కూజితాల్ని అందమైన యమకంలో చొప్పించి పోతనగారు మరో కవితా కూజితం చేశారు.

మా కందర్పుని శరములు
మాకందము లగుటఁ జేసి, మా కందంబుల్
మా కందములను కైవడి
మాకందాగ్రములఁ బిక సమాజము లులిసెన్

(9-604)

మా (యొక్క) కందర్పుని (మన్మథుని) బాణాలు మాకందములే! (మామిడి పూతలే!) కాబట్టి మాకందములు, మాకు + అందములైనవి అని అంటున్నట్లు, మాకంద + అగ్రములయందు (మామిడి చెట్ల కొమ్మలపైన) కోయిలలు కూశాయట. ఇది పోతన చమత్కార రచనాశైలికి చక్కని ఉదాహరణ.

మరి ఆ దుష్యంతణ్ణి చూచి, మన్మథుని బాణాల తాపాన్ని నిగ్రహించుకొని, వాలు కన్నులతో చమత్కారంగా శకుంతల ఇలా అన్నదట. మనసు దోబూచులాడే ఆ మాటల్లోనూ యమకం దోబూచులాడింది.

సీవారము ప్రజలేమును
సీవారము పూజ గోనుము నిలువుము సీవున్
సీ వారును మాయింటను
సీవారాన్నంబుఁ గోనుఁడు సేడు నరేంద్రా!

(9-618)

ఓ రాజు! ప్రజలూ, మేమూ, సీవారమే! మా ఇంట సీవార పూజలందుకో! సీవారూ, సీవూ సేడు సీవారాన్నాన్ని (నిష్పరి అన్నాన్ని) స్వీకరించు - అని తన మనసులోని మాటను బయటచెట్టింది శకుంతల.

శ్రీకృష్ణబలరాముల బాల క్రీడాభివర్ణనలో, ‘తడవాడు’ అనే మాటను ఎంతో సమర్థవంతంగా ఉపయోగించి ఈ క్రింది యమకంలో చొప్పించాడు పోతన.

తదవాడిరి బలకృష్ణులు
దదవాడిరి వారి c జూచి తగ రంభాదుల్
దదవాడిరచులు భయమునఁ
దదవాడిరి మంతనముల c దసులు వేడ్కన్

(10 పూ 290)

బలరామకృష్ణులు కొంత తడవు ఆడారట. వారి ఆటనుచూసి, రంభ మొదలైన అప్పురసులు కూడా కొంత తడవు ఆడారట. వారి నాట్యం చూసి దుర్మార్గులు తదవడిరట. (తడబడ్డారట) మునులు ఆనందంతో తడవు (మంతనములు) లాడిరట. ఇట్లాంటి ప్రయోగాలను చూస్తే, పోతనగారి రచనలో నిబిడీకృతమైన శబ్ద సాందర్భం కనులముందు సాక్షాత్కారిస్తుంది.

విశ్వవిభుదూ, పరమాత్ముదూ అయిన శ్రీహరి, చిన్న పిల్లవానిలాగా తోడిపిల్లలతోగూడి పరిహసానికై ఆడువారి అంబరాల్ని దొంగిలించి, కడిమిచెట్టు ఎక్కు కూర్చున్నాడు. అప్పడా ఇంతులు చేసిన ప్రార్థనలో యమకం యవనికలాగా విస్తరిల్చింది.

మా మా వలువలు ముట్టకు,
మామా! కొనిపోకు పోకు మన్నింపు తగన్
మా మానమేల కొనియెదు?
మా మానస హరణమేల మానుము కృష్ణ!

(10 పూ 820)

దీర్ఘ మకారాలతో సాగిన ఈ యమకంలో, మొదటిది మా అందరి యొక్క వలువలు అనే అర్ధాన్నిప్పగా, రెండోది బాలకృష్ణుణ్ణి ముద్దుగా సంబోధించినది. మూడోది మా (యొక్క) మానుము లోని భాగం. నాలుగోది మా (యొక్క) మానుసం లోని భాగం. ఈ విధంగా ‘మా మా’ అనే అక్షరాల్ని పృథ్వీంగమంగా దొర్లించాడు పోతన.

యమకాలంకారానికి ప్రముఖమైన ఉదాహరణగా చేప్పి మరో అందమైన పద్యం దశమ స్కుంధం ఉత్తర భాగంలో దర్శనమిస్తుంది. నరకాసురునితో యుద్ధానికి వచ్చిన సత్యభామను చూసి, శ్రీకృష్ణుడు సరసంగా ఇలా సంభాషించాడు.

లేమాం దనుజుల గెలువఁగ,
 లేమా? నీవేల కడఁగి లేచితి? విటు రా
 లే మాను మానవేనిన్
 లేమా విల్లందికొనుము లీలం గీలన్

(10 ఉ 172)

‘లేమా!’ (ఓ భామా!) రాక్షసుల్ని గెలువ ‘లేమా’? ‘ లే, మా’ను! (యుధ్యాన్ని మాను) మానకపోతే లేచి విల్లందుకో! అంటూ, యమకాలాడు కృష్ణుడు.

యమకాలంకారం శబ్దసౌందర్యాన్ని ద్విగుణీకృతం చేస్తుంది. అది పోతనమహాకవి వంటి భక్తకవి చేతులలో పడి, మరింత సౌందర్యాన్ని సంతరించుకున్నదని చెప్పేందుకు పైనతెలిపిన పదప్రయోగాలే చక్కని ఉదాహరణలు.

6. ముక్తపదగ్రస్తం:

‘ముక్త’ అంటే విడిచిపెట్టబడిన అని, ‘గ్రస్తం’ అంటే తిరిగి గ్రహించడమనీ అర్థాలు. కాబట్టి ‘ముక్త-పద-గ్రస్తం’ అంటే, విడిచిపెట్టబడిన పదాన్ని తిరిగి గ్రహించేది అని అర్థం. పాదాంతంలోకానీ, పాదం మధ్యలో కానీ, పూర్వ భాగంలో గల చివరి పదంతో తరువాత భాగం ప్రారంభించడం ఇందులో విశేషం. ఇది పునరుక్తి కాదు.

ప్రస్తుతమగు ముక్తపద
 గ్రస్తంబన, నదియుఁ గృతులఁ బరగుఁ బదాంతో
 దస్తము పాదాద్వయంత సు
 విస్తురము, పదాంత సింహా వీక్షణమనగన్¹⁰ అని కావ్యలంకార సంగ్రహా
 నిర్వచనం.

ఈ ముక్తపదగ్రస్తాలంకారం రెండు విధాలు :

1. పాదాంత పాదాది ముక్తపద గ్రస్తము
2. సింహావలోకన ముక్తపద గ్రస్తము

పోతన భాగవతంలో ముక్తపదగ్రస్తాలు పద్యాలలోనూ, వచనంలోనూ కనిపిస్తాయి.

శ్రీమహావిష్ణువు జగన్నాహాకారంలో రాక్షసులకు అమృతాన్ని తప్పించే పనిలో
 భాగంగా, వారిని ప్రక్కదోవ పట్టించటానికి చేసే చేప్పలను పోతన ముక్తపదగ్రస్తంలో
 వర్ణించాడు.

పాలిండ్రపై నున్న పయ్యెద జాటించు జాటించి మెల్లనఁ జక్క నొత్తుఁ
 దళకు దళ్ళను గండఫలకంబు లోలయించు నొలయించి కెంగేల నుజ్జగించుఁ
 గడుమెఱుంగులు వాటు కడకన్న లల్లార్చు నల్లార్చు తెప్పుల నండ గొలుపు
 సవరని దరహస చంద్రికఁ జిలికించుఁ జిలికించు కెమ్మావిఁ జిక్కు వఱచు ...

(8 - 303)

10. కావ్యలంకార సంగ్రహం - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రి - చతుర్థాశ్వాసం - ప.81

పై సీసంలో జాతించు, ఒలయించు, అల్లార్చు, చిలికించు అనే పదాలు ఆయా పాదభాగాల్లో ముందు ముక్కలయి, తరువాత వెనువెంటనే గ్రస్తాలయినాయి.

ఇక్కడ ఒక అందమైన విశేషం దాగిఉంది. ముక్కము, గ్రస్తము అనేవి పదాల్లోనే కాకుండా జిగన్నోహిని చేసిన చేప్పల్లో కూడా అభివ్యక్తం కాబడి పద్యానికి మరింత సాగును తెచ్చాయి. మొదటిగా ఆమె వ్యక్తోజాలపై ఉండే పైటను విడిచిపెట్టింది. రాక్షసుల కళ్ళకు అందమైన దృశ్యం అవిష్టుతం కాగానే వెనువెంటనే పైటను తీసుకొని చక్కద్దుకొన్నది. సాగ్గెన చెక్కిళ్ళను చేతిపై వాల్చి (గ్రస్తం) మళ్ళీ చేతిని విడిచిపెట్టింది. మెరుపుల్లాంటి కళ్ళనుండి కడగంటి చూపులు విడిచిపెట్టి, వెంటనే చూపులను వెనక్కు లాక్కొని కనురెపులు నిమ్మలితం చేసింది. అందమైన దరహోసలిన్న విరజిమ్మి (ముక్కం) వెంటనే ఎరుని పెదాలను మెలికపెట్టి నవ్వులను ఉపసంహరించుకున్నది. ఆయా చేప్పితాలవల్ల ఆమె అందం ద్విగుణీకృతమవడం, దానికి రాక్షసులు దాసోహమనటం మంచి చమత్కారం.

ముక్కపదగ్రస్తంలో మరో అందమైన ప్రయోగం చేశాడు పోతన. గోపికలు కృష్ణుణీ వెతుకుతూ అక్కడ ఉన్న వృక్షాలను, లతలను కూడా ఆచూకి అదుగుతున్నారు.

‘మానినీ మన్మథు మాధవుఁ గానరే సలలితోదార వత్సకములార!
సలలితోదార వత్సక వైరిఁ గానరే సుందరోన్నత లతార్థునములార!
సుందరోన్నత లతార్థున భంజుఁ గానరే ఘునతర లసదళోకంబులార!
ఘునతర లసదళోకసూప్రిత్తిఁ గానరే నవ్వురువిర కాంపనంబులార!
నవ్వు రుచిర కాంచన కిరీటుఁ గానరే, గహనపదవి కురవకంబులార!
గహనహ పదవి కురవక నివాసిఁ గానరే, గణికలార్చి చారుగణికలార్చి’ (10 పూ. 1013)

ఇందులోగల ముక్క పద గ్రస్తాలు సుస్పష్టం. అయితే ముక్కలైన పదాలు నామవాచకాలు కాగా, ఆ నామవాచకంలోని ము వర్ణాన్ని వదలివేసి, విశేషణాలుగా మార్చి, గ్రస్తం చేశాడు కవి. ఈ శబ్దాలు అర్థం కాగా, దాన్ని తిరిగి తీసుకున్నపుడు వత్సక వైరి అని విశేషంగా మార్చడంతో, స్తోపు వలన, అందమైనవాడు, ఉదారుడు అయిన, వత్సాసుడనే

‘సలలిత + ఉదార వత్సకములార’ అంటే మనోహరమైన, గొప్పవైన వత్సక వృక్షములార (కొడినె చెట్లు) అని అర్థం కాగా, దాన్ని తిరిగి తీసుకున్నపుడు వత్సక వైరి అని విశేషంగా మార్చడంతో, స్తోపు వలన, అందమైనవాడు, ఉదారుడు అయిన, వత్సాసుడనే

రాక్షసుని వైరి అయినవాడు శ్రీకృష్ణుడు అనే అందమైన అర్థం చేకూరింది. ఈ అద్భుత ప్రయోగం సహ్యదయానందాన్ని కలిగిస్తుందనటం అతీశయ్యాక్తి కాదు.

పోతన వచనంలో ముక్తపద గ్రస్తాలు మిక్కిలి శ్లాఘనీయాలు. పోతన తాను ప్రయోగించిన ముక్తపదగ్రస్తాలకు శ్లేషాలంకారాన్ని జోడించి మరింత సాందర్భాన్ని తీసుకువచ్చాడు.

బలిచక్రవర్తి దేవేంద్రునిపై పగతీర్ణోవడానికి స్వర్గలోకాన్ని వేగంగా సమీపించి ఆలోకాన్ని ఆలోకిస్తాడు. ఆ సందర్భంలో స్వర్గలోక వర్ణన చేశారు పోతనగారు. సుదీర్ఘమైన ఈ వచనంలో సుమారు యూభై పదాలను వాక్యంతంలో విడిచిపెట్టి, తిరిగి వాటిని గ్రహించడం గమనించవచ్చు. ఈ దీర్ఘ వచనంలోనే ఉపమ, వృత్యనుప్రాసలుకూడా దర్శనమిస్తాయి.

‘... వేకలగు ప్రూచుల ప్రోకలకుఁ బేటులగు పెందోటులును, దోటుల గాటంబులై నివ్వటిల్లు...’

‘...జంజాటించు తేఁదాటులును, దాటు వడక నాటుకొని కూడి జోడు వీడకొ క్రొమ్మాపుల కమ్మని కొమ్ముల నిమ్ముల ముసరి ...’

‘... సురంగంబులగు తురంగంబులును, రంగదుత్తుంగ విశద మదకల కరటి కటతట జనిత మదసలిల కణగణ విగళితదళశతనయన భుజ సరళ మిళిత లలిత నిఖిల దిగధిపతి శుభకర కరకనక కటకఫుటిత ...’ (8-447)

ఇత్యాది వర్ణనలలో అంతర్వాహినిలా వృత్యనుప్రాస కూడా ప్రవహించడం గమనించవచ్చు.

నవమస్కంధంలో ‘శ్రీ పరమేశ్వర జటానిర్గత గంగా ప్రవాహ మహిమాభీవర్ణన’ చేశాడు పోతన. సుదీర్ఘ బాణవచనంలో ఉన్న ఈ వచనంలో ఒక ఉపమ కనిపించగా, శ్లేషాలంకార సంయతమైన ముక్తపదగ్రస్తాలు గంగలా పరవర్తు తొక్కుతూ కనిపిస్తాయి.

‘... ముక్తికన్య వశికరంబులైన శికరంబులునుం గలిగి మధ్యమలోక శ్రీకరంబై, శ్రీకరంబు తెఱఁగున విష్ణుపదంబు ముట్టి, విష్ణుపదంబు భూతి నుల్లసిత హంస రుచిరంబై, రుచిరపక్షంబురీతి...’ వంటి వాక్యాలు పాదాంత పాదాది ముక్తపదగ్రస్తాలుగా చెప్పవచ్చు. ఇందులోనే అంతర్లీనంగా శ్లేష ప్రవహించి పరితల మనసులను ఉణ్ణూతలూగిస్తుంది.

‘... సుమనోవికాస ప్రధానంబై, ప్రధాన పర్యంబు పొలుపున నేకచక్ర బక భీమ మహాభంగ సుభద్రార్థున చరిత్రాభిరామంబై, రామచిత్తంబు వెలంపునం...’ (9-230)

అంటూ గంగాప్రవాహోన్ని కళ్చమందుంచే విధంగా రచించిన ఈ భాషణచనంలో 72 పదాలు ముక్తాలై, తిరిగి గ్రస్తాలయినాయి. ఈ వచనం చదివినవారికెవరికైనా, పోతన పాండితీగరిమ ఎంతగొప్పదో అవగతమవుతుంది.

‘గణితశాస్త్రంబు కొలఁదిని ఘునఘునమూల వర్ధమూల సంకలిత భీన్న మిశ్ర ప్రకీర్ణ భాత భీష్మంబై, భీష్మ పర్యంబు పెంపున ననేక భగవదీతంబై...’ అనే వాక్యాలు పోతనను సకలశాస్త్ర కోవిదునిగా ఆవిష్కరిస్తాయి. వయసులో ఉన్నపుడు పోతన కుటుంబపోషణార్థం ఓరుగల్లులో గణకునిగా పనిచేసి ఉండవచ్చనే ఊహాకు బలంచేకూరుస్తున్నది ఔ ఉదాహరణ.

దశమస్కృంధం పూర్వభాగంలో మరో నాలుగు వచనాలు ముక్తపదగ్రస్తాలంకార శోభితంగా అలరారాయి. వర్షర్థ వర్షనం అందులో మొదటిది.

‘... చదలు గప్పుకొనిన లీలంగ్రాలు నీలమేఘుంబులును, మేఘువిముక్తంబులయి ..., ... వదువునఁ బుడమిఁ బడు కరకలును, గరకానుగతంబులై యసితభోగిభోగంబుల..., ... నిలువక మరలి చను క్రొమ్మెఱుంగులును, మెఱుంగుల తెఱంగున..., ... క్రీందుపడి క్రందుకొను విరహిజనులును, జనులకు రేపు మాపని నిరూపింపరాక...’ (10 పూ. 756)

ఇత్యాది వర్షానులు వర్షాగమన క్రమాన్ని తెలియజేస్తాయి. తరువాత వచ్చే శరద్యతు వర్షానలోనూ ఇలాంటి ముక్తపదగ్రస్త ప్రయోగమే కనిపిస్తుంది.

అవకాశం ఉన్న చోట్లన్నింటినీ సద్గ్యానియోగం చేసుకున్నాడు పోతన. శరద్యాత్రిలో గానంచేస్తున్న శ్రీకృష్ణ సన్నిధికి గోపికలు వచ్చే సన్నిహితాన్ని వర్షించేటప్పుడు వాడిన అక్షరగుంఫునం మనోహరంగా ఉంది. మురళీగాన సమ్మాహితులైన గోపికల చేష్టలు వర్షిస్తూ,

‘... గోవులకుం గ్రేపుల విడువకయు, విడిచి విడిచి యాడకయు, నీడి యాడియు, నీడిన పాలు కాఁపకయు, గాఁచి గాఁచియుఁ, గాఁగినపాలు దింపకయు, దించి దించియు, దించినపాలు బాలురకుం బోయకుఁ, బోసి బోసియుఁ బతులకుఁ బరిచర్యలు సేయకయుఁ, జేసి చేసియు,

నశనంబులు గుడువకయుచు, గుడిచి కుడిచియుచు, గుసుమంబులు ముడువకయు, ముడిచి ముడిచియు...’ (10 పూ. 967)

ఆనే ఈ వర్షానలో మధురమైన మురళీ గానానికి అధీనమైన మనస్సులతో గొల్లజవరాంట్రు మైమరచిపోయిన విధాన్ని కళ్ళకు కట్టినట్లు వర్షించడానికి ముక్కపద్గ్రస్తం అంతర్లేనంగా ఉపయోగపడింది.

జరాసంధుడు యాదవరాజుధానిర్మైన మధురమైకి దాడికి వెడలిన సందర్భంలో మధురాపురాన్ని వర్షించేటపుడు ముక్కపద్గ్రస్తాన్నే ఉపయోగించినాడు పోతన. ఈ వర్షానలో ఒకసామవాచకాన్ని లేదా పదాన్ని భంగం చేసి ద్వీతీయ అర్థభాగం మాత్రమే తిరిగి గ్రహించటం గమనించవచ్చు.

పోతన ముక్కపద్గ్రస్తాలలో శ్లేషు, వృత్యనుప్రాస అలంకారాలు ఆక్రూడక్రూడా కలసి ఉండటం, వర్షానలో అందులో ముఖ్యంగా వచనంలో ముక్కపద్గ్రస్తాన్నే ప్రధాన ఆకరంగా తీసుకోవడం గమనించవలసిన అంశం.

POTHANA BHAAGAVATAM – ALANKAARA VAIBHAVAM

పోతన భాగవతం - అలంకార వైభవం

అయిదవ అధ్యాయం

పోతన భాగవతంలో అర్ధాలంకార వైభవం

ఈ సిద్ధాంత గ్రంథం ఐదవ అధ్యాయం పోతన భాగవతంలో ఉన్న అర్థాలంకారాలను పరిశీలిస్తుంది. పోతన రచించిన అన్ని స్కృంధాల్లోగల పద్యాలను పరిశీలించిన పిదప అందులో ఉన్న ప్రధానమైన అర్థాలంకారాలు వివేచించబడ్డాయి. పోతన పద్యాలలో చాలా పద్యాలు సంసృష్టులు. ఒకే పద్యంలో రెండు, మూడు అలంకారాలు కూడా కనిపిస్తాయి. అయితే పద్యానికి మిక్కిలి వన్నె తెచ్చిన అలంకారమే ప్రధానంగా చెప్పబడింది. ఈ ప్రకారం, అన్ని స్కృంధాలకూ కలిపి మొత్తం 860 అర్థాలంకారాలు ప్రధానంగా పరిశీలించడమైంది.

పోతన దాదాపు 37 అర్థాలంకారాలను ప్రయోగించినట్లు తెలుస్తున్నది. అందులో ఉపమ, రూపకం, ఉత్సేహక్, స్వభావోక్తి, అర్థాంతరణ్యసలదే అధికభాగం. ఈ అధ్యాయంలో ప్రతి అలంకారానికి వివిధ అలంకారికులిచ్చిన నిర్వచనాలు చెప్పుడు, పోతన ఆ అలంకారాన్ని ఎంత సమర్థవంతంగా నిర్వహించాడో వివరించడమైనది. పోతన ప్రయోగించిన అర్థాలంకారాల సంబ్యాను స్కృంధాలవారీగా అనుబంధం - 4 లో పేర్కొనడమైంది.

1. ఉపమ :

ఉపమ సర్వలంకార బీజబూతం అని వామన మతం. అన్ని శబ్దాలంకారాలకూ ఉపమ మాతృక. ఒక వస్తువును మరొక వస్తువుతో మనోహరంగా పోల్చినట్టటే అది ఉపమాలంకారం. ఇక్కడ వస్తువు అంటే వస్తువు మాత్రమే కాకుండా ఏదైనా విషయమైనా, దృగ్విషయమైనా కావచ్చ. వస్తుధర్మాన్ని దృష్టిలో షట్టుకొని ధర్మసామ్యం గల వేరొక వస్తువుతో పోలిక తీసుకువస్తే అది ఉపమ. ఇందులో నాలుగు భాగాలుంటాయి. ఉపమేయం, ఉపమానం, సామ్యం, వాచకం అనే ఈ నాలుగూ కలిగి ఉండే ఉపమను పూర్ణాంశుపమ అని, అందులో ఏదైనా ఒకటి లోపిస్తే దాన్ని లుప్తాంశుపమ అని అంటారు. వర్ణము, ప్రకృతము, విషయము అనేవి ఉపమేయానికి పర్యాయపదాలు కాగా, అవర్ణము, అప్రకృతము, విషయి అనేవి ఉపమానానికి పర్యాయపదాలుగా గమనిచవలసి ఉంటుంది.

ఉపమాలంకారంలో ఉపమానం ప్రసిద్ధంగా ఉంటుంది. అదే ఉత్సవాక్షరం ఉపమానం ప్రసిద్ధం కాదు. అంతే కాదు ఉత్సవాక్షరం ఉపమానం అసాధ్యం. ఎందుకంటే అది కేవలం ఉపమ మాత్రమే. ఉపమానాలంకారానికి కావ్యలంకార సంగ్రహ నిర్వచనం ఇలా ఉంది.

‘ఒనురునది పూర్ణాంశుపమ అని రెండు విధాలుగా వింగదించబడింది.
నందు నుపమాన, ముపమేయ మలరు సమత
సామ్యవాకమును గూర్చిజాలుఁ బూర్జా
కొన్ని కడమైన లుప్తాంశుపమ అనేవి ఈ ఉపమానానికి పర్యాయపదాలుగా గమనిచవలసి ఉంటుంది.’¹

దీని ప్రకారం ఉపమ పూర్ణాంశుపమ, లుప్తాంశుపమ అని రెండు విధాలుగా వింగదించబడింది. మరోరకమైన ఉపమా భేదాన్ని కూడా ఇందులో చేర్చారు. అర్థా, శ్రౌతి అనేవి ఈ ఉపమా భేదాలు.

‘అందు నుభయాఖ్య యగుఁ బూర్జాయార్థి, శ్రౌతి
యనగు, రఘురామసన్నిభుండనెడి చోట
నార్థి, కందర్పుండను బోలె నలరుచుండు
నధిపుండను చోట శ్రౌతియై యతిశయల్లు’²

-
1. కావ్యలంకార సంగ్రహం - రామరాజుబూషణు - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రి వివరణ - పంచ మాశ్యాసం - పు. 570.
 2. అదే, ప. 9.

వలె, పోలె, అనగ, కరణి, భంగి ఇత్యాది వాచకాలున్నట్లయితే అది శ్రోతి అని, సదృష, సంకాశ, సన్నిభ మొదలైన శబ్దాలు ప్రయోగిస్తే అది అర్థి అని చెప్పవచ్చు. ఈ అర్థి అనేది సమాసగతం, వాక్యగతం, తథితగతం అని మళ్ళీ మూడు విధాలు. శ్రోతి అనేది సమాసగతం, వాక్యగతం అని రెండు విధాలు.

‘క్షౌరు వల్లభుండమరుఁ బూర్జ చంద్రోపముండై’ అనే వాక్యంలో, వలె, పోలె వంటి శబ్దాలు లేవు. ఉపమానమైన చంద్రునితో ‘ఉపముడై’ అనే శబ్దం సమాసం చేయబడింది కాబట్టి ఇది సమాసగత పూర్వ అర్థి అవుతుంది. అదే ‘విలుకానికి సాటియయై విశ్రతలీలన్’ అనే వాక్యంలో ‘సాటి’ అనే పదం ఉండటంచేత ఇది వాక్యగత పూర్వ అర్థికి ఉదాహరణ. ‘ఆయతగతిఁగల్ప కల్పమై విలసిల్లున్’ అన్నప్పుడు కల్ప ప్రత్యయం ఉపమా వాచకం కాబట్టి ఇది తథితగత పూర్వ అర్థి.

‘చెవిటికిఁ బట్టినట్టి సంకునుఁ బోలెన్’ అనే వాక్యంలో పోలెన్ అనే వాచక శబ్దం చేత ఉపమ సాధించబడింది కాబట్టి ఇది వాక్యగత పూర్వ శ్రోతికి ఉదాహరణ. ‘హరివలె వెలయుదువోరా’ అనేచోట ‘హరివలె’ అన్నది సమాసం కాబట్టి ఇది సమాసగత పూర్వ శ్రోతి అని చెప్పవచ్చు.

ఆంధ్ర చంద్రాలోక కర్త అడిదం సూరకవి ఉపమను పూర్తోపమ, లుప్తోపమ అని విభజించి, లుప్తోపమను తిరిగి ఎనిమిది విధాలుగా చెప్పాడు.

‘వర్ష్యముపమాన ముపమాన వాచకము స
మాన ధర్మము సంఖుటింప నగు నుపమ
హంసి చందాన నీకీర్తి యబ్బనాభ!
యద్వగంగావగాహనం భావరించు’³

‘వర్ష్య ముపమాన హోపమ్య వాచకము స
మాన ధర్మంబు ననువానిలో నీకండు
రెండు మూడు వచింపక యుండ లుప్త
యుపమ యెనిమిది విధముల నీప్పగునది’⁴

3. ఆంధ్ర చంద్రాలోకము - అడిదం సూరకవి ప. 6

4. అదే, ప.7.

ఉపమేయ ఉపమాన సమాన ధర్మ వాచకాలలో ఒకటిగాని, రెండుగాని, మూడు గాని లోపించడం వల్ల లుహ్తపమాలంకారంలో ఎనిమిది భేదాలు ఏర్పడుతున్నాయి. అవి :

1. వాచక లుప్త
2. ధర్మ లుప్త
3. ఉపమాన లుప్త
4. ధర్మ వాచక లుప్త
5. వాచకోపమేయ లుప్త
6. వాచకోపమాన లుప్త
7. ధర్మోపమాన లుప్త
8. ధర్మోపమాన వాచక లుప్త

‘ఉపమ అలంకారము ఒక నటి. అది చిత్రవిచిత్రములయిన వేష భేదములను ధరించి కావ్య రంగమున లాస్యమాడుచు నా కావ్యవేత్తల మనస్సును రంజిల్లఁజేయుచున్నది. అనఁగా నీ యుపమాలంకార మలఁతిగా మార్చినచో మతోక యలంకారమగును’⁵ అని అర్థాలంకారాల్లో ఉపమ ప్రాధాన్యం చెప్పబడింది.

‘ముఖము చంద్రునివలెనున్నది’ అని సాదృశ్యం వర్ణిస్తే అది ఉపమ. ఇది ఉక్కిభేదాలచే అనేక అలంకారాలుగా మారుతుంది. ‘చంద్రుడు ముఖమువలె నున్నాడు’ అన్నప్పుడు అది ఉపమేయోపమ. ‘ముఖం ముఖం వనె నున్నది’ అన్నప్పుడు అది అనస్వయం. ‘చంద్రుడు ముఖమువలె నున్నాడు’ అంటే అది ప్రతీపం. ‘ముఖచంద్రుడు’ అంటే అది రూపకం. ‘ఇది ముఖమా? చంద్రుడా?’ అన్నప్పుడు సం దేహం. ‘చంద్రుడని చకోరములు ముఖమునకు పరుగిడుచున్నవి’ అన్నచో అది భ్రాంతిమంతం. ఈ విధంగా వివిధ అలంకారాలకు ఉపమ మాతృకర్మై విరాజిల్లతోంది.

శబ్దాలంకారాలలో పోతనకు మిక్కిలి ఇష్టమైనది ఉపమ అని చెప్పవచ్చు. భూగవతంలో 440 కి పైగా ఉపమాలంకారాలు గోవరించడమే దీనికి సాక్ష్యం. (చూ. అనుబంధం - 4) పోతన తన భూగవతంలో ఉపమను అత్యంత సమర్థసీయంగా పోషించాడని చెప్పడానికి అనేక ఉదాహరణలు కనిపిస్తాయి.

5. కావ్యాలంకార సంగ్రహము - రామరాజభూషణుడు - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యసారాయణశాస్త్రి వివరణ - పు 567.

మహాభాగవత ప్రశ్నస్తినే ఉపమతో ఆరంభించాడు పోతన. దుఃఖాన్వితుడైన వ్యాసమహామనిని సాంత్వన పరచే నారదమహర్షి ద్వారా శ్రీహరి కథా సమన్వితమైన మహాభాగవత ప్రశ్నస్తిని చెప్పించాడు.

‘హరినామస్తుతి చేయు కావ్యము సువర్ణాంబోజ హంసావళీ సురుచి భ్రాజితమైన మానస సరస్వాన్వర్తిన్ వెలుంగొందు, శ్రీ హరినామ స్తుతి లేని కావ్యము విచిత్రాన్వయంబయ్య శ్రీ కర్మమై యుండడయోగ్య దుర్మాద నదత్వాకోల గర్తకృతిన్’ (1-96)

హరినామస్తుతి చేసే కావ్యం బంగారు కమలాలతో, కలహంస శ్రేష్ఠులతో విరాజిల్లే మానససరోవరంలాగా వెలుగొందుతూ ఉంటుంది. అదే, శ్రీహరినామ స్తుతి లేని కావ్యం, ఎంత గొప్పకథలున్నా మంగళకరం కాదు. అది కాకులు మూగిన ఎంగిలాకుల బురదగుంటలా ఉంటుంది. ఈ పద్యంలో ఉపమేయాలు శ్రీహరినామస్తుతి ఉన్నకావ్యం, లేని కావ్యం. ఉపమేయాలు మానస సరోవరం, బురదగుంట. వెలుగొండడం, శ్రీకర్మమై ఉండకపోవడం సామ్యధర్మాలు. మొదటి రెండు పాదాల్లో ‘సరస్వాన్వర్తిన్’ అనే మాటచేత ఇది వాక్యగతపూర్వార్థి ఉపమ. మూడునాలుగు పాదాల్లో ‘శ్రీకర్మమై’ అనే సమాసంచేత ఇది సమాసగతపూర్వార్థి ఉపమ. రెండు ఉపమలనూ ఒకేపద్యంలో చేర్చాడు పోతన.

‘తన్నుం జంపెదనంచు వచ్చు విజయున్ దర్శించి తద్వాగణి యూ పన్నుండై శిశుహంత గావున నిజపొణేచ్చుచ బాటెన్ వడిన్ మున్నా బ్రహ్మ మృగాకృతిం దనయకున్ మోహించి క్రీడింప నా సన్నుండో హరుజూచి పాఱు పగిదిన్ సర్వోద్రియ భ్రాంతితోన్’ (1-145)

ఇందులో ప్రధానమైన అలంకారం ఉపమ. ఇది పోతన రచనా చమత్కుత్తిని తెలియజేసే పద్యం.

నిద్రిస్తున్న పసిబాలకుల్ని చంపి మహాపాతకానికి ఒడిగట్టాడు అశ్వత్థామ. అటువంటి తీవ్రమైన నేరానికి మరణమే సరైన శిక్ష. ఉపపాండవులని, అదీ నిద్రిస్తూ, శస్త్రధరులు కానివాళ్నను చంపడంతో కోపోద్రిక్తుడైన అర్థానుడు అశ్వత్థామను చంపుతానని వెంటబడగా, అశ్వత్థామ పరుగులు తీస్తాడు. ఆ సందర్భాన్ని వివరిస్తూ చెప్పిన ఈ పద్యంలో కుమారైను మోహించిన పాపానికి బ్రహ్మను శిక్షించే ఉద్దేశంతో వస్తున్న శివుణ్ణి చూసి, పరుగులు తీసిన బ్రహ్మలూ అశ్వత్థామ పరుగులు తీశాడని చక్కని ఉపమలో వివరించాడు పోతన.

దీనికి ఉపమానాలుగా చెప్పగలట్టివి చాలా ఉన్నప్పటికీ, దీనినే తీసుకోవడంలో పోతనకు గల ఉద్దేశం సుస్పష్టం. పాతకులు పురాణాలను కూడా చదివితే బాగుంటుందని, వాటిమీద ఉత్సాహం కల్పించడం కోసం, బ్రహ్మపురాణాంతర్గత కథను ఉపమానంగా చెప్పాడు పోతన. అంతే కాకుండా, ఈ ఉపమానంలో చాలా బోచిత్యం ఉంది. పై సందర్భంలో రెండు నేరాలూ తీవ్రమైనవే. గర్భించతగ్గవే. వాటికి మరణశక్కే సరైనది. నేరాలుచేసిన బ్రహ్మ, అశ్వత్థామా -- ఇద్దరూ బ్రహ్మాన్వయలే. అయితే, 'బ్రాహ్మణో న హంతవ్యః' అనే ప్రమాణంచేత, ఇద్దరినీ అవమానించి, ఆపై క్షమించి విడిచిపెట్టడం ముగింపు. అశ్వత్థామను చివరికి క్షమించి వదిలివేయడమనే ముగింపుని ముందే ఆ ఉపమానంద్వారా సూచించాడు పోతన. ఇదే అతని ఉపమలోగల వైవిధ్యం.

భీమ్యుడు చేసిన శ్రీకృష్ణదేవుని స్తుతి భాగవతం మొదటి స్కంధంలో చెప్పుకోదగ్గది.

'ఒక సూర్యండు సమస్తజీవులకుఁ దా సొక్కొక్కుఁడై తోఁచు పో
లిక నే దేవుఁడు సర్వకాలము మహాలీలన్ నిజోత్వన్న జ
న్య కదంబంబుల హృత్సరోరుహములన్ నానావిధానూన రూ
పకుఁడై యొప్పుచుండు నట్టి హరి నేఁ బ్రాథితు శుద్ధుండనై'

(1-226)

సూర్యుడు ఒక్కడే. ఒక్కొక్కు ప్రాణికి ఒక్కొక్కుడుగా కానవచ్చే విధంగా సకల ప్రాణుల హృదయాలలో అనేక రూపాలతో అలరారే శ్రీహరిని నేను ప్రార్థిస్తున్నాను అన భీమ్యుని మాటలలో చక్కటి పూర్ణోపమ గోచరిస్తుంది. శ్రీహరి ఉపమేయం కాగా, సూర్యుడు ప్రసిద్ధమైన ఉపమానం. ఒక్కొక్కుభంగి కానరావడం సమాన ధర్మం. 'పోలిక' అనే వాచకం చేత ఇది వాక్యగత పూర్ణ శ్రోతి కి ఉదాహరణగా చెప్పవచ్చు. ఇదే సందర్భంలో ఒక చిన్న వాక్యంలోనే పూర్ణోపమను సాధించాడు పోతన. భీమ్యుని మాటల్లోనే,

'కరికి లంఘించు సింహాంబు కరణి మెఱసి...'

(1-222)

'నేడు భీమ్యునిఁ జంపుదు నిన్నుఁ గాతు' అంటూ తనపై దూకే శ్రీకృష్ణదేవుడే తనకు దిక్కుని అంటాడు భీమ్యుడు. శ్రీహరిని సింహాంతోను, ప్రత్యర్థిని ఏనుగుతోను పోలికతీసుకురావడం పోతనకు చాలా ఇష్టమైన అంశం. పోతనభాగవతంలో ఇలాంటి ప్రయోగాలు చాలాచోట్లు కనిపిస్తుయి. ఈ పోలిక ఒక్క ఉపమలోనే కాకుండా, రూపకం, ఉత్సాహం మొదలైన అలంకారాల్లో కూడ కనిపించడం విశేషం.

పోతనకు రాముడంటే చాలా ఇష్టం. ఎందుకంటే భాగవతాంధీకరణకు మూలకారణం అయినే. ఆయన అనుజ్ఞ లేకపోతే మందార మకరందం వంటి తెలుగు భాగవతం మనకు లభించేదే కాదు. తన అనుభవాన్ని చెప్పుకున్న సందర్భంలో పోతన శ్రీరాముని వర్ణించిన తీరు అనుపమానం. ఉపమానాలంకారం అందులో మిక్కిలి శోభిల్లింది. అది తదనంతరకవులకు ఉపాదేయం.

‘మెఱుఁగు చెంగటనున్న మేఘంబు కైవడి
 నువిద చెంగటనుండ నొప్పువాఁడు
 చంద్రమండల సుధాసూరంబు పోలిక
 ముఖమున C జిఱునవ్య మొలచువాఁడు
 వల్లియుత తమాల వసుమతీజము భంగి
 బలువిల్లు మూఁపున C బరగువాఁడు
 నీలనగాగ్ర సన్నిహిత భానునిభంగి
 ఫునకిరీటము దల C గలుగువాఁడు

పుండరీకయుగము C బోలు కన్నులవాఁడు
 వెడ C ద యురమువాఁడు, విపులభృద
 మూర్తివాఁడు రాజమఖ్యండొక్కరువాఁడు... ’

(1-16)

ఏ దేవుడైనా ఒంటరిగా ప్రత్యక్షమౌతాదేమో కానీ, సీతలేని రాముడు స్తుత్యరించడు. అందుకే రాముళ్ళి రాముడనికాక, భక్తులు సీతాపత్ని అని సంబోధించాలని రామాయణం నిర్దేశిస్తున్నది. అందుకే సీతాదేవికి అచ్చంగా సరిపోయిన ‘మెఱుపు’తో ప్రారంభించాడు పోతన. ఇందులోగల ఉపమేయాలు, ఉపమానాలు సుస్పష్టం. ఇది వాయ్యగత పూర్ణ శ్రోతీ భేదం.

రేపల్లెలో గోపాలురతోకూడి శ్రీకృష్ణుడు వల్లులారగించే దృశ్యాన్ని ముగ్గమసోహరంగా వర్ణించాడు పోతన.

‘జలజాంతస్థిత కర్ణికం దిరిగిరా సంఘంబులైయున్న తే
 కుల చందంబున C గృష్మనిం దిరిగిరా C గూర్చుండి వీక్షించుచున్
 శిలలుం బల్లవముల్ దృణంబులు లతల్ చిక్కంబులున్ బువ్య లా
 కులు కంచంబులుగా భుజించి రచటన్ గోపార్థకుల్ భూపరా! ’

(10 పృష్ఠ. 495)

తామరపువ్యలో గల కర్రికలు వరుసగా రేకులు పరచుకుని ఉంటాయి. గోపాలబాలకులు ఆ రేకుల్లా చుట్టూ కూరొచ్చిని ఉండగా, మధ్యలో కర్రికలాగా శ్రీకృష్ణుడు వెలుగొందుతున్నాడు. రాతిపలకలు, చిపుళ్ళు, గరికలు, లతలు, పువ్యలు, ఆకులు మొదలైన వాటినే భక్త్యులుగా, కంచాలుగా చేసుకొని చల్లులు ఆరగించారట. తామరపువ్యలోని విచ్చుకున్న రేకులమధ్యగల కర్రికతో గోపాలు మధ్య కూరొచ్చిని ఉన్న కృష్ణుణ్ణి పోల్చుడం అద్భుతంగా ఉంది. ఇది పూర్ణాపమ. వారు శిలలు, చిపుర్లు, పువ్యలు, ఆకులు వీటినే కంచాలుగా చేసుకొని చల్లులారగించారని చెప్పటం పోతన పరిశీలనాశక్తికి ఉదాహరణ. ఇప్పటికీ వీటితో పిల్లలు భోజనాలు చేసేలాగా ఆడుకోవడం మనకు కనిపిస్తుంది.

భాగవతం సామాన్యాని ఉద్దేశించి రాయబడిన పొరాణిక గ్రంథం. కాబట్టి వేదాంతపరమైన విషయాలు రాసేటప్పుడు పోతన ఉపమానాలుగా సహజమైన వస్తువులనే ఆధికంగా తీసుకున్నాడు. వేదాంతపరమైన విషయాల్లో ఉండే సంక్లిష్టతను సులభ గ్రాహ్యం చేయడానికి ఇది చక్కగా పనికిపస్తుంది.

‘అధ్యకారవైరి యపరాది కవ్యలం
జనిన నంధమయిన జగము భంగి
నిన్నుఁ గానకున్న నీరజలోచన!
యంధతమస మతుల మగుదు మయ్య’

(1-254)

సూర్యుడు పడమటి కొండలచాటుకు వెళ్ళిపోగానే జగత్తు అంతా చీకట్లు ఆవరించినట్లు నిన్ను చూడకపోయినా మేము చీకట్లలో కొట్టుమిట్టాడుతూ ఉంటాము.

‘... ఈశ్వర వశంబు విశ్వంబు. ఈశ్వరుండ భూతంబుల సొకటితో సొకటిఁజేర్చు, నెడబొపు. సూచి భిన్న నాసికలందు రజ్జుప్రోతంబులగుఁఁ గంరరజ్జువులుఁ గట్టబడిన బలీపర్థంబులంబోలుఁ గర్తవ్యాకర్తవ్య విధాయక వేదలక్షణయగు వాక్తంత్రియందు వర్ణాశ్రమ లక్షణంబులు గల నామంబులచే బధ్మలైన లోకపాల సహితంబులై లోకంబీశ్వరాదేశంబు వహించు...’

(1-325)

ఈ విశ్వమంతా ఈశ్వరాధీనం. ముక్కుకు తాళ్ళు బిగించి, మెడకు పలుపులు తగిలించి రైతు ఎద్దులను త్రిప్పేవిధంగా భగవంతుడు కర్తవ్యాకర్తవ్యాలను భోధించి, వేదవాక్తులనే త్రాదు కళ్ళి, వర్ణాశ్రమధర్మాలనే పేర్లతో బధ్మలనుచేసి ఇంద్రాదిదేవతలతో సహా ప్రాణాలందర్నీ త్రిప్పుతు ఉంటాడు. ఇది అద్భుతమైన ఉపమ. గ్రామీణులకు, ఆక్షరజ్జునంలేని పామరులకు సైతం సులభంగా ఆర్థం అయ్యేటట్లు వేదాంతతత్త్వాన్ని భోధించాడు పోతన.

ప్రకృతికి సంబంధించిన ఉపమానాలను ప్రయోగించడంలో పోతన నేర్పరి. శ్రీకృష్ణ నిర్వాణానంతరం, అర్థనుడు మిక్కిలి రోదిస్తూ, కృష్ణుడు లేకపోవడం వల్ల రథం, గుళ్ళాలూ, అస్త్రశస్త్రాలూ నిరుపయోగమైనవిగా అయిపోయాయని చెప్పు, దాన్ని చక్కని ఉపమలో పోల్చాడు.

‘... భసిత క్షిప్తాజ్య మాయావి మాయా తంత్రోపరభూమి బీజముల మర్యాదన్...’ (1-375)

ఆ అస్త్రశస్త్రాలన్నీ, మాయావియందు ప్రయోగించిన మాయలాగా (అది అతణ్ణేమీ చేయలేదు) ఊసరక్షేత్రంలో చల్లిన విత్తనాల్లాగా నిరుపయోగం అయిపోయాయట. అస్త్రశస్త్రాలు విత్తనాలయితే, అవి చల్లబడ్డ భూమి ఊసరక్షేత్రం. కృష్ణుడు లేకపోవడంచేత అర్థనుని శార్యం కూడా అలాగే అయిపోయిందని చెప్పాడు కవి.

అలాగే యాదవుల వినాశనాన్ని వివరిస్తూ చెప్పిన పద్యంలో గల ఉపమ
సామాన్యమైనదైనా మిక్కిలి శక్తిమంతమైనది.

‘బలముగల మీనంబులు
బల విరహిత మీనములను భక్షించు క్రియన్
బలవంతులైన యదువుల
బలవిరహితులఁ జంపి రహిత భావముల సృపా! ’ (1-378)

ఈ ఉపమలో ఒక విశేషం దాగి ఉంది. బలహీనమైన చేపలు బలవంతమయిన చేపలకు అపోరం కావడం సహజం. ఒకరకంగా సృష్టి ధర్మం. అదేవిధంగా యదువులు ఒకరిసోకరు రూపుమాపుకున్నారని చెప్పడంలో మరణమన్నది సహజమనీ, సృష్టిధర్మమనీ, అయితే మరణకారణాలు వేర్యరుగా ఉంటాయనే తత్త్వాన్ని నిబిడీకృతం చేశాడు కవి. ఇది పైన పేర్కొన్న అవర్ణయంతోనే సాధ్యమయింది.

పరీక్షిత్తు ధర్మదేవతను కాలితో తన్నిన కలిని అణచివేసి ప్రాణాలతో విడిచిపెట్టాడు.
దీనిని ఒక అందమైన పూర్ణాపమతో సరిపోల్చాడు కవి.

‘... మరంద ముల్లాసముతోదఁ గ్రోలి విరులం దెగజూడని తేఁటి కైవడిన్ ’ (1-442)

భ్రమరం పూవులోని తేనెను పూర్తిగా త్రాగి పూవును మాత్రం వదలివేసే విధంగా పరీక్షిత్తు కలిలోని విజ్ఞంభణాన్ని లాగివేసి, అతణ్ణి మాత్రం ఏమీ చెయ్యకుండా విడిచిపెట్టాడని వర్ణించాడు పోతన.

యజ్ఞ వరాహమూర్తి రూపెత్తిన శ్రీమహావిష్ణువు, దానవణ్ణి, ‘పంచాస్యము సామజేంద్రుఁ జలమెప్పఁ ద్రుంచు చందంబునన్ ’ (3-419) సంహరించి, రక్తసిక్తమైన వాడి కోరలతో సముద్రం నుండి బయటకు వస్తుడు. ఆయన స్వరూపాన్ని సమర్థనీయమైన ఉపమలో వర్ణించాడు పోతన.

‘ దదీయాంగ శో
ణిత పంకాంకిత గండభాగుఁడగుచు న్యిష్టాండు దా నోపై వి
స్తుత సంధ్యాంబుద ధాతు చిత్రిత సముద్దిష్ట క్షమాభృద్గతిన్ ... ’ (3-420)

ఎరబారిన మేఘాలతో గైరికాది ధాతువులతో చూపటే మహాపర్వతంలాగా ఒప్పాడట. ఈ ఉపమానం రక్తసిక్తమై ఎరగా శోభించే యజ్ఞ వరాహమూర్తికి సరిగ్గా సరిపోతుంది.

హరిభక్తివర్జితుల రిక్త వ్యుర్ సంసారాల్ని పలువిధాలుగా వర్ణించాడు పోతన. ఉత్తముల లక్షణాన్ని వివరిస్తూ,

‘వినుత గుణోత్తరుండు మరువిక్రముఁడైన హరిన్ భజించి త
స్తును లసత్తుధామృతము మానుగఁ గ్రోలుట మాని దుష్టుధల్
విని ముదమందుచుందురు, వివేక విహీనత నూరఱబంది యా
త్యును మధురాజ్య భక్త్యములు మాని పురీషము కేగు చాడ్పునన్’ (3-1022)

వివేకంలేనివారు హరికథామృతధారలను స్నీకరించలేరు. ఊరపంది అవివేకంతో మధుర భక్త్యాలు పెట్టినా వాటిని కాలదన్ని మలభక్తణకు బయలుదేరునట్లుగా, వారు పనికిమాలిన కథలతో కాల క్షేపం చేస్తుంటారు. వివేకం లేనివారు, హరికథామృతం, పనికిమాలిన కథలు ఉపమేయాలు. ఊరపంది, మధుర భక్త్యాలు, మలిన భక్త్యణం ఉపమానాలు. కాలదన్నటం సామ్యధర్మం. చాడ్పునన్ అనేది వాచకం. ఇది పూర్తిపమ.

పించాయక్కని మరణానంతరం శోకిస్తున్న దితిని పించాయక్షిప్తుడు ఊరదిస్తూ చెప్పిన వేదాంతవాక్యాలలో ఒక చక్కని ఉపమను కొప్పఁంచాడు పోతన.

‘నీరాగార నివిష్ట పాంధుల క్రియన్ నిక్రంబు సంసార సం
చారుల్ వత్తురు గూడి విత్తురు, సదా సంగంబు లేదొక్కచో
శూరుల్ వోయెడి త్రోవఁ బోయెను భవతూన్నండు దల్లి!...’ (7-38)

ఈ లోకం ఒక చలివెంద్రం. ప్రాణులందరూ దాహార్తిని తీర్చుకోవడానికి వచేచు బాటసారులు. దాహం తీర్చుకొని బాటసారులు వెళ్ళిపోయే విధంగా మనమూ ఈ లోకంలోకి వచ్చి మన పని కాగానే వెళ్ళిపోతాం. కలుస్తూ ఉంటాం, విడిపోతూ ఉంటాం. అద్భుతమైన ఈ వేదాంత సత్యాన్ని పొరణ్యకశిపుని నోటివెంట చెప్పించడం పోతన చమత్కుతీ.

సుయజ్ఞాని మరణానంతరం అతని భార్యలు విలపిస్తున్న సమయంలో వారిని ఓదారేచ్చిందుకు యముడు ఇలాంటి వేదాంతాన్నే ప్రవచిస్తాడు. ఆ సందర్భంలో సీసపద్యానికి ఎత్తుగీతిగా ఉన్న ఆటవెలదిలో చక్కని ఉపమలు మూడింటిని జోడించాడు పోతన.

‘... దారువుల వెలుంగు దహనుని కైవడి
గాయములఁ జరించు గాలిభంగి
నాళలీనమైన సభము చాడ్పున వేఱు
దెలియవలయు దేహి దేహములకు’

(7-51)

దారువులో అగ్ని దాగి ఉన్నట్లు, శరీరంలో వాయువు ఉన్నట్లు, తామరతూడులో శూన్యం ఉన్నట్లు, దేహంలో దేహి వేరుగా ఉంటాడు. (మరణానంతరం ఆ దేహమే నశిస్తుంది కానీ, దేహి నశించడు) దేహం, దేహి ఉపమేయాలైతే, దారువు - అగ్ని, శరీరం - వాయువు, తామరతూడు - శూన్యం అనేవి వాటికి ఉపమానాలు. ఉండటం ధర్మసూమ్యమైతే ‘కైవడి’, ‘భంగి’, ‘చాడ్పు’ అనేవి ఉపమా వాచకాలు. ఒక చిన్న ఆటవెలదిలో మూడు అర్థవంతమైన, సందర్భానుష్ఠానికి ఉపమాలంకారాలను చోప్పించటం పోతన రచనాశక్తికి చక్కని ఉదాహరణ.

ఆదితేయులకు ఆగర్భ శత్రువులన పొరణ్యకశిపుని కుమారుడైన ప్రప్తాదుడు తండ్రి మాటలకు విరుద్ధంగా ప్రవర్తించడం, శ్రీహరిస్తుతి చేయడం కంటకంగా పరిణమిస్తుంది. ఈ విషయాన్ని పొరణ్యకశిపుని మాటల్లో ఒక చక్కని సహజోపమను చేర్చాడు పోతన.

‘... దైత్య చం
దన వనమందుఁ గంటకయుత క్షీతిజాతముభంగిఁ బుట్టి నాఁ
దనవరతంబు రాక్షస కులాంతకుఁ ప్రస్తుతి సేయుచుండు...’

(7-153)

దైత్యకులమనే చందనవనంలో ముళ్ళమొక్కలాగా పుట్టి, శత్రువుని ప్రశంసిస్తున్నాడు. ఇది నిజం కాకపోయినప్పటికీ, పొరణ్యకశిపుని ఉద్దేశంలో, మాటలో ఇది చక్కగా అతికిన ఉపమానం.

నారదుడు ధర్మజూనితో వివిధ ఆశ్రమధర్మాలు తెలియజేసే సందర్భంలో, బ్రహ్మచర్యాన్ని గురించి చెప్పు, బ్రహ్మచారి స్త్రీలకు దూరంగా ఉండాలని వివరిస్తాడు. ఎందుకంటే ...

‘పొలతి దానవశ్శా, పురుషుడూజ్య ఘుటుంబు...’ (7-422) అని రెండు లుప్తోమలను చేర్చాడు పోతన. ఈ రెండూ ధర్మవాచకలుప్తోమలే. పురుషుడు నేటికుండలాంటివాడు. స్త్రీ దావాగ్ని వంటిది. అగ్ని తగలగానే నేఱి కరిగిపోయి దానికి ఆపుతి అవుతుందని చమత్కారం.

శ్రీమహావిష్ణువుకు నమస్కరిస్తే బ్రహ్మరుద్రాదులందరూ మిక్కిలి సంతోషిస్తారు. ఎందుకంటే ఈ విశ్వానికి మూలం విష్ణువే. దాన్ని సహజమైన ఉపమానాన్ని తీసుకువచ్చి వివరించాడు పోతన.

‘మొదల జలమిడిన భూజము
దుడి నడుమను జల్లఁదనము దొరకొను మాడ్చిన్
మొదలను హరికిని మొక్కిన ...’ (8-156)

ఇది పామరునికి కూడా చక్కగా అర్థమయ్యే విషయం. చెట్టుమొదలుకు నీరు పోస్తే చెట్టు కొమ్మలలోనూ, మధ్యనా, అంతటా చల్లదనం వ్యాపిస్తుంది. అలాగే కేశవునికి నమస్కరిస్తే అందరు దేవతలూ సంతోషిస్తారు. ఇది వాక్యగత పూర్ణ శ్రోతి ఉపమ అని చెప్పవచ్చు.

ప్రచేతనులు తండ్రిమాటను తలదాల్చి తపస్సు చేయడానికి పశ్చిమదిక్కుకు ప్రయాణమై, దారిలో ఒక సరస్సును చూశారు. స్వచ్ఛమైన ఆ సరస్సుని అలతిపొలతి మాటలతో పోతన వర్ణించిన తీరు మసోరంజకంగా ఉంటుంది.

‘సజ్జనుని ప్యాదయముఁ బోలి స్వచ్ఛ మగుచు
హరిపదాకృతి దివిజవిహర మగుచు
ఘనుని సిరి భంగి నర్తజీవనము నగుచు
మానవతి వృత్తి గతిని నిమ్మంబు నగుచు’ (4-690)

‘అగుచు’ అనే ధర్మసామ్యంతో పాదానికొక ఉపమ చౌప్పున మొత్తం నాలుగు ఉపమలతో వర్ణించాడు పోతన. సరస్సు ఉపమేయం. సజ్జనుని ప్యాదయం, హరిపదం (వైకుంఠం), గొప్పవాని సంపద, మానవతి స్వభావం అనేవి ఉపమానాలు. కానీ ఇక్కడ సమానధర్మాలు వేరుగా ఉన్నాయి. వరుసగా స్వచ్ఛత, దేవతాసంచారం, మంచిజీవనంతో ఒప్పారడం, గంభీరత ఆనేవి ఆయా

సమానధర్మాలు. ఇవన్నీ సరస్వతీకూడా ఉండడం విశేషం. ఇక్కడ జీవనం అనే పదానికి, జీవితమనీ, నీరు అనీ రెండ్రాలుండడం ఈ ఉపమానానికి అదనపు ఆకర్షణ. పోతన ప్రకృతి ఆరాధన ఇందులో వ్యక్తమౌతుంది.

పోతన పూర్తి వేదాంతి. వేదాంతాన్ని అఱువఱువునా జీర్ణించుకున్న మహాకవి. వేదాంతధ్యాన అరిషడ్రులను నియంత్రిస్తుంది. అదే మోక్షమార్గం. జీవుడు అనుభవించే కష్టసుఖాలకు దైవికమైనరాతలే కారణం. ఈ దైవికమైన రాతలు మన కర్మలపై ఆధారపడి ఉంటాయి.

మనం అనుభవించే కర్మ ఫలితాల్లో మనకు ప్రియమైనవి, అప్రియమైనవి ఎన్నో ఉంటాయి. దానితో సంబంధం లేకుండా వాటినన్నటినీ మనం అనుభవించవలసినదే. దీనిని పోతన చెప్పిన విధానం చిన్నపిల్లలకు కూడా అర్థం అవుతుంది.

‘ఎనయన్ క్షుత్పురిపీడం గుండి శునకం బింటింటికిం బోవం బూ
నినం దైవికమైన దండహతి గానీ, కాక చౌర్యస్తుమై
ననుగానీ తగబోందు చందమున ’

(4-860)

కుక్కకు ఆకలివేసి ఇంట్లోకి దూరుతుంది. యజమాని అది గ్రహిస్తే దానికి లభించేవి కుర్దిష్టబులే. ఎవరూ చూడకపోతే డొంగతనం చేసిన అన్నం లభించి దానికి కడుపు నిండుతుంది. అది దైవికమైనది. ఎందుకంటే ఏంజరుగుతుందో దానికి తెలియదు కాబట్టి. మనకు తెలియనిదాన్నే దైవికం అంటాం. ఈ దైవికత కారణంగానే మానవుడు కష్ట సుఖాలను అనుభవిస్తున్నాడని చక్కని వాక్య శ్రోతి గత పూర్తిపమలో వివరించాడు పోతన.

వేదాంత విషయాలు సులభ గ్రాహ్యాలుగా ఉండి అందరిచేతా ఆచరించబడాలంటే అవి ముందు సులభంగా అర్థం కావాలి. వేదాంత తత్త్వాన్ని అందరికి పంచి మానవ జీవనాన్ని సుఖమయం చేయాలనే విశ్వశేయః కాంక్షతో అందరికి అర్థమయ్యే సహజమైన, సులభమైన ఉపమానాలు వాడినట్లు మనం గమనించవచ్చు. ఇది పోతన భాగవత రచనా కారణాల్లో ఒకటి.

శ్రీహరి ఆధీనంలో ఉండే ఈ సకల చరాచరజగత్తు చివరికి ఏమౌతుంది? ఇది ప్రతిబుక్కరి మెదడునూ తొలిచే ప్రశ్న. దీనికి చక్కని సమాధానం చెప్పాడు పోతన. సృష్టి, స్థితి, లయ కారకుడైన ఆ శ్రీహరిలోనే లయమవుతుంది. దీన్ని వివరించడానికి అత్యంత సహజమైన ప్రకృతి దృగ్వ్యపయాన్ని ఉపమానంగా తీసుకువచ్చాడు పోతన.

‘పెనుపగువర్ధాకాలం
బున దిననాయకుని వలన C బోడమిన సలిలం
బనయముC గ్రమ్మణ గ్రీష్మం
బున సూర్యునియందు డిందు పోలిక మజియున్ ’ (4-956)

వర్ధాకాలంలో సూర్యుని వేడిమివల్ల ఆవిరై, మేఘరూపం దాల్చిన నీరు, గ్రీష్మకాలంలో తిరిగి ఆ సూర్యునిలోనే లయమైపోయే విధంగా శ్రీహరి వల్ల సంప్రాప్తించిన ఈ జగత్తు తిరిగి అయనలోనే లీనమవుతుంది. ఇది కూడా వాక్యగత శ్రొత్తి భేదమే.

పోతన భాగవతంలో రెండుచోట్లు హీనోపమలు కనిపిస్తాయి.

‘... మత్తుండగువాఁడు దనకుC బరిధానంబగు నంబరంబు మజచి వర్తించు చందంబునఁ దన శరీరంబు దైవాధీనంబని, సశ్వరంబని తలంచి యాత్మతత్త్వసుష్టుండై యుపేక్షించు...’ (3-945)

ఇది పూర్తింపు. జీవన్ముక్తుడైనవాడు తన శరీరం దైవాధీనమని, అశాశ్వతమని తెలుసుకొని ఉపేక్షాభావంతో ఉంటాడు. దీని చాలా ఆత్మజ్ఞానం కావాలి. దీనిని వివరించడానికి పోతన తీసుకువచ్చిన ఉపమానం మత్తుడు. ఆసవం సేవించ మత్తుడు తన పైబట్టను మరచిపోయిన విధంగా అని పోలికతెచ్చాడు కవి. జీవన్ముక్తుడైన మానవుడు ఉత్తముడు. అలాంటి ఉత్తముని మత్తునితో పోల్చడం హీనోపమ అవుతుంది. అంతే కాదు మత్తునికి కలిగిన మత్తు తాత్కాలికమైనది. తిరిగి మత్తువిడిపోయిన తరువాత బట్టను సద్గుకుంటాడు. జీవన్ముక్తుడు అలా కాకుండా తన పనిని (ఉపేక్షాభావంతో ఉండడం) శాశ్వతంగా కొనసాగిస్తాడు. అద్భుతమైన ఉపమలు జాలువారిన పోతన కలం నుంచి ఈ హీనోపమ ఎందుకు వచ్చిందా అని ఆశ్చర్యం కలుగక మానదు. బంశశా ఉపేక్షాభావంతో ఉండడం అనే ధర్మసామ్యమే ఈ ఉపమకు కారణం. ఇలాంటిదే నాలుగో స్నేహంలో కనిపిస్తుంది.

‘విను రోషప్యాదయుచేతను
ననయము లోకము నశించు, నౌషధములచే
ఘున రోగములు నశించిన యనువున
నది గాన రోష మదంపు మహాత్మా!’ (4-360)

బౌధింపులవల్ల రోగాలు నశిస్తాయి. అలాగే కోపంగలవాని మూలాన లోకం నశిస్తుంది. కాబట్టి కోపాన్ని తగించుకోవాలి. ఇది కూడా పూర్తింపు. ఉపమేయం కోపంగలవాడు. బౌధింపులు ఉపమానం.

అలాగే లోకం ఉపమేయం. రోగం ఉపమానం. కోపం కలిగి ఉండడం నీచలక్షణం. ఔషధం ఆనేది మంచిచేసేది. (రోగాన్ని తగ్గిస్తుంది కాబట్టి) అలాగే లోకం , కోపం కూడా. వీటికి సాదృశ్యం తీసుకురావడం మనోహరంగా లేదు. కాబట్టి ఇది కూడా హీనోపమ అని చెప్పవచ్చు.

పోతన తన భాగవతంలో వివిధ సందర్భాలలో ఉపయోగించిన ఉపమా వాచకాలు ఇవి :

కైవడి, పోలిక/పోల్చు/ బోలు, భంగి, అట్లు/అట్లు, చందంబున, యోజన్, పగిది, క్రియ, కరణి, తెఱంగున, మాడ్డి, లీల, గతిని/గతిన్ , విధంబున, భాతి, రీతి, రేఖన్, ఊలె, పగిది, పడువున, విధంబున, చాద్మినన్ , సరణి, మర్యాదన్, యనువున.

అసంఖ్యాకమైన పోతన ఉపమలలో మచ్చకు కొన్ని క్రింద శ్రోడీకరించడమైంది.

- ‘కాపరిలేని గొట్టియల కైవడి’ (1-482)
- ‘లేగుట్టిచందంబున హత్ప్రభ్యై...’ (1-395)
- ‘మహానిధిం గోలుపోయిన పేద చందంబున’ (1-357)
- ‘కమలంబు మీఁడి భృంగముల కైవడి’ (1-516)
- ‘దారువులవలన ననలంబు దోఁచు చందంబున’ (3-91)
- అంతర్మిరుధ్వానల దారు వితతి భాతి (3-272)
- ‘దారు విలోల పాతాశనుని కరణి’ (3-319)
- ‘యముక రాసులు దంచి ఘలంబు నందగానక చెడు రీతి’ (3-401)
- ‘యాజ్ఞికుఁడరణిన్ పాతాశనుని నిల్చిన కైవడి’ (3-434)
- ‘జంతు సంతాపమడగించు చంద్రు మాడ్డి’ (3-492)
- ‘దారువందు వహిన్న చందంబున లీనంబై ప్రవృద్ధంబగుచున్న’ (3-501)
- ‘గరుడునింగని పఱచు నురగంబులుంబోలె’ (3-612)
- ‘తార్క్ష్యదహింద్రునిఁ బట్టు కైవడిన్ ’ (3-683)
- ‘శమీరతుకోఁరమున వైశ్వాసరుఁడుదయించిన విధంబునన్ ’ (3-837)
- ‘నిర్మల జల ప్రతిబింబితుండైన దినకరుభంగి’ (3-904)
- ‘అరణిగతంబైన వహిన్ చే నరణి దహింపబుడు చందంబున’ (3-914)
- ‘మేఘము గరువలి విక్రమముఁ దెలియఁగా లేని గతిన్ ’ (3-973)
- ‘కృష్ణీవలుడు బడుగు ముసలెద్దు రోసిన పగిది’ (3-981)
- ‘వారణేంద్రంబు నళినంబు ధరించు చందంబున రసాతలగతమైన భూమినెత్తితివి..’ (4-204)

- ‘మనజుండు శరీరంబునకుఁ గరచరణాదులు వేఱగాదలంపని చందంబున’ (4-207)
- ‘నానాప్రకారంబుల దారువులందున్న వహి చందంబునం’ (4-280)
- ‘గోవు వత్సంబును స్తున్యపానంబు సేయించుచు వృకాది భయంబువలన
రక్షించు చందంబునం’ (4-288)
- ‘నిమ్న ప్రదేశమునకు ననయింబుఁ జేరు తోయముల పగిదిఁ...’ (4-311)
- ‘హరిరాజముఁగని ఘోడు కరిబృందముఁబోలె’ (4-339)
- ‘దారువందుల వహి చందమునఁ బెలుచ...’ (4-415)
- ‘భిన్న భాండగతంబయిన క్షీరంబు చందంబున’ (4-432)
- ‘అరణి దహించు పూతాశను కైవడి’ (4-619)
- ‘పవనచలిత దీపశఫియుంబోలె...’ (7-13)
- ‘నిర్సేంధన నికర నిర్గత వహి యునుంబోలె...’ (7-84)
- ‘ఉరగేంద్రుండు మూషకము సొడిసిన పగిదిన్ ’ (7-292)
- ‘విహాగేంద్రుండహి ప్రచ్ఛ కైవడి’ (7-295)
- ‘ఘుటమునకు మన్న గతియగు మాడ్చిన్ ’ (8-164)
- ‘పాములకుఁ బాలుహోసిన మాడ్చిన్ ’ (8-316)
- ‘మేఘవిముక్తుండైన సూర్యండునుం బోలె’ (9-487)
- ‘కరి సరసిజముకుళ మెత్తుగతి’ (10 పూ.914)

వీటినిగనక పరిశీలిస్తే, పోతన అత్యంత సహజమైన, సామాన్య జీవనంలో, నిత్య సైమిత్తిక వ్యవహరాల్లో మనకు కనిపించే వస్తువులనే ఉపమానాలుగా తీసుకోవడం మనకు కనిపిస్తుంది. ఉపమానాలకోసం ఆకాశానికి నిచ్చెనలు వేయకుండా, పామరునికి సైతం అందుబాటులో ఉండే వస్తువులనే స్థోకరించాడు. ఇది పోతన సాత్మీక జీవన విధానానికి నిదర్శనం. ‘హో లికులైనసేమి, గహానాంతరసీమల కందమూల కౌద్దాలికులైనసేమి’ అంటూ సాధారణ జీవితాన్ని గడిపిన పోతన నిత్యం తానూ, పేదప్రజలూ చూసే వస్తువులనే ఉపమలుగా ఎంచుకున్నాడు. దీని వల్ల సామాన్యానికి కూడా భాగవతం పట్ల ఆపేక్ష ఏర్పడడమే కాకుండా భాగవత రహస్యం సులభంగా తేటతెల్లమౌతుంది.

సంస్కృతకవి అయిన కాళిదాసుని మించి తెలుగులో అద్భుతమైన ఉపమలను పోషించాడు పోతన. ఉపమలవలన పోతన కవనశక్తి అద్భుతమని చెప్పుకుండా, పోతన చేతులలో పది ఉపమాలంకారమే అందాలను సంతరించుకుందని చెప్పడం మిక్కిలి సమర్థసీయమైనది.

అందుకే ‘ఉపమా కాళిదాసస్య...’ అన్న విధంగా తెలుగులో పోతనని చెప్పడం మిక్కిలి సమంజసంగా ఉంటుంది.

2. రూపకం :

కావ్యలంకారాల్లో ప్రధానమైనది రూపకం. ప్రాచీన కావ్యాల్లోనే కాక, సేటి ఆధునిక వచన కవితల్లో కూడా రూపకం విశ్వంఖలంగా నాట్యం చేస్తుంది. ఉపమేయ ఉపమానాలకు అభేదం చెప్పటం లేదా ఉపమాన లక్షణాన్ని ఉపమేయంలో ఆరోపించటం రూపకాలంకారం.

‘అలసం దేహము మాడ్చిఁగాక యుపమేయంబెన్న నచ్చన్నమై
యలఘుమాతేఁగ్కయు నాన భిన్నమతిజంబై యుండ, కారోపమిం
పలరంగాఁ బ్రకృతోపయోగి పరిణామారోపతుల్యంబుగా,
కలయారోపితమందు రంజనము సేయన్ రూపకంబై తగున్’⁶

అని రూపకానికి కావ్యలంకార సంగ్రహ నిర్వచనం.

‘అన్యాత్ర అన్యధర్మారోపము ఆరోపమనబడును.’ ఎలాగంటే చంద్రత్వం చంద్ర ధర్మం. దాని ముఖంలో ఆరోపించడం ఆరోపం అవుతుంది. మిగిలిన సం దేహం, ఉపమ, ఉతేఁగ్క మొదలైన అలంకారాలూ కాకుండా, రూపకాలంకారంలో ఆరోపం రంజన మాత్రమే. రంజన అంటే రంగువేయడం అని ఆర్థం. రంగువేసినపుడు మొదటిదైన తెల్లరంగు మాత్రమే కప్పబడుతుంది. వస్తువు మాత్రం కప్పివేయబడదు. అలాగే రూపకంలో ప్రకృత వస్తువునందు అప్రకృతవస్తువు యొక్క ధర్మం మాత్రమే ఆరోపించబడుతుంది. ‘రూప ఏవ రూపకమ్’ అని వ్యుత్పత్తి. అంటే రూపం యొక్క ఆరోపణమే రూపకం. కావ్యలంకారసంగ్రహకారులు ఈ రూపకాన్ని మూడువిధాలని పేరొ౜ున్నారు.

1. సావయవము,
2. నిరవయవము,
3. పరంపరితము.

‘అరయ రసజ్ఞల మతమున
నరుదగు నీ రూపకంబు సావయవంబున్
నిరవయవంబును వరుసం
బరంపరితమనఁగఁ ద్రివిధభావము నోందున్’⁷

6. కావ్యలంకారసంగ్రహము - రామరాజుభూపలుడు - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రీ వివరణ - పంచమాశ్యాసం - పు.589.

7. అదే, - ప.36.

అయితే, ఆంధ్ర చంద్రాలోకం రూపకాన్ని ఇలా నిర్వచించింది.

‘ప్రకటమగునట్టి విషయంబునకు విషయ్య
బేదతూదూప్య రంజసం బేది యదియ
రూపకంబిది మూడు తీరులఁ దనర్చు
సధికతా న్యానతా నుభయ వచనాప్తి’⁸

విషయమునకు విషయితో అభేదం గాని, తాదూప్యాన్ని గాని చెప్పినట్లుయితే అది రూపకం. ఇక్కడ విషయము అంటే ఉపమేయం. విషయి అంటే ఉపమానం. ఈ రూపకాలంకారం (1) అభేద రూపకాలంకారం, (2) తాదూప్య రూపకాలంకారం అని రెండు విధాలు. ఇవి మళ్ళీ ఒక్కొక్కటీ (1) అధికోక్తి (2) న్యానోక్తి (3) న్యానాభేదము అని మూడేసి విభాగాలు. కాబట్టి రూపకం ప్రధానంగా ఆరు రకాలుగా ఉంటుందని చెప్పువచ్చు.

1. అధికాభేద రూపకం
2. న్యానాభేద రూపకం
3. అనుభయాభేద రూపకం
4. అధిక తాదూప్య రూపకం
5. న్యానతాదూప్య రూపకం
6. అనుభయతాదూప్య రూపకం

రూపకం విషయంలో కువలయానందసారం కూడా దాదాపు ఇదే అభిప్రాయాన్ని వెలిబుచ్చింది.

‘పండితులు రూపకంబుని పలుగైదు రది
సమత న్యానత నాధిక్య సంఘటనను
నాఱు తెఱిగులు ’⁹

దీనిప్రకారం చంద్రాలోకం చెప్పిన అనుభయాభేద రూపకమే సమతాభేద రూపకం.

8. ఆంధ్రచంద్రాలోకము - అడిదం సూరకవి - ప.18.
9. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య - పు.7.

పోతన భాగవతంలో కనిపించే శబ్దాలంకారాలలో ఉపమ తరువాత అత్యధికంగా కనిపించే అలంకారం రూపకమే. పోతన విరచితాలైన ఆన్ని స్వంధాలలో సంసృష్టులు మినహయించి వందకు పైగా పద్యాలలో రూపకమే ప్రధాన అలంకారం. (చూ. అనుబంధం - 4)

మహాభాగవతం ఇలలో వెలసిన కల్పవృక్షమని ప్రస్తుతిస్తూ దాన్ని రూపకంలోనే చెప్పాడు పోతన.

‘... వెలయున్ భాగవతాఖ్య కల్పతరువుర్యిన్ సద్గ్యిజ శ్రేయమై’ (1-22)

కల్పవృక్షం స్వర్గలోకంలో ఉండి కావలసినవన్నీ ఇస్తుంది. భాగవతం ఇలలోని కల్పవృక్షంలా ప్రకాశిస్తుంది. భాగవతం ఉపమేయం, కల్పవృక్షం ఉపమానం. కల్పవృక్ష ధర్మాన్ని భాగవతంలో ఆరోపించాడు. రెంటికీ భేదంలేదని చెప్పబడింది. ఇక్కడ భాగవతానికి, కల్పవృక్షానికి ఆధిక్యంగాని, న్యానతగాని చెప్పుటేదు. కాబట్టి ఇది అనుభయాభేదరూపకం.

ఇదే వరుసలో వేదమనే కల్పవృక్షానికి కాసిన మహాఫలం భాగవతమని చెప్పాడు పోతన.

‘వేదకల్పవృక్ష విగళితమై శుక
ముఖ సుధాద్రవమున మొనసియున్న
భాగవతపురాణ ఫల రసాస్యాదన....’ (1-37)

ఇక్కడవేదం, భాగవతం అనేవి ప్రస్తుతాలు. (ఉపమేయాలు) కల్పవృక్షం, ఫలం అనేవి ఆప్రస్తుతాలు (ఉపమానాలు) ఈ రెండింటికీ న్యానతాధిక్యాలు చెప్పకుండా అభేదం చెప్పబడింది.

భాగవత ప్రశ్ని చేస్తూ,

‘వరగోవింద కథాసుధా రస మహావర్షోరు ధారా పరం
పరలం గాక
... కల్ప కన్డావానలం బాటునే?’ (1-49)

ఇందులో ‘గోవింద కథా సుధారసం’, ‘కల్యాప మనద్దావానలం’ అనే సమాపొలు రూపకాలు. గోవిందకథ, కల్యాపం అనేవి ఉపమేయాలు కాగా, సుధారసం, దావానలం అనేవి ఉపమానాలు. ఏటికి అభేదం చెప్పడం చేత రూపకాలంకారంలో ఒకటో భేదం వర్తిస్తుంది.

సాధారణంగా కావ్యాలలో పూర్తి రూపకంతో అలరారే పద్యాలు అరుదుగా కనిపిస్తాయి. అక్కడక్కడా రూపకాన్ని ఒకటి రెండు సమాపొల్లో ప్రయోగించినవే అధికంగా కనిపిస్తాయి. హోతన భావతంలోనూ అంతే. శ్రీహరి కథాసుధారస ప్రాశస్త్యాన్ని ప్రస్తుతించే ఒక శీసపద్యాన్ని సంపూర్ణంగా రూపకంలోనే రచించాడు హోతన.

శాసకాది మహామునులందరూ సకల పురాణ విజ్ఞానభునియైన సూతమహర్షిని శ్రీహరి గాఢలను శ్రవణపేయంగా చెప్పుమని అడిగేసందర్భంలో ఇలా అంటారు :

‘హరినామ కథన దావానలజ్యాలచే ८
గాలవే ఫూరాఘు కాననములు!
వైకుంఠదర్శన వాయు సంఘంబుచే ९
దోలగవే భవధుఃఖ తోయదములు!
కమకలాభధ్యాన కంధీరవంబుచే १०
గూలవే సంతాన కుంజరములు!
నారాయణస్నేరణ ప్రభాకరదీప్తి ११
దీఱవే షద్వర్గ తిమిరతతులు!

నలిన నయన భక్తినావచే १२ గాక సం
సారజలధి దాటి వనఁగ రాదు ... ’

(1-50)

ఇది పూర్తి రూపకంతో అలరారే పద్యం. హరినామ కథలు, మహాపాపాలు, వైకుంఠ సందర్శన, భవధుఃఖాలు, శ్రీహరి ధ్యానం, సంతాపాలు, నారాయణ నామస్నేరణ, అరిషద్వర్గాలు, కమలాక్షునిపై ఆకుంరిత భక్తి, సంసారం అనే ఉపమేయాలకు, వరుసగా దావానలజ్యాల, కాననాలు, వాయువితతి, మేఘాలు, కంఠీరవం, ఏనుగులు, సూర్యకాంతి, చీకట్లు, నావ, జలధి అనే ఉపమానాలతో అభేదం చెప్పాడు కవి. దేనికే న్యాసత గానీ, ఆధిక్యంగానీ చెప్పకుండా అనుభవయాభేద రూపకాలంకారాన్ని ప్రయోగించాడు.

హరినామ కథనం వల్ల పాపాలు నశిస్తాయట. ఎలాగంటే దావానలం వల్ల అడవులు నశించినట్లు. భీకరవాయువులచే మేఘాలు చెల్లాచెదురైనట్లు వైకుంఠదర్శనం వల్ల భవదుఃఖాలు పటాపంచలొత్తాయి. సింహంచేత ఏనుగులు కూలే విధంగా శ్రీహరి ధ్యానంచేత సంతూషం కూలిపోతుంది. సూర్యకాంతి వల్ల చీకట్లు తొలగిపోయినట్లు నారాయణస్నారణచేత అరిష్టుర్ధాలు నశిస్తాయి. సంసార సాగరాన్ని శ్రీహరిభ్రక్తి అనే నావచేతనే దాటడం సాధ్యవోతుంది. అచ్చంగా ఇలాంటి సంగత్తార్థమే ఏడో స్కుంధంలోకూడా కనిపిస్తుంది.

‘సంసార జీమూత సంఘుంబు విచ్చునే
చక్రిదాస్య ప్రభంజనము లేక ?

...

ముక్తినిధిఁ గానవచ్చునే ముఖ్యమైన
శార్జు కోదండ చింతనాంజనము లేక ... ’

(7-171)

శ్రీహరి పాదసేవ అనే పెనుగాలి లేకుండా సంసారమనే కారుమబ్బులు తొలగుతాయా? అలాగే విష్ణుసేవ అనే అమృత వర్ధం లేకపోతే తాపుత్రయాలనే భీకరదవగిన్న చల్లారుతుందా? విష్ణు చింతన అనే బడబాగిన్న లేకపోతే పాపాలనే జలరాసులు ఇంకవుకదా! శ్రీహరి కీర్తనలనే కాంతి లేకపోతే గోప్య విపత్తులనే చీకట్లు తొలగపు కదా? అలాగే హరిచింతనమనే అంజనం లేకపోతే ముక్తి అనే నిధి లభింపదు. హరిభ్రక్తి ఆవశ్యకతను చక్కని అనుభవ్యాభేద రూపకంలోనే వక్కాణించాడు పోతన.

శ్రీహరిని సింహంతోనూ, పాపాలను, శత్రువులనూ, ఏనుగులతోనూ పోల్చుటం పోతనకు చాలా ఇష్టమైన అంశంగా కనబడుతుంది. ఈ పద్యంలోనే కాకుండా మరొకచోట ఇలాంటి రూపకమే కనిపిస్తుంది.

‘... కల్యాపు గజుశేణే హరిన్ శ్రీహరిన్ ’

(1-216)

‘కల్యాపాలనే గజాలకు సింహంవంటివాడు శ్రీహరి’ అనే అందమైన అనుభవ్యాభేద రూపకంలో ప్రస్తుతించాడు. పూర్తి భక్తి తత్త్వాన్ని బోధించే ఈ పద్యంలో ప్రకృతికి సంబంధించిన అంశాలను ఉపమానాలుగా తీసుకోవడం విశేషం. దీనివల్ల భక్తి ఆవశ్యకత సామాన్యానికి సైతం సులభంగా అర్థవోతుంది.

మానవణ్ణి అన్నివిధాలుగా బ్రహ్మపట్టించేది, చతుర్విధ పురుషాలలో నాలుగో పురుషార్థమైన మోక్షాన్ని సాధించకుండా అడ్డుపడేది మోహమే. ధర్మార్థకామాలమై మోహం పెచ్చుమీరితే, నాలుగో పురుషాన్ని సాధించటం అసాధ్యం. కాబట్టి ఆ మోహాన్ని నిర్మాలించుకోగలగాలి. ఈ మోహాన్ని వృక్షంతో అభేదంచేసి చెప్పాడు పోతన.

‘... మోహసాలంబు నిష్టామ కరవాలంబున నిర్మాలనంబు సేసి...’ (2-12) మోహమనే వృక్షాన్ని నిర్మాలించడానికి నిష్టామమనే కత్తి అవసరం. అపుడే అది నిర్మాలించబడుతుంది.

పోతన భూగవతాన్ని పరిశీలిస్తే, అనుభవుభేదరూపకాలే దర్శనమిస్తాయి. పద్యంలోకాని, వచనంలోకాని చెప్పువలసినది చెప్పు, ఇతర అలంకారాలలో విన్యాసం చేస్తున్నపుటికీ, మధ్యమధ్యలో అలఫోకగా వచ్చే రూపక సమాసాలు కోల్లలుగా దర్శనమిస్తాయి. రూపక పదబంధాలు ఆయా సందర్భాలకు వస్తుతాచే విధంగా ఉండటం విశేషం. అలాంటి పదబంధాలలో కొన్ని ఈ దిగువన ఉదాహరించడమైంది.

‘బాణాలసము’, ‘ముఖారవిందం, వృత్తపుర్ణం, హరిపద పద్మం’ (1-179)

‘కమలాధీశ కథాసుధారస నదీకల్లోలమాల...’ (2-40)

‘అరుణాంభోరూపా పత్ర లోచనుని’ (2-237)

‘మనికుల జలనిధి చంద్రున్’ (3-8)

‘హరిపాద కమల భృంగ పాప తమః పతంగు...’ (3-10)

‘దురిత శిఖరి భీదురన్’ (3-80)

‘విదురుడు దురితావనిభృద్భిదురుడు’ (3-340)

‘యముడను కాలభుజంగము’ (3-82)

‘పరితోష సాగర’ (3-150)

‘పదసరసీరుహ ధ్యానామృతాభీషేక స్నానణున్’ (3-151)

‘సంసార పారావరణోత్తరణము’ (3-156)

‘విదురుడు శోక పావకునిం దన వివేక జలంబుల నార్చి...’ (3-162)

‘భూగవతానుగ్రహ నావ’ (3-182)

‘తాపత్రయాభీల దావాగ్నిలో ఉగ్రాచగి, దుఃఖాభీలోఉదోచగి...’ (3-203)

‘లక్ష్మీ మనః పల్వల క్రోడు! ’ (3-203)

‘సద్గుణాకలిత యశ ప్రసూన లతికా తత్తికిన్ ముకుంద కథామృతంబున’ (3-262)

‘వర కీర్తి లతల్’ (3-487)

‘దోషలతా లవిత’	(3-402)
‘దురితార్థవ తారణ’	(3-499)
‘సంసార లతా లవిత’	(3-869)
‘కర్మబంధ లతా లవిత’	(7-125)
‘ఘూర సంసార సాగరోత్తరణంబు ’	(10 ఉ 1074)
‘విధిశాప సాగరంబు హరిదయాకట్టంబను నావచేతం...’	(10 ఉ 1162)

ఇత్యాది రూపకాలను పరిశీలిస్తే, పోతన కొన్ని పదబంధాలను ముందే స్థిరీకరించుకున్నట్లు కనిపిస్తుంది. సంసారాభ్యాసి, లతాలవిత్ర, జలనిధిచంద్రు, హృత్యమల, దురితార్థవం, దావాగ్ని, దుఃఖాభ్యాసి -- ఇలాంటి సమాసాలు రూపకాలుగా సేకాక ఉపమలలో కూడా దర్శనమిస్తాయి.

పోతన ఉపమానాలుగా తీసుకున్నవాటిలో ప్రకృతికి, సామాన్యాని జీవనవిధానానికి దగ్గరగా ఉండేవి ఎక్కువగా కనిపించడం విశేషం. ఇది పోతన జీవనశైలిని ప్రతిబింబిస్తుంది.

పోతన రూపకాలలో విష్ణు దేవుని ప్రస్తుతించేవీ, శ్లాఘించేవీ ఎక్కువగా కనబడతాయి.

‘వితత్తారజ్జన జప
స్తుతి మకరంద ప్రహృష్ట శ్రుతిజాత మధు
త్రత గణ పరివృత శోభా
గత కీర్తి ప్రసవమాలికలు గలవానిన్’

(3-291)

‘జ్ఞాన, జప, స్తుతులనే మకరందాన్ని గ్రోలి ఆనందించే తుమ్మెదలనే వేదసమాహరోలతో చుట్టుబడి కీర్తి అనే పూలదండలు కలవాడైన విష్ణు దేవుని బ్రహ్మగారు చూశారట. ఇది చక్కటి రూపకం. కానీ కొద్దిగా సంకీర్ణం. వేదసమాహరోలను తుమ్మెదలతోను, ఆ తుమ్మెదలు గ్రోలిన మకరందాన్ని జ్ఞానజపస్తుతులతోను అభేదంచేశాదు కవి. తుమ్మెదలు సహజంగా మకరందంకోసం పుష్యలనే ఆశ్రయిస్తాయి. ఆ పూలదండలను మళ్ళీ కీర్తితో అభేదం చెప్పాడు. మకరందాన్ని గ్రోలి ఆనందించే తుమ్మెదలు చుట్టుముట్టీన పూలదండలు ఉపమానం. జ్ఞానజపస్తుతులు గల వేదసమాహంలో కీర్తిపొందిన విష్ణు దేవుడు ఉపమేయాన్ని ఉపమాన దృగ్వ్యపయంతో అభేదం చెపడం పోతన రూపకాలంకారవైదుష్యనికి చక్కని ఉదాహరణ.

పోతన రూపకాలలో విష్ణుదేవుని ప్రస్తుతించేమీ, శ్లాఘించేమీ ఎక్కువగా కనబడతాయి. శేషాయియైన మాధవుణ్ణి అద్భుతమైన రూపకాలంకారంలో చేసిన వర్రన విష్ణుభక్తుల గాత్రాలను పులకింపజేస్తుంది.

‘వరైకుంరము సారసాకరము, దివ్య స్వర్ణ శాలాంక గో
పుర హరాక్ష్మీవృతమైన తద్భవన మంభోజింబు, దన్మందిరాం
తర విభ్రాజిత భోగి కర్మిక, తదుద్యాంగ పర్యంక మం
దిరహొందన్ వసియించు మాధవుడు దా నేపారు భృంగాకృతిన్ ’ (3-513)

వైకుంరమనే సరస్వతి. అందులో స్వర్ణ గోపురాలతో, హరాక్ష్మీలతో వెలుగొందే భవనమనే పద్మం. ఆ మందిరంలోపల ప్రకాశించే ఆదిశేషుడనే తామరదుద్దు. ఆ శేషతల్పంపై మాధవుడనే తుమ్మెద శయనించింది. వైకుంరం, అందులో మహామందిరం, ఆ మందిరంలోపల ప్రకాశించే ఆదిశేషుపు, శేషపాన్సుపై పవళించిన మాధవుడు -- ఇవన్నీ ఉపమేయాలు. వీటిని సరోవరం, వెలుగొందే పద్మం, అందులోని దుద్దు, దానిమీద శయనించిన తుమ్మెద -- ఇవి ఉపమానాలు. ఉపమేయాపమానాలకు అభేదం చెప్పడం ద్వారా చక్కని పోలిక తీసుకువచ్చి వర్ణించిన శృంగమమైన పద్మం ఇది.

దక్కయజ్ఞ ధ్వంసానంతరం శ్రీమహావిష్ణువు సాక్షాత్కారించగా బ్రహ్మ రుద్రాది దేవతలు శ్రీహరిని స్తుతిస్తారు. సదస్యల స్తుతిలో అద్భుతమైన రూపకాలంకారం గోవరిస్తుంది. సంసారాన్ని మోస్తూ, శ్రీహరి పాదపద్మాలకు దూరమవుతున్న మానవుల స్థితిని వర్ణించాడు పోతన. పూర్తి వేదాంతపరమైన ఈ పద్మంలో అనుభవ్యాఖ్య రూపకం ఆస్యాదనీయం.

‘శోక దావాగ్ని శిఖాకులితంబు పృ
థు క్లైశఫున దుర్గ దుర్గమంబు
దండధర క్రూర కుండలి శ్లైష్మంబు
పాపకర్మ వ్యాఘ్రు పరివృత్తంబు
గురు సుఖ దుఃఖ కాకోల పూరిత గర్త
మగుచు ననాశ్రయ మైనయటీ
సంసార మార్గ సంచారులై మృగతృప్రి
కలంబోలు విషయ సంఘము ... ’ (4-173)

సంసారం శోకమనే కార్చిచ్చ మంటలతో చీకాకైనది. కష్టాలనే దుర్గాలు దాటరానిది. యముడనే త్రూర సర్వంతో కూడి ఉన్నది. దుష్టులనే పెద్దపులులతో నిండినది. సుఖమఃభాలనే గరళంతో నిండిన గుంటవంటిది. ఇందులోగల రూపకం సుస్పష్టం.

సిద్ధుల స్తుతిలో వేదాంతపరమైన అర్థాన్ని పూర్తి రూపకంలో చెప్పాడు పోతన.

‘హరి! భవదుఃఖ భీషణ దవానల దగ్గ తృష్ణార మన్మహో
ద్విరదము శోభనంబును బవిత్రము నైన భవత్యదా సుధా
సరి దవగాహనంబును సంసృతి తాపము వాసి క్రమ్మణం
దిరుగదు బ్రహ్మమం గనిన ధీరుని భంగిం బయోరుహోదరా! ’ (4-187)

సంసారదుఃఖం అనే దవానలం. అందులో మనస్సునే ఏనుగు చిక్కిదాహంతో తపించిపోతున్నది. అది పవిత్రమూ, మంగళకరమూ అయిన హరికథలనే అమృత స్రవంతిలో తేలి సంసార తాపాన్ని పోగొట్టుకున్నది. పరబ్రహ్మని చూసిన ధీరునిలా అది ఆ స్రవంతినుండి వెనుదిరగటంలేదు. ఈ స్తుతిలో, సంసారదుఃఖం, కొట్టుమిట్టాడే మనస్సు, హరికథలు అనే ఉపమేయాలకు, దవానలం, ఏనుగు, నది అనేవి వరుసగా ఉపమానాలు. ఉపమేయాలకూ, ఉపమానాలకూ అభేదం చెప్పాడు కవి.

విష్ణుస్తుతిలో పోతనది అందేవేసిన చేయి. రూపకాలు అలపోకగా చిన్ని కండపద్యంలో అమర్చిన విధానం ప్రశంసనీయం.

‘జీష్ణ! నిశాట విపాటన!
వృష్ణి కులాంభోజ సూర్య! విప్రామర గో
వైష్ణవ సాగర హిమకర!
కృష్ణ! పాషందధర్మ గృహదావాగ్ని! ’ (10 పూ 578)

ఇక్కడ ‘వృష్ణి కులాంభోజ సూర్య’, ‘విప్రామర గో వైష్ణవ సాగర హిమకర’, ‘పాషంద ధర్మ గృహ దావాగ్ని’ అనే సమాసాలు రూపకాన్ని తెలియజేస్తున్నాయి. సమానమైన ధర్మాలు కల ఉపమేయాలను ఉపమానాలలో ఆరోపించాడు కవి. ఇది అనుభూతాద్భూప్య రూపకం.

కమలంలోని తేనెను షట్టుదాలు త్రాగి ఆనందిస్తాయి. గోపికలు శ్రీకృష్ణుని ముఖాన్ని చూసి ఆనందించారు. ఈ భావాన్ని రూపకంలో కూర్చుడు పోతన.

‘కమలనయను వదన కమల మరందంబుఁ
దవిలి సయన షట్టుదముల వలనఁ
ద్రావ దీన వియోగ తాపంబు మానిరి
గోపకాంతలెల్ల గోర్చులలర’

(10 పూ 628)

ఇక్కడ శ్రీకృష్ణుని వదనం కమలమయితే సేత్రాలనేవి తుమ్మెదలు. వదనం, సేత్రాలు ఉపమేయాలు కాగా కమలం, తుమ్మెదలు అనేవి వరుసగా అభేదం చెప్పిన ఉపమానాలు.

యక్కుల ఆయుధ వర్షంలో మునిగిపోయిన ధ్రువుణ్ణి చూసి సిద్ధులు హోహోకారాలు చేసి ఇలా బాధపడ్డారట.

‘... ధ్రువ పయోరుహావిాతుఁడు
తాస్పాము సెడి ఇటు దైత్య స
మూహోర్ధవమందు నేఁడు మునిఁగెనె యకటా! ’

(4-330)

సూర్యాస్తమయాన్ని సూర్యుడు సముద్రంలో మునిగిపోవడం (ఉపమానం)గా చమత్కరించి దాన్ని ధ్రువుని పరిస్థితి (ఉపమేయం)లో ఆరోపించాడు కవి.

ప్రకృతి వర్ణనలలో పోతన చూపిన ప్రతిభ అద్వితీయం. దాదాపు అన్ని ప్రధాన అలంకారాలూ ఈ వర్ణనలలో గోచరిస్తాయి. సూర్యాస్తమయ, సూర్యోదయ వర్ణనలలో అద్భుతమైన రూపకాలు కనిపిస్తాయి.

‘గగనారణ్య చరాంధకార గజములం గాలాహ్వాయ వ్యాధుఁడ
చుచ్చగఁ బ్యట్టున్ గమకించి మచ్చిడుట్లకై చూతాంకుర శ్రేణి చే
నొగిఁ గల్పించిన కందుకంబనఁగ సూర్యండంత వీక్షింపఁగాఁ
దగె మందప్రభతోడ పళ్ళిమ మహో ధాత్రీ ధరేంద్రంబునన్’

(10 పూ 1288)

ఈ మతేభవిక్రీదితంలో ‘గగనారణ్య’, ‘అంధకారగజము’, ‘కాలాహ్నయవ్యాధుడు’, ‘చూతాంకుర్శేషి కందుకము’ అనే పదబంధాలు రూపకాలు. అస్తమించే సూర్యనికి ఎరగా ఉండే మామిడి చిగుళ్ళ బంతికి అభేదం చెప్పాడు కవి. ఆ సూర్యుడు పశ్చిమాద్రికి మందగతిని ఎందుకు వెళ్ళాడంటే, చీకటి అనే ఏనుగుని ఆకాశం అనే అరణ్యంలో పట్టుకోడానికి కాలమనే కిరాతుడు మచ్చ పెట్టాడట. ఇది అత్యంత చమత్కారమైన రూపకం.

ఇదే విధమైన రూపకం సూర్యోదయ వర్ణనలో కూడా కనిపిస్తుంది.

‘అరుణ హరి సఖిర విదళిత
గురు తిమిరేభేంద్ర కుంభ కూట వినిర్ము
క్ర రుధిర హౌక్తికముల క్రియ
సురపతిదిశ c గెంపుతోద c జక్కలు మెఱసెన్ ’ (10 పూ.1303)

ఉదయ సమయంలో కూడా సూర్యుడు ఎరగా ఉంటాడు. అరుణుడు అనే సింహాంగోళ్ళతో చీకటి అనే ఏనుగు కుంభస్థలాన్ని చీల్చగా నెత్తుటితో కలసి వెలువడ్డ ముత్యాలలాగా తూర్పుదిక్కున నక్కతాలు (ఉదయసూర్యని కాంతిపడి) ఎరగా మెరిశాయట.

సత్యభామ నరకునితో యుధం చేసేటప్పుడు అనుభయాభేద రూపకాన్ని ప్రయోగించాడు పోతన. సాధారణంగా బాణవృష్టిని వర్ణపు ధారలచే పోల్చడం కవి సమయం. ‘శరధారలు’ అనే ప్రయోగం చాలా మంది కపుల రచనలలో కనిపిస్తుంది. పోతన మరికొంద ముందుకెళ్ళి ఆ వర్ణానికి కావలసిన సామగ్రిని కూడా రూపకంలోనే చెప్పాడు.

‘జ్యావలీధ్వని గర్జనంబుగ, సురల్ సారంగ యూధంబుగా
నా విల్లింద్ర శరాసనంబుగ, సరోజాక్షుండు మేఘంబుగాc
దా విద్యులత భంగి ’ (10 ఉ 182)

జ్యావలీధ్వని గర్జన. దేవతలు సారంగపక్కలు. విల్లు ఇంద్రధనుస్స. కృష్ణుడు మేఘం. సత్యభామ మెఱుపుతీగె. బాణాలే వర్ధపుధారలు.

బాణసురుని కుమారై ఉపకు అనిరుద్ధుని తెచ్చి చూపిస్తుంది ఆమె సభి చిత్రరేఖ. ఉషాబాల ఆనందంతో పొంగిపోయి చిత్రలేఖను ప్రశంసించే సందర్శంలో అనుభయతాద్రూప్య రూపకాలు కనిపిస్తాయి.

‘అతివ! నీ సాంగత్యమను భాను రుచి నాకు
గలుగుటఁ గామాంధకార మడఁగె

...

వనిత! నీ చెలితనంబను రసాంజనముచే
నా మనోహర నిధానంబు గంటి ...’

(10 ఇ 370)

‘నీ సాంగత్యమనే సూర్యకాంతి వల్ల కామాధకారం పోయింది. నీ స్నేహమనే నావ వల్ల వియోగమనే సముద్రాన్ని దాటాను. నీ అనుబంధమనే అమృతవర్షంతో మన్మథతాపం చల్లారింది. నీ చెలితనమనే అంజనంచే ప్రియుడనే నిధిని కన్నాను.’ అని ఉప పలికిన పలుకులలో రూపకాలు గోచరిస్తాయి.

భార్య చెప్పిన సలహా పాటించడం వల్ల కుచేలుడు సకల సంపదలూ పొందుతాడు. బాల్యసభుని దర్శించుమని చెప్పిన కుచేలుని భార్యమాటల్లో శ్రీకృష్ణ ప్రశంస ఉంది. ఆ ప్రశంస రూపకాలంకార సమన్వితం.

‘బాల సభుండైన యప్పుర్ణవత్తు! సేత్రు
గానసేఁగి దారిద్రాంధకార మగ్ను
లైన మమనుధరింపుము హరికృపా క
టాక్క రవిదీపై వదసి మహాత్మ! నీము.’

(10 ఇ 968)

దారిద్ర్యమనే అంధకారం తొలగాలంటే హరికటాక్కమనే సూర్యకాంతి అవసరం. ఇదీ అనుభయతాద్రూప రూపకమే.

పోతన భూగవతంలో కనిపించే రూపకాలంకారాల్లో అనుభయతాభేద, అనుభయతాద్రూప్య రూపకాలే అధికంగా ఉన్నాయి. పోతన రూపకాల్లో ప్రకృతి వర్ణనలకు, శ్రీహరి వర్ణనలకూ అధిక ప్రాధ్యాన్యం ఇచ్చినట్లు తెలుస్తుంది. ‘శ్రీహరి కటాక్క రవిదీపై’, ‘దారిద్రాంధకారం’, ‘అంధకారగజము’ వంటి పదబంధాలు విస్తుతంగా కనిపిస్తాయి.

3. ఉత్సవిక్తి :

ఉపమానముయొక్క (అప్రకృతం) గుణము, క్రియ మొదలైనవాని సంబంధంచే ఉపమేయము (ప్రకృతం) ఉపమానముగానే ఊహించబడినట్టటే అది ఉత్సవిక్తాలంకారం.

‘ఉపమేయమునకు ८ గలిగిన
యుపమాన గుణ క్రియాది యోగముచే నా
యుపమానమెయని తలఁచిన
నపుడది యుత్సవిక్తయయ్య, నదియును ధరణిన్’,¹⁰

ఈ ఉత్సవిక్తము వాచ్యోత్సవిక్త, గమ్యోత్సవిక్త అను విభజన చేసి, వాచ్యోత్సవిక్త ను మళ్ళీ యూభయ్యారుగా, గమ్యోత్సవిక్తను మళ్ళీ నలభై ఎనిమిదిగా సుదీర్ఘ విభజన చేశాడు కావ్యాలంకారసంగ్రహా కర్త.¹¹ ఈ విభజన జాతి, గుణ, క్రియా భేదాలచే ఒక చేట్లు విస్తరించగా వచ్చిన శాఖల్లా మిక్కిలి సంభాయముతంగా ఉంది.

‘డాహ యుత్సవిక్త యని చెప్పనోప్ప, వస్తు
హేతు ఫల భేదముల మూడు రీతులదియు
వస్తు వుక్త మనుక్తమై వరలు, పెఱలు
సిద్ధము నసిద్ధము నగుచుండు’¹² అని కువలయానందసారం పేర్కొన్నది.

ఉపమాన ధర్మాలు ఉపమేయంలో లేనప్పుడు, ఆ ధర్మములను అనుసరించి ఉపమేయాన్ని ఉపమానంగా ఊహించినట్టటే అది ఉత్సవిక్త. ఇది వస్తూత్సవిక్త, హేతుత్సవిక్త, ఫలోత్సవిక్త అని మూడు విధాలు. ఒక వస్తువును వస్త్యంతరంగా ఊహిస్తే అది వస్తూత్సవిక్త. ఇది ఉక్కము, అనుక్కము అని తిరిగి రెండు రకాలు. ఉపమేయం శబ్దోపాత్తమైతే ఉక్కవిషయమని, శబ్దోపాత్తం కాకపోతే అనుక్కవిషయమని చెప్పవచ్చు.

10. కావ్యాలంకారసంగ్రహం - రామరాజభూషణాలు - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యసారాయణశాస్త్రి వివరణ - ఎంచమాశ్యాసం - ప.62.

11. అదే, పు. 604, 605.

12. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య - పు.16

హేతువు కానిదానిని హేతువుగ వర్ణిస్తే అది హేతుాత్మేక. ఇదిసిద్ధవిషయమని, అసిద్ధ విషయమని రెండు రకాలు. ఉన్న విషయాన్ని హేతువుగా వర్ణిస్తే అది సిద్ధ విషయ హేతుాత్మేక. లేనిదానిని హేతువుగా వర్ణిస్తే అది అసిద్ధవిషయ హేతుాత్మేక.

ఫలం కాని దానిని ఫలంగా వర్ణిస్తే అది ఫలోత్మేక. ఇదికూడా సిద్ధ విషయఫలోత్మేక, అసిద్ధ విషయ ఫలోత్మేక అని రెండు విధాలు.

ఈ విధంగా ఉత్సేకను ప్రధానంగా ఆరు విధాలుగా వింగడించటం జరిగింది. అంధ్ర చంద్రాలోకకర్త అడిదం సూరకవి విభజన కూడా ఇలాగే ఉంది.

‘విదితములుత్మేకలు పెం
పొదవెడుఁ గావ్యములయందు నుక్తానుక్తా
స్వదమును సిద్ధాసిద్ధా
స్వదము ననన్ వస్తు హేతు ఫల రూపమునన్’¹³

పోతన భాగవతంలో ఉత్సేక ప్రధానంగా కనిపించే పద్మాలు ఇరవైమూడుదాకా ఉన్నాయి. (చూ. అనుబంధం - 4) ఉత్సేక్కాలంకారాన్ని పోతన ఉపయోగించిన తీరు చూస్తే వ్యక్తులను, ప్రకృతికిసంబంధించిన దృగ్విషయాలను వర్ణించినపుడు ఉత్సేక అక్కడక్కడా ప్రధానంగా కనిపిస్తుంది. క్రియలకు సంబంధించిన ఉత్సేకలు అతి స్వల్పంగా కనిపిస్తాయి.

శ్రీమహావిష్ణువు క్షీరసాగర మథన సమయంలో జారిపోయిన మంథర పర్వతాన్ని పై కెత్తి పట్టుకోవడానికి కూర్చు రూపం ధరించగా, పోతన దాన్ని సిద్ధవిషయ హేతుాత్మేకలో వమత్కరించాడు.

‘... ... కవ్యపుంగోండ వా
ర్థ మునుంగన్ హరి కూర్చు రూపమున నద్రిం దాల్చెఁ దత్తర్వత
భ్రమణవ్యాజత వీచుఁ దేట శమియింపంజేయగా నారదా! ’ (2-144)

ఇక్కడ శ్రీహరి కూర్చు రూపం ధరించడం మనిగిన గిరిని వీచున ధరించడానికి. అది సాగరాన్ని మథించడానికి కవ్యంగా ఉంది కాబట్టి గిరగిర తిరగడం సహజం. శ్రీహరి ఈ పని

13. అంధ్రచంద్రాలోకము - అడిదం సూరకవి - ప.34.

చేయడానికి కారణం దేవదానవులకు సహాయపడాలనే సంకల్పం. అంతేకానీ వీపుదురద కాదు. హేతువు కానిదాన్ని హేతువుగా తీసుకోవడం వల్ల ఇది హేతుతేప్పక్క. తన వీపున పర్వతాన్ని మోయడం సిద్ధవిషయం. కాబట్టి ఇది సిద్ధవిషయహేతుతేప్పక్క. శ్రీహరి అవతారాన్ని ఈ విధంగా చమత్కరించాడు పోతన.

పృథుచక్రవర్తి సకల శుభ లక్ష్మిదు. అతడిని అభివర్ణించేటపుడు ఉత్సవము
ఉపయోగించాడు పోతన.

‘సరస వచో2ర్థ సత్పురుష సంఘు సమంచిత గీయమాన
...
ధరణిని రాజనామమునఁ దాఁదో రెండవ చంద్రుఁడో యనన్’ (4-644)

రాజైన పృథుడు తన మధుర వాక్యులచేతను, బుధి వైభవం చేతను, ప్రజలకు ప్రేమను పంచతూ రెండవచంద్రుడేమో అన్నట్లు రాజ శబ్దాన్ని సార్థకం చేసుకున్నాడట. ఈ వర్ణనలో రాజు అనే శబ్దానికి చంద్రుడు అనే అర్థం కూడా ఉన్నది. పృథుచక్రవర్తి తన గొప్పలక్ష్మిల వల్ల ఉపమేయమైన అతనిలో చంద్రుడనే ఉపమానాన్ని ఊహించాడు కవి. రాజ శబ్దాన్ని కూడా అన్వయించాడు కవి. కాబట్టి ఇది ఉక్క విషయ వస్తుతేప్పక్క అవుతుంది. పృథుచక్రవర్తిని రెండ చంద్రునిగా అభివర్ణించిన పోతన, కుంతిదేవికి సూర్యుని వరంవల్ల పుట్టిన కర్కుణ్ణి, సందర్భానికి సరిపోయేటట్లుగా, ‘రెండవ సూర్యుడో యనన్’ అంటూ చమత్కరించాడు.

‘అని తగసీయకొల్పి లలితాంగికి గర్భము సేసి మింటికిన్
జనియె దినేశ్వరుండపుడు వక్కని రెండవ సూర్యుఁడో యనన్
దనరెడు పుత్తుర్ గాంచి ’ (9-721)

తను పరీక్షించడానికి పిలిచానని చెప్పిన కుంతికుమారితో, సూర్యుడు, ‘దేవతల పొత్తులు వ్యాధం కావని, నీకు గర్భం వచ్చినా యోవనం దూషితం కాదని, భయపడవలసిన అవసరంలేద’ని ఆమెని ఒప్పించి ఆమెకు గర్భం ప్రసాదించి ఆకాశానికి వెళ్ళిపోతాడు. ఆయన అనుగ్రహ ప్రభావం వల్ల ఆమెకు ‘రెండవ సూర్యుడో యనన్’ ఒక కుమారుడు కలిగాడట. ఇక్కడ ఆమెకు కలిగిన బిడ్డ ఉపమేయం. అతడు సూర్యుని వల్ల కలిగాడు కాబట్టి, సూర్యుణ్ణి ఉపమానంగా తీసుకువచ్చి, రెండో సూర్యునిగా ఊహించటంచేట ఇది ఉక్క విషయ వస్తుతేప్పక్క గా చెప్పవచ్చు.

ఇలాంటిదే ఉత్సవక్క మరొకటి దశమస్కంధం ఉత్తరభాగంలో కనిపిస్తుంది.
ప్రద్వయమ్ముణ్ణి వర్ణించే సందర్భంలో, అతడిని

‘అసురభిండను మారట మూర్తియో యనన్’ (10 ఉ 3)
అంటాడు కవి. ఇదికూడా ఉక్కవిషయ వస్తూత్సవక్క.

నరకాసురవథ ఘుట్టంలో, సత్యభామనూ శ్రీకృష్ణుణ్ణి రెండు చక్కని ఉత్సవక్కలతో
వర్ణించాడు పోతన.

‘బలవంతుండు ధరాసుతుండు గనె శుంభద్రాజ బింబోపరి
స్థల శంపాన్విత మేఘమో యన, ఖగేంద్ర స్కంధ పీతంబుపై
లలనారత్నముఁ గూడి ’ (10 ఉ 168)
కృష్ణుడు ప్రకాశించాడట.

గరుత్తుంతుని మూపుపై సత్యభామతో కూడి కృష్ణుడు, చంద్రబింబంపై మెఱుపుతీతెతో
కూడిన మేఘమో అన్నట్లున్నాడట. కృష్ణుడు నీలివర్ణాంగుడు. సత్యభామ తెల్లని సాదర్యవతి.
గరుత్తుంతుని మూపు విశాలంగా మెఱుస్తున్నది. ఈ మూడూ ఉపమేయాలు. వీటిని నల్లనిమేఘం,
మెఱుపుతీగె, చంద్రబింబం అనే ఉపమానాలలో ఊహించాడు కవి. విషయి తాదాత్మ్యలక్షణాలను
విషయమునకు స్పష్టంగా చెప్పడంచేత ఇది ఉక్కవిషయ వేతుాత్మేంక్క. ఇదే ఉపమానాన్ని శ్రీరాముని
వర్ణించినపుడు కూడా చెప్పాడు పోతన.

‘మెఱుఁగు చెంగటనున్న మేఘంబు కైవడి
ఉవిద చెంగట నుండ నొప్పువాఁడు...’ (1- 16)

అంటూ ఉపమలో వర్ణించాడు. సత్యభామాదులను ఊహించాడు కాబట్టి ఉత్సవక్క.

శ్రీకృష్ణుడు మహా వైభవంతో చుట్టాలు, మిత్రులు, రాజులు అందరూ సేవిస్తూ ఉండగా
నక్కత్రాలచే సేవించబడే చంద్రునిలాగా ప్రకాశించాడట. దీన్ని అందమైన ఉత్సవక్కలో చెప్పాడు కవి.

‘అతి విభవంబునన్
శుభ స్థితిఁ గొలువంగఁ నొప్పు నుడు సేవితుఁడైన సుధాంశుఁడో యనన్’ (10 ఉ 640)

ఇక్కడ బంధుకోటిచే సేవ్యమానుడైన శ్రీకృష్ణుడు ఉపమేయం. నక్కతాలచే సేవించబడుతున్న చంద్రుడు ఉపమానం. ఉపమేయంలో ఉపమానాన్ని ఊహించడం చేత ఇది ఉక్కవిషయ వస్తూతేంక్క అవుతుంది.

యుద్ధం చేస్తున్న సత్యభామను చమత్కారభరితంగా మరోలా వర్ణించాడు పోతన. సాందర్భవతియైన ఆమె వీరరసం ఉట్టిపడేటట్లు యుద్ధం చేస్తుండగా శత్రుసైన్యం అణగారిపోతున్నది. ఇక్కడ శృంగారం, వీరం, భాయానకం, రౌద్రం, విస్మయ రసాలు ఆవిష్కృతాలు. రచనలో కానవచేచు ఈ రసాలన్నీ భావాలు, అనుభూతులు మాత్రమే. ఎందుకంటే రసం సమాజికనిష్టం. ఇవన్నీ ఒకభామగా రూపొందడం అసంభవం. కానీ అవన్నీ ఒకభామగా రూపొందాయేమో అన్నట్లు, ఆ భామయే సత్యభామేమో అన్నట్లు ఊహించాడు కవి. యుద్ధం చేస్తున్నది సత్యభామ. కవి ఊహించిన వేరేభామ కాదు. కాబట్టి ఇది అనుక్కవిషయ వస్తూతేంక్క. ఎందుకంటే శృంగారాది రసాలు భామగా రూపొంది యుద్ధం చేయడం అసంభవం.

ప్రకృతి వర్ణనలలో పోతనది అందెవేసిన చేయి. భాగవతంలో కనిపించే వర్ణనలే ఇందుకు స్వాక్ష్యాలు. ఈ వర్ణనలలో ఉపమ, రూపకాలతోపాటు ఉత్సేంక్క కూడా చోటుచేసుకుంది. అడవిలో సంచరించే ఏనుగులగుంపును సాధారణంగా కవ్యలందరూ చీకట్లు గుంపుతో పోలుస్తారు. ఇది నన్నయ కాలం నుంచీ ఉన్నదే. దంతిధ్వంతము అంటూ రూపక ప్రయోగం నన్నయ భారతం అధిపర్యంలో కనిపిస్తుంది. పోతన దీనినే ఉత్సేంక్కలో ప్రయోగించాడు.

‘అంధకారమెల్ల నద్రిగుహంతర
వీధులందఁ బగలు వెఱచి డాఁగి
యెదరు వేవి సంధ్య నినుఁడు వృద్ధత నున్న
వెదలెననఁగ గుహలు వెదలెఁ గరులు ’

(8-27)

చీకట్లు పగటివేళ భయంతో కొండగుహల్లో దాక్షాని, సూర్యని శక్తి సన్నగిల్లదంతో బయటికి వచ్చాయనడం ఒక చమత్కుతి. ఏనుగులు అట్టాంటి చీకట్లేమో అన్నట్లుగా ఊహించాడు కవి. ఇది ఉక్కవిషయ వస్తూతేంక్క.

వర్షం వస్తే పుడమి శోభిల్లుతుంది. పులకరిస్తుంది. గగురాఁటు కలుగుతుంది. పుడమికి కలిగిన గగురాఁటు వల్ల పుడమిపైనుండేవి కదులుతాయి. మొలచి మోసులెత్తిన పైర్లు సహజంగా కదులుతాయి. ఈ రెండు విషయాల్ని కలగలిపి ఉత్సేంక్కను రాబట్టాడు పోతన.

‘చెలువుఁడు ప్రావృట్టాలుఁడు
ఫాలసినఁ బులకించు భూమి పులకములనఁగా
మొలచి తలలెత్తి నిక్కుచు
సలలితగతి జాలువాఁ సస్యములధిపా! ’

(10 పూ 755)

వర్షాకాలమనే ప్రియుడు సమీపించగా భూమికి కలిగిన గగుర్చాటు వలనో అన్నట్టుగా పైరులు కదిలాయట. ఇది అందమైన ఉత్సేధక. పైరులు కదలదానిని కారణం వేరు. హేతువు కానిదాన్ని హేతువుగా తీసుకువచ్చాడు కవి. కాబట్టి ఇది హేతూతేప్పక. వర్షమనే ప్రియుడు రావడం, దానికి భూమి పులకించడం అసంభవం. ఇది అసిద్ధ విషయం. అందుచేత ఇది అసిద్ధవిషయ హేతూతేప్పక అని చెప్పువచ్చు.

పోతన కలంలో చంద్రోదయ వర్షన అనేక రీతులు సంతరించుకొంది.

‘నిటసేనపై దండు వెడలెడు వలఁజేని
గొల్లెనపై హేమకుంభమనఁగఁ

...

బోడువుఁగొండ చక్కిఁ బోడిచె రాకాచంద్ర
మండలంబు గగన మండలమున’

(10 పూ 966)

అంతేకాదు,

‘ప్రాచీదిశాంగనా ఫాలతలంబున
దీపించు సిందూర తిలకమనఁగ

...

బోడిచె శీతకరుఁడు భూరి వడోరక
ప్రీతికరుఁడు జారభీతికరుఁడు’

(10 పూ 1296)

అని ఉక్కవిషయ వస్తూతేప్పకలో వర్షించాడు కవి.

ఆకాశంలో ముసురుకొన్న చీకట్లను పోతన వర్షించిన తీరు మనోహరంగా ఉంది.

‘ఎల్లదిశలు నిండిన శ్రీ
వల్లభు గుణమహిమ బ్రహ్మ వాసింపుటకై
చల్లిన మృగమదమనఁగా
వెల్లివిరిసె దమము గగనవీధుల నెల్లన్’

(10 పూ. 1294)

శ్రీమహవిష్ణువు గొప్పతనం అన్నిదిక్కులా వ్యాపించింది. దాని మహిమను పరిమళింపజేయడంకోసం బ్రహ్మ దేవుడు నలుదిశలా చల్లిన కస్తూరి అన్నట్టుగా ఆకాశంలో చీకట్టు ముసురుకున్నాయట. ఇక్కడ చీకట్టు ప్రస్తుతం. కస్తూరి అప్రస్తుతం. రెండూ నల్లగా ఉండేవే. అప్రస్తుతమైన కస్తూరిసువాసలనలలో కూడా చీకట్టవలె వ్యాపించే గుణం ఉంది కాబట్టి ఇది ఉక్కవిషయ వస్తూతేంక్కాలంకారం అవుతుంది.

విశ్వకర్మ చే నిర్మితమైన ద్వారకా నగర వర్ణనలో పోతన మరో ఉత్సేంక్కను చూపించాడు.

‘ఆయతవల్జ నీలమణి హోటక నిర్మిత హర్ష్యసౌభ వా
తాయన రంధ్ర నిర్వచితాభ మహోగరు ధూపధూమమల్
తో యదపంక్కలో యనుచు ’

(10 పూ. 1599)

ఆనగర శోధాగ్రాలనుండి అగరు ధూపాలు వెలువడుతుంటాయి. అవి మేఘమాలికలా అన్నట్టున్నాయట. ఇది కూడా ఉక్కవిషయ వస్తూతేంక్క. ఉపమేయమైన ధూపాన్ని మేఘమాలికలా ఊహించడం ఇక్కడ విశేషం.

చంద్రోదయాన్ని వర్ణించిన విధంగానే, సూర్యోదయాన్ని కూడా ఉత్సేంక్కలోనే వర్ణించాడు పోతన.

‘హోలోమి దన బాలు పాన్పుపై గనుపట్టాచ
బన్నిన పవడంపు బంతియనఁగ
...
మిహిర మండల ముదయాద్రి మీఁద నోపై’

(10 పూ. 1304)

ఈ సీసవర్ణనలో సూర్యబింబాన్ని ఆనేక విధాలుగా ఊహించాడు కని. ఉపమేయం ఒకటే. అది సూర్యబింబం. దానిని ఉపమానాలైన పగడపుబంతి, గంట, కుంభం, అధ్యం,

మందుగుళిక అనే వాటిలో ఊహించాడు. ఈ పద్యంలో ఉత్సేధక్తతో పాటు రూపకం కూడా ప్రథాన్మైనదిగా ఉంది.

పోతన చిన్న కృష్ణుని అత్యంత సుందరంగా వర్ణించాడు. ‘సభూతో నభవిష్యతి’ అనే విధంగా మట్టిలో ఆటలాడుతున్న చిన్నకృష్ణుని వర్ణించిన తీరు హృద్యంగమం. ప్రాధమికంగా శివబ్రత్తుడైన పోతన చిన్నకృష్ణునిలో ఆ పరమశివష్టే ఊహించాడు. ఆ విధంగా తిక్కున ద్వారా ఒంటబట్టించుకున్న హరిహరాద్యేతం మరోసారి ప్రకటిస్తూ, వర్ణించాడు. ఇందులో ఉత్సేధక్తతో పాటు ఉపమ కూడా చోటుచేసుకుంది.

‘తనుపున సంటిన ధరణీ పరాగంబు
పూసిన నెఱ భూచెతి పూచెత గాగ,
ముందర వెలుఁగొందు ముక్కాలలామంబు
తోగల సంగడికాని తునుక గాఁగ,
ఫాలభాగంబుపై బరఁగు కావిరిబోట్టు
కామనిఁ గెల్చిన కన్నగాఁగఁ
గంతమాలికలోని ఘననీల రత్నంబు
కమనీయమగు మెడ కప్పు గాఁగ

హోరవల్లులురగ హోరవల్లులు గాఁగ
బాలలీలఁ బ్రోఢ బాలకుండు
శివని పగిది నోప్పి శివనికిఁ దనకును
వేఱులేమి ఁ దెల్పు వెలయునట్టు’ (10 పూ. 297)

మట్టిలో ఆడుతున్న కృష్ణుని వంటికి అంటుకున్న దుమ్ము (ఉపమేయం) విభూతిపూత (ఉపమానం) లాగ, అలాగే జాట్టుకు ముడివేసిన ముత్యాల పేరు చంద్రవంకలాగ, నుదుట ఎరగా భాసిల్లే తిలకం మూడో సేతంలాగ, కంతమాలికమర్యాలోగల నీలమణి గరళకంరంలాగ, మెడలో వేలాడే ముత్యమాలికలు సర్పహరాలలాగ, ఊహించి, పోతన బాలకృష్ణునిలో శివుష్టే చూశాడు. ఈ అద్భుతవర్ణన పోతన భాగవతానికి ఆరథ్రరత్నం వంటిదని చెప్పువచ్చు.

పోతన ఉత్సేధక్తలను పరిశీలిస్తే, వాటిలో ఎక్కువభాగం ప్రకృతి వర్ణనలకే కేటాయించినట్టు తెలుస్తుంది. చంద్రోదయ, అరుణోదయ వర్ణనలు, శ్రీకృష్ణుని వర్ణనలలో ఈ అలంకారం మరింత అందంగా ప్రకాశించిందని చెప్పువచ్చు.

4. స్వభావోక్తి :

ఈ వస్తువు యొక్క స్థితి, స్వభావలను ఉన్నది ఉన్నట్లుగా వర్ణిస్తే అది స్వభావోక్తి. అయితే కేవలం ఉన్నదున్నట్లుగా వర్ణించినంత మాత్రాన అది స్వభావోక్తి కానేరదు. అది సహ్యదయ హృదయంగమంగా ఉండాలి. కావ్యాలంకార సంగ్రహం స్వభావోక్తికి ఇచ్చిన నిర్వచనం అదే.

‘సహ్యదయ హృదయంగమై
మహిమన్నది నున్నయట్లు మాటల తేటల్
బహాళంబులుగాఁ జెప్పిన
మహితోక్తియే జాతియయ్యే మహినెట్లన్నన్’¹⁴

ఇది జాతి స్వభావోక్తి, క్రియా స్వభావోక్తి, గుణ స్వభావోక్తి, ద్రవ్య స్వభావోక్తి అని నాలుగు విధాలుగా చెప్పబడింది. ఈ నాగ్రింటిలో క్రియా స్వభావోక్తి వర్ణనమే హృద్యంగమమైనది.

ఆంధ్ర చంద్రాలోకకర్త సూరకచి స్వభావోక్తిని ఇలా నిర్వచించాడు.

‘అగు స్వభావోక్తి జాత్యాదులందుఁగల స్వ
భావ మెంతేని వర్ణింపబడి యెనేని
హరిణములు చూచే నుత్తరంగాక్కములును
స్తుభకర్జము లగుకు నన్చందమునను’¹⁵

దీని ప్రకారం జాతి, గుణం మొదలైన స్వభావాలను వర్ణిస్తే అది స్వభావోక్త్వాలంకారం అవుతుంది.
కువలయానందసారంలో--

‘అది స్వభావోక్తి యగును జాత్యాదికముల
వర్ణన స్వభావ యుక్తమై వరలుచన్న’¹⁶

14. కావ్యాలంకార సంగ్రహము - రామరాజుభూషణము - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రి వివరణ - పంచమాశాసనం - ప.112.

15. ఆంధ్ర చంద్రాలోకము - అడిదం సూరకచి - ప.171.

16. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య - పు.113.

జాతిగుణక్రియ ద్రవ్యముల వర్ణన స్వభావసిద్ధమైన దయతే స్వభావోక్తి అలంకారం అవుతుంది.

పోతన భాగవతంలో ఎన్నో స్వభావోక్తి అలంకారాలు ప్రథానంగా కనబడతాయి. (చూ. అనుబంధం - 4) ఈ స్వభావోక్తి వర్ణనలలో అత్యధికంగా కనిపించేవి సీసపద్యం వర్ణనకు అనుకూలమైనది. ఇందులోనూ శ్రీకృష్ణుని వర్ణించినవే ఆధికం. శ్రీకృష్ణుని బాల్యాక్షిదలు మొదలుకొని, పరంధాముని స్వరూపంవరకు వీలైనన్ని చోట్లా పోతన ఈ వర్ణన చేసి తరించాడు. స్త్రీ వర్ణనలో పోతన రసమయత్వం గోచరిస్తుంది. శ్రీహరినే కాక, శ్రీహరి సంబంధాలైన వాహన, శయన, శంఖ, చక్రాదులను సైతం అద్భుతంగా వర్ణించాడు.

శ్రీకృష్ణుని వర్ణించడంలో అతని సద్గుణాలను, రూపాన్ని, చిహ్నాలనే కాక రూపగుణ రహితమైన పరమాత్మ తత్త్వాన్ని స్వభావోక్తిలోనే వర్ణించాడు పోతన.

‘అట్టి సరోజాశ్వందాద్వంత శూన్యందు
 సుభగుందు త్రైలోక్య సుందరుందు
 కమనీయ సూగర కన్యకా కుచకుంకు
 మాంకిత విషుల బాహోంతరుందు
 సకల దిక్ంగల భాస్వత్తిరీటన్యస్త
 పద్మరాగారుణ పాదపీతుం
 డజుందనంతుందు సమానాధిక విరహితుం
 డిద్ధమూర్తి! త్రయాధీశ్వరుందు
 సైన హరి...’

(3-99)

అరవిందాలవంటి కన్నలు కలవాడు, ఆద్వంతాలు లేనివాడు, మిక్కిలి సుందరాకారుడు, ఇందిరాదేవి చందోయిపై షేట్లుకోనే కుంకుమ గుర్తులు కలిగిన విశాల వక్షస్థలం గలవాడు, దిక్ంగలకుల కిరీటాలవల్ల మెరిసే ఎరుని పాదపీతం కలవాడు, చాపుపుట్టుకలు లేనివాడు, అసామాన్యరుడు, త్రిమూర్తులకు ఆధీశ్వరుడు అయిన కృష్ణుడు ... అంటూ శ్రీకృష్ణ వర్ణన కనిపిస్తుంది. ఇందులో శ్రీకృష్ణుని రూప లావణ్యాలనేకాక, పరాత్మరుని పరంగా గుణ వర్ణనకూడా చేయబడింది. కాబట్టి ఇది గుణ స్వభావోక్తి యని చెప్పువచ్చు. ఈ వర్ణనలో రెండు విశేషాలు చోప్పించాడు పోతన. శ్రీహరి వక్షం మీద కుంకుమ గుర్తులు, ఇందిరాదేవిని ఆలింగనం చేసుకోవడం వల్ల కలిగినవిగా, అతని పదపీతంపై గల ఎరుని కాంతులు నిరంతరం సకిరీటులైన దిక్ంగలకులు వంగి శ్రీహరి పాదాలకు

నమస్కరించడం వల్ల కలిగినవిగా రెండు క్రియలను కూడా సూచించాడు. కాబట్టి ఇందులో క్రియా స్వభావోక్తి కూడా మిళితమై ఉన్నదని చెపువుచు.

వైకుంఠం లో లక్ష్మీ దేవితో సరససల్లాపాలు చాలించి వెలుపలికి వచ్చిన శ్రీమహావిష్ణువును వరిస్తున్నాడు కమి:

‘శరనిధికస్యకామణియ సంజ్ఞమ మొప్పఁగఁ దోడ రా మనో
హరనిజలీలమై బరమహంస మునీశ్వర వంద్య పాద పం
క రుహములన్ వినూత్సు మణికాంచన నూపుర మంజు ఘోషముల్
వరుసఁ జెలంగ నార్యజన వంద్యఁడు యోగి జన్మెక సేవ్యఁడై,

కరమణి హేమ కంకణ నికాయ రుణంకృతు లుల్లసిల్ల న
చ్ఛరలిదు హంస పక్ష సిత చామర గంధవహోచ్ఛలత్సుధా
కర రుచిరాత ప్రత సుభగ ప్రవిలంబిత హరవల్లరీ
సరస గళత్తఘార కణజాల విరాజిత మంగళాంగుఁడై

(3-534, 535)

విచ్చేశాడట శ్రీమహావిష్ణువు. ఈ సుదీర్ఘ వర్ణనలో రెండు చంపకమాలలను సమర్పించాడు పోతన.

తోట్టుపాటు పదుతూ లక్ష్మీ దేవి వెంటరాగా, మునివంద్యాలైన పాదాలకున్న
నవరత్నఖచితాలైన బంగారు పాదాల అందెలు ఫుల్లు మంటూ ఉండగా, గొప్పవారు నమస్కరిస్తూ
ఉండగా, యోగిజనులు సేవిస్తూ ఉండగా, చేతులకు పెట్టుకొన్న మణిమయ బంగారు కంకణాలు
మోగుతుండగా, అప్సరసలు వింజామరలు హిస్తుండగా, తెల్లని గొదుగు అంఘలలో ప్రేలాడే ముత్యాలు
కదలాడుతుండగా, వాటినుండి జాలువారే మంచబిందువులు పడి సాందర్భం
ద్విగుణీకర్తమాతుండగా, ఆ స్వామి వేంచేశాడట. ఇది క్రియా స్వభావోక్తి.

కర్మమని తమస్సుకు మెచ్చిన శ్రీమహావిష్ణువు అతనికి ఆకాశంలో ప్రత్యక్షమైన
సందర్భంలో గుణ స్వభావోక్తిలో వరిస్తించాడు పోతన. ఈ క్రింది సీసపద్యంలో విష్ణువు రూపాన్ని
వివరించాడు.

‘తరణి సుధాకర కిరణ సమంచిత
సరసీరుహోత్సుల ప్రగ్రహానుఁ

...

పీత కంశేయవాసుఁ గృపాతరంగి
త స్నేతేక్ష్ణముఁ బంకజోదరుని హరిని'

(3-750)

అంటూ, శ్రీహరిని కలువపూమాలాధరునిగా, సర్వభరణ భూషితునిగా, లక్ష్మీ దేవి, కాస్తుభుమములతో వెలుగొందే చారువక్కునిగా, చిరుదరహస్యినిగా, పీతాంబర ధారునిగా, శంఖచక్రాదిసహాతునిగా, సుందర మందహసయుత కట్టాక్ష వీక్షకునిగా అభివర్ణించాడు.

పదివేల సంవత్సరాలు నిష్ఠతో తపస్సు చేసిన ప్రచేతసులకు ప్రత్యక్షమైన శ్రీహరిరూపాన్ని కూడా గుణస్వభావోక్తిలోనే వర్ణించాడు పోతన.

‘ఘనమేరు శృంగ సంగత నీలమేఘంబు
నెఱి గరుడస్వంధ నివసితుండుఁ

...

లలిత పీతాంబర ప్రభాలంకృతుండు
హర కే యూర వలయ మంజీర యుతుండు’

(4-902)

ఈ వర్ణనలో గరుడుని మూపురంపై ఆశీసుడైన శ్రీహరి వర్ణన చేయబడింది.

శివప్రోహిమైన వృకాసురుడనే రాక్షసుణ్ణి మట్టుబెట్టడానికి వటువేషం ధరించాడు. ఆ వటువర్ణన ఇలా ఉంది :

‘తాపింథరువితోదుఁ ద్రష్టరించెదు మేనుఁ
బసిఁడి ముంజియుఁ దగు పట్టుగొదుగు

...

జతురగతి నప్ప వటుక వేషంబు దాల్చి
వచ్చి యా నీచ దానవ వరునిఁ జేరి’

(10 ఇ.1253)

బంగారు మొలుత్రాటితో, పట్టు గొదుగుతో, జందెపు పోగుతో, దండకమండలాలతో, పసుపురంగు గోచితో, జింకచర్చంతో అచ్చమైన వటువేషంతో దానవుణ్ణి సమీపించాడు. వటువురూపాన్ని యథాతథంగా వర్ణించాడు కాబట్టి ఇది గుణ స్వభావోక్తి.

శ్రీమన్మారాయణుని దశావతారాలను వివరించేటప్పుడు సీసపద్మాలలోను, సుదీర్ఘ వచనంలోను వర్ణించాడు పోతన. సుదీర్ఘ వచనాలలో స్వభావోక్తితోపాటు, వృత్యనుప్రాస, ముక్తపద

గ్రస్తం, కారణమాల, ఉపమలు కూడా పెక్కు దర్శనమిస్తాయి. కొన్ని సందర్భాలలో మాత్రమే కేవలం స్వభావోక్తి కనిపిస్తుంది.

శ్రీమహావిష్ణువును ఆదివరాహమూర్తిగా వర్ణించినప్పుడు స్వభావోక్తిలోనే వర్ణించాడు పోతన.

‘తుదమెదళ్ళకుఁ జిక్కి తునిసి పాటఁగ మోర
కులశైలములఁ జిమ్ముఁ గొంత తదవు
...
గునియు ఁ గుప్పించు లంఘించుఁ గొప్పరించు
నెగయు ధరఁ ద్రవ్య బొఱియఁగా నేపు రేగి ...’

(3-637)

ఆదివరాహం తన ముట్టెతో పర్వతాలను కూలదోస్తూ కొంతసేపు, కొమ్ములతో చిమ్ముతూ కొంతసేపు, గిట్టలతో మట్టగిస్తూ కొంతసేపు, తన పొట్టి వాలాన్ని గిరగిర తిప్పుతూ కొంతసేపు, కులుకుతూ, దుముకుతూ, నేలను బొరియలుగా త్రప్యతూ విపరించింది. సాధారణంగా వరాహం విజృంఖించే ముందు దానిచేప్పలు ఇలానే ఉంటాయి. ఇది గుణస్వభావోక్తి.

పోతన చేసిన వర్ణనలలో కెల్లా శ్రీరామచంద్రమూర్తి రూపాన్ని గూర్చి చేసిన వర్ణన మిక్కిలి హృదయాల్లాసం కలిగిస్తుంది. మహా భాగవతాన్ని తెలుగులో రచించడానికి ముందు తన కనులకు కనిపించిన శ్రీరాముని రూపాన్ని అద్భుతంగా వర్ణించాడు పోతన.

‘మెఱుఁగు చెంగటనున్న మేఘంబు కైవడి
సువిద చెంగట సుంద సోప్పుఁవాడు
...
పుండరీక యుగముఁ బోలు కన్నులవఁడు
వెదఁద యురమువఁడు’

(1-16)

ఈ వర్ణనలో కేవలం రామచంద్రమూర్తిని కాక, సీతాస్వాధీతో కూడిన రాముడు తన కళ్ళకు కనిపించినట్లు చెప్పాడు పోతన. ఈ పద్యంలో శ్రీరాముని రూపవర్ణన చేసినా, ఉపమాలంకారానిదే పెద్దపీట. ఇది సంసృష్టి. సీతతోకూడిన శ్రీరాముడు చిరుదరహసంతో, వీపున విల్లుతో, శిరసున కిరీటంతో, విశాలమైన వక్కంతో, తామర రేకులవంటి కన్నులతో కనిపించాడు.

ಇದೆ ರಾಮಚಂದ್ರನಿ ವರ್ಣನ ಪೂರ್ತಿ ಸ್ವಭಾವೋತ್ಕೀಲ್ ನವಮ ಸ್ವಂಧಂಲ್ ಕನಿಪಿಸ್ತುಂದಿ.

‘ನಲ್ಲನಿವಾಂಡು ಪರ್ವತಯನಂಬುಲವಾಂಡು ಮಹೋಷಗಂಬುಲನ್
ವಿಲ್ಲಿನು ದಾಲ್ಖಿವಾಂಡು ಗಡ ವಿಪ್ಪಗ ವಕ್ಕಮುವಾಂಡು ಮೇಲು ಹೈ ।
ಜಲ್ಲೆದುವಾಂಡು ನಿಕ್ಕಿನ ಭುಜಂಬುಲವಾಂಡು ಯಂಬು ದೀಕ್ಕುಲಂ
ಜಲ್ಲೆದುವಾಂಡು ಸೈನ ರಘುಸತ್ತಮಂಡೀವತ ಮಾ ಕಂಬಿಷ್ಟಮುಲ್’ (9-361)

ಇಂದುಲ್ ರಾಮಚಂದ್ರನಿ ರೂಪಂ ವಿಸ್ಪಷ್ಟಂ. ಪೋತನಕು ‘ನಲ್ಲನಿವಾಡು
ಪರ್ವತಯನಂಬುಲವಾಡು’ ಅನೇ ಪದಬಂಧಂ ಇಷ್ಟಮೈನಂದಿಗಾ ತೋಸ್ತುಂದಿ. ಶ್ರೀರಾಮುದು, ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣರು
ನಲ್ಲನಿವಾಂಜ್ಞ. ಗೋವಿಕಲು ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನಿಂದಿಸಂ ವೆತಿಕೆಟಪ್ಪಂಡು ಮಳ್ಳಿ ಇದೆ ಪದಬಂಧಂತೋ ಪದ್ಯಾನ್ನಿ ರಾಶಾಡು
ಪೋತನ.

‘ನಲ್ಲನಿವಾಂಡು ಪರ್ವತಯನಂಬುಲ ವಾಂಡು ಕೃಪಾರಸಂಬು ಹೈ ।
ಜಲ್ಲೆಡಿವಾಂಡು ಮೌಳಿಪರಿಸರ್ವಿತ ಪಿಂಢಮುವಾಂಡು ನವ್ಯ ರಾ
ಜಿಲ್ಲೆದು ಮೋಮು ವಾಂಡೊಕಂಡು ಚೆಲ್ಲುಲ ಮಾನಧನಂಬು ॥ ದೆಚ್ಚೆ ...’ (10 ಪೂ.1011)

ಇಕ್ಕೆಡಕೂಡಾ ಮೇನಿರಂಗು, ನಯನಾಲ ತೀರು, ಚಿರುನಗವು ವರ್ಣಿತಾಲು. ಈ ಪದ್ಯಂ ಚಾಲಾಮಂದಿ
ಪಾರಕುಲನು ಆಕಟ್ಟುಕುಂದಿ.

ಪೋತನ ಭಾಗವತಂಲ್ ಕನಿಪಿಂಚೆ ಸ್ವಭಾವೋತ್ಕುಲಲ್ ಶ್ರೀಕೃಷ್ಣನಿ ಬಾಲ್ಯಕ್ರಿಡಾಭಿವರ್ಣನಲ್ಲೆ ಮಿಕ್ಕಿಲಿ
ಪ್ರಾದ್ಯಂಗಮಮೈನವಿ. ಗೋವಾಲುರತೋ ಕೂಡಿ ಕೃಷ್ಣರು ಚಲ್ಲಿರಾರಗಿಂಚದಂ ವಂಟಿ ಪನುಲು ಚೇಸಿನಪ್ಪಂಡು
ಮುಷ್ಟಂಗೋಲಿಪೇವಿರಂಗಾ ವಶ್ರಿಂಚಾದು ಪೋತನ.

‘ಮಾಟೆಮಾಟೆಕಿ ಪ್ರೇಲು ಮಡಿಚಿ ಯಾರಿಂಚುಚು
ನೂರುಗಾಯಲು ದಿನಮಂಡು ನೊಕ್ಕು ।
ಡೊಕನಿ ಕಂಚಮುಲೋನಿ ಡೊಡಿಸಿ ಚಯ್ಯನ ಮ್ರೊಂಗಿ
ಚಾದು ಲೇ ದನಿ ನೋರು ಸೂಪು ನೊಕ್ಕು ।
ದೇಗು ರಾಧುಲ ಚಲ್ಲು ಲೆಲಮಿ ॥ ಬಸ್ಸಿದಮಾಡಿ
ಕೂರೊಂದಿನಿ ಕೂರೊಂದಿನಿ ಕುಡುಚು ನೊಕ್ಕು ।
ಡಿನ್ನಿ ಯುಂಡಂಗು ಬಂಚಿ ಯಾಡುಟ ನೆಚ್ಚಲಿತನ
ಮನುಚು ಬಂತೆನಗುಂಡು ಲಾಡು ನೊಕ್ಕಂಡು

కృష్ణం జూడు మనుచుం గికురించి పరుమోల
మేలి భక్త్యరాశి మెసంగు నొకండు
నవ్వునొకండు, సఖుల నవ్వించు నొక్కండు
ముచ్చటాడు నొకండు మరియు నొకండు ’

(10 పూ. 496)

గోపాలుర చేష్టలు ఉన్నవి ఉన్నట్లుగా వర్ణించబడ్డాయి. అత్యంత సహజరేతిలో వారి పనులను వర్ణించడం చేత ఇది క్రియా స్వభావోక్తి.

గోపాలకులందరూ ఇట్లా సందడి చేస్తూ ఉంటే, కృష్ణని చేప్పితాలను ఇంకా అందంగా వర్ణించాడు పోతన.

‘కడుపున దిండుగాం గట్టిన వలువలో
లాలిత వంశ నాళంబుం జొనిపి

...

సంగదీల నడుమం జక్కఁగఁ గూర్చండి
నర్మభాషణముల నగపు నెఱిపి
యాగభోక్త కృష్ణం దమరులు వెఱఁగంద
శైవంబు మెఱసి చల్లి గుడిచే ’

(10 పూ. 498)

నడుమమట్టూ దట్టీ కట్టుకోవటం, అందులో తన వేఱువును దూర్పటం, కొమ్ముబూరను, చేతికర్నను చంకలో ఇరికించుకోవడం, పెరుగుతోకలిపిన అన్నపు ముద్దను ఎదుచేతిలో ఉంచుకొని కుడిచేతి ప్రేళ్చసందులో ఊరుగాయమక్కలను పట్టుకోవడం, స్నేహితుల నడుమ కూర్చోని వాళ్చను నవ్విస్తూ చల్లులారగించడం -- ఈ బాలకృష్ణని క్రీడా విశేషాలు అత్యంత సహజంగా ఉండి పృథివీల్లాసం కలుగజేస్తాయి. ఇది క్రియా స్వభావోక్తి.

బ్రహ్మ గోవత్సాగిలనూ, గోప బాలకులనూ అంతర్ధానం చేసినప్పుడు వాళ్చను వెదుకుతూ వెళ్చిన కృష్ణని వర్ణించాడు పోతన. ఏ ఇతర అలంకారాలూ లేకుండా పూర్తి గుణ స్వభావోక్తిలో అలరారే పద్యం ఇది.

‘కర్ణలంబిత కాక పడ్డములతో గ్రైవేయ హోరాళితో
స్వర్ణాభాసిత వేత దందకముతో సత్పించ దామంబుతో C
బూర్జీత్తాపాముతో ధృతాన్న కబళోత్పుల్లాబ్జ హస్తంబుతో C
దూర్కషంబున సేగ లేంగలకునై దూరాటపీఫీకిన్ ’ (10 పూ. 502)

కృష్ణుని జూలపాల జూట్లు చెవులవరకూ ప్రేలాడుతున్నది. మెడలో హోరాలు మెరుస్తున్నాయి. వెదురుకర్ర చేతిలో ఉన్నది. తలమీద నెమలిపించం అందంగా కదులుతోంది. ఎర్ని పద్మంవంటి అరచేతిలో అన్నం ముద్ద తెల్లగా మెరుస్తోంది. ఈ ఆహార్యంతో కృష్ణుడు లేగలను వెదకడానికి ఉత్సాహంగా బయలుదేరాడు. ఇది గుణస్వర్భావేక్షి.

గోపాలబాలుని వేపంలో ఉన్న కృష్ణుళి, పరాత్మరుడైన తన తండ్రిగా గుర్తించిన బ్రహ్మ:

‘శంపాలతికతోది జలదంబు కైవడి
మెఱుగుట్టొల్లియతోది మేనివాని...’ (10 పృష్ఠ.548)

ఆంటూ చేసిన స్తుతిలో కూడా స్వభావాక్తి మిళితమై ఉంది. శ్రీకృష్ణని రాసక్రీడాభివర్ణనం నుదీర్ఘమైన వచనంలో.

‘కనక కింకిణీ మంజుల మంజీర శింజనంబులు జగజ్జనకర్ర రంజనంబులై చెలంగ, ఘుటీత మర్రిత పార్స్వగ ప్రముఖంబులైన పాదకర్మభేదంబులు సేయుచు ...’ (10 పూ. 1083)

వంటి సమాసాలతో కాదంబరీ గద్యశైలిని తలపిస్తుంది. ఇందులో ఉపమ, స్వభావోక్త్వంలంకారాలు సమ్మిళితమై ఉన్నాయి. ఇందులోగల స్వభావోక్త్వం, క్రియా స్వభావోక్త్వం.

ఆప్రిమహర్షికి ప్రత్యక్షమైన త్రిమార్గుల రూపాలను చంపకమాలలో వర్ణించాడు పోతన.
ఇందులో గుణస్వబ్మవీక్షి కనిపిస్తుంది.

‘అనము తపోబీరాముండగు నశ్రి మనీంద్రుండు గాంచె దష్ట కాం
చన ఘన చంద్రికా రుచిర చారు శరీరుల హంస నాగ సూ
దన వృషభేంద్రవాహల నుదారకమండలు చక్ర శూల సా
ధనుల విరించి విష్ము పురదాహల వాక్కుమలాంబి కేశులన్ ’ (4-16)

పై పద్యంలో క్రమాలంకారాన్ని అన్వయిస్తే గుణస్వభావోక్తి తేటతెల్లమౌతుంది. వాక్యమలాంబికేశులు వరుసగా బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులు. వారు వరుసగా ‘తప్తకాంచన ఘున చంద్రికా రుచిర చారు శరీరులు’. అదే వరుసలో వారు ‘హంస నాగసూదన వృషభేంద్ర వాహలు’. వారు ‘ఉదార కమండలు చక్ర శూల సాధనులు’. త్రిమార్యుల రూపాలను యథాతథంగా వర్ణించడంచేత ఇది యథాసంభ్యాలంకృత గుణ స్వభావోక్తి.

ప్రాధమికంగా శివభక్తుడైన పోతన శివస్వరూపాన్ని స్వభావోక్తిలోనే వర్ణించాడు.

‘అంచిత వామపాదంభోరూము దక్కిణోరుతలంబున నొయ్య నునిచి

...

నున్న మనిమఖ్య నంచిత యోగనిరతు’

(4-140)

ధ్యానముద్ర ధరించి, సమాధి నిష్ఠలోడండి, యోగపట్టంతో ఒప్పుతూ, కోపం విడిచిపెట్టి కూర్చున్న యమునిలా దర్శాసనం మీద కూర్చోని ఉన్న శివుడు నారదునితో సంభాషిస్తున్నాడు. ఈ వర్ణనలో ‘సవ్య జానువుమీద సవ్య బాహవు సాచి’ అనే మాటలు చాలు ఇది స్వభావోక్తి అని చెప్పాడానికి. ఈ పరమశివునే,

‘కనిరా తాపస పుంగపుల్ దివిజలోక శ్రేష్ఠుని దప్తకాం
చన వర్ణన్ ... ’

(4-695)

అంటూ మరో స్వభావోక్తిలో వర్ణించాడు పోతన.

రాక్షస వర్ణన, యుద్ధ వర్ణనలలో పోతన కరిన సమాసాలు ప్రయోగించి స్వభావోక్తిని ప్రకటించాడు. రాక్షసుడైన పల్యలుణై వర్ణించేటప్పుడు ఈ విషయం ప్రకటించాడు.

‘... కాటుక కొండసంగతిఁ బొల్చు మేను తా
ప్రు శ్శశ్రు కేశ సమాజములును
నవ్య చర్యాంబరము భూరి నాసికయును
గజకు మిడిగ్రుడ్లు నిప్పులు గ్రక్కు దృష్టి
ప్రేలు పెదవులు దీర్ఘ కరాళ జిప్పు
కయును ముడివడ్డ బొమలును గలుగువాని’

(10 ఊ.939)

ఎరని గడ్డం, మీసాలు, పెద్దముక్క, మిడిగ్రుడ్లు, నిప్పులు చెమ్మే చూపులు, వ్రేలాడే పెదవులు, పాడవైన నాలుక, ముడివడ్డ కనుబొమలతో భయంకరంగా ఉన్నాడు వాడు. ఇది గుణస్వభావోక్తి.

ఇదే రాక్షసుని ఇంకా వర్ణిస్తూ జటిల సమాసాలతో ఒక మహాప్రగరను చేర్చాడు పోతన. ఇదికూడా స్వభావోక్తి. అంత్యానుప్రాస అదనపు ఆకర్షణ.

‘కనియెం దాలాంకుఁ డుద్యత్యట చటుల నటత్యాలదండ్యాభ శూలున్
జనరక్తాసిక్త తాలున్ సమధిక సమరోత్సాహాలోలుం గలో రా
శని తులోయ్దగ్ర దంష్టో జనిత శిఖ కణాచాచ్ఛది తాశాంతరాళ్న
హావన వ్యాపారశీలున్నతి దృఢఫునమస్తస్థిమాలుం గరాళ్న ’ (10 ఉ 940)

అతని దౌడలు మానవరక్తంతో తడిసి ఉన్నాయి. వాడి కోరలనుంచే అగ్నికణాలు వెలువడుతున్నాయి. తలకాయలనూ, ఎముకలనూ హోరంగా కట్టి మెదలో వేసుకున్నాడు. ఇది రాక్షసుని సహజ వర్ణన.

యుద్ధ వర్ణనలు చేసేటప్పుడు పోతన దీర్ఘ వృత్తాలను స్వభావోక్తితో రచించాడు పోతన. భీమ జరాసంధుల యుద్ధాన్ని వర్ణించేటపుడు లయవిభాతి, లయగ్రాహి వృత్తాలను రాశాడు. ఒకదానిలో అతిశయోక్తి ప్రకటితమవగా, మరొకదానిలో స్వభావోక్తి కనిపిస్తుంది. తరువాత వచ్చే ఉత్పలమాలలోకూడా స్వభావోక్తే కనిపిస్తుంది.

‘కాల నెను దాచియును గీలెడలఁ ద్రోచియును
... ... జేతులను దాళములు తత్తుమ సలీలగతి నాడన్ ’ (10 ఉ 739)

కాళ్ళతో కుమ్ముకుంటూ, కీళ్ళ విరుగోట్టుకుంటూ, ప్రక్కలూ, చెక్కుళ్ళు, రొమ్ములూ ఏగిలేట్టు బేతాళాది భూతాలు ఆనందంగా చప్పట్లు చరువగా భీమజరాసంధులిద్దరూ యుద్ధం చేశారట. అంతేకాదు,

‘పామ్ముని ప్రోగుచుం బెలుచ పాంకృతులిచ్చుచుఁ బాసి డాసి ...
... ... మదిఁజేవయుఁ లావు ఁ జూపుచున్ ’ (10 ఉ 741)
వారు యుద్ధం చేశారు. ఈ యుద్ధవర్ణనలలో క్రియా స్వభావోక్తి ప్రస్తక్తమోతుంది.

పురవర్తనలో కూడా పోతన స్వభావోక్తినే అధికంగా ప్రయోగించాడు. శ్రీకృష్ణుని పట్టణాలైన మధుర, ద్వారకలను మనోహరంగా వర్ణించాడు. ద్వారకలో ప్రవేశించిన నారదునకు ఆ పట్టణం ఇలా కనిపించింది.

‘శక శారికా శిఖి పిక కూజిత ప్రసవాంచితోద్యాన వనోఘుములను
గలవాంస సారస కైరవ కమల కఫ్ఫోర శోభిత కమలాకరములఁ

...

సొబగు మీతిన కోటయుఁ జూచె వోని’

(10 ఉ 600)

చిలుకలు, గోరువంకలు, నెమళ్ళు, కోయిలలు ఆనందంగా కలకలారావాలు చేస్తూన్న ఉద్యానవనాలు, హంసలతో, పద్మలతో శోభిల్లే సరోవరాలు, సస్యశ్యామలంగా ఉన్న పంటపొలాలు, చెరకు పంటతో కళకళలాడే నతీతీరాలు, ఆ ద్వారకలో కనువిందు చేస్తున్నాయి. అంతేకాదు,

‘పడికంపుఁ గంబముల్ పవడంపుఁ బట్టెలు
మరకత రచితముల్ మదురులమర

...

మించు కలవరమెసంగుఁ గ్రీడించు మిథున
లీలసోప్పు కపోత పాలికలుఁ గలిగి’

(10 ఉ 602)

స్నుటేకపు స్తుంభాలు, పగడాల పట్టెలు, మరకతమణిల కప్పులు, వైశ్వార్యల ముంజూరులు, వజ్ఞాల కిటికీలు -- ఇత్యాదులతో కళకళలాడుతున్న ద్వారకానగరాన్ని నారదుడు మాశాడు. ద్వారకాపుర లక్ష్మణాలను యథాతథంగా వర్ణించడంచేత ఇది గుణస్వభావోక్తి. వస్తుసమృద్ధి లక్ష్మణం చేత ఇందులో ఉదాత్తాలంకారం కూడా గోచరిస్తుంది. కానీ ప్రధానమైనది స్వభావోక్తే.

స్తోంగ వర్ణనలు చేయడంలో పోతనది అందెవేసిన చేయి. అందులోనూ ఎక్కువ స్వభావోక్తులే. తరువాతి స్తానం రూపకానిది. శ్రీమహా విష్ణువు ఆజ్ఞ మేరకు బ్రహ్మదేవుడు తన శరీరాన్ని వదలిపెట్టగానే, ఆ శరీరం నుండి సంధ్యా సుందరి ఉదయించింది.

‘నవ్య కాంచనరణ స్నృణి నూపురారావ
విలసిత పాదారవింద యుగళ

...

లలిత చంపక కుసుమ విలాస నాస
హోస లీలావలోకన యబ్బపాణి’

(3-726)

మణిమయ బంగారు కాలిఅందెలు మ్రోగే పాదపద్మాలతో, పట్టుచీర పై మెరుస్తున్న మెలనూలుతో, ఇసుకతినైలవంటి కటిప్రదేశంతో, ఒకదానినొకటి ఒరుసుకుంటున్న భారమైన వక్కోజాలవల్ల నకనకలాడే నడుముతోనూ, అందమైన కనులతో, కృష్ణపక్కం అష్టమినాటి చంద్రునివంటి ఘాలభాగంతో, ఒత్తెన శిరోజాలతో, సాగ్నిన ముక్కుతో, చిరుసవ్యల చూపులతో మిక్కిలి సాందర్భంతో విరాజిలే ఆ సంధ్యాసుందరిని రాక్షసులు చూశారట. ఇది రూపవిశేషాల వర్ణన కాబట్టి గుణ స్వభావోక్తి.

క్రియా స్వభావోక్తికి ఉదాహరణ గజేంద్రమోక్షంలో కనిపిస్తుంది. హండావిడిగా బయలుదేనిన విష్ణువును అనుసరించింది లక్ష్మీదేవి. ఎలాగంటే--

‘తాటంకాచలనంబుతో, భుజనటద్ధమ్మిల్ల బంధంబుతో
శాటీముక్త కుచంబుతో, నదృధ చంచత్తాంచితో, శీర్ష లా
లాటాలేపముతో, మసోహరకరాలగ్నేత్తరీయంబుతో
గోటీందుప్రభతో, నురోజబుర సంకోచద్విలగ్నంబుతోన్’ (8-102)

ఆమె పరుగిదుతున్నపుడు చెవిపోగులు కదలాడాయి. కొప్పముడి నాట్యం చేసింది. స్తునాలను కప్పి ఉంచిన పైట తోలగింది. ఒడ్డాణం వదులైంది. నుదుట్టిపై పూత కరిగిపోయింది. వక్కోజభారంతో నడుము నకనకలాడింది. ఈ వర్ణన క్రియా స్వభావోక్తి. దీనివల్ల ఆమె అందం ద్వీగుణికృతమైంది.

దక్క యజ్ఞాన్ని చూడడానికి వెళ్తున్న దేవతా స్త్రీల వర్ణన ఇదే విధంగా ఉన్నది.

మామూలు స్త్రీలనే కాదు. నిండు చూలాల్సి కూడా నిండుగా వర్ణించగలదు పోతన. వామసుని గర్భంలో దాచుకొన్న అదితిని వర్ణిస్తూ, చూలాలి లక్ష్మణాలను గుణస్వభావోక్తిలో వర్ణించాడు.

‘నిలిపెన్ జెప్పుల బృందిమున్ మహా మహిమ మేనన్ గర్భదుర్వారమై’ (8-498)

అదితి నిండు చూలాలైంది. ఆమె కనురెప్పులు అందాన్ని సంతరించుకున్నాయి. సేత్రాలు నిర్మలమయ్యాయి. చనుమెనలు నల్లబడ్డాయి. ఒడ్డాణం బిగిసింది. ముఖం తెల్లబడి, స్తునాలు పెద్దవైసాయి. పిరుదులు బరువెక్కి, నడుము విస్తరించింది. ఆమె మనసు తేలికపడింది. ఈ వర్ణన పూర్వగర్భాణి సహజ లక్ష్మణాలను, శరీరంలో వచ్చే మార్పులను సంపూర్ణంగా తేలియజేసేది.

సాందర్భంతో మెరినే స్త్రీలనే కాక, భర్తు వియోగంతో విలపించే స్త్రీలను కూడా క్రియా స్వభావేత్కిలో వర్ణించాడు పోతన. రావణుని మరణవార్తను విన్న అతని అంతఃపురకాంతలు మిక్కిలి విషాదంతో రణభూమికి వచ్చారు.

‘కొప్పులు బిగి వీడి కుసుమమాలికలతో నంసభాగంబుల నావరింప

...

నెత్తిమోఁదికొనుచు నెజీఁ బయ్యెదలు బాఱ,
నట్టు నిట్టు తప్పుటడుగు లిడుచు
నసుర సతులు వచ్చిరట భూత వేతాళ
సదనమునకు ఘోరకదనమునకు ’

(9-306)

కొప్పులు సదలిపోయి, పాపట బోట్టుల ముత్తాలు చెదరిపోగా, చెవికమ్ములు ఊండిపోగా, కంఠపోరాలు చిక్కువడగా, పెదవులు ఎండిపోగా, కన్నిళ్ళతో శరీరాలు తడిసిపోగా ఆ రాక్షసస్త్రీలు యుద్ధభూమికి వచ్చారు. ఇది సహజసిద్ధమైన వర్ణన. కాబట్టి స్వభావేత్కి. అందులో కొన్ని చిప్పులు వైధవ్యం పొందిన స్త్రీలకు సంబంధించినవిగా ఉండటం విశేషం.

యశోదాదేవి వెన్న చిలికే సందర్భాన్ని క్రియా స్వభావేత్కిలో అద్భుతంగా దృశ్యమయం చేశాడు పోతన.

‘కర కమలారుణకాంతిఁ గవ్వపుఁద్రాడు
పవడంపు నునుఁడీవ పగిది మెఱయ
గ్రమములో రజ్జు నాకర్లింపఁ బాలింట్లు
వీడ్యుది యొండొంటి వీఁక నోత్తఁ
గువకుంభములమీఁది కొంగు జాఱఁగఁ జిక్కు
వడుచు పోరావళు ల్యాలయుపడఁగఁ
బోడమిన చెమటతోఁ బోల్యారు నెమ్మాము
మంచుపై పదిన పద్యంబుఁ దెగడఁ

గఁను నులియంగఁ గంగణక్యణన మెసఁగ
దుఱుము బిగివీడఁ గర్జికా ద్వ్యాతులు మెఱయ ... ’

(10 పూ.355)

యశోదాదేవి కవ్యంలో చిలుకుతూ ఉంటే ఆమె చేతి కాంతులు ప్రసరించి కవ్యపుత్రాదు పగడపుత్తిగెలా మెరుస్తున్నది. త్రాదు చివరలు లాగుతూ ఉంటే ఆమె వక్షోజాలు ఒకదానిసోకటి ఒరుసుకుంటున్నాయి. ఆమె పైటకొంగు జారిపోయి హరాలు చిక్కుపడ్డాయి. ముఖం చెమటబిందువులతో మరింత అందాన్ని సంతరించుకున్నది. సన్నని నడుము జవజవలాడుతుండగా చేతుల కంకణాలు సవ్యదిచేస్తున్నాయి. కొప్పముడి బిగి సదలిపోగా చెవికమ్మల కాంతులు తళుకులీనుతున్నాయి. ఈ వర్ణన మొదట్లో ఒక చిన్న ఉపమను జోడించి మిగిలిన భాగమంతా స్వభావోక్తినే చెప్పాడు పోతన. పనిలోఉన్న యశోదాదేవిని సహజంగా వర్ణించడంచేత ఇది క్రియా స్వభావోక్తి.

ధర్మరాజురాజసూయానికి కృష్ణుడు విచ్ఛినప్పుడు అతనిని చూడడానికి మేడలపై గుమిమూడిన పురోక్తిలను కూడా,

‘కొఱనెలపై ८ దోచు నిరులునా ८ జెలుహోంది
సొసలిపై ८ గురులు తుంపెనలు గునియ
హోటక మణిమయ తాటంకరోచులు ...’

(10 ఉ.688)

అంటూ పై విధంగానే వర్ణన కొనసాగించాడు.

ధర్మరాజు యాగానంతరం అవభృథస్తునానికి బయలుదేరినపుడు అతనివెంట వచ్చే వేశ్యాంగనల వర్ణన (10 ఉ 803) లో కూడా ఈ క్రియాస్వభావోక్తిని ప్రయోగించాడు పోతన.

గోపస్త్రీయలు కృష్ణునిగూర్చి ఒకరితో ఒకరు సంభూషించే సందర్భంలో దశమస్తుంధం ఉత్తరభాగంలో వరుస పద్మాలలో (786 - 793) స్వభావోక్తి ద్వీతకమవుతుంది.

నరకునిపై విల్లువక్కుపెట్టిన సత్యభామాదేవినికూడా ‘అలిసీలాలక చూడ సోపైసుంగె ప్రత్యాలీధ పాదంబుతో ...’ (10 ఉ 179) అంటూ క్రియా స్వభావోక్తిలోనే వర్ణించాడు పోతన. ఆమె శత్రువుపై చేస్తున్న యుద్ధం యథాతథంగా వర్ణించబడింది.

ఇవేకాకుండా పృథుచక్రవర్తిని వర్ణించేటపుడు (4-566), ధన్వంతరిని వర్ణించేటపుడు (8-293) అత్యంత సహజంగా వర్ణించాడు పోతన.

ఇవి మచ్చనకు మాత్రమే. పోతన భాగవతంలో స్వభావోక్తులు కొన్ని నేరుగానూ, కొన్ని సంస్కృతాలలోనూ దర్శనమిస్తాయి. పోతన స్వభావోక్తులలో క్రియాస్వభావోక్తులు ఇతరాలకంటే మిక్కిలి అందంగా భాసించాయి. పోతన వర్ణనలో అందేవేసిన చేయి అని చెప్పడానికి అతని స్వభావోక్తులే నిదర్శనాలు. వీటిలో పోతన రచనాశైలిమాత్రమే కాక, పోతన పరిశీలనా శక్తి, సృజనా పాటవం వ్యక్తమౌతాయి.

5. అతిశ యోక్తి :

ఒక వస్తువు ధర్మం ఉన్నదానికంటే గొప్పగా, అధికంగా ఉన్నట్లు వర్ణిస్తే అది అతిశ యోక్తి అలంకారం. ఇది వాచ్య భేదాలచే ఎనిమిది విధాలుగా కువలయానందసారంలో చెప్పబడింది.

‘అగు రూపకము సాధ్యవసాయమైన న
పశ్చాతి యున్న సాపహ్నవ యగు

...

‘హాతు కార్యక్రమంబుల రీతి మార్చు
నతిశ యోక్తి యత్యంతమై యమరుచుండు’¹⁷ అంటూ ఎనిమిది భేదాలను చెప్పారు.

అయితే కావ్యాలంకార సంగ్రహంలో ‘ఉపవేయము నథఃకరించి యనఁగా విషయనిగరణమునేసి యపమానమును మాత్రమే చెప్పుట నతిశ యోక్తి. అది అవి ప్రాణోక్తి ప్రధానము (మహా నిపుణోక్తి మూలము) అది పంచవిధము’¹⁸ అని పేర్కొన్నారు.

‘ఉపవేయమింత తడవక
యపమానమై నుడువ నతిశ యోక్తి కవి మహా
నిపుణోక్తి మూలమై తగు
నపరిమిత ప్రాణి నదియు నైదు విధములై’¹⁹

అతిశ యోక్త్యలంకారానికి అడిదం సూరకవి నిర్వచనం, భేద విభజన కువలయానందసారం లో ఇచ్చినట్లుగానే ఉంది.

‘రూపకాతిశ యోక్తి పేర్చు నుపమాన
మాత్రము వచించి వర్ణయించు మాటిరేని
నల్ల దొవకవఁ గ్రోవ్యాది నారసాములు
వెలువడె ననంగ లక్ష్మయో నలిక నేత్ర’²⁰

17. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రఘుణయ్య పు. 21.

18. కావ్యాలంకార సంగ్రహం - రామరాజుభూషణుడు - పంచమాశ్యాశము - పు. 621.

19. అదే, ప. 96.

20. ఆంధ్ర చంద్రాలోకము - అడిదం సూరకవి - ప.39

పోలికను కూర్చుటప్పుడు ఉపమానోపమేయాలను చెప్పవలసియుండగా, ఒక్క ఉపమానాన్నే చెప్పి, ఉపమానోపమేయాలకు అభేదం కల్పిస్తే అది రూపకాతిశయోక్తి. ఈ రూపకాతిశయోక్తిలో అపణ్ణవం కూడా ఉంటే అది సాపణ్ణవాతిశయోక్తి అవుతుంది. ఒక వస్తువు తక్కినవాటిలా ఉన్నా, వానికంబి భిన్నంగా ఉన్నట్లు వర్ణిస్తే అది భేదకాతిశయోక్తి. సంబంధం లేనివాటికి సంబంధం ఉన్నట్లు వర్ణిస్తే అది సంబంధాతిశయోక్తి. సంబంధం ఏదైనా ఉన్నప్పుడు సంబంధం లేనట్లు వర్ణిస్తే అది అసంబంధాతిశయోక్తి. కారణం ముందు చెప్పి, ఆ తరువాత కార్యం జరిగినట్లు చెప్పుకుండా, కార్యకారణాలు ఒకేసారి నిరూపిస్తే అది అక్రమాతిశయోక్తి. కారణం ప్రసక్తి వచ్చినంత మాత్రాన కార్యం కలిగినట్లు వర్ణిస్తే అది చపలాతిశయోక్తి. కార్యోత్పత్తి ముందుగా జరిగినట్లు చెప్పి, ఆ వెనుక కారణాన్ని చెప్పినట్లయితే అది అత్యంతాతిశయోక్తి.

పోతన భాగవతం సప్తమ స్క్యంధంలోగల నరసింహావతార ఘుట్టంలో ఉగ్ర నారసింహని రూపాన్ని వర్ణించేటపుడు అక్రమాతిశయోక్తి కనిపిస్తుంది.

‘పంచానానోధ్వాత పావక జ్యాలలు
 భూ నభో20తరమెల్లఁ బూరితముగ
 దంష్ట్యాకురాభీల ధగధగాయిత దీప్తి
 నసురేంద్రు సేత్రము లంధములుగఁ
 గంటక సన్నిఖోత్సట కేసరావాతి
 నైభ్ర సంఘము భిన్నమై చలింపఁ
 బ్రథయాభ్ర చంచలా ప్రతిమభాస్వరములై
 కరనభరోచులు గ్రమ్ముదేర ...’

(7-291)

ఉగ్రనారసింహని ఉచ్ఛవస నిశ్యాసాలలో అగ్ని జ్యాలలు వెలువడి భూమ్యకాశాలు నిండిపోయాయి. ఆయన కోరల ధగధగలు మిరుమిట్లు గొలిపి రాక్షసుని అంధుజ్ఞి చేశాయి. కంటక సన్నిభాలైన ఆయన కేసరాల విదలింపునకు ఆకాశంలోని మేఘపంక్తులు చెల్లాచెదరయ్యాయి. నారసింహని నభకాంతులు ప్రథయకాల మేఘాల మెరుపులవలె మెరుస్తున్నాయి. ఇక్కడ కార్యకారణాలు ముందువెనుకలుగా కాకుండా ఒకేసారి జరిగినట్లు అభివర్ణించడం చేత ఇది అక్రమాతిశయోక్తి అని చెప్పవచ్చు.

గజేంద్రమోక్ష ఘుట్టంలో సరస్వతిలో ఏనుగుల కోలాపూలాన్ని వర్ణిస్తున్నపుడు
 సంబంధాతిశయోక్తి కనిపిస్తుంది.

(8-36)

‘తొండంబుల మదజలవృత్త
గండంబులఁ గుంభములను ఘుట్టన సేయం
గొండలు దలక్రిందై పడు
బండుపడున్ దిశలు చూచి బెగడున్ జగమల్’

ఆ మదగజాలు తమ తొండాలతో మదజలం నిండిన చెక్కిళ్ళతో కుంభస్థలాలతో థీకొట్టగా కొండలు తలక్రిందులయ్యేవట. దిక్కులు బ్రద్దలయ్యేవట. మదగజాల పరాక్రమాన్ని వర్రించడానికి అసంభవాలైన పర్వతాలు తలక్రిందులవడం, దిక్కులు బ్రద్దలవడం ఆనే అంశాలను తీసుకురావడం, వాటికి కారణం మదగజాల పరాక్రమమని చెప్పడం ఇందులో కనిపిస్తుంది. ఇది అక్రమాతిశ యోక్కి. కార్య కారణాలు ముందు వెనుకలుగా చెప్పినా, ఒకేసారి సంభవించినట్లు చెప్పినా అది అక్రమాతిశ యోక్కి అవుతుంది.

సరిగ్గా ఇటువంటిదే గజేంద్రుడు మకరంతో పోరాడే వర్షనలో కూడా కనిపిస్తుంది. అయితే ఇది సంబంధాతిశ యోక్కి. సంబంధం లేనిటోట సంబంధం ఉన్నట్లు అతిశయించాడు కవి.

(8-56)

‘జవమును జలమును బలమును
వివిధములుగఁ బోరు కరటివీరతకు భువిన్
దివి మకర మీన కర్కుట
నివహము లోక్కుటన మిత్ర నిలయ్యఁ బోందెన్’

అనేక విధాలుగా మకరంతో యుద్ధం చేస్తున్న గజేంద్రుని పరాక్రమాన్ని చూసి ఆకాశంలోని మకరం, మీనం, కర్కుటకం అనే రాసుల ఒక్కసారిగా సూర్యమండలంలో దూరాయి. సరస్వతి మకరంతో పోరాడే సమయంలో గజేంద్రునికి భయపడి, మకర మీన కర్కుటక రాశులు సూర్యమండలంలో దాక్కున్నాయని చెప్పడంతో సంబంధం లేనివాటికి సంబంధాన్ని కల్పించడం చేత ఇది సంబంధాతిశ యోక్కి అవుతుంది. దాదాపు ఇదే వర్షను మకరం తలను సుదర్శనచక్రం ఖండించే వర్షనలో పునరావృతం చేశాడు పోతన.

(8-114)

మకరమొకటి రవిఁ జొచ్చెను
మకరము మరి యొకటి ధనదు మాటున డాఁగెన్
మకరాలయమునఁ దిరిగెడు
మకరంబులు కూర్కురాజు మఱువున కరిగెన్

ఇక్కడ ఒక చమత్కారం ఉంది. మకరాన్ని సంహరించడంచేత, మకరమనే పేర్లుగలవాటిన్నటినీ సుదర్శనం ఖండిస్తుందనే భయంచేత మకర రాశి సూర్యుని వెనకాల, రత్నాలలో మకరం కుబేరుని వెనకాల, ఇతర మకరాలు కూర్చుం వెనకాలా దాగుకొన్నాయని అతిశయించాడు పోతన.

వామనుడు త్రివిక్రముడైన సందర్భంలో సాపణ్ణవాతిశయోక్తి కనిపిస్తుంది. త్రివిక్రముని కాలినఫూల కాంతిని అతిశయింపజేయడానికి సత్యలోకంలోగల బ్రహ్మ తేజస్సును అపణ్ణవం చేశాడు కవి.

‘జగములెల్ల దాటి చనిన త్రివిక్రము
చరణ సభర చంద్ర చంద్రికలను
బోసుఁగు పడియె సత్యమున బ్రహ్మ తేజంబు
దివసకరుని రుచుల దివియ వోలె’

(8-628)

వామనుడు త్రివిక్రముడైనపుడు ఆయన కాలిగోళ్ళ కాంతికి సత్యలోకంలోని బ్రహ్మ తేజస్సు వెలపెలబోయింది. ఇందులో పై మూడు పాదాలూ అతిశయోక్తిని సూచిస్తే, చివరి పాదం ఉపమను సూచిస్తుంది.

శ్రీకృష్ణుడు నాగ్నజితిని వివాహమాడే సందర్భంలో ఏడు వృషభాలను భాషాబలంతో ఎదురోగ్నిపుండు ఉపమతోకూడిన మరొక అతిశయోక్తి కనిపిస్తుంది.

‘చేలము చక్కుఁగట్టుకొని చిత్రగతిన్ వది నేడు మూర్తులై
బాలుడు దారురూపముల బట్టెడు కైవడిఁ బట్టె వీర శా
ర్ధాలుడు గ్రుధ్ం నేలఁ బడఁ ట్రోచి...’

(10 ఉ.140)

శ్రీకృష్ణుడు పై చేలాన్ని నడుముకు కట్టి, ఏడుమూర్తులు థరించి బాలుడు కొయ్యబోమ్మలను పట్టుకొన్నట్లుగా పర్వతాలవంటి ఏడు వృషభాలను కుమ్మి నేలపై కూలదోశాడు. అయితే ఈ పద్మంలో ఉపమదే ప్రథమ స్థానం. వృషభాలను కొయ్యబోమ్మలతో పోల్చుడం వెనుక శ్రీకృష్ణుని పరాక్రమం వ్యక్తమయింది.

బాణసురుని ప్రార్థన మేరకు పరమ శివునికి, కృష్ణునికి జరిగిన యుద్ధ సందర్భంలో పరమ శివుని రాకును అతిశ యోక్తుతో వర్ణించాడు పోతన.

‘ఖరపుటాహతి రేఁగు ధరణిపరాగంబు -- పంకేరహప్పు బింబంబుఁ బొదువ
విపుల వాలాటోప విక్షేప జాత వా -- తాహతి వారివా హాములు విరయఁ
గఱుచ తిన్నుని వాఁడి కొమ్ములఁ జిమ్మున -- బ్రహ్మండ భాండ కర్పరము వగుల
నలవోక ఖణి ఖణిల్లని ఆంకె వైచిన -- రోదసీ కుహారంబు భేదిలంగ

గళ చలద్వర్మ గంటికా ఘుణఘుణ ప్ర
ఘోషమున దిక్తటంబు లాకులత సొండ
లీల నడతెంచు కలథాత సైలమనగ
నుక్క మిగిలిన వృషభేంద్రు నెక్కి వెడలై’

(10 ఉ. 403)

తన వాహనమైన సందీశ్వరునిపై ఎక్కి శంకరుడు విలాసంగా కదలివచ్చే కైలాస పర్వతంలాగా యుద్ధరంగానికి వచ్చాడు. సందీశ్వరుని కాలిగిట్లల తాకిడికి పైకిలేచిన దుమ్ము సూర్యబింబాన్ని కప్పివేసింది. సందీశ్వరుని తోక కదలికకు పుట్టిన గాలికి మేఘాలు చెల్లా చెదురైపోయాయి. వాడి కొమ్ముల ధాటికి బ్రహ్మండం బ్రద్దలయింది. ఖణీలుమంటూ విలాసంగా వేసిన రంకెకు రోదసీ కుహారం దద్దరిల్లింది. మెడలోని గంటల గణగణలకు దిక్కులు పెటుపెటులాడాయి. ఇక్కడ హేతువుకు, కార్యానికి సమకాలీనత చెప్పడం చేత ఇది అక్రమాతిశ యోక్తి అని చెప్పవచ్చు. ‘లీల నడతెంచు కలథాత సైలమనగ’ అని చివరిలో శంకరుణ్ణి వర్ణించడంలో రూపకాతిశ యోక్తి వ్యక్తమయింది. ఒకే పద్యంలో దెండు అలంకార భేదాలను చోప్పించడం పోతన అలంకార ప్రయోగ విలక్షణతకు నిదర్శనం.

పోతన, తన కృతిలో అతితక్కువ సంఖ్యగల అతిశ యోక్తులు ప్రయోగించాడు. (చూ. అనుబంధం - 4) దీనికి కారణం, పోతన ప్రకృతి ప్రేమికుడు. పరమ భక్తాగ్రగణ్యుడు. కాబట్టి అతని వర్ణనలలో స్వభావోక్తులు, ఉపమలు, రూపకాల కే అధిక ప్రాధాన్యం ఇచ్చాడు. కావ్యంలో అతిశ యోక్తి అలంకారం కొంతవరకూ ఉంటేనే పూర్వంగా ఉంటుంది. మితిమీరితే మొత్తం గ్రంథ ప్రాభవానికీ, ప్రామాణికతకూ భంగం వాటిల్లే ప్రమాదం ఉంది. సంఖ్య తక్కువ ఉన్నపుటీకీ పోతన అతిశ యోక్తులు మిగతావాటికి ఏమాత్రం తీసిపోకుండా అందంగా అతిశయల్లడడం గమనార్థం.

6. శ్లేష :

‘కేవల ప్రకృతములకుఁ గాని, కేవలాప్రకృతములకుఁ గాని, తదుభ్యములకుఁ గాని శబ్దమాత్ర సామ్యమున్నచో శ్లేషయగును’²¹ అని ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణ కర్త వివరణము.

‘శబ్దమునకు నానార్థ సంశ్రయతయున్న
శ్లేషయనెడి యలంకృతి చెలఁగుచుండు
నదియు వర్ణాయిశ్రయం బవర్ణాయిశ్రయ ముఖ
యూశయంబని భేద త్రయంబు నొందు’²² అని కువలయానందసారంలో శ్లేషకు నిర్వచనం.

‘అర్థములు రెండు ప్రకృతంబులయ్యేనేనిఁ
దనరు నది ప్రకృత శ్లేషమునఁగఁ గృతులఁ
బ్రుకృతమున సప్రకృతము చూపట్టే నేని
నదియు యప్రకృత శ్లేష మగు మహేశ’²³

అని ఆంధ్ర చంద్రాలోక కర్త అడిదం సూరకవి నిర్వచనం.

పోతన భాగవతంలో శ్లేష అయ్యుతమైన రీతులలో కానవస్తుంది. ముఖ్యంగా సంస్కృత కాదంబరీ గద్య రీతిలో ఆయన రచించిన గద్యలలో ఈ శ్లేషాలంకార చమత్కుతి గోచరిస్తుంది. భాగవత ప్రారంభంలోనే కనిపించే నైమిశారణ్యవర్షన పోతర శైలికి, పాండిత్యనికి నిదర్శనం. అది సంపూర్ణ శ్లేషాలంకార సంయుతం. పోతన భాగవతంలో శ్లేషాలంకారయుక్తమైన పద్మాలు అక్కడక్కడా మెరుస్తా కనిపిస్తాయి.

పున్నాగి! కానవే పున్నగ వందితుఁ దిలకంబ! కానవే తిలకనిటలు
ఘునసార! కానవే ఘునసార శోభితు, బంధూక! కానవే బంధు మిత్రు
మన్మథ! కానవే మన్మథాకారుని, వంశంబ! కానవే వంశధరునిఁ
జందన! కానవే చందన శీతలుఁ గుందబ! కానవే గుందరదను,

21. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశో భూషణం - అర్థాలంకార ప్రకరణం - పుట 522

22. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య - పుట 40

23. ఆంధ్ర చంద్రాలోకం - అడిదం సూరకవి ప. 67

నిద్రభూజమ! కానవే ఇంద్ర విభవం
గువల వృక్షమ! కానవే కువలయేశు
బ్రియక పాదప! కానవే ప్రియ విహోరు,
ననుచుం గృష్ణుని వెదకి రయ్యబ్బముఖులు

(10 పూ 1009)

అంటూ గోపకాంతలు వనంలో శ్రీకృష్ణుని వెదకుతూ అడిగారట! పున్నాగ శబ్దానికి పున్నాగ వృక్షమనీ, పురుష పుంగవుడనీ వేర్యేరు అర్థాలు. అలాగే తిలకం, ఘనసార, బంధూక, మన్మథ, వంశ, చందన, కుందమ, ఇంద్ర, కువల, ప్రియక అనే పదాలు ఆయా వృక్షాలకు గల పేర్లు. వరుసగా, ఫాలతిలకం, పరాక్రమం, సద్యంధుడు, మన్మథాకారత్వం, వేంవు, గంధం, మొగ్గలవంటి దంతసాందర్భం, ఇంద్ర పైభవం, ధరాధినాధత్వం, ప్రియవిహోరం అనే విశేషణాలు వాటికి రెండో అర్థాలు. ఈ శ్లేషచేత శ్రీకృష్ణుని రూప గుణ లావణ్య విశేషాలను వర్ణిస్తూ ఆయా వృక్షాలను కృష్ణునికోసం ఆరా తీశారు గోపకాంతలు. ఇది వృక్షాలతో వారికి గల సాహచర్యం, శ్రీకృష్ణునిపై వారికి గల ప్రేమను వ్యక్తం చేస్తుంది. ఇక్కడ అందమైన శ్లేష, పోతన రచనా చమత్కుతి కానవస్తుయి.

‘శ్రీ పరమేశ్వర జటానిర్ణత గంగా ప్రవాహ మహిమాభి వర్ణనం’ అనే దీర్ఘ ముక్తపద్మగుస్తాలంకారయుత వర్ణనలో శ్లేష అంతర్లీనంగా దొర్రింది.

‘... ముక్తి కన్యా వశికరంబులైన శికరంబులునుం గలిగి మధ్యమ లోక శ్రీకరంబై, శ్రీకరంబు తెఱంగున విష్ణు పదంబు ముట్టి, విష్ణుపదంబు భాతి నుల్లసిత హంసరుచిరంబై, రుచిర పక్షంబు రీతి నతిశోభిత కువలయంబై, కువలయంబు చెన్నున బహజీవనంబై, జీవనంబులాగున....’ (9-230)

ఇందులో ‘కువలయం’ అనే పదానికి భూమి, కలువ అనీ, ‘హంస’ అనే పదానికి సూర్యదు, హంస అనీ, ‘జీవనం’ అనే పదానికి జీవనం, నీరు అనీ అర్థాలుండటం వల్ల ప్రకృతాప్రకృత శ్లేష సాధించబడింది.

గజేంద్రుడు మకరంతో పోరాదుతున్నాడు. ఆ సరస్వతిను వర్ణించటంలో తన నైపుణ్యాన్ని వచనంలో చూపించాడు పోతన.

‘... శింశుమార చక్రంబునుం బోలె గురుమకరకుళీర మీన మిథునంబై, కిన్నరేంద్రుని భూండాగారంబునుంబోలె స్వచ్ఛ వర కచ్చపంబై, భాగ్యవంతుని భాగదేయంబునుంబోలె సరాగ జీవనంబై, సంసార చక్రంబునుంబోలె ద్వంద్వ సంకుల పంక సంకీర్ణంబై యొప్పె...’

(8-108)

బలిచక్రవర్తి చూసిన అమరావతీనగరాన్ని వర్ణిస్తున్నాడు పోతన. ఉపమ, శ్లేష, ముక్తపద్గస్తుల కలయికతో సంసృష్టి కనిపించే ‘ప్రతివాక్యంబునుంబోలె నకల్చుష సువర్ణ ప్రభూతంబయి యమరావతీనామ నగరంబు సేరంజని’ (8-447)

అనే వర్ణనలో శ్లేష అత్యద్యుతంగా గోచరిస్తుంది.

రత్నాకరంబునుంబోలె ననిమిష కౌశిక వాహినీ విప్రతంబయి (చేపలతోనూ, నదులతోనూ ఉన్నది / దేవతలతో ఇంద్రునితో ఆకాశగంగలో ఉన్నది)

ప్రతి వాక్యంబునుంబోలె నకల్చుష సువర్ణ ప్రభూతంబయి (పవిత్రమైన అక్షరాలతో ఉన్నది / నిర్మలమైన బంగారంతో ఘేరుస్తున్నది)

భూతపతి కంఠంబునుంబోలె భోగిరాజ కాంతంబయి (సర్వాలతో ప్రకాశిస్తున్నది/ ధనవంతులైన రాజులతో ఒప్పుచున్నది)

కాంతా కుచంబునుంబోలె సువృత్తంబయి (మిక్కిలి గుండనిది / మంచి చరిత్రకలది)

వృత్తజాతంబునుంబోలె సదా గురు లఘు నియమాభిరామంబయి (గురు, లఘువులతోనూ, యతులతోనూ ఒప్పుతున్నది / బృహస్పతి నియమాలతో ఉన్నది)

రామచంద్రుని తేజంబునుంబోలె ఖర దూషణాది దోషాచరానుపలబ్బంబయి
(ఖరదూషణాదులనే రాక్షసులు ప్రవేశించడానికి వీలులేనిది / పరుషమైన దూషణలుచేయవారు పొందలేనిది)

లబ్ధవర్ణ చరిత్రంబునుంబోలె నమలాంతాంగ ద్వీత మాసంబయి (స్వచ్ఛమైన పృథివీలకు తెలిసేది / నిర్మల మనస్సులైన పుణ్యాత్మకులతో కూడినది)

మానథనుని నదవదియునుం బోలె సన్మార్గాభూతి సుందరంబయి (మంచిమార్గంలో చక్కగా ప్రకాశించనది / ఆకాశమార్గంలో చుక్కలతో ఘేరిసేది)

సుందరోద్యానంబునుంబోలె రంభాంచితాశోక పున్మాగంబయి (ఆరటి, ఆశోక, పున్మాగ వృక్షాలు కలది / రంభతో కూడిన పురుషోస్ములు కలది)

పున్నాగంబునుంబోలే సురభి సుమనో విశేషంబయి (సుగంధభరితమైన పుష్టిలతో కూడినది / కామధీనువుతోనూ, దేవతలతోనూ నిండినది)

శేషపొ మస్తంబును బోలే సున్నత క్షమా విశారదంబయి (మహోన్నతమైన భూమండలం కలది / విశేషమైన క్షమాగుణంతో ఉన్నది)

శారద సముదయంబునుంబోలే ధృవజ జీమూత ప్రకాశితంబయి (తెల్లని మేఘాలతో ప్రకాశించేది / తెల్లని కొండలతో ఉన్నది)

సితేతరాజిన దాసంబును బోలే సరస తిలోత్తమంబై (మంచి సుఖ్యలనే ధాన్యాలతో ఒప్పేది / సరసురాలు తిలోత్తమతో కూడినది)

యుత్తమ పురుష వచనంబునుం బోలే ననేక సుధారస ప్రవర్ధంబై (మంచి తియ్యనైనది / అమృతమయమైనది)

వర్ణాదియునుంబోలే నుల్లసదింప్ర గోపంబయి (ఆరుద్రపురుగులచేత ప్రకాశించేది / ఇంద్రునిచేత ప్రకాశించేది)

గోపతి మూచ్చురంబునుం బోలే విచక్షురార్యాలంకృతంబయి (శివపార్వతులతో అలంకరింపబడినది / వేలుపైద్దలతో విరాజిల్లేది)

పదపోరు విశేషాంశాల వర్ణనతో కూడిన మహాద్యుతమైన ఈ శ్లేష అమరావతీ నగరశోభను ద్విగుణీకృతంచేసే విధంగా శోభించటమే కాక, పోతన మహాకవిలో గల పాండితీ విభవాన్ని ప్రదర్శిస్తుంది.

పోతన శ్లేషాలంకార ప్రయోగ సామర్థ్యం మొదటి స్కంధంలో మహాభాగవతాన్ని ప్రశంసించడంలోనే కనిపిస్తుంది. ఆదికవి నన్నయ్యగారు మహాభారత సంపాదా నిర్మాణ ప్రశంస చేస్తూ, మహాభారతాన్ని పారిజాత వృక్షంలో పోల్చారు.

‘అమితాభ్యానక శాఖలం బొలిచి
... ... మహోభారత పారిజాతమమరున్ ధాత్రీ సురప్రార్థ్యమై’²⁴

అంటూ ఆరు రూపకాలంకార విశేషణాలతో వర్ణించారు. పోతన్నగారు మహో భాగవతాన్ని కల్పవృక్షంతో పోలాచారు.

‘లలిత స్వంధము, కృష్ణమూలము, శుకాలాపాభిరామమ్ము, మంజులతా శోభితమున్, సువర్ణ సుమనస్సుజ్ఞేయమున్, సుందరోజ్యుల వృత్తంబు, మహో ఘలంబు, విమల వ్యాసాలవాలంబు నైవెలయున్ భాగవతాఖ్య కల్పతరు వుర్మిన్ సద్గ్వజ్ఞేయమై’²⁵

స్వర్గంలో పారిజాతం సురప్రార్థ్యం. మహోభారతం ధాత్రీసురప్రార్థ్యం. సర్వ పురుషార్థ విజ్ఞాన ఘల ప్రదాయి అయిన మహోభారతం ఇలలో వెలసిన పారిజాతమని నన్నయ ఆరు ముఖ్యమైన విశేషణాలతో వర్ణించారు. మహోభారతం సద్గ్వజ ప్రార్థ్యమైతే, మహో భాగవతం సద్గ్వజ శ్రేయం. ఇక్కడకూడా పోతన నన్నయ కంటే కూడా ఒక అడుగు ముందుకువేసి తన విశ్వశ్రేయః కాంక్షను వెలిబుచ్చారు.

ఆదికవిని అంజలించి, ఆయన ఆశీస్సులతో పోతన్న భాగవతాన్ని కల్పవృక్షంతో సరిపోలాచారు. కల్పవృక్షం కావలసినదాన్నిస్తుంది. ఎవరి కేది కావలిస్తే అది! కైవల్యాన్ని కాంక్షించిన పోతన్నగారు పది విశేషణాలతో భాగవతాన్ని వర్ణించారు. శ్లేషాలంకార సమాశ్లేషంతో, రూపకాలంకార విభవంతో సంస్కృప్తిని ప్రయోగించారు.

పోతన ప్రయోగించిన పది విశేషణాలూ ఇవి :

1. లలిత స్వంధం (మృదువైన స్వంధాలు / సుందరమైన బోదె)
2. కృష్ణమూలం (శ్రీకృష్ణ దేసమాలంగా కలది / సల్లని మూలాలు కలది)
3. శుకాలాపాభిరామం (శ్రీశుకులవారిచేత గానంచేయబడినది / చిలుకల రవాలతో విలసిల్లేది)
4. మంజులతా శోభితం (సౌందర్యంతో శోభించేది / అందమైన లతలతో విరాజిల్లేది)

24. శ్రీమదాంధ్ర మహో భారతం - నన్నయ - ఆది 1-64

25. శ్రీమదాంధ్ర మహో భాగవతం - పోతన - 1-22

5. సువర్ణ (సొందర్యంతో శోభించేది / సుందరమైన లతలతో శోభించేది)
 6. సుమనస్సిజ్ఞేయం (సహృదయులకు చక్కగా అవగతమైనది / రంగురంగుల పూలతో కూడినది)
 7. సుందరోజ్యల వృత్తం (అందమైన, ఉజ్యలమైన ఇతివృత్తం కలసి / అందమైన, గొప్పదైన గుండని ఆకారం కలది)
 8. మహో ఫలం (గొప్ప ఫలితాన్నిచేచేది / గొప్ప ఫలాలనిచేచేది)
 9. విమలవ్యాసాలవాలం (పవిత్రమైన వ్యాసులవారే ఆధారంగా కలది / స్వచ్ఛమైన వ్యాసంతో గల పాదు కలది)
 10. సద్వీజ శ్రేయం (ఉత్తమ ద్వీజులకు శ్రేయోదాయకమైనది / శుక పికాది పక్కలకు శ్రేయస్మరమైనది)
- ఈ శ్లేషాలంకార విభవంతో అద్భుతమైన భాగవత ప్రశంస చేశాడు పోతన.

పోతన శ్లేషాలంకార విజ్యంభణం సైమిశారణ్య వర్ణనలో కనిపిస్తుంది. ‘పుణ్యంబై, మనివల్లభ గణ్యంబై, కుసుమ ఫల నికాయాత్మిత సాధుణ్యంబై, సైమిశాఖ్యా రణ్యంబు నుతింపఁ దగు నరణ్యంబులలోన్’²⁶ అని చెప్పి తృప్తిపడలేదు పోతన. కాదంబరీ గద్య శైలి విన్యాసంతో ఉపమ శ్లేషల సయోధ్యతో అత్యద్యుతంగా వర్ణించాడు.

‘... మధు వైరి మందిరంబునుంబోలె మాధవీ మన్మథ హితంబై’ అంటూ ప్రారంభించి ‘జలదకాల సంధ్యా మహార్థంబునుంబోలె బహు వితత జాతి సౌమనస్యంబై’ యొప్పు²⁷ అంటూ మగించిన ఈ వర్ణనలో మొత్తం ముపైమూడు శ్లేషలు ప్రయోగించాడు. ఈ వర్ణనలో పోతన ప్రయోగించిన శ్లేషలలో ‘మాధవీ మన్మథ హితంబై’, ‘శారదాన్వితమై’, ‘ఐరావతమృత రంభా గణికాభిరామంబై’, ‘ద్రోణార్థనకాంచస్యందనకదంబ సమేతంబై’, ‘నటనటీ సుషిరాన్వితంబై’, ‘గాయత్రీ విరాజితంబై’, ‘గజ గవయ శరభ శోభితంబై’, ‘రామ మహిమీ వంచక సమంచితంబై’, ‘నీలకంర కంశిక భరద్వాజ తిత్తిరి భాసురంబై’, వంటి శ్రేష్ఠమైనవే కాక, ‘వహిన్మా వరుణ సమీరణ చంద్ర రుద్ర ప్రైమావతీ కుబేర వృషభ గాలవ శాండిల్య పాశుపత జటి పటల మండితంబై’ వంటి సుదీర్ఘ సమాసభూయిష్టమైన శ్లేషలూ సహృదయానందాన్ని కలుగజేస్తాయి. నభూతో నభవిష్యతి అనే విధంగా సాగిన ఈ రచన పోతన పాండితీ ప్రకర్ణను వెల్లడి చేస్తుందనటం అతిశ యోక్కి కాదు.

26. శ్రీమదాంధ్ర మహో భాగవతం - పోతన - 1-38

27. అదీ, 1-39

7. దృష్టింతం :

రెండు వాక్యాలలో సామాన్య ధర్మం బింబప్రతిబింబ భావాల్లో చెప్పినట్లయితే అది దృష్టింతాలంకారం.

‘కృతి బింబ ప్రతిబింబ
కృతిఁ దగ దృష్టింత మగును...’²⁸ అని దృష్టింతానికి సూరకవి నిర్వచనం.

కువలయానందసారం కూడా ఇలానే నిర్వచించింది.

‘వెలయునేని బింబ ప్రతిబింబ భావ
మమరు నయ్యది దృష్టింతమనగఁ గృతుల’²⁹

ఈదృష్టింతం రెండువిధాలనే విభాగం కావ్యాలంకార సంగ్రహంలో కనిపిస్తుంది.

‘బింబ ప్రతిబింబత్వము
నం బరిగిన వాక్యయుగమునం గల సాధ
ర్మ్యంబు చెలంగిన దృష్టిం
తంబగు నది కృతులయందు...’³⁰ అని దృష్టింతాలంకారానికి కావ్యాలంకారసంగ్రహ
నిర్వచనం.

ఈ దృష్టింతం స్వాధర్మ్య వైధర్మ్య భేదాలచే రెండువిధాలు. వ్యతిరేకధర్మాలు కూడా బింబప్రతిబింబ భావాలను సంధిస్తే అది వైధర్మ్యభేదం.

పోతన భాగవతంలో దృష్టింతాలంకారం చక్కని సందర్భాలలో రూపుదీద్ధకొంది. శాసనకాది మహార్థలు సూతమహర్షిని అభినందిస్తూ నందనందనుని గాథలను వినిపించుమని కోరగా, వారితో సూతుడు ఇలా అన్నాడు.

‘క్రమమున మింటికై యెగయుఁగాక విహంగము మింటిదైన పా
రముఁ గననేర్చునే? హరిపరాక్రమ మోపినయంతఁ గాక స

28. ఆంధ్ర చంద్రాలోకము - అడిదం సూరకవి - ప.55

29. కువలయానంద సారము - బులుసు వేంక్క రమణయ్య - పు.31.

30. కావ్యాలంకార సంగ్రహము - రామరాజుభూషణము - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యనారాయణ శాస్త్రిగా వివరణ పంచమాశ్వాసం - ప.155.

ర్యము వివరింప నెయ్యఁడు ప్రవర్తకుఁడో మునులార్! నాదు చి
త్తమునకు నెంత గానఁబడే దస్క చెప్పెద మీకు నంతయున్ ’

(1-452)

ఈ మాటల్లో సూతమహార్షి వినయ విధేయలతో పాటు శ్రీహరి గాథలు అనంతమైనవనే విషయం వ్యక్తమాతోంది. పక్షి తన శక్తికొద్దీ ఎంత పైకి ఎగిరినా ఆకాశం అంతుకనుకోలేవుకదా! అలాగే శ్రీహరి మహో వైభవాన్ని గూర్చి తనకు ఎంత తెలిసినా దాన్ని సమగ్రంగా వివరించి చెప్పే సమర్థుడెవరున్నారు? ఇక్కడ వాసుదేవుని వైభవాన్ని ఎవరూ సమగ్రంగా వివరించి చెప్పలేరు అనేది ఉపమేయ ధర్మం. పక్షి ఎంత ఎగిరినా ఆకాశపుటంతు కనుకోలేదనేది ఉపమాన ధర్మం. ఈ రెండూ బింబ ప్రతిబింబ భావాలుగా వ్యక్తపరచాడు పోతన.

పోతన రచనా వైదుష్యానికి, అలంకారికతకూ దర్శణం పట్టే పద్యంలో మరో దృష్టింతం గోచరిస్తుంది. విస్మయమైన భావాన్ని సంతరించుకున్న పద్యం ఇది.

‘హరినామాంకిత సత్కార్మాత రస వ్యాలోలు ఉడైనటి స
తుప్పురుష శేష్ముఁ దసత్కార్మా లవణాః పూరంబు ఉదా ఉగ్రోలునే?
వరమందార మరంద పాన కుతుకస్యంత ద్విరేఘంబు స
త్వరమై పోవునె చేయు వేములకుఁ దద్దంధానుమోదాత్మమై’ (3-223)

రూపకాలంకారసంస్యప్యమై ఉన్న ఈ పద్యంలో దృష్టింతం అలరారుతూ ఉంది. హరినామంతో కూడిన సత్కార్మా సుధా రసాన్ని ఆస్వదిస్తూ ఉండే సత్పురుషుడు రసహినమైన అసత్కార్మానే ఉప్సనీటిని త్రాగటానికి పూనుకొంటాడా? మధురమైన మందార మకరందాన్ని త్రాగి మైమరచిపోయే మధుపం చేదును వెదజల్లే వేపచెట్లువైపు వెళ్ళడానికి బయలుదేరుతుందా?

ఇది స్వాధర్మ్య దృష్టింతం. సత్పురుషుడు (ఉపమేయం), తుమ్మెద (ఉపమానం) చేయని పనులు స్వాధర్మ్యలుగా బింబ ప్రతిబింబ భావాలతో ప్రకటించడం ఇందలి విశేషం.

పోతనకు విష్ణుకథాసుధారసపానం, మందార మకరంద మాధుర్యాన్ని గ్రోలడం -- ఈ రెండూ చాలా ఇష్టమైన విషయాలుగా, ఇష్టమైన పదబంధాలుగా కనిపిస్తాయి. యజ్ఞవరాహస్వమిని బెప్పుడులు స్తుతించిన అనంతరం స్వామి అదృశ్యమైన కథను చెప్పగానే మైత్రేయ మహార్షి విదురునికి చెప్పే సంధర్ముంలో సరిగ్గా ఇలాంటి అర్థాన్నే ఇదే అలంకారంతో మళ్ళీ చెప్పాడు పోతన.

‘కాన సరోజలోచను జగత్ స్తవనీయ కథాసుధారసం
బానిన యట్టి జిహ్వ యసదన్య కథా లవణోదకంబులం
బానము నేయఁ జూచెనె, సుపర్వ మహీజ మరందపాన లా
భానుభవంబు నొందు మధువ ప్రభువేగునె వేప చెట్లకున్’ (3-442)

పూర్వపద్యంలో సత్పురుషుడు అనే ఉపమేయ స్థానంలో నాలుక అనే ఉపమేయాన్ని చేరాడు పోతన. భావం, ఉపమానం, అలంకారం అవే.

ప్రచేతనులు శ్రీహరిని దర్శించి స్తుతించే సందర్భంలో ఇలా అంటారు.

‘... యే వరంబని కోరుదు మేము? దవ్వి
గొన్న బాలకుఁ డబ్బి నీళ్ళన్ని గ్రోలు?’ (4-925)

ఇదోక అద్భుత దృష్టింతం. భగవానుడు అనంతుడు. అతడు ప్రత్యక్షమై వరం కోరుకొమ్మంటే, ఏ వరమని కోరుతాం. అనంతమైన సముద్రంలో నీళ్ళన్ని తోడగలం ? అంతే కాదు.

‘... నీ విలోకనముఁ దక్కుఁగ నన్యము c గోర నేర్తుమే?
మానిత పారిజాత కుసుమ స్నాట నవ్య మరంద లుఖ్మిశో
భా నయశాలి రైన మధుపంబు భజించునె యన్యపుష్పముల్?’ 4-927)

భగవంతుని విలోకనం కన్నా అన్యమైన సుఖదాయిని లోకంలో మరేదీ లేదు. పారిజాత పుష్పంలో మకరందం రుచిమరిగిన తుమ్మెద అన్య పుష్పంమై ప్రాలుతుందా?

మనం ఏ పని చేసినా ఆ ఇంద్రియానికే తృప్తి కలుగుతుంది. కానీ శ్రీహరిని పూజిస్తే...

‘కమలాధీశ్వరుఁ బాజ నేయుట సమగ్ర ప్రీతిఁ బ్రాహ్మణోపవ్రో
రము సర్వోందియ తృప్తి హేతువును సప్రక్షాజ మూలాధీషే
కము శాఖాభుజ పుష్పిదంబు నగు... ...’ (4-954)

శ్రీహరిని పూజిస్తే సర్వోందియాలకూ తృప్తి కలుగుతుంది. శ్రీహరిని నేవిస్తే సర్వ భూతాలనూ నేవించినట్టే. చెట్టు మొదట్లో నీరు పోస్తే కొమ్మలకూ, రెమ్మలకూ, ప్రతాలకూ, పుష్టిలకూ పుష్టి కలిగించినట్టే కదా!

నవవిధ భక్తిమార్గాలే కాదు. కోపంతోగానీ, వైరంతోగానీ, మోహంతో గానీ -- ఏ విధంగానైనా శ్రీపరిని దర్శించి మోక్షాన్ని పొందవచ్చు. ఈ విషయాన్ని చెప్పడానికి చక్కని దృష్టాంతాన్ని ఆకరంగా చేసుకున్నాడు పోతన.

‘వైరాను బంధనంబునఁ
జేరిన చందమునవిష్టుఁ జిరతర భక్తిం
జేరఁగరా దని తోఁచును
నారాయణ భక్తియుక్తి నా చిత్తమునన్’

(7-15)

అది ఎలాగంటే...

‘కీటకముఁ దెచ్చి బ్రజమరము
పాటవమున బరిబ్రమింప బ్రాంతంబై త
త్మిటకము భమర రూపముఁ
బాటించి వహించుఁ గాదె భయ యోగమునన్’

(7-16)

తుమ్మెద ఒక పురుగును తెచ్చి దాని చుట్టు రుంకారం చేస్తూ తిరుగుతుంది. ఆ పురుగు చివరకు తుమ్మెదగా మారుతుంది. అలాగే భయం వల్ల, నయం వల్ల, స్వరణం వల్ల, శ్రవణం వల్ల - దేనివల్లనయినా శ్రీపరి సారూప్యం పొందవచ్చు. ఇదొక చక్కని దృష్టాంతం.

సత్యప్రతుడు శ్రీపరిని ప్రస్తుతిస్తూ, పలికిన మాటల్లో ఇలా అంటాడు.

‘చెలివై చుట్టుమవై మనస్సినుతుఁడవై చిన్నార్థివై యాత్మవై
వలనై కోర్కెల పంటవై విభుఁడవై వర్తిల్లు నిస్సిల్ల కే
పలు వెంటంబడి లోక మక్కట! వృథా బద్ధాశమై పోయెడిన్
నిలువన్ నేర్చునె హేమరాశిఁ గనియున్ నిర్మాణ్యఁ దంభశ్శయా!’

(8-728)

మాధవుడు స్నేహితునిగా, బంధువుగా, జ్ఞానస్వరూపినిగా మానవుల మనస్సులలో నేనివసిస్తాడు. వారి కోరికలు పండిస్తాడు. అటువంటి మాధవుని ఆదరించకుండా లోకులు అనేక ఆశలకు లోబడి పరుగులు తీస్తుంది. అదృష్టహీనుడు బంగారురాశి లభించినా దక్కించుకోలేదు కదా! ఇందులో గల దృష్టాంతం స్ఫుర్తమే.

దేవయాని శివణ్ణి చూసిన తత్తురపాటుతో తన చీరను కట్టుకొన్న శర్మిష్టను చూచి ఆమెను దూషించిన సందర్భంలో మరో దృష్టాంతం గోచరిస్తుంది.

(9-518)

‘మహిమవతులైన భూసుర
మహిళల చిత్తంబులు పెఱ మగువల కగునే?
మహిమ బసిండి గొలుసు లిడినన్
విహితములే కుక్కలకు హవిరాఘవంబుల్ ?’

గొప్ప మహిమ కలిగిన బ్రాహ్మణస్త్రీల సూత్రులు ఇతర స్త్రీలకు చెందుతాయా? బంగారు గొలుసులతో అలంకరించినంత మాత్రాన కుక్కలు పవిత్రమైన హవిస్సుకు అర్థమౌతాయా? అని దేవయాని అన్నది. ఇందులో ఇతర స్త్రీలు ఉపమేయాలు. వారు బ్రాహ్మణస్త్రీల వలువలు ధరించినంత మాత్రాన గౌరవం లభించదు అని చెప్పుడం ప్రస్తుతం. దీనిని, బంగారు ఆభరణాలు అలంకరింపజేసినంత మాత్రాన కుక్కలు హవిరాఘవాలకు అర్థంకావని చెప్పుడం ఉపమానం. ఉపమేయోపమానాలను బింబ ప్రతిబింబ భావాలతో వర్ణించడం చేత ఇది దృష్టాంతం.

తనతో పాణిగ్రహణం చేశావు కాబట్టి నీవే నాభర్తవని దేవయాని యయాతితో పలికిన మాటలలో అద్భుతమైన దృష్టాంతం గోచరిస్తుంది.

(9-529)

‘నను బాణిగ్రహణంబు చేసితి గదా నా భర్తవస్త్రీవ దై
వ నియోగంబిది శౌరుషంబునకు నా వాక్యంబు సిద్ధంబు సౌ
ఖ్య నివాసు న్నిను మాని యొందు వరునిం గాంభీర్యం నే నేర్తునే!
వనజంబానెడి తేఱి యన్య కుసుమావాసం బహేమ్మించునే?’

‘నీవు నా చేతిని పట్టుకొన్నావు. నీవే నా భర్తవు. సౌఖ్యానికి నివాసుడమైన నిన్ను కాదని వేరొక వరుణ్ణి నేను కోరగలనా? తామర పూవును మరగిన తుమ్మెద మరోక పూవును కోరుకొంటుందా?’ అని పలుకుతూ తనతో పాణిగ్రహణం చేసిన యయాతిని తాను వదలిపెట్టుననే తన ఆంతర్యాన్ని బయటపెట్టింది దేవయాని. ఈ విషయాన్ని ఖచ్చితంగా చెప్పడానికి ‘తామరపూవును ఇష్టపడిన తుమ్మెద మరోక పూవును కోరద’నే ఉపమానధర్మాన్ని బింబ ప్రతిబింబ భావంతో ప్రయోగించాడు పోతన.

బ్రహ్మదేవుడు శ్రీకృష్ణుని స్తుతించే సందర్భంలో ఇలా అంటాడు :

గ్రేయములు గురియు భక్తిని
జేయక కేవలము బోధసిద్ధికిం దపముం
జేయట విఫలము, పొల్లున
నాయము నేకుఱునె తలఁప నథికం బైనన్

(10 పూ. 551)

భక్తిని వదలిపెట్టి కేవలం జ్ఞానం కోసం తపస్సు చెయ్యడం వ్యర్థం. ఎంత అధికంగా కూడబెట్టినా బియ్యంపైన ఉండే ఊక వల్ల ఏమీ ప్రయోజనం ఉండదు కదా. ఇక్కడ భక్తిని వదలిపెట్టి కేవలం జ్ఞానం కోసం తపస్సు చెయ్యడం ఉపమేయం. ఈ ధర్మాన్ని ‘ఎంత అధికంగా కూడబెట్టినపుటికీ ఊక వల్ల ప్రయోజనం కలుగదు’ అనే ఉపమానానంతో బింబ ప్రతిబింబ భూఖాలను కల్పించి వర్ణించాడు పోతన.

బ్రహ్మదేవుడు గోపాలకులందర్నీ వారివారి గోవులతో సహా మాయంచేసి పొరపాటు చేశాడు. చేసిన పనికి సిగ్గుపడి పశ్చాత్తాపంతో పలికిన మాటల్లో దృష్టాంతం గోచరిస్తుంది.

‘మాయలు గల్లువారను మాయలఁ బెట్టిడి ప్రోద నిన్ను నా
మాయ గలంచి నీ మహిమ మానముఁ జూచెద నంచు నేరమిం
జేయఁగ బూనితిం గరుణ సేయము, కావుము, యోగి రాజ వా
గీయ దవాగ్ని ఁ దడ్జనిత కీలము గెల్చి వెలుంగ సేర్చునే?’

(10 పూ. 556)

భగవంతుని మాయలోనే అందరూ కొట్టుమిట్టాడుతూ ఉంటారు. అలాంటి భగవంతుని మాయను ధిక్కరించి అపచారం చేశాడు బ్రహ్మ. ఈ మాటలు చెప్పుా, ఒక మంచి ప్రతిబింబాన్ని తీసుకువచ్చాడు పోతన. ‘దావాగ్ని నుండి పుట్టిన ఒక అగ్నిజ్యాల ఆ దావాగ్నిని మించి వెలగడం సాధ్యం కాదు కదా!’ ఇక్కడ తన ప్రతిభను శ్రీహరి మందు చూపిద్దామనుకున్న బ్రహ్మ, ఆ శ్రీహరి గర్భం నుండే పుట్టడం గమనార్థం.

పోతన పద్మాలలోనే కాకుండా వచనాల్లో కూడా ఈ దృష్టాంతాన్ని సమర్థవంతంగా ప్రయోగించాడు. నారదుని పూర్వజన్మ వృత్తాంతాన్ని వివరించే మొదటి స్కుంధంలో,

‘... ఈశ్వరునియందు సమర్పితంబయిన కర్మంబు తాపత్రయంబు మానుప నోషధంబగు, నే ద్రవ్యంబువలన నే రోగంబు జనించె నాద్రవ్యంబా రోగంబు మానుపనేరదు, ద్రవ్యంతరంబుల చేత సైన చికిత్స మానుప నోపు, ఇవ్విధంబునఁ గర్మంబులు సంసార హేతుకంబు లయ్య నీశ్వరార్థితంబులై తామ తమ్ముఁ జెఱుపుకొన నోపియందు...’ అంటాడు. (1-110)

ఏ పదార్థం సుండి రోగం జనించిందో, అదే పదార్థం వల్ల రోగ నివృత్తికాదు. అలాగే సంసార తాపత్రయాలను నిర్మాలించాలంటే ఆ తాపత్రయాలు బోషధాలు కావు. ఈశ్వరార్థిత భక్తి ఒక్కటే దానికి మందు. ఈ వచనంలో ఉపమేయ ఉపమానాలు రెండూ బింబ ప్రతిబింబ భూవాలతో చెప్పుడంచేత ఇది దృష్టాంతమైంది.

మరో వేదాంత వచనంలోనూ ఇదే తరఫో దృష్టాంతం కనిపిస్తుంది.

‘... జాగ్రత్త్వప్నుంబులయందీ భేదంబు గనుంగోనుచుందు, నిట్టి యంతఃకరణంబు లేనిది యగు, సుషుప్తి కాలంబునం బురుషుందు జలదర్మణాది నిమిత్తాభావం బగునప్పుడు బింబ ప్రతిబింబ భేదంబు గనుంగోనని చందంబున దృశ్యభేదంబు గనుంగోనకుందు...’ (4-622)

ఆత్మకూ, ఇంద్రియార్థానికి సంబంధ హేతువు అపాంకారం. కాబట్టి ఉపాధితో కూడిన జీవుడు మేలుకొని ఉన్నప్పుడూ, కలగన్నప్పుడూ సుఖాదుఃఖాలను అనుభవిస్తాడు. గాఢనిద్రలో ఉన్న పురుషుడు బింబ ప్రతిబింబ భేదాన్ని చూడలేనట్టే, దృశ్యభేదాలను దర్శింపలేదు. ఇది మంచి దృష్టాంతం.

సాధారణంగా దృష్టాంతంలో ఉపమేయ ఉపమాన ధర్మాలు ఒక్కొక్కటే ఉంటాయి. కానీ ఈ త్రేంది వచనంలో ఒక ఉపమేయ ధర్మానికి రెండు ఉపమాన ధర్మాలు జోడించి ఒక బింబానికి రెండు ప్రతిబింబభూవాలు కల్పించాడు పోతన.

‘...కారుకారున దున్నెడు క్షేత్రంబు లాపు సెడు, సందు ఁ జల్లిన బీజంబులు నిస్తేజంబులై యంది లెస్సుగ నంకరింపవు. నిరంతర ఘృత ధారా వర్షంబున దహనంబునకు దాహకత్వంబు లేక శాంతింజెందు. సందు వేల్చిన హవ్యంబులు ఘలింపవు. తద్విధంబున ననవరత కామానుసంధానంబున గామోన్నుఖింబైన చిత్తంబు కామంబులఁ దనిసి నిష్కామంబై విరక్తి సొందుం గావున...’ (7-419)

ఇక్కడ, నిరంతర కామకలాపాలలో మునిగితేలిన మనస్సు తరువాత క్రమంగా విరక్తి పొందడం ఉపమేయ ధర్మం. దీనిని, (1) తడవ తడవకూ దున్నిన పొలం నిస్సిరమై విత్తనాలు మొలకలెత్తడాని పనికి రాదని, (2) హోమగుండంలో ఎడతెగకుండా పోసిన ఆజ్యం వల్ల అగ్ని దాహకత్వాన్ని కోల్పోయి, హోమద్వారాలు నిరుపయోగం అపుత్తాయని - రెండు ఉపమేయాలతో ప్రతిబింబ భావాలను కల్పించి దృష్టాంతాన్ని సాధించాడు.

మానవుల మనస్సులలో భక్తిని మరింతగా ప్రోధి చెయ్యడానికి, వేదాంత విషయాలు మరింత సులభతరంగా వారి మదిలో చోప్పించడానికి పోతన దృష్టాంతాన్ని సమర్థసీయంగా ప్రయోగించినట్లు చెప్పువచ్చు.

8. అర్థాంతరన్యాసం :

సామాన్యాన్ని విశేషం చేతగాని, విశేషాన్ని సామాన్యం చేతగాని సమర్థించి చెప్పినట్లయితే అది అర్థాంతరన్యాసమవుతుంది.

‘ఎలయ సామాన్యము విశేషము లలిత గతి
సమరుచుండు నర్థాంతరన్యాస మగుచు’³¹

ఈ సామాన్య విశేషణల్లో ఒకటి ప్రస్తుతం, ఇంకొకటి అప్రస్తుతం అయి ఉంటాయి. విశేషం ప్రస్తుతమై సామాన్యం అప్రస్తుతమైతే అది సామాన్యమున విశేష సమర్థన అని, సామాన్యం ప్రస్తుతమై, విశేషం అప్రస్తుతమైతే అది విశేషమున సామాన్య సమర్థన అని రెండు భేదాలు చెప్పచుచ్చన.

‘మహిం విశేషంబు చేత సామాన్యమును, బ్ర
సక్త సామాన్యమున విశేషము సమర్థ
తముగ నర్థాంతరన్యాస మమరుచుండు
నెలమి రెండు విధంబులై యెట్లటన్న’³² అంటూ కావ్యాలంకారసంగ్రహం
అర్థాంతరన్యాసాన్ని నిర్వచించింది.

పోతన భాగవతంలో అత్యంత సమర్థనీయంగా ఏభయ్యేడు అర్థాంతరన్యాసము కనిపిస్తాయి. ఏదు, ఎనిమిది స్గృంధాలలోను, దశమస్గృంధం పూర్వభాగంలోను ఈ అర్థాంతరన్యాసము అధికంగా కానవస్తాయి. (చూ. అనుబంధం - 4) వీటిలో విశేషాన్ని సామాన్యంతో సమర్థించినవి అధికంగా ఉండటం గమనించవచ్చు.

‘... వాసవునకు రాజ్య మందింప నీశ్వరుండయ్య మొఱంగి
యుర్ధిరూపంబు గైకొని యదుగవలసే,
ధార్మికుల సామ్మా వినయోచితముగఁ గాని
వెడఁగుఁదనమున సూరక విగ్రహించి
వలన మందింపరాదు నిశ్చయము పుత్ర! ’

(2-150)

31. కుపలయానంద సారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య పు.86.

32. కావ్యాలంకార సంగ్రహము - రామరాజుభూపలుడు - శిరోమణి సన్నిధానం సూర్యసారాయణ శాస్త్రి వివరణ పంచమాశ్యాసం - ప.185.

అని నారదునకు బ్రహ్మ ఉపదేశిస్తాడు.

శ్రీహరి సర్వేశ్వరుడు. అయినప్పటికీ ఇంద్రునికి రాజ్యాన్ని ముట్టజెప్పడానికి ఆయన బలిని యాచించవలసి వచ్చింది. సర్వేశ్వరుడు, యజ్ఞాధిపుడూ అయిన శ్రీహరికి ఒక రాక్షస రాజును యాచించవలసి రావటం విశేషం. ఈ విపరీతాన్ని చక్కని సామాన్యంతో సమర్థించాడు పోతన. ధర్మాత్మకు చెందిన సామ్య వినయంగా, ఉచిత పద్ధతిలో గ్రహించాలే కాని పోల్చాడి ఆక్రమించడం మూర్ఖత్వమే అవుతుంది. ఇది సామాన్యం. ఈ అర్థాంతరాణాసలో, రాక్షసరాజైన బలిని ధర్మాత్మకునిగా అభివర్ణించటం అతని దానగుణశిలతను వెల్లడిచేస్తుంది.

గోపాలకులు తనకు పూజలు చేయలేదని ఇంద్రుడు ఆగ్రహించి భయంకరమైన వర్ణాన్ని కురిపించి గోకులాన్ని వ్యాకులపరుస్తాడు. దయామయుడైన శ్రీకృష్ణుడు వారిని కాపాడేందుకు నిశ్చయించుకొని, గోవర్ధనగిరిని గోడుగులాగా ఏడు రోజులపాటు ఎత్తి పట్టుకొన్నాడు. ఏడేంద్రు బాలకుడు అసంభవమైన ఈ విన్యాసం చేయడం విశేషం. ఈ విశేషాన్ని చక్కని సామాన్యంతో సమర్థించి చూపాడు కవి.

‘... సప్తాంభోధి పరీత భూ ధరున కాశ్చర్యంబే చింతింపఁగన్ ’

(2-187)

అంటూ, సప్తసముద్రాలతో చుట్టుబడిన భూమినే ధరించినవాడు ఆయన. అట్టాంటి పరమాత్ముడు ఒక కొండను గోడుగులాగా పట్టుకోవడం ఏమీ విశేషం కాదు అని సమర్థించాడు. గోవర్ధన గిరిని ఎత్తటం విశేషమైతే, సప్తాంభోధి పరీత భూధరుడు అనటం సామాన్యం. కాబట్టి ఇది సామాన్యమున విశేషాన్ని సమర్థించడంగా చెప్పవచ్చు.

శ్రీకృష్ణుని జగద్గురువుగా అభివర్ణిస్తూ, అలాంటి జగద్గురువు సామాన్య విద్యార్థిలా సాందీపనివద్ద విద్యనేర్చుకున్నాడని చేపే సందర్భంలో మరో అర్థాంతరాణాస కనిపిస్తుంది.

‘నలువొప్పంగ షడంగయుక్త మహితామ్యాయంబు చౌషష్టి వి
ద్యలు సాందీపనిచే నెత్తింగెఁ జెలువొందన్ విన్నమాత్రంబు లో
పలనే లోకగురుండు దాన తనకున్ భూవింప నన్ముల్గురు
గ్లలరే లోక విడంబనార్థ మగు లీలల్ గావె యమ్మేటికిన్’

(3-121)

జగద్దరువైన శ్రీకృష్ణుడు సామాన్యానిలా సాందీపని చేరి విద్యనభ్యసించడం విశేషం. ఇదంతా లోకం కోసం చేసే లీలలుగా అభివర్ణించడం సామాన్యం. కాబట్టి ఇది అర్థాంతరన్యాస. ఇందులో మరో విశేషం దాగిఉంది. షడంగాలతో కూడిన వేదాలను, ఆరవైనాలుగు కళలనూ, విన్నమాత్రంలోనే నేర్చుకున్నాడానడం మరో విసేపం. అతడే జగద్దరువు అన్నది సామాన్యం. ఇదీ అర్థాంతరన్యాసమే. ఒకే పద్యంలో ఒకే అలంకారాన్ని రెండు పర్యాయాలు వచ్చేలా రచించడం చాలా అయిదైన విషయం. అది పోతనకు మాత్రమే చెల్లింది.

ఈక భర్తకు పదుగురు భార్యలుండంటం ఆప్యట్లో సామాన్యం. ఇది రాజులలో అయితే సర్వసామాన్యం. కానీ పదిమంది రాజులకు ఒక్క భార్య ఉండటం నిజంగా విశేషం.

‘కలదే జగతిం బదురు నృ
పుల కిల సొక భార్య యందుఁ బొసంగునె? వినఁగా
నలిసోదరు ఘనమాయా
కలితాద్మృతములకు నతులు గావింపఁడగున్’ (4-944)

ప్రచేతనుల ఆగ్రహానికి గురైన సర్వవృక్షాలూ దహించుకుపోతుండగా, బ్రహ్మాదేవుడు వారిని శాంతపరచాడు. మిగిలిన చెట్లు భయపడి బ్రహ్మా ఆజ్ఞ చేత మారిష అనే తమ కుమారైను ఆ ప్రచేతనులకు అర్పించాయి. ఆమెను ప్రచేతనులు శాస్త్రోక్తంగా వివాహమాడారు. ఒక స్త్రీని పదిమంది రాజులు కట్టుకోవడం విశేషం. ఆ విశేషాన్ని సమర్థించడానికి అప్రస్తుతమైన ‘నలిసోదరు ఘనమాయా కలితాద్మృతములకు నతులు’ అనే సర్వసామాన్యం తోడ్పడింది.

నారదుడు ధర్మరాజుతో చతురాశమ ధర్మాలను వివరిస్తూ, బ్రహ్మాచర్యాన్ని గూర్చి చెప్పే సందర్భంలో సామాన్యాన్ని విశేషంతో సమర్థించే అర్థాంతరన్యాస కనిపిస్తుంది. స్త్రీ వ్యామోహం బ్రహ్మాచారికి అసలు పనికిరాదు. బ్రహ్మా అంతటివాదు కూడా తన కుమారైపై వ్యామోహంతో ఆమెను తన భార్యగా గ్రహించాడు. ఇది విశేషం.

‘పొలఁతి దావవహిన్ని, పురుషుండాజ్య ఘుటంబు
కరఁగ కుండరాదు కదిసె నేని
బ్రహ్మామైనఁ గూఁతు ఁ బట్టక మానఁడు
వడుగు కింతి పొత్తు వలదు వలదు’ (7-422)

స్తో దావగ్ని వంటిది. పురుషుడు నేతిపాత్ర వంటివాడు. నిప్పునెగ తగలగానే పాత్రలోని ఘృతంలా కరిగిపో తాడు పురుషుడు. కాబట్టి బ్రహ్మచారికి స్తోలతో పొత్తు తగదు.

స్తో సాంగత్యం బ్రహ్మచారులకే కాదు. మోక్షగాములకు కూడా పనికిరాదు. చరిత్రలో అనేకమంది ముక్కమూసుకొని తపస్సు చేసుకునేవారు స్తోమాహంలో పది తమ తపశ్చక్తిని కోల్పోయారు. మాంధాత చక్రవర్తి తనకుమారైలను సాభరి మహర్షికిచ్చి వివాహం చేశాడు. వారితో కీండించిన కొద్దికాలానికి సాభరికి జ్ఞానోదయమౌతుంది. ఇలా ఆలోచించాడు.

ఉపవాసంబుల డయుయటో? విషయ సంహోగంబు వర్ణించుటో?
తపముంబుాని చరించుటో? హరిపదధ్యానంబున్ నిలుచుటో?
యపలాపంబున నేల పొందితి? హతంబయ్యం దపంబెల్ల నీ
కపటస్తో పరిరంభముల్ మునులకుం గైవల్య సంసిద్ధులే?

(9-186)

ఇక్కడ అర్థాంతరన్యాసాన్ని కల్పించాడు పోతన. మోక్షగామి అయినవాడు కామి కాకూడదు. ‘హతంబయ్యం దపంబెల్ల’ అన్న విశేషాన్ని సమర్థించే సామాన్యం - ‘స్తో పరిరంభముల్ మునులకుం గైవల్య సంసిద్ధులే?’ అన్నది. మోక్షాన్ని కోరే వాడు ఇహపరసుఖాల పట్ల అసక్కుడవకూడదనే సూచన చేశాడు పోతన.

మునీంద్రులను, గొప్పవారిని అవమానించడం తగదు. అగస్త్యుని అవమానించినందువల్ల ఇంద్రద్యుమ్యుడు ఏనుగుగా పుట్టాడు.

‘మునిపతి నవమానించిన
ఘనుఁడింద్రద్యుమ్యు విఘుఁడు గొంజరయోనిం
జనసం బందెను, విప్రులఁ
గని యవమానింపఁ దగదు ఘన పుణ్యలకున్’

(8-124)

ఇంద్రద్యుమ్యుడు గొప్పప్రభువు. అయినప్పటికీ ఏనుగుగా పుట్టవలసి వచ్చింది. ఇది విశేషం. ఈ విశేషాన్ని ‘విప్రులఁగని యవమానింపఁ దగదు’ అనే సామాన్యంతో సమర్థించాడు కని. ఈ హేచ్చరిక భాగవతంలో చాలాచోట్ల కనిపిస్తుంది.

సాధారణంగా అలంకారమేదైనా ఒక పద్యంలోనే వికసిస్తుంది. పోతన అర్థాంతరన్యాసాలను పరిశీలిస్తే, సామాన్యాన్ని ఒక పద్యంలోనూ, విశేషాన్ని మరోపద్యంలోనూ ఇమిడ్చి వాటిని అన్నయం చేయడం గమనించవచ్చు.

సముద్రాన్ని మధీంచడానికి పూనుకొన్న బ్రహ్మ, ఇంద్రుడు మొదలైన దేవతలతో శ్రీహరి ఒక విశేషాన్ని చెపుతాడు.

‘ఓసలువ! యో సురీశ్వర!
యో నిటలతటాక్ష! యో సురోత్తములారా!
దానవులతోడ నిప్పుడు
మానుగఁ బోరామి గలిగి మనుబే యొప్పున్ ’

(8-171)

బ్రహ్మ, ఇంద్రుడు, శంకరుడు, ఇతరదేవతలకు శ్రీహరి ఇచ్చిన సలహా ఇది. రాక్షసులతో శత్రుత్వం లేకుండా వారితో స్నేహం చేసి జీవించటమే ప్రస్తుతానికి మంచిది. ఇది విశేషం. దీనిని తరువాతి పద్యంలో వచ్చే సామాన్యం సమర్థించడం గమనించవచ్చు.

‘ఎప్పుడు తనకును సత్యము
సొప్పుడు నందాక రిపులఁ జూచియుఁ దన మైఁ
గప్పికొని యుండవలయును
సొప్పుగ నహిఁ మూషకమున కొదిగిన భంగిన్ ’

(8-173)

ఉపమతో కూడిన ఈ పద్యం ముందు పద్యానికి సమర్థన. ఎలుక్కోసం పాము నక్కి కూర్చున్నట్లు, బలం సమకూర్చేదాకా సమయంకోసం కాచుకొని ఉంటూ శత్రువులబారినుండి కాపాదుకుంటూ ఉండాలి. ఇది ఒక జీవన్యాయం.

క్షీరసాగరమథన సమయంలో పుట్టిన హోలాహలానికి లోకాలు ఆతలాకుతలం అయిపోయాయి. ప్రాణభయంతో ఉన్న లోకాలను రక్షించడం ఉత్తమ ధర్మమని ముక్కుంటి భవానికి చెప్పి హోలాహలాన్ని పాసం చేయడానికి పూనుకొంటాడు. ఏ ఇల్లాలైనా ఎంత లోకోపకారానికైతే మాత్రం భర్త విషాన్ని స్నేహితిని నంటే అంగీకరిస్తుందా? కానీ సర్వమంగళ భర్తను విషపాసం చేయడానికి అంగీకరించింది. ఇది ఆత్మంత విశేషం. ఆ విశేషాన్ని ఒక అద్భుతమైన పద్య పాదంతో సమర్థించాడు పోతన.

ప్రింగెడు వాడు విభుండని
 ప్రింగెడిదియు గరళ మనియు మేలని ప్రజకున్
 ప్రింగుమనె సర్వమంగళ!
 మంగళసూత్రంబునెంత మది నమైనదో!

(8-241)

భర్తక పర్యాయపదంగా మంగళసూత్రం అనే మాటను తోలిసారి ప్రయోగించాడు పోతన.
 మంగళసూత్రాన్ని నమ్మడం అనేది ఒక అందమైన, గమ్మతైన ప్రయోగం. ఏ భార్య అయినా తన
 మంగళసూత్రాన్ని నమ్మకోవాలనే సామాన్య నీతి గోచరించే విధంగా పై విశేషాన్ని సమర్థించాడు.
 ‘పరోపకారమే పరమ పుణ్యం’ అనే సూక్తాన్ని పునరుద్ధారించాడు ఈ అర్థాంతరన్యాసంలో.

విధిని ఎవరూ అతికమింపలేరు కదా! ఈ సామాన్య లోకోక్తాని తన అర్థాంతరన్యాసాలలో
 పలుచోట్ల ప్రయోగించాడు పోతన. ప్రతి కమీ, తన రచనలో ఏడో ఒకచోట ఈ సిద్ధాంతాన్ని
 ప్రకటిస్తాడు. అత్యంత బలవంతులైన దేవదానవుల విషయంలో ఈ వాక్యాన్ని సామాన్యంగా చేసి
 విశేషాన్ని సమర్థించాడు పోతన.

మందరపర్యతం క్షీరసాగర మథనం పూర్తికాకుండానే మధ్యలో మనిగిపోయింది.
 అంతబలవంతులైన దేవదానవులు కూడా దాన్ని పైకెత్తలేక సిగ్గుతో సముద్రం ఒడ్డున నిలబడి
 విచారిస్తున్నారు. శ్రీహరి అనుజ్ఞ ఉన్నపుటీకీ ఇలా జరగడం విశేషం. మళ్ళీ శ్రీహరే
 శరణ్యమయ్యాడు.

‘గారవమైన భారమునఁ గమ్మపుఁగొండ ధరింపలేక దో
 స్నార విహినులై యుభయ సైనికులుం గదు సిగ్గుతో నకూ
 పార తటంబునం బడిరి హారుషమున్ జెడి పాండవేయ! యె
 వ్యారికి నేరంబోలు బలవంతపు దైవము నాక్రమింపఁగన్’

(8-200)

ఈదేగనక జరుగకపోయి ఉంటే వారిలో గర్వం పెరిగి ఉండేదేమో! అది వారిలో
 ప్రవేశించకుండా శ్రీహరి పన్నిన వ్యాహంలా కనిపిస్తుంది ఈ సంఘటన. ‘ఎవ్యారికి నేరంబోలు
 బలవంతపు దైవము నాక్రమింపఁగన్’ అనే సామాన్యంలో అందరికంటే దైవమే బలవంతుడనే
 విషయాన్ని సూచించాడు కవి.

దేవతలు, రాక్షసులు అన్నింటిలో సరిసమానులైనా దేవతలు శుభాలనూ, రక్షసులు దుఃఖాలనూ పొందారు. ఈ విశేషాన్ని సమర్థించే క్రమంలో పోతన వాడిన సామాన్యం శ్రీహరి పట్ల అతనికిగల భక్తిభావాన్ని తెలియజేస్తుంది.

‘కమలాక్షున్ శరణంబు వేందని జనుల్ గల్యాణ సంయుక్తులే?’ (8-325)
అనే సామాన్యం అందరూ గుర్తుంచకోవలసిందే.

అంతే కాదు, అమృతం సాధించడం కోసం క్షీరసాగరాన్ని మథించే ప్రుక్కి యలో దేవదానవులు సమానంగా కష్టపడ్డారు. కానీ రాక్షసులు దుఃఖానికి గురియైనారు. కారణం?

‘శ్రీనాథ పరాజ్యుభులగు
హీనులు హిందంగజ్జాల రిష్టార్టంబుల్’ (8-326)

వారు హరిభక్తివర్షితులు. వివేక హీనులు. ఈ సామాన్యంతో రాక్షసుల దుఃఖ కారణాన్ని సమర్థించాడు పోతన.

పోతన అలంకార ప్రయోగంలో సంసృష్టులంకారాలు అధికంగా గోచరిస్తాయి. ఒక పద్యంలో రెండు, ఒకోసారి మూడేసి అలంకారాలు కూడా కనిపిస్తాయి. ఒక చిన్న కండపద్యంలో వృత్యనుప్రాస, ఛేకానుప్రాసతో పాటుగా అర్థాంతరస్యాసాన్ని చోప్పించిన వైనం పోతన సంసృష్టు రచనా చమత్కుత్తికి, సైలీ విస్యాసానికి నిదర్శనం.

‘హరి హరి! సిరి యురమునఁ గల
హరి హరిహయు కొఱకు దనుజు నడుగం జనియెం
బరహితరతి మతియతులగు
దొరలకు నడుగుటయు సొడలి తొడవగుఁ బుడమిన్’ (8-526)

సాక్షాత్కారాత్మక శ్రీమహాలక్ష్మీనే వక్షస్థలం మీద ఉంచుకున్న శ్రీహరి ఇంద్రునికోసం ఒక రాక్షసరాజును బిచ్చుమడగడానికి బయలుదేరాడు. ఇది అత్యంత విశేషం. పరోపకారపారీణులగు ప్రభువులకు ఇతరులకోసం బిచ్చుమెత్తడం కూడా ఒక అలంకారమే కదా! అనే సామాన్యంతో ఆ విశేషాన్ని సమర్థించాడు పోతన. ఛేకానుప్రాస కూడా ఈ పద్యంలో తళుకులీనింది.

ప్రేయసి దూరమైతే ఎంతటి వారికైనా దుఃఖం కలుగుతుంది. శ్రీమహావిష్ణువు సాధారణ మానవునిగా ఎత్తిన అవతారం రామావతారం. స్తాక్షాత్రూ భగవానుడైనా, మానవవతారం కాబట్టి, ఆదర్శానీయుడు కాబట్టి ధరణిజ ధరణిలోకి కృంగిపోవడం చూసి బాధతో విలవిలలాడినట్లు వర్ణించిన ఈ పద్యంలో అర్థాంతరణ్యాసం గోచరిస్తుంది. ఇందులో ఒక సామాన్యమానవుడు దుఃఖంలో ఉండగా అతని నోటివెంట వచ్చే మాటలనే ప్రయోగించడం విశేషం.

‘ముదితా! యేటికిం గృంకితివు! మనలో మోహంబు చింతింపవే ?
వదనాంభోజము సూపవే? మృదువు నీ వాక్యంబు విన్నింపవే ?
తుది సేయం దగదంచు నీశ్వరుడనై దుఃఖించే భూపాలుడై
పడ గాడే ప్రియురాలిం బాసినయెడన్ భావింప నెవ్వారికిన్ ?’ (9-357)

ఆ రామభూదుడు ‘ఈశ్వరుడై ఉండి కూడా దుఃఖించే’ అన్నది విశేషమైతే, ‘ప్రియురాలిం బాసిన యెడన్ భావింప నెవ్వారికిన్’ అనే సామాన్యం దాన్ని సమర్థించింది.

బృహస్పతి భార్య యైన తారను చంద్రుడు తీసుకుపోయాడు. దానితో బ్రహ్మగారు కలుగజేసుకోవలసి వచ్చింది. అప్పటికామె గర్భవతియై ఒక ముద్దుల కుట్టును కన్నది. బంగారం వంటి దేహం కల ఆ పిల్లవాడు నా కొడుకంటే నా కొడుకని బృహస్పతి చంద్రుడూ వాడులాడుకొన్నారు. ఇది దేవదానవుల యుధానికి దారితీసింది. చివరకు బ్రహ్మ కలుగజేసుకొని తారను ఆ కుర్రవాడు ఎవరికి పుట్టాడో చెప్పిమని ప్రశ్నించగా, ఆమె నెమ్ముదిగా చంద్రునివల్లనే కన్నానని చెప్పింది. ఆ బాలుని గుణగణలబట్టి బుధుడని పేరుపెట్టి చంద్రునికి అప్పగించి వెళ్ళాడు బ్రహ్మ. చంద్రుని వృద్ధికి ఇదో కారణంగా చమత్కరించాడు పోతన. ఇందులో అర్థాంతరణ్యాసం తోంగిచూస్తుంది.

ఎవరికైనా కొడుకు పుడితే సంతోషించడం సహజం. అదీ బుద్ధిమంతుడైతే మరీ సంతోషం.

‘బుద్ధిమంతుడైన బుధుడు పుత్తుండైన
మేను పెంచి రాజు మిన్న ముట్టె’

బుద్ధిమంతుడైన వాడు కొడుకుగా పుట్టడం వల్ల చంద్రుడు వృద్ధి చెంది ఆకాశాన్నంటాడట. ఇది విశేషం. దాన్ని సమర్థించే సామాన్యం జనసామాన్య లోకసీతిగా మారింది.

‘బుద్ధిగల సుతుండు పుట్టినచోఁ దండ్రి
మిన్ను ముట్టుకేల మిన్నకుండు?’

(9-386)

బుద్ధిగలవాడు కుమారునిగా పుడితే తండ్రి ఆకాశం ఎత్తువరకూ పొంగిపోతాడు కదా! ఈ ప్రయోగంలో మరో విశేషం దాగి ఉంది. చంద్రుడు కాబట్టి నిజంగానే ఆకాశంలో గర్వంగా విరాజిల్లాడు. అదే మనిషైతే అంతెత్తున పొంగిపోతాడు. ‘మిన్నుముట్టు’ అనే పదం వల్ల ఈ చమత్కారం సంభవించింది.

పోతన భూగపతం సామాజికనిష్టమైనది. దానివల్ల కలిగే పరమ ప్రయోజనం, జనుల జీవన విధానాన్ని నిర్దేశిస్తుంది. మహాపురుషులు కొంతమంది చేసిన పనులను సామాన్య జనులు చేయకూడదంటాడు. పరశురాముడు తండ్రి జమదగ్ని ఆజ్ఞచే తల్లినీ, అన్నలనూ గొడ్డలితో నరికి చంపే సందర్భంలో ఈ జ్ఞాగ్రత్త పాటించాడు పోతన. తండ్రి ఆజ్ఞను అందరూ తప్పక పాటించాలనే నియమం ఉన్నా, తండ్రి చెప్పాడని తల్లినీ, అన్నలనూ చంపకూడదని పోచ్చరించాడు. అందుకే అత్యంత విశేషమైన ఈ కృత్యాన్ని చక్కటి కారణాన్ని సామాన్యంగా చూపి సమర్థించాడు.

‘తల్లిన్ బ్రాతల నెల్లఁ జంపుమనుచోఁ దాఁ జంపి రాకున్న బెం
పెల్లన్ బోవ శపించుఁ దండ్రి, తన పంపేఁ జేయుడున్ మెచ్చి నా
తల్లిన్ బ్రాతల నిచ్చ నిక్కము తపోధన్యాత్మకుండంచ వే
తల్లిన్ బ్రాతలఁ జంపె భార్ధవుఁడు, లేదా చంపఁజేయుడునే?’

(9-472)

ఇక్కడ తండ్రి అయిన జమదగ్ని మహాతపోనిష్టుడు. ఒకవేళ చెప్పినపని చేయకపోతే, అందర్నీ శపించే అవకాశం ఉంది. ఈ ఉపద్రవం తట్టుకోవదానికా అన్నట్లు, ‘ఆయన చెప్పినట్లు చేస్తే ఆయన తపోశక్తివల్లనే చనిపోయిన వారిని తిరిగి బ్రతికించుకుందాం’ అనే ఆలోచనతో భార్ధవరాముడు ఆ పనికి ఒడిగట్టాడు. లేకపోతే తల్లినీ అన్నలనూ చంపదానికి చేతులెట్టా వస్తూయి? ఇందులో తల్లిని, బ్రాతలనూ చంపదం విశేషమైతే, భార్ధవుని ఆలోచనే సామాన్యం. జనసామాన్యాన్ని దృష్టిలో ఉంచుకొని, దీన్ని మళ్ళీ అలానే ఇంకో పద్మంలో సమర్థించాడు పోతన.

‘పదిన వారి మరల బ్రతికింప నోపును
జనకుఁ డనుచుఁ జంపె జామఁదగ్న్యఁ
డతడు సంపె ననుచు నన్నలఁ దల్లిని,
జనకునాజ్ఞ నైన ఁ జంప దగదు!’

(9-476)

అంటూ, తండ్రి ఆజ్ఞాపించినా ఎవరూ తల్లిని, అన్నలను హత్య చేయటం తగదని పోచ్చరించాడు.

మహాభాగవతం అత్యంత రఘుణీయమైన కావ్యం. దాన్ని పోతన వంటి సాత్మకదు అనుసృజన చేయడంతో బంగారానికి తావి అభీష్టాయింది. తన భాగవతంలో జన సామాన్యానికి పనికి వచ్చే నీతులు, తల్లిదండ్రులపట్ల, పెద్దల పట్ల ప్రవర్తించవలసిన తీరు మొదలైనవేనోను సందర్భాను సారం పొందుపరిచాడు పోతన. యయాతి తన కడగొట్టు కొడుకైన పూరుసితో తన వృద్ధాప్యాన్ని స్వీకరించి, అతని యోవనాన్ని ఇమ్మంటాడు. దానికి అన్నలందరూ తిరస్కరించినా, గురువిథేయడైన పూరుడు అంగీకరిస్తాడు. ఇది నిశ్చితంగా విశేషం. ‘తండ్రి! సన్నింతగా ప్రాధీయపడటం ఎందుకు? తప్పకుండా నా యోవనాన్ని ఇస్తాను’ అంటాడు. దాన్ని ఈ క్రింది సామాన్యంతో సమర్థించాడు పోతన.

‘కయ్యంబాడెడి పుత్రుకుండు గ్రిమి సంకాశుండు c గాకుండునే?’

(9-555)

లోకంలో కొడుకులందరూ గుర్తుంచుకోవలసిన అసామాన్యమైన సామాన్యం ఇది.

‘ఇమ్మనుజేశ్వరాధములకిచ్చి ...’ అంటూ రాజులను ఆధములుగా ఆభివర్షించిన పోతన మరోసారి తన అభిప్రాయాన్ని నిరూపించాడు ఈ క్రింది పద్యంలో. ఇందులో చెప్పిన సామాన్యం దాన్ని దృఢపరుస్తుంది.

‘కలఁగంబాఱి మఱిది c జెల్లెలి నుచ్చగ్ర క్రోధుఁడై పట్టి బ
ద్ధులఁ గావించి హరిం దలంచి’

(10 పూ. 54)

వాళ్ళకు పుట్టిన సంతానాన్ని, సాక్షాత్తూ తన చెల్లెలి సంతానాన్నని కూడా చూడకుండా సంహరించాడు కంసుడు. చెల్లెలి సంతానాన్ని ఎవరూ సంహరించరు. కానీ కంసరాజు ఆదే చేశాడు. ఇది విశేషం. ఈ విశేషాన్ని తరువాతి పద్యంలో సామాన్యంగా చూపించాడు పోతన.

‘తల్లిఁ దండ్రి నైనఁ దమ్ముల నన్నల
సఖులనైన బంధు జనులనైన
రాజ్యకాంక్షిఁ జేసి రాజులు సంపురు
రవనిఁ దఱచు జీవితార్థ లగుచు’

(10 పూ. 55)

ఈ సామాన్యంలో నేటి రాజకీయ పరిస్థితి కూడా గోచరిస్తుంది. పదవీకాంక్ష దేన్ను లక్కుచేయదు. కాబట్టి కంసుని చర్యలో పెద్ద విశేషమేమీ లేదు. అనే సామాన్యంతో సమర్థించబడింది.

తనను చంపడానికి వచ్చిన పూతన చన్నులలోని విషంతోపాటు ఆమె ప్రాణాల్ని కూడా లాగేశాడు చిన్నికృష్ణుడు. ఈ సందర్భంలో మరొక అర్థాంతరన్యాసం గోచరిస్తుంది.

‘విషధరరిపు గమనునికిని,
విషగళసభునికిని విమల విష శయనునికిన్
విషభవభవ జనకునికిని
విషకుచ చను విషముఁ గోనుట విషమే తలఁపన్ ?’

(10 పూ.233)

ఇక్కడ సామాన్యాన్ని విశేషంతో సమర్థించాడు పోతన. చిన్నికృష్ణుడు స్తోత్తు విష్ణువు. విషధర రిపుడు అంటే గరుత్తంతుడు అతనికి వాహనం. విషగళ సభుడు అంటే శంకరునికి మిత్రుడు. విషం అంటే నీళ్ళపై శయనించేవాడు. విషభవభవుడు అంటే నీళ్ళనుండి పుట్టిన పద్మం నుండి పుట్టిన బ్రహ్మకు అతడే తండ్రి. ఇవన్నీ సామాన్య విషయాలు. (విష్ణుస్వరూపాన్ని వివరించేవి) వీటిని పూతన చన్నులలోని విషాన్ని లాగేయటం పెద్ద విషయమేమీ కాదు అంటు ప్రస్తుత విశేషంతో సమర్థించాడు కవి. ఇక్కడ విషము అనే పదానికున్న నానార్థాలను చక్కగా వాడుకున్నాడు పోతన.

అట్లాంటి పూతన శరీరం కాలుతూ ఉంటే దుర్గంధభరితమైన కవుఁరు కంపు కొట్టుకుండా సుగంధభరితమైన వాసనలు వచ్చాయట. ఇది మరీ ఆశ్చర్యకరం. దీనిని పోతన అందంగా చమత్కరించాడు. ఆమె చన్నులలోని విష ప్రాణాలతోపాటు,

‘దేహ కల్యాపములు శ్రీహరి ముఖమునఁ
ద్రావంబదుటఁ జేసి...’

(10 పూ.239)

ఆమెలోని కల్యాపాలన్నటినీ లాగేశాడట శ్రీహరి. అందుకే ఆగరు పరిమళాల పొగలు వచ్చాయట.

చిన్నికృష్ణుని లీలా విన్యాసాలను వర్ణించేటప్పుడు పోతన మైమరచిపోతాడు. మహానందంగా పద్యం రాస్తాడు. దాంట్లో అలంకారాలు పొంగి పొరలుతాయి. చిన్ని కృష్ణుని ఆగడాలు భరించలేక యశోద అతణ్ణి రోటికి కట్టడానికి తాడు కోసం వెదికింది. అది ఆ కృష్ణుని బొజ్జను కట్టడానికి చాలలేదు. మరిన్ని తాళ్ళుతెచ్చి ముడి వేసింది. వాటిని జతచేసినా అంతే తక్కువైంది. ఇది పరమ విశేషం. దీన్ని అందమైన సామాన్యంతో సమర్థించి, అర్థాంతరన్యాసంలో చమత్కరించాడు పోతన.

‘తజ్జనని లోగట గల
రజ్జు పరంపరలఁ గ్రమ్మణ్ణన్ సుతుఁ గట్టన్
బొజ్జదిరిగి రాదయ్య, జ
గజ్జాలములున్న బొజ్జుఁ గట్టన్ వశమే?’

(10 పూ. 385)

ఎన్ని తాళ్ళు కట్టినా చాలకపోవడం విశేషం. ఆ చిన్న బొజ్జలో జగజ్జాలాలే ఉండగా, దాన్ని కట్టడం ఎవరితరం ?

గోపికాకృష్ణుడు మధురాపట్టణానికి వెళిపోతాడనే విషయం తెలిసి గోపికలు విలవిల్లాడారు. వారి బాధను వ్యక్తపరచిన తీరులో లోకసామాన్యమైన సామాన్యంతో చమత్కరించాడు కవి.

‘పురసుతుల విలోకనములు
సరసాలాపములు, నర్మ సంభోగములున్
మరగి హరి మనల సోల్లఁడు
నరవరు లోయమ్మ! నూతన ప్రియులు గదే’

(10 పూ. 1218)

నరవరులు నూతన ప్రియులు. అంటే రాజులు క్రొత్తదనాన్ని కోరేవారు. ఇది లోకసామాన్య విషయం. అంతవరకూ తమతో రమించిన శ్రీకృష్ణుడు తమను మర్మిపోతాడనే విషయం విశేషం. దానికేదో బలవత్తరమైన కారణం ఉండాలి. పట్టణస్త్రీల చూపులు, సరస సంభాషణలు, రహస్య రత్నలు మరగడం దానికి కారణం. అయినా కృష్ణుడు వాటిని మరిగి తమనే మరచిపోతాడా? మరచిపోవచ్చ. ఎందుకంటే రాజులు నవప్రియులు. తన ప్రభువైన శ్రీకృష్ణుణ్ణి అన్నివిధాలా శ్లాఘించి తరించాడు పోతన.

ఏ వేదాలకూ అందని భగవంతుడు స్వయంగా సాక్షాత్కురిస్తే ఎవరైనా ఏమడుగుతారు? మౌక్కం. కానీ కుబ్బ మాత్రం కృష్ణునితో పొందు కోరింది. రత్నిసుఖాన్ని అభీలషించింది. ఇది విపరీతం. గొప్ప విశేషం. దీన్ని కర్మఫలమనే సామాన్యంతో సమర్థించాడు పోతన.

‘ఏ వేదంబులుఁ గానని,
దేవేత్తముఁ గాంచి ముక్కితెరువదుగక రా
జీవేష్ణుణ రతి యడిగెను,
భూవింపఁ దదీయ కర్మ పుల మెట్టిదియో!’

(10 పూ. 1497)

మోక్షం కాకుండా, పద్మనయనుని పొందుకోరింది కుబ్జ. ఆమె కర్మ ఫలం ఎటువంటిదోకదా! విధిని, దైవకృతాన్ని తప్పించడం ఎవరికీ సాధ్యం కాదు. దీన్ని పలుచోట్ల పేర్కొన్నాడు పోతన. శ్రీకృష్ణుని గదాఘూతానికి దెబ్బతిన్న సాఖ్యుడు వసుదేవుని ఎత్తుకపోతాడు.

‘వర గంధర్వ సురాసుర
వరులకు నిర్మింపరాని వాఁడు బలుండే
మఱ కరయ శీసబలుచేఁ
బరికింపఁగ నెట్లు పట్టువడు సోకో...’

(10 ఊ. 902)

అంటూ దుఃఖించాడు శ్రీకృష్ణుడు.

దేవదానవ గంధర్వాదులు కూడా జయించలేని బలరాముని రక్షణలో ఉన్నా, తండ్రి వసుదేవుడు సాఖ్యునికి పట్టుబడటం ఇందలి విశేషం. ఇది,

‘... ఆహా!
దైవకృతంబైవ్యరికిని డప్పింపఁగ రా
దే విధినైనను ...’

(10 ఊ. 904)

అనే సామాన్యంతో సమర్థించబడింది.

ప్రస్తుత స్వార్థపూరిత ప్రపంచంలో ప్రతిభక్తరూ తెలుసుకోవలసిన విషయాన్ని కుచేలోపాఖ్యానంలో వెల్లడించాడు పోతన. తనను దర్శింపవచ్చిన కుచేలుని ఘనంగా సత్కరించాడు శ్రీకృష్ణుడు. అతని సత్కారానికి ఆశ్చర్యపడి తన కష్టాలను ఏకరువు పెట్టడానికి సంశయించాడు కుచేలుడు. తిరుగు ప్రయాణంలో కుచేలుడు ఇలా అనుకున్నాడు :

‘శ్రీనిధి యిట్లు నన్నుఁ బచరించి ఘనంబు విత్తమేమియు
న్నీని తెఱంగు గానఁ బడె ...’

ఎందరినే ఎన్నో విధాలుగా అనుగ్రహించిన కృష్ణపరమాత్మ నాకేకీ సంపదలు ఇవ్వాలనుకోలేదు. (ఇది విశేషం) దాన్ని తనలో తానే క్రింది సామాన్యంతో సమాధానపరచుకున్నాడు కుచేలుడు.

‘... దరిద్రుడు సంపదంధుడై కానక తన్నుఁ జేరఁడని...’ (10 ఇ. 1019)

భగవంతుని అనుగ్రహంతో సర్వసంపదలనూ పొందినవాడు అది తన గొప్పతనమే అంటూ భగవంతుణ్ణి మర్చిపోతాడు. ఇది లోకసహజం. ఇలా చెయ్యకూడదనే పౌచ్ఛరిక అంతర్లీనంగా చేశాడు పోతన.

పోతన అర్థాంతరన్యసాలంకారాలలో అత్యధిక భాగం విశేషాన్ని సామాన్యంతో సమర్థించినవే. భగవానుని సద్గుళాలను ప్రశంసించడం, నీతులను బోధించడం -- ఈ అంశాలలో ఈ అలంకారాన్ని అధికంగా వినియోగించినట్లు గమనించవచ్చు.

9. కావ్యరాపత్తి :

‘కైముతిక నీతి నర్థము కావ్యమందు
సిద్ధినొంద నర్థాపత్తి చెన్న మీఱు’³³

అని కావ్యరాపత్యలంకారానికి కువలయానందసారకారుని నిర్వచనం. ‘ఇట్టిదే ఇట్లగుచుండగా దాని సంగతి వేఱుగా చెప్పనేల?’ అన్నచో అర్థాపత్తి.

‘కైముతేయ నార్థ సంసిద్ధిః కావ్యరాపత్తి రిష్యతే
స జిత స్ఫున్ముఖే సేన్నుః కావార్తా సరసీరుహోమ్’ అని చంద్రాలోక వివరణం. దానికి అడిదం సూరకవి తెనుగుసేత :

‘ఏపారుచుండుఁ గావ్య
రాపత్తి యనంగఁ గృతుల యందును గైము
త్యాపాది తార్థ సిద్ధత
శ్రీపర్వత దుహిత్తు రమణ శేషాభరణ!’,³⁴

‘ఒకాసోక వస్తువు వలన వేణోక వస్తువు కైముత్యన్యాయమున సిద్ధమగునెదల అర్థాపత్తి’,³⁵
యని ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూపణం వివరణ. ఇందులో దండాపూపన్యాయముతో అర్థాపత్తి ప్రాకరణికాప్రాకరణికార్థాపత్తి, ఉభయ ప్రాకరణికార్థాపత్తి అని 2 విధాలుగా విభాగించాడు.

పోతన రచించిన భాగవతంలో సందర్భానుసారంగా మొత్తం 14 చోట్ల ఈ అలంకారం కనిపిస్తుంది.

అవధూతమూర్తి శుక మహర్షిని వర్ణిస్తూ చెప్పినపుడు పోతన తనభాగవతంలో చక్కటి అర్థాపత్తిని ప్రయోగించాడు.

33. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య - పు. 84

34. ఆంధ్ర చంద్రాలోకం - అడిదం సూరకవి ప.126

35. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూపణం - చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు - అర్థాలంకార ప్రకరణం పు. 541

అమృపోత్సు షోదశాబ్లు వయారూప
గమన గుణ విలాస కొశలములు
ముక్తికాంత సూచి మోహిత యగునన
నితర కాంత లెల్ల నేమి సెప్ప!

(1-518)

వ్యాసభగవానుని కుమారుడైన శ్రీశుకుడు నిండు యావనంలో ఉండి అద్భుత సాందర్భ విలాసాలతో ఉండగా, అతని సదవదిని చూచి నేరుగా ముక్తికాంతయే మోహిస్తుండగా, ఇతర కాంతల గురించి చెప్పవలసినదేమున్నది? ఇక్కడ పోతన కైముత్యమని చెప్పడంలో ఒక గొప్పతనం ఉంది. ఎంతమంది యువతులు శ్రీశుకుని మోహించినా, అతడు వారికి లోంగక, నిరంతర హరిపాదాబ్లు చింతనతో మోక్షలక్ష్మినే వరించాడని చమత్కరించాడు పోతన. స్థాక్షాత్కూ మోక్షలక్ష్మినే వరించినవాడు, ఇతర స్త్రీల పట్ల ఎందుకు ఆకర్షితుడౌతాడని ప్రశ్న. మోక్షాన్ని కోరేవాడు అలా ఆకర్షితుడు కాకూడదని సూచన.

మైత్రేయ మహార్షి విదురునికి శ్రీహరి గొప్పతనాన్ని వివరిస్తూ ఆదిలోనే సూక్ష్మాన్ని ఇలా తేల్చి చెప్పాడు.

‘హరి మహిమమం దన్మాఖీ
సరసిజ సంజాతుండైన చతురాననుం దుం
బరికించి యెఱుగం దన్న ని
తర మనుజులం జెప్పనేల తత్త్వజ్ఞనిధి!’

(2-224)

శ్రీహరి నాభికమలం నుండి పుట్టుడమేకాదు. నాలుగు ముఖాలున్న బ్రహ్మగారే శ్రీహరి విలాసాల గురించి తెలుసుకోలేరు. ఇంక ఏకముఖులైన మానవుల మాట వేరే చెప్పడమెందుకు? అని పోతనగారు చక్కటి అర్థాపత్తిని ప్రయోగించారు. ఇక్కడ భాగవత ప్రారంభంలో పోతన విన్నవించిన

‘భాగవతము దెలిసి పలుకుట చిత్రంబు!,
శూలికైనుం దమ్మి చూలికైన!
విఖుధజనుల పలన విన్నంత కన్నంత,
దెలియవచ్చినత దేటపటుతు’

(1-19)

అనే పద్యంలో పోతనగారు అలా ఎందుకు చెప్పారా అని ప్రశ్నించుకుంటే, దానికి మైత్రేయునితో ఇక్కడ సమాధానం చెప్పించినట్లుగా ఉంది.

దైత్యవిమర్శనంతరం యజ్ఞ వరాహమూర్తిని బ్రహ్మదులు స్తుతించిన విషయాన్ని మైత్రీయుడు విదురునికి వివరించి,

‘... ... సుస్థిరమగుచున్న మోక్షమరచేతిదిదై చెలువారు నన్న న స్థిరతర తుచ్ఛ సాఖ్యములు సేకుఱుటల్ మరి చెప్ప నేటికిన్?’ (3-441)

అంటాడు. శ్రీహరి తన చరణదాసుల హృదయంతరాలలో విహారిస్తూ, వారికి స్థిరమైన మోక్షం అరచేతిలోనే ఉండేటట్లు చేస్తాడు. అలాంటప్పుడు అస్థిరమైన సంపదలు, సామాన్య వస్తువుల విషయాలు వేరే చెప్పటం ఎందుకు?

భగవద్గుర్తుడేవరికైనా అంతిమ లక్ష్యం మోక్ష సాధనం. చిన్ని బాలుడు ద్రువుడు తనకు సాక్షాత్కారించిన శ్రీహరిని స్తుతిస్తూ ఒక చిత్రమైన మాట అంటాడు. ‘ఓ ఆరవిందోదరా! శ్రీహరి పాద సంస్కరణవల్ల లభించే పరమ సుఖం, స్వత్స్వందబూతమైన మోక్షంలో కూడా సిద్ధించదు.’ ఇలాంటి సందర్భంలో ఏకవి అయినా రాసేదీ, ఏ పాతకుడైనా ఊహించేదీ అర్థాంతరన్యాసం. తద్విరుద్ధంగా దాన్ని పోతనగారు కైముత్యమని ప్రశ్నిస్తూ, ఒక ఆణిముత్యంలాంటి పద్యం చెప్పారు.

‘అరవిందోదరా!...
సురలోకస్తులఁ జెప్ప నేల సుజనస్తోమైక చింతామణి’ (4-283)

దండధరుని కాల దండంచేత విరిగిపడే విమానాలనుండి కూలిపోతున్న వేలుపుల మాట వేరే చెప్పటం దేనికి? అంటూ మొదటచెప్పిన విశేషాన్ని అర్థాంతరన్యాసంతో సమర్థించకుండా, అర్థాపత్రితో మగించారు పోతనగారు. ఒక విషయాన్ని ఖరాఖండిగా చెప్పాలనుకున్నప్పుడు ఇతర అలంకారాల కంటే అర్థాపత్యులంకారంలో ఎక్కువ నిబుద్ధత గోచరిస్తుంది.

ఈ లోకమంతా మాయామోహితం. మాయామోహితైనవారికి, మాయును అర్థంచేసుకోలేనివారికి, శ్రీహరి భక్తుల పనులే అర్థం కావు. ఇంక అలాంటి వారికి శ్రీహరి చేప్పితాల మాట చెప్పడమెందుకు? భూదేవి, నారాయణంశ సంభూతుడైన పృథు చక్రవర్తిని స్తుతించి,

‘... ... కావున సీశ్వర గుణసర్గ రూపంబైన మాయచే మోహితాంతఃకరణలమైన మా వంటి వారల చేత హరి భక్తుల చేప్పితం బెఱుంగఁ బడదన్న హరి చేప్పితం బెట్టి ఉంగబడు?’ (4-487)

అని అంటుంది. ఇలా చెప్పడంలో పోతనగారి ఉద్దేశం, శ్రీహరి తత్త్వాన్ని తెలుసుకోవాలంటే, మందుగా మాయానిర్మితమైన ఈ లోకంలో మనం విషయాలోలురం కాకూడదు. అరిషండ్రరూల ప్రభూవానికి దూరంగా ఉండాలి. అప్పుడే హరితత్త్వాన్ని పూర్తిగా అర్థం చేసుకోగలమని చెప్పడమే.

‘పదేండ్ల చిన్ని బాలుడు ధ్రువుడు, సవతితల్లి సురుచి పలికిన మాటలనే బాణాలచే మనసును నొవ్వగా, నా ఉపదేశాన్ని పాటించి అనస్య సామాన్యమైన భక్తితో శ్రీహరి చరణాలనే ధ్యానిస్తూ ఆయనను మెప్పించాడు,’ అని నారదుడు ప్రచేతనులసత్త్వయాగంలో తన వీణియపై ఇలా గానంచేశాడు. ఆ గానంలోనే అర్థాపత్తిని కూర్చుడు పోతన.

‘... సునీతి నందను తపః ప్ర
భావము క్రియ ధర్మ భవ్య నిష్టలఁ బొందఁ జాలరు బ్రహ్మర్థి జనములనిన
క్షత్రియకులు నెన్నఁగా సేల?’ (4-380)

ధ్రువుడు పొందిన అంతటి మహాపులాన్ని బ్రహ్మర్థులు కూడా పొందలేరంటే, ఇక క్షత్రియుల మాట చేప్పుడేమంది?

శ్రీమహావిష్ణు లీలామృతాన్ని పరీక్షితుకు వివరిస్తూ, శ్రీశుకులవారు ఇలా అంటారు. శ్రీమన్నారాయణని దివ్య గుణాలు అనేకానేకాలు. వాటిని గానం చేయడమే. అంతే కానీ లెక్కించడం ఎవ్వరివల్లా సాధ్యం కాదు. బలిచక్రవర్తి దగ్గరకు వచ్చిన వామనుని గోప్య గుణాలను లెక్కించడం అసాధ్యమని చేప్పి సందర్భంలో, పోతన ఒక చిన్న అర్థాపత్తిని ప్రయోగించాడు.

‘మనుజనాథ! త్రివిక్రము మహిమ కొలఁది
యెఱుఁగఁ దర్శింప లెక్కింప నెవ్వఁడోపుఁ?
గుంభినీ రేణుకమ్ములు గుఱువు చెట్టు
వఁడు సేరఁడు దక్కిన వారి వశమే?’ (8-687)

భూమిలోని ధూళికణాలనే లెక్కించటం ఎవ్వరివల్లా సాధ్యం కాదు. అలాంటి ధూళికణాలను లెక్కించగలిగేవారికైనా, వామనుని గుణగణాలను లెక్కించటం అసలు సాధ్యం కాదు. ఇంక వేరేవారి సంగతేమన్నది?

అంతేకాదు, ‘విష్ణుమాయ దేవగురువులగు యోగీంద్రులనే మోహింపజేస్తుంది. మరి జడవిప్రుల మైన మనలను భగవన్నాయ మోహంలో ముంచకుండా ఉంటుందా’ అని బృందావనంలోని విప్రులు చింతించటం మాయామోహం నుండి బయటపడే ఆవశ్యకతను తెలియజేస్తుంది.

‘... యోగీంద్రుల
సరుదుగ మోహితులఁ జేయు హరి మాయ మమున్
సరగురుల మూర్ఖ విప్రుల
సురవడి మోహితులఁ జేయ నోపక యున్నే?’ (10 పూ. 874)

అంటూ విప్రులు చింతించటంలో ఆర్థాపత్తి రాగి ఉంది.

గోవర్ధనోద్దరణానంతరం సురపతి శ్రీహరిని స్తుతిస్తూ

‘నిను బ్రహ్మదులెఱుంగలేరు నీ
ఘునలీలావిభవంబు పెంపుఁ దెలియంగా నెవ్వడన్ ? సర్వగా!’ (10 పూ. 943)

అని అనటంలోనూ, మరణించిన దేవకీ పుత్రులను తేవటానికి బలరామకృష్ణులు సుతలానికి వెళ్చినపుడు, సుతలాధిపతి బలి శ్రీకృష్ణజ్ఞి స్తుతిస్తూ,

‘మదినూహింపఁగ యోగివర్యులు భవన్నాయా లతాబధ్ములై
యిదమిత్తమ్మునలేరు ... తామసులమై యేపారు మాబోఁటి దు
ర్మదులేరీతి నెఱుంగజాలుదురు! ’ (10 ఉ. 1148)

అన్నప్పుడూ, ఆర్థాపత్తినే ప్రయోగించాడు పోతన. మహా మహా యోగులే తెలుసుకోలేనిది, తామసులూ, దుర్మదులూ శ్రీహరినిగూర్చి ఎలా తెలుసుకోగలరు?

పాలసంద్రంలో మందర పర్వతం గిరిగిరా తిరిగింది. ఆ శబ్దానికి బ్రహ్మదేవుని చెపులే గింగురుమన్నాయట!

‘అప్పాలవెల్లిలోపల
నప్పటి కప్పటికి మందరాగము దిరుగం

జప్పుడు నిండె నజాండము
నెప్పెడిదే మనజాని చెవులు సిందఱ గొనియైన్' (8-209)

ఇంక మనముల చెవుల పరిస్థితి చేప్పేదేమందని అర్థాపత్తిలో హాస్యాన్ని పండించాడు పోతన.

అతివలు ఆలోచనలాడంటాయో ఎవరూ ఊహించలేరు. స్థాక్షాత్కూ మన్మథుడే మగడైనా మెచ్చరు! ఇంక సామాన్యాల మాటేమిటి?

‘తలచుల్ చిచ్చులు మాటలుజ్యుల సుధా ధారల్ విభుండైన పు
వ్యులుతున్ మెచ్చర యస్యులన్ వలతురే?’ (9-417)

అంటూ మదన వేదనతో తపించిపోతున్న పురూరవుడు ఊర్యుశిని చూసి పలికిన మాటల్లో అర్థాపత్తి ద్వీతకమపుతుంది.

ఎంతటి దుర్మార్గులైనా అంత్యకాలంలో నారాయణుని పాదపద్మాలను స్మరిస్తే చాలు. వానికి స్వర్గలోకం ప్రాప్తిస్తుంది. శ్రీకృష్ణుని అంతం చెయ్యాలనే ఉద్దేశంతో వచ్చి, ఆ దీవ్య హస్తాలలోనే హతులై దివికేగిన రాక్షసులు ఎందరో ఉన్నారు. అలాంటప్పుడు పాలిచ్చి పెంచిన గోపికల మాట చేప్పేదేమంది? వారికి మరి జన్మ ఉంటుందా? ఈ చిన్న కందాన్ని చూస్తే అవుననే అనిపిస్తుంది.

వెన్నుని కొక మటి విషమగు,
వన్నిచ్చిన బాల హంతి వనెనటు దివికిన్
వెన్నునిఁ గని పెంచుచుఁ దన
వన్నిచ్చిన సతికి మటియు జన్మముగలదే? (10 పూ. 241)

వెన్నుని వంపటానికి వచ్చిన పూతనకే స్వర్గ ప్రాప్తి కలిగితే, అతని కని, పాలిచ్చి పెంచిన వారి సంగతి చేప్పేదేమంది? అని శ్లాఘించాడు పోతన. ఇక్కడ పోతన ప్రయోగించిన అర్థాపత్తిలో లక్ష్మణున్ని ఉన్నత విపర్యయార్థంలో ప్రయోగించినట్లు గమనించవచ్చు.

పోతన ఉపయోగించిన అర్థాపత్యలంకారాన్ని పరిశీలిస్తే, నారాయణుని గుణగణాలను స్తుతించటానికి, తాను చేప్పే విషయంలో ఎట్టి అనుమానాలకూ తావులేకుండా ఉండాటానికి, నిబద్ధతతో చెప్పాడానికి ఉపయోగించాడని తెలుస్తుంది.

10. పర్యాయోకీ :

‘గమ్యమగు గాని వేణొక గతిని దెలుపఁ
దనరుచుండుఁ బర్యాయోక్త మనుచుఁ గృతుల’³⁶

యని కువలయానందసారకారుని నిర్వచనము. గమ్యమగు వృత్తాంతమును వేణొక రీతిని సాగసుగఁ జెప్పినచోఁ బర్యాయోక్తమగును.

‘వ్యాజమున నిష్ట సాధన వర్ణనమును
వెలయుచుండుఁ బర్యాయోక్త భేదమగుచు’ అంటూ అలంకార భేదాలను కూడా ఆయన తెలియజేశాడు.

కావ్యాలంకార చూడామణి కర్త విన్నకోట పెద్దయ నిర్వచనం ఇలా ఉంది.

‘కార్యార్థ క్లపిచేఁ ద
త్యార్యార్థ ప్రాప్తి కొఱకు గల్పించిన మా
ధుర్వ యుత భాషితంబది
పర్యాయోక్తంబునాఁగఁ బరఁగుం గవితన్’³⁷

కాగా, ఆంధ్ర చంద్రాలోక కర్త ఆడిదం సూరకవి ఇలా నిర్వచించాడు.

‘అమర భంగ్యాంతరమున గమ్యార్థ సిద్ధి
యది చెలంగుఁ బర్యాయోక్తమనఁగఁ గృతుల
వందనంబిదె యవని కెవ్యానిచే ము
ధాకృతములయ్య రాహా వధూ కుచములు’³⁸

36. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య - పు 48

37. కావ్యాలంకార చూడామణి - విన్నకోట పెద్దయ - ఉల్లాసం 5 - ప. 71

38. ఆంధ్ర చంద్రాలోకం - అడిదం సూరకవి - ప 73

గమ్యార్థం భంగ్యంతరముగా వెల్లడించినచో అది పర్యాయోక్తాలంకారం. అంటే, ఒక పదంచే చెప్పబడవలసినది దాని పర్యాయపదంతో చెప్పినట్లయితే అది పర్యాయోక్తి. అంతే కాకుండా, ఏదేని మిషటో తనయొక్క కాని, ఇతరుల యొక్కకాని ఇష్టసాధనమయినట్లయితే అది కూడా పర్యాయోక్తి అలంకారమే అవుతుంది.

పోతన తన భాగవతంలో వివిధ సందర్భాలలో మొత్తం 21 చోట్ల ప్రధానంగా ఈ పర్యాయోక్తలంకారాన్ని ప్రయోగించాడు. (చూ. అనుబంధం - 4) వాటిలో చాలా వరకూ శ్రీ మహావిష్ణువును అభివర్ణిస్తూ చెప్పినవే.

‘కలుములు నీనెడుకలకంటి యెలనాఁగ వర్తించు నెవ్వాని వక్కమందు!

...

ఆర్థిత శ్రేణి కే యథిష్టుని పాద రాజీవ యుగ్మంబులు చేరుగడలు! ’ (1-257)

అంటూ ద్వారకాపుర కాంతలు శ్రీకృష్ణుని లావణ్యమయ స్వరూపాన్ని చేతులు చాచి చూపించుకొంటూ ఆనందించారు. ఇక్కడ శ్రీకృష్ణుని సౌందర్యాన్ని, సౌకుమార్యాన్ని (గమ్యార్థాన్ని) అక్కడి యువతులచే భంగ్యంతరంగా వర్తించాడు పోతనమాత్యడు.

శ్రీకృష్ణ నిర్వాణాన్ని జీర్ణించుకోలేని అర్థమును మిక్కిలి దుఃఖిస్తూ, తన వారలతో పలికిన మాటలలో పర్యాయోక్తి స్ఫురిస్తుంది.

‘పందికై పోరాద ఫాలాక్షండేవ్యని బలమున నాకిచ్చేఁ బాశుపతము?

...

గోగ్రపాణమునాడు కురుకులాంభోనిధిఁ గడచితి నెవ్వని కరుణఁ జేసి?

...

యేమహాత్ము బలమినిచ్చితి విరటుని పుత్రీ యడుగ బొమ్మ పొత్తికలకు? ’ (1-365)

అంటూ గతంలో శ్రీకృష్ణుని వల్ల తాను పొందిన ఉపకారాలతో గమ్యార్థాన్ని భంగ్యంతరంగా వెల్లడించాడు అర్థముడు.

పరీక్షిత్త శుకుమహ్మని ప్రపంచోద్భవాదికాలు అడుగుతూ ఇలా ప్రశ్నిస్తున్నాడు:

‘ఎవ్వని నాభియం దెల్ల లోకాంగ సంస్కార కారణ పంకజంబు వోడమె

...

అట్టి విధాత యే యనువున సర్వేశ రూపంబు గనుఁగొనె రుచిర భంగి’ (2-221)

ఈ అడగడంలో, సమస్త లోకాల ఉనికికి కారణం ఎవరో, పద్మజబుడైన బ్రహ్మ ఎవని అనుగ్రహం వల్ల సృష్టి చేయగలిగాడో, ఆ సర్వేశ్వరుని రూపాన్ని ఏ విధంగా స్వాత్మకరింపజేసుకొన్నాడో -- వీటన్నిటికీ మూలకారణమైన శ్రీహరిని గూర్చి ప్రశ్నించాడు. ఇక్కడ ఆయా విషయాలకు ప్రధాన కారణం శ్రీహరే అన్నవిషయం పర్యాయోక్తిపరంగా వెల్లడిచేయబడింది.

‘విమలమతిఁ దలఁపనెవ్వని,

బోమముడి మాత్రమున నిఖిల భూదేవి భూ

రము వాయునట్టి’

(3-95)

అంటూ ఉద్ధవుడు విదురునితో పలికిన సందర్భంలో, ఎవని కనుబొమలు ఒక్కమాటు ముడిపడితే దుష్ట శిక్షణ జరిగి భూ భారమంతా తోలగిపోతుందో అటువంటి దేవదేవుని పాదాలనే పద్మాల మకరందాన్ని గ్రోలేవాడే ఘనుడు అంటూ, శ్రీహరిని తలచుకొన్నాడు.

తన భూర్య దితి సంతాన వాంఘతో తనదగ్గరకు వచ్చినపుడు కశ్యప ప్రజాపతి :

‘ఎవ్వని కరుణ బ్రహ్మాంద్రాది దిక్కాలవరులాత్మ పద వైభవములఁ దనరి

...

భూతిలిప్తాంగుఁడుగ్ర పరేతభూమి వాసుఁడని హస్య మొనరించువారు’ (3-467)

అంటూ, ఎవని అనుగ్రహంవల్ల బ్రహ్మ, ఇంద్రాది దిక్కాలకులు, తమతమ పదవుల్లో వైభవంగా ఉంటున్నారో, ఎవను అనుజ్ఞకు లోబడి మాయ ప్రవర్తిస్తూ ఉంటుందో, ఎవని గొప్పదనాన్ని వేదాలు కూడా రూఢి పరచలేవో అట్టి దేవదేవుని, ఆస్తిమాలాధరుడనీ, ఆది భీక్షువనీ, బూడిద పూసుకొనేవాడనీ, శ్వశానవాసి అనీ అపహస్యం చేసేవారు దరిద్రులని చెపుతాడు. ఇవన్నీ పరమశివుని లక్ష్మణాలు. పరమశివుని గూర్చి వేఱాకరీతిలో చెప్పడంచేత, ఇది పర్యాయోక్తియే అవుతుంది.

దితి గర్జం నుండి వెలువడిన మహాతేజస్సును చూచి భయపడిన దేవతలు బ్రహ్మ దేవుని వద్దకు వెళ్లి,

‘దేవా! ఎష్టని వాగ్గాలంబులచేఁ బాశబద్ధంబులైన పశువుల చందంబున నిఖిల జీవులు వర్తింతు రట్టి సీకు నమస్కరించెద’ (3-501)

అంటూ తమకు కలిగిన కష్టాన్ని నివేదిస్తారు. వాక్కు అంటే మాట. దానికి అధిపతి, సరస్వతి. సరస్వతి భర్త అయిన బ్రహ్మ గారి వాక్కులచేతనే సమస్త జీవులు ప్రవర్తిస్తారని చెప్పడం పర్యాయాక్యలంకృతంగా మిక్కిలి సముచితంగా ఉంది.

సుయజ్ఞాని మరణానంతరం, అతని భార్యలూ, బంధువులూ విలపిస్తూ ఉండగా, యముడు బ్రాహ్మణ బాలకుని వేషంలో వచ్చి వారిని ఒద్దారుస్తూ బోధించే సందర్భంలో, ఈ విశ్వాన్ని సృష్టికీ, స్థితికీ, లయానికీ మూలకారణం ఎవరో, అతడే హౌలారతుడై ఈ లోకాన్ని రక్షిస్తూ, పోవిస్తూ ఉంటాడని అంటాడు.

‘ఎవ్వఁడు సృజించుఁ బ్రాణల
నెవ్వడు రక్షించుఁ ద్రుంచు నెవ్వఁ దనంతుం
డెవ్వఁడు విఘుఁ డెవ్వఁడు వాఁ
డివ్విధమున మనుచుఁ బెనుచు హౌలారతుఁ డై’ (7-48)

ఆ లక్షణాలు ఉన్నవాడు దేవదేవుడైన శ్రీహరి మాత్రమేనని భంగ్యంతరంగా వెలిబుచ్చాడు.

హిరణ్యకశిపుని కలోర తపస్సుకు షెచ్చి బ్రహ్మ దేవుడు ప్రత్యక్షమైన సందర్భంలో దానవేంద్రుని సోటివెంట స్తుతిరూపాత్మకమైన మాటలను వెలయించాడు కవి పోతన. ఆక్కడకూడా పర్యాయాక్తి కనిపిస్తుంది.

‘కల్పాంతమున సంధకార సంవృతమైన జగము నెవ్వఁడు దన సంప్రకాశ మున వెలిగించుచు
నట్టి సచ్చిదానంద మయునకు, మహిత భక్తి నే నమస్కరింతు’ (7-87)

అంటూ నతులు చేస్తాడు దానవుడు. అయితే ఈ పై వాక్యాలు ఏ దేవతా రూపానికైనా అన్యయింపవచ్చు. అయితే ఆ పద్యంలో కనిపించే ఇతర విశేషణాలు బ్రహ్మకే చెందుతాయి కాబట్టి ఇక్కడ పర్యాయోత్తి పండిందనే చెప్పవచ్చు.

పోతన భాగవత రచనలో పర్యాయోక్యలంకారం ప్రఫ్లద చరిత్రలోనూ, గజేంద్ర మోక్ష ఘుట్టంలోనూ విలసిల్లినంతగా మరెక్కడా మెరియలేదంటే అతిశయోత్తి కాదు. భగవంతుని గుణగణాలను విస్మయంగా తెలియజేపేసు, శరణాగతిని కోరే సందర్భాలు అవి. ప్రఫ్లదుడు తండ్రి హిరణ్యకశిష్టానితో పరాత్మరుని తత్త్వాన్ని వివరిస్తూ---

బలయుతులకు దుర్భలులకు
బలమెవ్యందు, నీకునాకు బ్రహ్మదులకున్
బలమెవ్యందు ప్రాణులకును
బలమెవ్యందట్టి విభుందు బలమసురేంద్రా!'

(7-264)

‘ముల్లోకాలలో నేనే బలశాలిని. ఎవరి అండచూసుకొని నాతో విరోధం పెట్టుకున్నావ’ని ప్రశ్నించిన తండ్రికి, ‘లోకంలో బలవంతులకూ, బలహీనులకూ, నీకూ, నాకూ, బ్రహ్మది దేవతలకూ, సమస్త ప్రాణులకూ ఎవడు బలమో, అతడే నాకు అంద’ అంటూ ఆ శ్రీహరిని స్నారింపజేశాడు. అంతేకాదు,

‘దిక్కులు కాలముతోనే
దిక్కున లేకుండుచు, గలుగు దిక్కుల మొదలై
దిక్కు గల లేనివారికి
దిక్కుయ్యెడు వాందు నాకు దిక్కు మహాత్మా!’

(7-265)

దిక్కులకూ, కాలానికి అతితుడైనవాడూ, దిక్కులకే దిక్కైనవాడు ఎవరో, దిక్కున్నవారికి, దిక్కులేనివారికి దిక్కు ఎవరో, అతడే (ఆ శ్రీహరే) నాకు దిక్కు అని విస్మయంగా చెప్పాడు ప్రఫ్లదుడు. ఇక్కడ ‘దిక్కు’ అనేమాటను చాలా ఔచిత్యవంతంగా ఉపయోగించుకున్నాడు పోతన.

ఎరీక్షిత్తుకు సందేహ నివృత్తి చేసే సందర్భంలో శుకమహర్షి మనసులో శ్రీహరిని గూర్చి ఇలా ప్రార్థించాడు.

‘తపముల్ సేసిననో, మనోనియతినో, దానప్రతావృత్తినో
జపమంత్రంబులనో, శ్రుతిస్నేషులనో, సద్గుక్తినో యెట్లు ల
బ్ధిపదుండోనని బ్రహ్మరుద్రముఖరుల్ భావింతురెవ్వని న
య్యిపవర్ణాధిపుఁడాత్మ మూర్తి సులభుండోఁ గాక నాకెప్పుడున్’ (2-64)

ఏవిధంగానైనా బ్రహ్మ రుద్రాదులు ఎవనిపదాన్ని చేరదానికి తపిస్తూ ఉంటారో ఆ మోక్క ప్రభువూ, ఆత్మ స్వరూపుడూ అయిన శ్రీమన్మారాయణుడు నాకు ఎల్లవేళలా సులభుండోగాక అని ప్రార్థించాడు. ఈ ప్రార్థన లో గమ్యార్థం నారాయణుడే! ఈ అర్థాపత్తిలో అన్యాపదేశంగా భగవంతుని గుణగణాలు ప్రస్తుతించాడు పోతన. ఇందులోనే చిన్న సందేహాలంకారాన్ని కూడా చేర్చాడు.
‘తపముల్ సేసిననో, మనోనియతినో... సద్గుక్తినో’ అంటూ భగవంతుని చేరదానికి సులభ మార్గం గురించి బ్రహ్మ రుద్రాదులు అలోచిస్తారనటం నిస్సందేహాలంకారమే.

మకరంతో పెక్కొండ్లు పోరాది, డస్సిపోయిన గజేంద్రుడు తనను రక్షించగలిగే భగవంతునికోసం వెతుకులాటలో పడతాడు. కేవల గుణగణాలను సంస్తుతించటం ద్వారా తనను రక్షించగలిగే దేవుణ్ణి ప్రార్థించాడు. ఆంధ్రలోకంలో ఆబాలగోపాలానికి సుపరిచితమైన పద్యం, భాగవతంలోనే ప్రశస్తికెక్కిన పద్యం ఇక్కడ పోతన ఘుంటం నుండి జాలువారింది.

‘ఎవ్వనిచే జనించు జగమెవ్వనిలోపల నుండు లీనమై
ఎమ్మని యందు డిందుఁ బరమేశ్వరుఁడెవ్వుఁడు మూలకారణం
బెవ్వుఁడనాది మధ్య లయుఁడెవ్వుఁడు సర్వముఁ దాన యైన వా
డెవ్వుఁడు, వాని నాత్మభవ సీశ్వరునే శరణంబు వేఁడెదన్’ (8-73)

అంతే కాదు ---

‘లోకంబులు, లోకేశులు
లోకస్థులుఁ దెగిన తుది నలోకంబగు పెం
జీఁకటి కవ్వల నెవ్వుం
దేకాకృతి వెలుంగు... ...’ (8-75)

‘నర్తకుని భంగిఁ బెక్కుగు
మూర్తులతో నెవ్వుఁడాడు? మునులు దివిజులుం
గీర్తింప నేరరెవ్వని?
నర్తనమెరు లెఱుఁగరట్టివాని’ (8-76)

‘ముక్తసంగులైన మునులు దిదృక్షులు
సర్వభూత హితులు సాధు చిత్తు
లసదృశ ప్రతాధ్యలై కొలుతురెవ్యని
దివ్యవదము’

(8-77)

‘ఈ లోకం ఎవనివల్ల పుడుతుందో, ఎవనితో కలిసి ఉండి, చివరికి ఎవనితో లయమౌతుందో, ఈ విశ్వానికి మూలకారణమూ, సృష్టి స్థితి లయాలు లేనివాడు ఎవరో, ఎవడు అన్నీ తానే అయి ఉంటాడో, ఆ దేవదేవష్టో శరణవేదుతున్నాను. అంతే కాదు, ఈ లోకాలన్నీ నశించినతర్వాత పెను చీకటి ఆవరించినప్పుడు తానోక్కడే ప్రకాశిస్తూ ఉంటాడో, నర్తకునిలాగా పెక్కు రూపాలు ధరించగలడో, మునులూ దేవతలు కూడా ఎవరిని కీర్తించటానికి కూడా అసమర్థులో, ఎవరి ప్రవర్తన ఇతరులకు అర్థంకాడో, ముక్తిని అభిలషించే మునులూ, భగవద్గుర్వనాన్ని ఆకాంక్షించేవారూ, ప్రాణుల మేలు కోరేవారూ, సాటిలేని ప్రతాలను ఆచరించేవారూ ఎవని దివ్య పదాన్ని కొలుస్తూరో, ఆ దేవదేవుడే నాకు దిక్కు! ’ అని తెల్చివేశాడు గజేంద్రుడు. ఈ ప్రస్తుతిలో ఎక్కుడా శ్రీహరి మాట వినపడకపోయినా, గమ్యార్థం భంగ్యంతరంగా పెల్లిడించబడింది.

ఇక్కడ పోతన మహాకవి ఒక అయ్యుతష్టైన చమత్కారాన్ని చూపించాడు. పై ప్రార్థనా గీతాలు, శ్రీహరి భక్తులేకాదు, ఎవరైనా, ఏ మతస్థులైనా పాడుకోవచ్చు. సర్వకాల సర్వవస్తులకు అనుగుణంగా, సర్వమతాలకూ అనుసరణీయంగా ఈ రచన కొనసాగింది. తన రచన ప్రతిఒక్కురూ చదవాలనే ఆకాంక్ష ప్రతి కవికి ఉంటుంది. భాగవతం హిందూ ధర్మ శాస్త్రానికి అనుగుణంగా, విష్ణుతత్త్వాన్ని నిరూపించే విధంగా ఉంటుంది కాబట్టి ఇతర దైవాలను కొలిచేవారు దీన్ని చదవడానికి ఇష్టపడరు. అలాంటి వారు కూడా తమ తమ దైవాలముందు భక్తితో ప్రణమిల్లి, తన పద్యాలను నెమరు వేసుకోగలిగేటంతగా రచించాడు పోతన. ఇలాంటి సందర్భాలలో పర్యాయోత్తి ఒక్కటే ఉపాదేయం. అందులో పోతన సంపూర్ణ విజయాన్ని పొందాడని చెప్పవచ్చు.

11. కారణమాల :

పూర్వ పూర్వ వస్తువులు ఉత్తరోత్తర వస్తువులకు కారణాలైతే అది కారణమాలాలంకారం.

‘వరుస దప్పని కారణావళుల తోడఁ
గేలు కొల్పిన c గారణమాల యగును
నీతిచే సిరి, సిరి చేత దాతృతయును
దాతృతను భూరి యశమన్స రీతి శర్వ’³⁹ అని ఆంధ్ర చంద్రాలోకం నిర్వచనం.

‘రచన కారణమాల పూర్వంబు నుత్త
రమ్మ నుత్తర పూర్వ కారణములైన’⁴⁰ అని కువలయానందసారం
నిర్వచించింది. ఆంధ్రప్రతాపరుదు యశోభూపణం కూడా అలాగే నిర్వచించింది. ‘పూర్వ పూర్వ
వస్తువులు ఉత్తరోత్తర వస్తువులకు కారణములైనచో అది కారణమాల’⁴¹

నిత్యజీవితంలో ఒక విషయం ఇంకొక తదనంతర విషయానికి కారణమౌతుంది.
వేదాంతపరంగా చూస్తే ఈ తర్వానికి మరీ బలం ఎక్కువ. భగవద్గీతలో ప్రముఖమైన జ్ఞాకం --

‘క్రోధాద్భువతి సమోగ్రహః సమోగ్రహత్ స్నేతి విభ్రమః
స్నేతిభ్రంశాత్ బుధీ నాశో బుధీనశాత్ ప్రణశ్యతి’⁴²

అనేది కారణమాలాలంకారానికి చక్కని ఉదాహరణ. ఇందులో పూర్వ పూర్వ వస్తువులు ఉత్తరోత్తర
వస్తువులకు కారణభూతాలయ్యాయి.

పోతన భాగవతంలో పద్యరూపంలో కంటే వచనంలోనే ఈ కారణమాల ఎక్కువస్తార్థ
కనిపిస్తుంది.

39. ఆంధ్ర చంద్రాలోకం - అడిదం సూరకవి ప.109

40. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్ - పు. 72

41. ఆంధ్రప్రతాపరుదు యశో భూపణం - చెలమచ్చెర్ల రంగాచార్యులు - పు. 561.

42. శ్రీమద్భగవదీత - సాంఖ్యయోగం - జ్ఞ. 63

శ్రీహరి నరసింహరూపంలో స్తంభంలో ఆవిర్భవించే సందర్భంలో దానవేంద్రుడైన హిరణ్యకశిష్టుని పరిస్థితికి అద్దంపట్టే వచనం కారణమాల తోనే ప్రారంభమౌతుంది.

‘ఇట్లు దానవేంద్రుండు పరిగృహ్యమాణ వైరుండును, వైరానుబంధ జాజ్వల్యమాన రోషానలుండును, రోషానల జంఘన్యమాన విజ్ఞాన వినయుండును, వినయ గాంభీర్య దైర్య జేగీయమాన హృదయుండును, హృదయ చాంచల్యమాన తామసుండును, దామసగుణ చంక్రమ్యమాణ సైర్యుండునై విస్రంభంబున పశంకరించి...’ (7-285)

అని వర్ణిస్తాడు పోతన. ఇందులో ముక్తపద్గ్రస్తం కూడా తొంగిచూస్తోంది.

హిరణ్యకశిష్టుడు శ్రీహరితో శత్రుత్వం వహించాడు. ఇది అతనిలో రోషానికి కారణమైంది. ఆ రోషాగ్నిజ్యాలలు భగబగ మండటంతో, అది అతనిలోని విజ్ఞానం, వినయం నశించిపోవడానికి కారణమైంది. తత్కారణంగా హృదయచాంచల్యం, దానికారణంగా తామసగుణం అతనిలో విజ్ఞంభీంచాయి. చివరికిపోన్న అతని వినాశసానికి దారిశీశాయి. ఇందులో పూర్వ వస్తువులు ఉత్తర వస్తువులకు హేతువులయ్యాయి కాబట్టి ఇది కారణమాలాలంకారం.

కర్మ ప్రజాపతి పతిశుశ్రావతో చికిత్సాయిన తనభార్య దేవహాతిని చూచి, కరుణ, ప్రేమ పొంగిపొరలగా ఆమెతో ఇలా అంటాడు :

‘మానిత ధర్మమార్గ మహిమ స్నాట భూరి తపస్సమాధి వి ద్వా విభృతాత్మ యోగ సముప్సార్థిత విష్ణుకట్టాక్ష లభ్య శో భూనఘు దివ్యభోగ బహుభద్ర వితానములస్మాదీయ సే వా నిరతిన్ లభించు ననివారణ నిత్తును దివ్యదృష్టియున్ ’ (3-804)

‘గొప్ప ధర్మాన్ని అవలంబించడం వల్ల మహిమ ప్రాప్తిస్తుంది. ఆ మహిమ వల్ల తపస్సు, ఆ తపస్సువల్ల ఏకాగ్రత అలవడుతుంది. దానివల్ల ఆత్మజ్ఞానం కలుగుతుంది. ఆత్మజ్ఞానం వల్ల ఆత్మ యోగం లభిస్తుంది. అది భగవంతుని కట్టాక్షాన్ని కలిగిస్తుంది. శ్రీమహావిష్ణు కట్టాక్షం వల్ల దివ్యభోగాలు, వాటివల్ల అనంతమైన శుభాలు సమకూరుతాయి’ అని కర్మముడు దేవహాతికి వివరిస్తాడు. ఈ వివరణలో పూర్వపూర్వ విషయాలు ఉత్తరోత్తర విషయాలకు కారణాలవుతున్నాయి. కాబట్టి ఇది కారణమాలాలంకారం.

శ్రీశక మహార్షి పరీక్షితునకు తత్త్వాన్ని ఉపదేశిస్తూ, మహాత్మ నుండి భూమివరకు గల తత్త్వాలు ఎలా ఉధృవిస్తాయో, ఒక అంశ వల్ల ఇంకో అంశ ఎలా పుడుతుందో వివరించే సందర్భంలో కారణమాల దర్శనమిస్తుంది. ఇది వచనరూపంలో ఉంది.

‘ఈశ్వరాధిష్టితంబైన ప్రకృతియంశంబున మహాత్తత్త్వంబగు, మహాత్తత్త్వంశంబున నహంకారంబగు, నహంకారాంశంబున శబ్దతన్మాత్రంబగు, శబ్దతన్మాత్రాంశంబున గగనంబగు, గగనాంశంబున స్పృశ తన్మాత్రంబగు, స్పృశ తన్మాత్రంశంబున సమీరణంబగు, సమీరణాంశంబున రూపతన్మాత్రంబగు, రూపతన్మాత్రాంశంబు వలనఁ తేజంబగు, తేజోఽంశంబున రసతన్మాత్రంబగు, రసతన్మాత్రాంశంబు వలన జలంబగు, జలాంశంబున గంధతన్మాత్రంబగు, గంధ తన్మాత్రాంశంబునఁ బృధివి యగు, వాని మేళనంబునం జతుర్ధశ భువనాత్మకంబైన విరాద్రూపంబగు...’ (2-32) అంటూ ఈ వివరణ కొనసాగుతుంది.

ఈశ్వరుడధిష్టించిన ప్రకృతి అంశంతో మహాత్తత్త్వం, మహాత్తత్త్వంశంతో అహంకారం, అహంకారం అంశంతో శబ్దతన్మాత్ర, శబ్దతన్మాత్ర అంశంతో వాయువు, వాయు నుండి రూపతన్మాత్ర, రూపతన్మాత్ర అంశంతో తేజస్సు, తేజస్సు వల్ల రసతన్మాత్ర, రసతన్మాత్ర అంశం నుండి జలం, జలాంశం నుండి గంధతన్మాత్ర, గంధతన్మాత్ర అంశంతో పృథ్వీ, వీటన్నిటి కలయిక వల్ల పదునాల్లు భువనాల స్వరూపమైన విరాద్రూపం ఉధృవిస్తుంది. ఇక్కడ పూర్వాంశాలు ఉత్తరాంశాలకు కారణాలు కాబట్టి ఇది చక్కని కారణమాలగా చెప్పవచ్చు.

బ్రహ్మ నారదునికి ప్రపంచ ప్రకారాన్ని ఉపదేశించే సందర్భంలో ఇదే విషయాన్ని మళ్ళీ వివరిస్తాడు.

‘... అనఫూ! యమ్మహానీయాతేజోనిధి మొదలి యవతారంబు సహస్రశ్రాద్ధి యుక్తంబయి ప్రకృతి ప్రవర్తకంబగు నాదిపురుష రూపంబగు, నందుఁ గాలస్వభావంబులను శక్తులుదయించే, నందుఁ గార్యకారణ రూపంబయిన ప్రకృతి జనించె బ్రకృతివలన మహాత్తత్త్వంబును, దానివలన నహంకార త్రయంబును బుట్టె, నందు రాజసాహంకారంబువలన నింద్రియంబులను సాత్మ్యకాహంకారంబువలన నింద్రియగుణ ప్రధానంబులైన యథిదేవతలును, తామసాహంకారంబు వలన భూతకారణంబులయిన శబ్ద స్పృశ రూప రస గంధ తన్మాత్రంబులునుం బొడమెఁ, పంచ తన్మాత్రంబుల వలన గగనానిల వశ్మీ సలిలధరాదికంబైన భూతపంచకంబు గలిగె, నందు జ్ఞానేంద్రియంబులయిన త్వక్పక్షుశ్శోత్రజిహోప్రూణంబులును గర్భేంద్రియంబులైన వాక్యాంశి పాదపాయూపస్థంబులును మనంబును జనియించే...’ (2-112)

భగవంతుని తేజోరూపం నుండి మొదలైన తోలి అవతారం వేయముఖాలుగల ఆదిపురుషుని అవతారం. ఆ అవతారం కాలస్వభావానికికి శక్తులకూ కారణమయ్యింది. దానినుండి కార్యకారణ రూపమైన ప్రకృతి ఉదయించింది. ప్రకృతి మహాత్తత్త్వానికి కారణమైంది. ఈ మహాత్త్వ నుండి అహంకార త్రయం ఉదయించింది. రజోగుణ సంబంధమైన అహంకారం నుండి ఇంద్రియాలు, సత్యగుణ సంబంధమైన అహంకారం నుండి ఇంద్రియ గుణ ప్రధానమైన అధిదేవతలు, తమోగుణ ప్రధానమైన అహంకారం నుండి శబ్ది, స్వర్గ, రూప, రస, గంధాలనే పంచతన్మాత్రలు పుట్టాయి. ఈ ఐదూ పృథివ్యప్తేజోవాయురాకాశాలనే భూత పంచకం ఉదయించడానికి (వరుసక్రమం అటునుండి ఇటుగా) కారణమయ్యాయి. ఈ పంచభూతాల కారణంగా, త్వర్క, చక్కనిశ్శేత్ర, జిహ్వ, ఆఫ్రూణం అనే జ్ఞానేంద్రియాలు, వాక్య, పాణి, పాద, పాయి, ఉపస్త లనే కర్మేంద్రియాలు, మనసును జనించాయి. ఈ సృష్టిక్రమం ఒకదానికొకటి కారణమైంది. ఈ వర్ణనలోకూడా విశ్వావిరాఘవం నుండి మానవుడు, అతని మనస్సు ఎలా ఆవిర్భవించాయో వివరిస్తూ, ఒకదానికి మరొకటి కారణాలుగా ఉన్నాయని చెప్పుడంచేత ఇది కారణ మాల.

పోతన ఈ కారణమాల అలంకారాన్ని వేదాంత తత్త్వాలను వివరించడానికి చక్కని సాధనంగా ఉపయోగించినట్లు గమనించవచ్చు.

12. సందేహం - స్నేతి - భ్రాంతిమంతం :

అనిశ్చయ జ్ఞానం సందేహం. వర్ణావర్ణముల సమాన ధర్మ సారూప్యంచే అదా? ఇదా? అనే సందేహం కలిగితే అది సందేహాలంకారమని ఆంధ్ర చంద్రాలోకకారుని యథ్భిపొయం.

అలరు స్నేతి భ్రాంతి సందేహ పదములఁ
దగు నలంకారములు మూడు, తమిగుఁజూచు
నాదు దెందంబు వికసిత నలిన సేత్ర
యాస్యమున కగ్గమయ్యాడి ననఁగ శర్వ ⁴³

అనుభవ జ్ఞానమే స్నేతి అని, ఉపమానోపమేయములలో సమాన ధర్మమును బ్యట్టి భ్రాంతిచే ఒక దానిని వేరొకదానినిగా ఊహించినట్టుతే అది భ్రాంతిమదలంకారం. ఇది మిథ్యజ్ఞానం.

‘ఉపమానోపమేయములు కవి సమ్మతమగు సాదృశ్యము వలన ఎచట సందేహ విషయములగునో అది సందేహాలంకారమ’ని ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూపణం నిర్వచనం.⁴⁴ ఈ సందేహాలంకారం 1. శుద్ధము, 2. నిశ్చయ గర్భ, 3. నిశ్చయంత సందేహాలని మూడువిధాలుగా వారు విభజించారు.

సాదృశ్య స్నేతి స్వరణము
సాదృశ్య భ్రాంతి భ్రాంతి సంజ్ఞకమయ్యేన్
సాదృశ్యంబున సందే
హాదృతి సందేహమగుచు నలరున్ గృతులన్ ⁴⁵

అని కువలయానందసార నిర్వచనం. సాదృశ్యం వల్ల ఇదా, అదా అనే సందేహం కల్గితే అది సందేహాలంకారమనీ, సాదృశ్యం వల్ల స్వరణం కల్గితే అది స్నేతి అలంకారమనీ, సాదృశ్యం వల్ల ఒక వస్తువునందు వస్త్వంతర భ్రాంతి కల్గితే అది భ్రాంతిమంతాలంకారమనీ చెప్పబడింది.

43. ఆంధ్ర చంద్రాలోకము - అడిదం సూరకపి ప.26.

44. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూపణము - చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు, పు.470.

45. కువలయానంద సారము - బులుసు వేంకట రఘుణయ్య - పు.12.

పోతన భూగవతంలో ఈ మూడు అలంకారాలూ సమతూకంగా పోషింపబడ్డాయి. సర్వేశ్వరుని ఉనికి గురించిన సందేహాలే వీటిలో సింహాభాగం.

‘అఱవో కాక కడున్ మహావిభవుడో, యచ్చిన్నుడో, భిన్నుడో,
గుణియో, నిర్మిణుడో యటంచు విబుధుల్ గుంరీభవతత్త్వ మా
ర్దుణ్లై...’

(2-66)

అంటూ పండితులు తత్త్వాన్నిపుణి చేస్తారని శుకమహార్షి పలికిన పలుకుల్లో సందేహం ప్రకటించుయింది.

శివాంశ సంభవుడైన వీరభద్రుడు శివాజ్ఞానే దక్కనిమీదకు సైన్యంగా వస్తాడు. వారి కాళ్ళ తొక్కిళ్ళ వల్ల ఎగరగొట్టబడిన ధూళికి కావిరిక్రమిన ఉత్తరదిక్కును యజ్ఞశాలలో ఉన్న దక్కుదూ, ఇతరులూ చూశారు. ముందు దాన్ని ‘కారుచీకటి’ అనుకున్నారు. తరువాత ‘కాదు కాదు - కాళ్ళ దుమ్ము’ అన్నారు. ఇది నిశ్చయాంత సందేహాలంకారం. తరువాత, ఆధూళి పుట్టుటానికి కారణాలు వెతికే పనిలో పడ్డారు. మళ్ళీ సందేహమే!

‘ఈ ధూళి పుట్టుట కెయ్యది హేతువో? విలయ సమీరమా? పొలయదిపుడు,
ప్రాచీనబల్ని ధరాపతి మహితోగ్రశాసనుడిపుడు రాజ్యంబు సేయఁ
జోర సంఘములకో రారాదు, మజీ గోగణాళి రాకకు సమయంబు గాదు,
కావున నిప్పుడు కల్పవసానంబు గాచోలు...’

(4-113)

ప్రశ్నయకాల ప్రభంజనమా? దొంగలగుంపా? గోధూళియా? లేకపోతే కల్పాంతమా? అంటూ అక్కడివారూ, దక్కుదూ భయపడ్డారట. ఉపమేయమగు వీరభద్రుని సైన్యం వల్ల కలిగిన ధూళిని (ఉపమేయం) ప్రశ్నయకాల ప్రభంజనం, దొంగల గుంపు, గోధూళి, ప్రశ్నయకాల ప్రభంజనం అనే ఉపమానాలుగా సందేహాంచి, చివరకు నిశ్చయానికి రాలేకపోయిరి. కాబట్టి ఇదీ నిశ్చయ గర్భ సందేహాలంకారం.

హీరణ్యకశిపుని కశోర తపస్సుకు భయపడి, ఆ తపస్సుకుగల కారణాలను అన్నేపిస్తూ, దేవతలు బ్రహ్మగారితో మొరపెట్టుకున్న సందర్భంలో పోతనగారు ఒక చక్కటి సందేహాలంకారం ప్రయోగించారు. ‘ఇక ఏమాత్రం సందేహాలేదు’ అంటూ నే సందేహాలను వెలిబుచ్చారట దేవతలు.

‘శంకాలేశము లేదు దేవ! త్రిజగత్పంపోరమున్ దేవతా
సంకోచంబును వేదశాస్త్రీ పదవీ సం క్షేపమున్ లేక యే
వంకన్ లేవ నటంచు...’ (7-76)

అని మొరపెట్టుకున్నారు దేవతలు. ముల్లోకాలను సంపోరం చేయటానికో, అమరులను అణచివేయటానికో, వేదశాస్త్రాలను వినాశం చేయటానికో, వాడి ధ్యైయం ఏమిటో? ఇలా అనడంలో హిరణ్యకశిపుని తపోనిశ్చలత్వంతో పాటు దేవతల భయం కూడా వ్యక్తమవుతున్నది.

వారు భయపడ్డదంతా అయింది. దితిపుత్తుడు దేవేంద్ర సింపోసనం మీద కూర్చుని త్రిలోకనాథుడయ్యాడు. త్రిమూర్తులు తప్ప తక్కినవారంతా భయపడ్డారు. ఈ రాక్షసరాజు ఇప్పుడేమి చేస్తూడోనని అందరూ బిక్కు బిక్కు మంటూ వారి వారి మనసుల్లో ఇలా అనుకున్నారు:

‘ఏ దిక్కాలురఁ జాచి సేఁ డలుగుసో యే దేవు బంధించుసో
యే దిగ్గాగముమీఁద దాడి చనుసో యే ప్రాణులం జంపుసో
యూ దైత్యేశ్వరుఁ డంచు...’ (7-100)

అంటూ తమలోతాము సం దేహించారు.

సం దేహమనేది సూధారణంగా భయంతోనే కలుగుతుంది. భయం లేనప్పుడే ఎవరైనా ఒక నిశ్చయానికోస్తారు.

ఇదికాక, శాస్త్రీ విషయాల్లో చర్చలు జరిగేటప్పుడు కూడా పలు సం దేహాలు వస్తాయి. నిత్యవ్యవహారంలో మనకన్నీ సం దేహాలే. ముఖ్యంగా దేవుని గురించి. పూజ అంతా చేసి తీరిగ్గా కూర్చుని, ‘ఇంతకీ దేవుఁడనేవాడున్నట్టా? లేనట్టా? అనే ధర్మసం దేహాన్ని వెలిబుచ్చేవారెందరో! ఈ అనుమానాన్ని తీర్చటానికా అన్నట్లు, గజేంద్రమోక్షంలో అదే సం దేహాన్ని గజేంద్రునికి కలిగినట్లు అభివర్ణించాడు పోతన.

‘కలఁడందురు దీనుల యెడఁ,
గలఁడందురు పరమయోగి గణములపాలం
గలఁడందు రన్ని దిశలను,
గలఁడు కలండనెడు వాఁడు గలఁడో లేఁడో! (8-86)

అంటూ ప్రాణభయంతో సందేహాన్ని వెలిబుచ్చుతాడు గజేంద్రుడు.

ఈ నిశ్చయగర్భ సందేహాన్ని వెల్లది చేయటానికి ఒక కారణం ఉంది. సందేహం కలిగినట్లు చూపించిన తరువాత, ఆ సందేహ నివృత్తి ప్రత్యక్షంగా కలిగితే దానికి బలమెక్కువ. భగవంతుని విషయంలో ఇది మరీ ముఖ్యమైనది. సందేహించిన గజేంద్రుడు చివరకు రక్షింపబడటం వల్ల భగవానుని అస్తిత్వానికి బలం చేకూరింది. కేవలం కథ వల్లించడం, భగవంతుని అస్తిత్వాన్ని నోక్కి వక్కాణించటం కన్నా ఇదే బలమైనది.

అదే గజేంద్రమోక్షంలో శ్రీమహావిష్ణువు గతంలో చేసిన దుష్ట శిక్షణ, శిష్ట రక్షణలను స్నానింపజేసే విధంగా ఒక సందేహాలంకారాన్ని చొప్పించాడు పోతన. గజేంద్రుని మొర విని అతణ్ణి కాపాడటానికి పశుటాపశుటిన బయలుదేరిన శ్రీహరి వెంట లచ్చి, అవరోధహరాతం, పక్షీంద్రుడు, ధనుస్సు, కొమోదకి, శంఖం, చక్రం మొదలైనవి ఒకదానివెంట మరోటి పరుగులు తీశాయి. కారణం చెప్పకుండా తన మగడు పరుగులు తీయటంలో గల అంతరార్థం బోధపడలేదు లక్ష్మీ దేవికి. అసందర్భంలో నిత్యవ్యవహరంలో సామాన్య గృహిణి ఎలా ఆలోచిస్తుండో అలానే ఆలోచించింది ఆమె.

‘తను వేంచేయు పదంబు c బేరోగునఁ డనాథ స్త్రీ జనాలాపముల్
వినెనో, మ్రుచ్చులు మ్రుచ్చిలించిరో ఖలుల్ వేదప్రపంచంబులన్,
దనుజానీకము దేవతానగరిపై దండెత్తెనో, భక్తులం
గని చక్రాయుధుఁ దేండి చూపుఁడని ధిక్కారించిరో దుర్జనుల్’ (8-100)

సామాన్యంగా భర్త చెప్పకుండా ఎక్కడికైనా వెళితే, అతని భార్య అతని కార్యకలాపాలు తెలిసిఉన్నదే కనుక ఆ కోణంలోనే ఆలోచించటం ఉన్నదే. శ్రీవారి కార్యకలాపాలు సిరికి తెలుసు గనుక ఆమెకు అలాంటి సందేహాలే కలిగాయి.

ఈ సందేహాలంకారంలో వరుసగా ద్రౌపదీ సంరక్షణం, సోమకాసురుడు వేదాలను ఎత్తుకపోవటం - శ్రీహరి వాటి శిక్షించి, వేదరాశిని రక్షించటం, హిరణ్యకశిపుడు, బలి చక్రవర్తి వంటివారి ఆధ్వర్యంలో రాక్షసులు దేవతలపైకి దండెత్తడం - దేవతలు నారాయణుని శరణవేదదం, ప్రపోదుని హింసించి శ్రీహరి ఎక్కడున్నాడంటూ ధిక్కరించటం - హిరణ్యకశిపుని

వథ అనే విశేషాలు స్ఫురణకు వస్తుయి. ఈ విధంగా స్ఫురణాలంకార సంగతమైన సందేహాలంకారం చక్కగా ఆభిప్రాయమయింది.

నముచిపై తన వజ్రాయుధం పనిచేయకపోవడంతో ఆశ్చర్యపోయిన ఇంద్రుడు,

‘యింద్రుండఁ గానొకో యేను దభోళియుఁ గాదొకో యిది ప్రయోగంబు సెడెనో దనుజాధముఁడు మొనతాఁకుఁ దప్పించెనో భిదురంబునేఁడేలబెండువడియే?’

(8-376)

అని సందేహానికి గురియోతాడు. చివరకు ఆకాశవాణి పరిష్కారమార్గం చూపడం వల్ల ఇది నిశ్చయంత సందేహాలంకారంగా భాసిల్లింది.

పరో సందర్భంలో శ్రీహరి రూపలావణ్ణాలను వర్ణించే సమయంలో సందేహాలంకారాన్ని ప్రయోగించాడు పోతన. బలిచక్రవర్తి యజ్ఞవాటికకు వేంచేశాడు వామనుడు. మిక్కిలి అందంగా భూసిస్తూ, మిక్కిలి కాంతితో ప్రకాశిస్తున్న చిట్టి వామనుని అక్కడి సభలోనివారు ఆశ్చర్యంగా చూశారు.

‘శంఖుండో హరియో పయోజభవుఁడో చండాంశుఁడో వహియ్యి యో దంభాకారత వచ్చేగాక’

(8-533)

‘శివుడో, విష్ణువో లేక బ్రహ్మయో’ అయిపుంటాడు. లేక ఈ తేజస్సు చూస్తే సూర్యుడో లేక అగ్నియో కావచ్చు. ఇంతటి తేజస్సులో వచ్చినవారు ఎవరై ఉంటారు - అంటూ అక్కడివారు రహస్యంగా గుసగుసలాడారట. ఇది నిశ్చయంగా సందేహమే. అయితే పద్మంలో ఒకచోట ‘విస్తృత భ్రాంతులై’ అనే పదం ప్రయోగించబడింది. కాబట్టి ఇది భ్రాంతిమంతం కావచ్చుననే ఉపా వస్తుంది. ఉపమానోపమేయాల సాదృశ్యంవల్ల ఒక వస్తువునందు వస్తుంతర భ్రాంతి కలగడం భ్రాంతిమంతం. ఇక్కడ ఉపమేయం వామనుడు. ఉపమానాలు బ్రహ్మ, విష్ణువు, శివుడు, సూర్యుడు, అగ్ని. వీరందరిలో ఉండే కాంతి, రూపసాందర్భం వామనునిలో కూడా ఉండటంవల్ల వారికి ఆ భ్రాంతికలిగింది.

ఇది భ్రాంతిమంతాలంకారమే అయితే ఒక ఉపమానమే ఉండాలి. ఆప్యుడు ఉపమేయాన్ని ఉపమానంగా భ్రాంతి పొందినట్లు చెప్పువచ్చు. అంతే కాకుండా ఒక వస్తువును ఒకేసమయంలో ఒకటికంటే ఎక్కువ వస్తువులుగా భ్రాంతిపొందే ఆవకాశం లేదు. కానీ ఇక్కడ ఐదు ఉపమానాలున్నాయి. సభికులు ఆ ఉపమానాల్లో ఎవరో అని సందేహించారు కాబట్టి ఇది సందేహాలంకారమనటమే సముచితం.

పోతన ప్రయోగించిన సందేహాలంకారాలలో ఒక క్రొత్త ప్రయోగం నవమ స్కుంధంలో కనిపిస్తుంది. ఊర్యుశి పురూరవుళ్లి చూసింది. అతని సాందర్భానికి, శౌర్యాది గుణాలకీ ఆమె వివశురాలయింది. పురూరవుడూ ఊర్యుశిని చూశాడు. ఆమె సాందర్భానికి చిత్తయిపోయాడు. ఆమె ఎవరో తేల్చుకోలేకపోయాడు. ఇలా అనుకున్నాడు:

‘భావజు కోలయో? మొగులుఁవాసి వెలుంగు మెఱుంగో? మోహిసీ దేవతయో? నభోరమయొ?’

(9-390)

అంటూ సందేహాపడ్డాడు. ఈ సందేహాలలో ఒక అందాన్ని చొప్పించాడు పోతన. మబ్బులు తొలగిన మెరుపు, మోహిసీ దేవత, ఆకాశ లక్ష్మీ ఆనే ఉపమానాలలో ఉపమేయంతో ఉన్న సమాన ధర్మం ఊర్యుశి సాందర్భం. మొదటి ఉపమానం ‘భావజు కోల’. భావజుడు అంటే మన్మథుడు. కోల అంటే ఎర. ఆమెను చూడగానే అతనిలో ప్రవేశించిన సందేహం, ఈమె భావజు కోలయా అని. మన్మథుడు తనను వశికరించుకోవటం కోసం చూపిన ఎలా? అనుకున్నాడు. అంటే ఆమెను చూడగానే మన్మథవశుడైపోయాడు పురూరవుడు. అలా మొదటి ఉపమానం ద్వారా పురూరవుని స్థితిని వ్యక్తం చేశాడు పోతన. తరువాతి ఉపమానాలు ఊర్యుశి అందచందాలను వర్ణించేవి.

ఈ కే అలంకారంలో ఒక ఉపమానాన్ని పురూరవుని పరంగా, తరువాతి ఉపమానాలను ఊర్యుశిపరంగా ప్రయోగించి పోతన ఒక క్రొత్త ప్రయోగం చేశాడని చెప్పవచ్చు.

కావ్యరచనను భగవత్సేవగా భావించినపుడూ, తన కావ్యాన్ని అత్యున్నతంగా తీర్పిదిద్దాలనే దృఢసంకల్పం ఉన్నప్పుడూ, ఆ కవిరాసిన కవితలే లోకోక్తులుగా చెలామణీ అయి, ప్రజల నాలుకల మీద నిరంతరం తారాట్లాడతాయి. పోతన అట్టి ప్రతిభావంతమైన కవి. ‘ఊరక రారు మహాత్ములు...’, ‘కలయో! వైష్ణవ మాయయో!’ అనేవి ఇటువంటివే. తెలుగువారి నాలుకలలో పలుకుబడిగా మారిన ప్రముఖపద్యం దశమస్కుంధంలో దర్శనమిస్తుంది.

చిన్న కృష్ణని లీలావిన్యాసాలు వర్ణించే సందర్భంలో ఆయనచేత మన్మ తినిపిస్తుడు పోతన. ఆ నోటిని చూసిన తల్లి యశోదాదేవికి భువన భాండాలన్నీ కనిపిస్తుయి. విభ్రాంతురాలైన ఆమె మొదట ఇలా సందేహించింది:

‘కలయో! వైష్ణవమాయయో! యితర సంకలాప్రథమో! సత్యమో!
తలంపన్ నేరక యున్నదాననో! యశోదాదేవిం గానో! పర
స్థలమో!’

(10 పూ.342)

చిన్నికన్నయ్య మన్న తిన్నాడో లేదో చూడటానికి నోరు తెరువుమన్న యశోద జరిగినదానికి అప్రతిభురాలయ్యంది. ఈ చిన్నిబాలకు దెంత? వీనిమఖంలో బ్రహ్మండమంతా వెలుగులు చిమ్ముతూ ఉండడానికి కారణం ఎమిటి? చూస్తూంటే మహాశ్చర్యంగా ఉంది. ఆ సందర్భంలో అమెకు చాలా సందేహాలోచ్చాయి. ఇది కలా? నిజమా? వైష్ణవ మాయా? దీనికి వేరే అర్థం ఉందా? లేక నేను యశోదాదేవిని కానా? ఇది మా యిల్లు కాదా? --- ఇట్లాంటి సందేహాలన్నీ ఒక్కసారిగా ముప్పిరిగొన్నాయి ఆమెమనసులో. ఇక్కడ చిన్ని కృష్ణుని నోట్లో మన్నండడం ఉపమేయం. కల, నిజం, వైష్ణవమాయ, ఇతర సంకలాప్రథం, యశోదాదేవి కాకపోవడం ఇవన్నీ ఉపమానాలే. ఇక్కడ పోతన విశేషమైన వేదాంతతత్త్వాన్ని ప్రకటించాడు. ఈ లోకమంతా కల! భ్రమను నిజంగా భ్రమింపజేసే కల! ఇది విష్ణుమాయ. తన నిజతత్త్వాన్ని తెలియజేయడమే ఇతరసంకలాప్రథం. యశోదాదేవి పూర్వజన్మ సంస్కర స్కరణమే యశోదాదేవిని కానో అనటం. మిథ్యాతత్త్వమే మా యిల్లు కాదా - అన్న సందేహం రావడానికి కారణం. సందేహాలంకార సంయుక్తమైన ఈ పద్యంలో చక్కని వేదాంత రహస్యాన్ని జోడించాడు పోతన.

దేవదేవుడైన శ్రీకృష్ణ దర్శనానికి అందరూ తపూతపూలాడేవారే. గోపాలురకూ, గోపికలకూ ఆ వరం అయిచితంగానే లభించింది. కంసుని ఆధీనంలో ఉన్న అక్కారునికి, కట్టిక దరిద్రుడైన కుచేలునికి, శ్రీకృష్ణునిమీద అపారమైన భక్తి ప్రపత్తులు ఉన్నా, వారి వారి స్థితిని గుర్తించి, అతడాదరిస్తాడో లేదో అని వారికి సందేహం కలుగుతుంది. వీరిద్దరి విషయాలలో సందేహాలంకారాన్ని చోపుంచి ఒక అద్భుత ప్రయోగాన్ని చేశాడు పోతన. తమ స్థితి గతులతో ప్రమేయం లేకుండా, మనసులో తనమీద స్వచ్ఛమైన భక్తి ఉన్నవారిపైన కృష్ణుడు తన కరుణారసవృష్టిని కురిపిస్తాడని సమ్మాదు పోతన. వారి వారి సందేహాలను పట్టాపంచలు చేస్తూ, వారి ఇద్దర్మీ అనుగ్రహించినట్లు చెప్పాడు పోతన.

‘ఇతడా కంసునిచేతఁ బంపువడి నన్ హింసింప నేతెంచి నాఁ
డతి దుష్టుం’డని చూచునో, సకల భూతాంతర్పుహృద్య సం
గతుఁ డౌటం దలపోసి నన్న సుజనుంగా c జూచునో, యెట్టి యు
న్నతి గావించునో యేక్కియం బలుకునో? నా భాగ్యమెట్లున్నదో? (10 పూ.1191)

తనని శ్రీకృష్ణుడు ఎలా చూస్తాడో, అనుగ్రహిస్తాడో లేదో అని ఆక్యారుడు సందేశించినట్లుగానే, దశమ స్వంధం ఉత్తర భాగంలో శ్రీకృష్ణుని అనుగ్రహం పొందడానికి వెళ్ని కుచేలుడు కూడా సందేశించాడు. భార్య చెప్పిన సలహ మేరకు బయల్దేరడమైతే బయలుదేరాడు కుచేలుడు. తీరా తన పరిస్థితిని ఆలోచించుకునేసరికి శతకోటి అనుమానాలు మొలకలెత్తాయి అతని మనస్సులో.

‘ద్వారకా నగరంబు నే రీతిఁ జొత్తును? ... ’ (10 ఉ. 976)

అంటూ సందేహాలు బుర్రని తొలుస్తూ ఉండగా, ఆ కృష్ణుని మీదే భారంవేసి అతని అనుగ్రహాన్ని పొందాడు. ఈ రెండూ నిశ్చయాంత సందేహాలంకారాలే అనటంలో సందేహం లేదు.

కాలయవనుడు భ్రస్తమైన తరువాత ముచుకుందుని ఎదుట ముకుందుడు స్తాత్మకరించగా, ఆ కాంతిని చూడలేక, ఆ వచ్చినదెవరో తేల్చుకోలేక, ముచుకుందుడు తన సందేహాలను గోవిందునిమందే వ్యక్త పరుస్తాడు. ఇది శుభ సందేహమే!

శశివో? యింద్రుఁడవో? విభావసుఁడవో? చంద ప్రభారాశివో?
శశి చూడామణివో? పితామహఁడవో? చక్రాంక హస్తండవో? ... (10 పూ 1648)

అంటూ తన్న అనుగ్రహించుమని వేడుకొంటాడు. అతనిని అనుగ్రహించడానికి పూనుకొని శ్రీహరి తన్న తానెరిగించి జరిగినది చెప్పి వరాలనిస్తాడు.

పోతనగారి కలం నుండి జాలువారిన మరొక అద్భుత సందేహం రుక్మిణీదేవికి కలిగింది. తనను చేపట్టవలసినదిగా, అగ్నిద్వ్యాతనుడనే విప్రుని పంపించిన రుక్మిణి మనసులో అనేక సందేహాలు. ఆమె పరిస్థితి అట్టాంటిది.

తనను శ్రీకృష్ణుడు వివాహమాడతాడో లేదో అనే భయం వల్ల ఆమె మనసులో అనేక సందేహాలు! ఇది భాగవతంలో ప్రఖ్యాతమైన పద్యం.

‘ఘనుఁ డా భూసురుఁ దేగెనో? నడుమ మార్గశ్రాంతుఁడై చికెక్కునో
విని కృష్ణుండిది తప్పగాఁ దలఁచెనో? విచ్చెనెనో? ... ’ (10 పూ 1727)

అంటూ సందేహపడి, చివరకు ‘నా భాగ్యమెట్లున్నదీ...?’ అనుకున్నది. మార్గాయసం కలిగినా, విప్రుడు దాన్ని లెక్కచేయకుండా తన కార్యాన్ని నెరవేర్చాలని ఆమె కోరుకున్నది. ఇక్కడ అత్యంత సహజమైన మానవ లక్షణాన్ని చేర్చడు పోతన. ఒక ముఖ్యమైన పనిపై ఎవరినైనా ఎంపించినపుడు ఎలాగైనా, తాత్కారం చేయకుండా ఆ పనిని అతడు నెరవేర్చాలని అభిలషించడం సహజం. ఇది పోతన పరిశీలనా దృష్టికి తార్కాణ. ఇది శుద్ధ సందేహాలంకారం. ఎందుకంటే ఆమె ఒక నిశ్చయానికి రాలేదు. చివరకు అగ్నిద్వీతనుడు అమితానందంగా వచ్చి,

‘మెచ్చె భవద్దుణోన్నతి, కమేయ ధనావళిచ్చె నాకు నీ
సచ్చరితంబు భాగ్యమును సర్వము నేడు ఘలించె c గన్యకా! ’ (10 పూ 1736)

అని చెప్పినతర్వాత కానీ ఆమె మనసు కుదుటపడలేదు.

‘... ... నీకు ప్రత్యుపకృతింగావింప నేనేర, నం
జలింగావించెద, భూసురాన్వయమణీ! సద్గుంధు చింతామణీ! ’ (10 పూ 1738)

అంటూ ఆమె చేతులు జోడించింది. పోతన కలం నుండి జాలువారిన పద్యరత్నాలలో ఈ పద్యం ఒక అనర్థరత్నంగా భాసిల్చింది.

సందేహాలంకారానికి బ్రాంతిమంతాలంకారానికి స్వల్పమైన భేదం ఉంది. అదా, ఇదా అని తేల్చుకోలేకపోవడం సందేహమైతే, ఒకదానిని ఇంకోదానిగా బ్రాంతి పడటం బ్రాంతిమంతం.

‘... సాదృశ్య బ్రాంతి, బ్రాంతి సంజ్ఞక మయ్యేన్’⁴⁶ అని కువలయానందసార కారుని అభిమతం. అంటే ఉపమానోపమేయాలలో కనిపించే సమాన ధర్మాన్ని బట్టి ఒకదానిని వేరొకదానిగా బ్రాంతి చెందడం. (వస్త్రానుతర బ్రాంతి)

‘కవిసమయ సిద్ధమగు సాదృశ్యము వలన ఉపమేయము ఉపమానముచే మఱుఁగు పడి,
ఉపమానధరానుభవము గలిగిన యెదల బ్రాంతిమదలంకారము’⁴⁷ అని ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూపణం వివరణ.

46. కువలయానంద సారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య - పు. 12

47. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూపణం - అర్థాలంకార ప్రకరణం - పు.472.

కర్తముని తపోవనానికి సమీపంలో ఉన్న బిందు సరోవరాన్ని వర్రించే సందర్భంలో

అతుల తమాల మహీజ
ప్రతతి క్షణజాత జలద పరిశంకాంగీ
కృత తాండవ ఫేలన విల
సిత పించ విభాసమాన శిఖి సేవ్యంబై .

(3-768)

అక్కడవున్న తమాల వనాలను చూచి, మేఘాలని బ్రాంతి పడి నెమళ్ళు ఉల్లాసంగా నాట్యంచేశాయట. ఇది అచ్చమైన బ్రాంతిమదలంకారం.

స్వతహోగా శివభక్తుడైన పోతన, వీరభద్రుని వర్రించే సమయంలో తానే వీరభద్రుడైనాడు. వర్షానలో అన్నింటికంటే అధికమైనది అతిశయోక్తి. కానీ అది అసహజమైనదిగా ఉంటుంది. అదే బ్రాంతిమంత్రమైతే ఆ వర్షాన యొక్క ఉత్సవమైని కాపాడుతుంది.

‘అభ్రంలిహో భద్ర విభ్రమాభ్ర భ్రమకృన్నీల దీర్ఘ శరీరమమర...’

(4-107)

అంటూ వర్రించాడు పోతన. వీరభద్రుని నల్లని శరీరం, కాలమేఘమేఘా అన్నట్లు భ్రమిపజేస్తున్నదట!

బుయ్యశ్వంగుడు, అతణీ మన్మథక్రీదకు మరిగేటట్లు చేయడానికి వచ్చిన వారకాంతలను చూశాడు. పుట్టినప్పటినుండి ఆడువారి పొడనే ఎరుగని అతడు --

‘మిళితానీల ధమ్మల్ల భారంబులు చారు జటా విశేషంబులనియు ...
వారి C దాపసులని దాయ వచ్చి మైకె’

(9-692)

వారకాంతల నల్లని కొప్ప ముదులను చూచి, అవి ఒకరకమైన అందమైన జటా విశేషాలనీ, వారి వలువలను మెత్తని మృగచర్యాలనీ, రత్నహర్షరాలను గొప్ప రుద్రాక్షమాలలనీ, మైపూతలను బూదిపూతలనీ, శ్రావ్యమైన పాటలను వేదమంత్రాలనీ, వీణియలను యోగదండ్రాలనీ భావించి, వారిని కూడా తపస్సు చేసుకొనే మునులని భ్రమించాడట. ఈ పద్యంలో ‘బ్రాంతి’ అనే పదంలేకపోయినా, ఉపమేయాలలో, ఉపమానథర్యానుభవం కలగడం వల్ల ఇది బ్రాంతిమదలంకారమని చెప్పాపచ్చ.

చిన్న కృష్ణాణ్ణి చంపటానికి అంద్మైన వనితగా మారువేషంలో వచ్చిన పూతనను చూసి,
గోపకాంతలు,

‘సిరి మమ్మన్ బ్రతుకంగచ జూచుకొరకై శృంగార వేషంబులో
నరుదేనోపు’ నటంచు... (10 పూ. 216)

భ్రాంతి పడ్డారట! ఇట్లాంటి అంద్మైన భ్రాంతులు కథాభాగానికీ, వర్ణనౌచిత్యానికీ ముఖ్య
అకరాలోతాయి. వీటివల్ల భాగవత మకరందం మరింత మాధుర్యమైంది.

13. క్రమ (యథాసంఖ్య) :

సమాన సంఖ్యాకాలైన వాటి సమన్వయం క్రమంగా ఉన్నట్టతే అది క్రమాలంకారం. దీనికి యథాసంఖ్యలంకారమని అంటారు.

‘వరుసనే క్రమికా సమన్వయము గలుగ
నది యథా సంఖ్య మనఁగఁ బెంపారుఁ గృతుల’,⁴⁸ అని ఆడిదం సూరకవి నిర్వచనం.
‘ఏ క్రమమున పదార్థములుదీప్పము లగునో యూ క్రమముననే యనూద్దిప్పములగుచో యథా సంఖ్యము’,⁴⁹ అని ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణ నిర్వచనం.

పోతన ఈ క్రమాలంకారాన్ని అత్యంత సమర్థవంతంగా ప్రయోగించాడు.
శివదనుర్ఘంగం గావించిన శ్రీరాముడు సీతాదేవిని చేపట్టిన సందర్భంలో పోతన గావించిన సీతాదేవి వర్ణనలో ఈ అలంకారం కనిపిస్తుంది.

‘కిసలయ	ఫండేందు	బిస	కుంద	పద్మాబ్జ	(పద్ము	అబు)
1	2	3	4	5	6	
పద	ఫాల	భుజ	రద	పాణి	సేత్రఁ	
1	2	3	4	5	6	
గాహళ	కరభ	చక్ర	వియత్పులిన	(వియత్	పులిన)	శంఖ
1	2	3	4	5	6	
జంఫ్మారు	(జంఫు	ఊరు)	కుచ	మధ్య	జఫున	కంర
	1	2	3	4	5	6
ముకుర	చందన	బింబ	శుక	గజ	శ్రీకార	
1	2	3	4	5	6	
గంద	గంధోష్ట	(గంధ	ఉష్ట)	వాగ్గమన	(వాక్	గమన)
1		2	3	4	5	6
జంపకేందు	(జంపక	ఇందు)	స్వర్ణ	శఫర	ధనుర్మీల	(ధనుః నీల)
	1	2	3	4	5	6
నాసికాస్యంగదృగ్భూ	శిరోజ	(నాసిక	ఆస్య	అంగ	దృక్	భూ శిరోజ)
		1	2	3	4	5

48. ఆంధ్రచంద్రాలోకము - అడిదం సూరకవి - ప.115

49. ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర యశోభూషణం - చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు - పు. 540.

ಅಂಟು ಸೀತಾದೇವಿ ಅಂಗಾಂಗ ವರ್ಣನ ಚೇಸಿನ ಈ ಪದ್ಯಂ ಕ್ರಮಾಲಂಕಾರ ಸಂಯುತಂ.

లేతచిపుళ్ళు, అర్ధవంద్రుడు, తామరతూండ్రు, మెగ్గలు, పద్మలు, కలువలు అనేవి వరుసగా సీతామహా దేవి పాదాలకు, ఫాలబూగానికి, భుజాలకు, దంతాలకు, హస్తాలకు ఉపమానాలు. అలాగే, ఆమె జంఘములను (కాలిపిక్కలను), ఊరువులను, కుచములను, నడుమును, పిరుదులను, కంతాన్ని వరుసగా కాపూళ్లలు, కరభాలు, చక్రవాకాలు, ఆకాశం, ఇసుకతిన్నెలు, శంఖం అనే ఉపమానాలతో పోల్చాడు కవి. ఆమె చెక్కిళ్ళు, శరీర పరిషత్తం, పెదవులు, పలుకు, గమనం, చూపులను వరుసగా అద్దాలు, గంధం, బింబాలు, చిలుకపలుకులు, గజగమనం, శ్రీకారంతో వరుసగా పోల్చాబడ్డాయి. ఆమె నాసిక, మోము, శరీరం, చూపులు, కనుబోమలు, కేశాలు వరుసగా సంపెంగ, స్వర్ణం, చేపలు, ధనుస్సు, నీలాల వంటివి. ఆమె ముంగురులు, చిరునవ్య, నాభి వరుసగా తుమ్మెదలు, అమృతం, సుఢి అనేవాటితో పోల్చాబడ్డాయి. స్త్రీ సౌందర్యాన్ని సంపూర్ణంగా వర్ణించడంలో క్రమాలంకారాన్ని అత్యంత సమర్పించంగా వాడుకున్నాడు పోతన.

స్వయంభువ మనువు కర్దమ ప్రజాపతిలో సంభాషించే సందర్భంలో ఒక చిన్న కమూలంకారం కనిపిస్తుంది.

ఆంటాడు స్వయంభువ మనువు. బ్రహ్మదేవునకు బ్రాహ్మణజాతి అంతః కరణగా, క్షత్రియజాతి శరీరంగా ఒప్పుతున్నది. ఇక్కడ గల త్రమాలంకారం నుస్మాపం.

ఈ క్రమాలంకారాన్ని పోతన అతి సుకుమారంగా వాడిన సందర్భాలూ ఉన్నాయి.

‘పాడిరాడిరి గంధర్వ పతులు సతులు’

(8-269)

గంధర్వులు గానం చేయగా వారి సతులు నాట్యం చేశారని చిన్న క్రమాలంకారంలో వర్ణించాడు పోతన.

శ్రుతదేవుడు శ్రీకృష్ణుని ప్రస్తుతిస్తూ పలికిన మాటలలో మరో చిన్న క్రమాలంకారం దర్శనమిస్తుంది.

‘... పుణ్యస్థలంబులును విప్రులును దేవతలును సంస్కర్ణ దర్శన ఆర్ఘ్యసంబులం బ్రాహ్మణులను సమస్త కిల్చిపుంబులం భాయం జేయుదు ...’ (10 ఉ. 1198)

పుణ్యస్థలాలూ, బ్రాహ్మణులూ, దేవతలూ స్పృర్ణ దర్శన, ఆర్ఘ్యసల వల్ల ప్రాణుల సమస్త పాపాలనూ నిర్మాలిస్తారు. ఇక్కడగల క్రమాలంకారం సుస్పష్టం.

14. ఉదాత్తం :

వస్తు సమృద్ధిని వర్ణించినా, అన్యోపలక్షణమైన గోపవారి శాఖనీయమైన చరితను వర్ణించినా అది ఉదాత్తాలంకారం. ఉదాహరణకు, ఆ శివునికీ, అర్జునునికీ యుద్ధమైన ప్రదేశమే ఇది - అన్నపుడు, మహాపురుషుల ఉదాత్త చరిత్రను స్మరించటంచేత అది ఉదాత్తాలంకారం అవుతుంది.

‘బుద్ధి చరితము, శాఖ్యమై యెసంగునది యి
తరమునకు నంగమగుట యుద్ధమగును’⁵⁰

అని కువలయానందసారం చెప్పుతున్నది. ఆంధ్రచంద్రాలోకకర్త ఆడిదం సూరకవి ఉదాత్తాన్ని ఇలా నిర్వచించాడు.

‘శాఖనీయంబు నన్యోప లక్షణంబు
నైన చరితం బుద్ధమై యతిశయుల్లు
నా హర కిరీటులకు యుద్ధమయ్యే నెచట
నదియ యిది యను చందాన నహివిభూష’⁵¹

భక్తిరస సమృద్ధితో పరిపూర్ణమయిన పొతన భాగవతంలో వస్తు సమృద్ధిని వర్ణించిన సందర్భాలు ఉన్నాయి. శ్రీరాముడు రావణున్ని సంహరింపదలచి దక్షిణ సముద్రతీరం చేరాడు. ఆ సాగరం బాటుచూపనందున ఆగ్రహించి ఎరుపెక్కిన నేత్రాలలో ఆ సాగరాన్ని చూచేసరికి అది ఇంకదం ఆరంభించింది. ఈ సందర్భంలో సాగర వస్తు సమృద్ధిని వర్ణించాడు పొతన.

‘వికట భూకుటి ఫాలభాగుఁ డగుచున్ వీరుండు త్రోధారుణాం
బకుడై చూచిన యంత మాత్రమున నప్పొటోధి సంతప్త తో
య కణ గ్రాహా తిమింగిల ప్లవ ధులీ వ్యాళ ప్రవాళోర్ముకా
బక కారండవ చక్ర ముఖ్య జలసత్యశ్రేణితో నింకినన్ ’ (2-167)

⁵⁰ కువలయానంద సారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య - పు.114

⁵¹ ఆంధ్రచంద్రాలోకము - అడిదం సూరకవి - ప.173

సాగరం అనేకానేక జలచరాలకూ, రత్నాలూ, రాజ్యకు నిలయం. ఆ దక్షిణ సముద్రంలో ఉన్న మొసళ్ళా, తాబేళ్ళా, తిమింగలాలూ, పగడపుదీవులూ, కొంగలూ, చక్రవాకాలూ ఇంకా అనేకం ఉన్నాయట. ఈ రకమైన జలధి నిక్షిప్త వస్తు సమృద్ధిని వర్ణించడం చేత ఇది ఉదాత్తం.

లంకానగరాన్ని భుస్సేపటలం చేసిన సందర్భంలో ఉదాత్తంగా ఇంకో ఉదాత్తాన్ని ప్రయోగించాడు పోతన. ఈ పద్యంలో వస్తు సమృద్ధి తో పాటు, మహానీయుల శాఖ్యమైన చరిత్ర ప్రస్తావించబడింది.

రావణుని లంకానగరం చాలా పెద్దది. బంగారుమయమైనది. పెద్దపెద్ద గోపురాలు, శాలలు, ముంగిళ్ళు, మేడలు, రాజగృహాలు, రథాలు, గుఱ్ఱాలు, ఏనుగులు, ఆయుధాగారాలు మిక్కలిగా కలిగి విలసిల్లేది. అలాంటి లంకానగరాన్ని చిటికెలో భుస్సేపటలం చేశాడు రాముడు.

‘పురముల్ మూడును నొక్క బాణమున నిర్మాలంబు గావించు శం
కరు చందంబున నేర్చే రాఘవుడు లంకాపట్టణంబిధ్య గో
పుర శాలాంగణ హర్ష్య రాజభవన ప్రోద్యత్వంతోళీ కవ
ట రథాశ్వ ద్వీప శస్త్రమందిర నిశాట శ్రేణితో ప్రేల్చిడిన్’ (2-169)

ఈ సందర్భంలో ఉపమానంగా మరో విషయాన్ని తీసుకువచ్చాడు కవి. త్రిపురాలనూ ఒకే బాణంతో నిర్మాలించిన శంకరుని వలె, శ్రీరాముడు లంకను నిర్మాలించాడట. వస్తు సమృద్ధితోపాటు పరమశివుని శాఖ్యానీయమైన చరితం కూడా ఉదహరించబడింది కాబట్టి ఇది ఉదాత్తాలంకారమయింది.

బ్రహ్మదేవుడు చూసిన వైకుంఠపురాన్ని వర్ణించేటపుడు మరో ఉదాత్తాలంకారం గోచరిస్తుంది.

‘సూర్య చంద్రానల స్వరూపాలం జోరనీక
నిజదీధితి సూర్యు నివ్వటిల్ల
దివ్య మణిప్రభా దీపిత సార వి
మాన గోపుర హర్ష్య మండపములు
ప్రసవ గుచ్ఛ స్వచ్ఛ భరిత కామిత ఫల
సంతాన పాదప సముదరయములు

గాంచన దండ సంగత మారుతోద్ధూత
తరళ విచిత్ర కేతవ చయములు

వికచ కైరవ దళదరవింద గత మ
రంద రసపాన మోదితేందిందిర ప్ర
భూత మంజుల నినద ప్రబుద్ధ రాజ
హంస శోభిత వర కమలాకరములు'

(2-227)

వైకుంఠంలో సూర్యచంద్రుల తేజస్సును మించి వెలుగుతున్న మేడలు, విమానాలు, గోపురాలు, మండపాలు దివ్యమణికాంతులతో దేదీప్యమానంగా ఉన్నాయి. పూలగుత్తులతో నిండి కోరిన ఫలాలు ప్రసాదిస్తున్న కల్పవృక్షతతులు ఉన్నాయి. రంగురంగుల పత్రాకాలు బంగారు కర్రలకు బిగించబడి రెపరెపలాడుతున్నాయి. మధుకర సమూహాలు వికసించిన కమలాల్లో మకరందాన్ని గ్రోలుతూ రుంకార రవాలు చేస్తున్నాయి. కలహంసలతో అక్కడి తటూకాలు కన్నులపండుగ చేస్తున్నాయి.

ఈ వర్ణన వైకుంఠంలో గల వస్తు సమృద్ధిని తెలియజేస్తుంది. కాబట్టి ఉదాత్తమే.

15. అసంగతి / విభావన :

ఈ రెండు అలంకారాలూ కార్యకారణాలపై ఆధారపడేవి. ఏదైనా ఒక కార్యం జరగాలంటే దానికి సరైన కారణం ఉండాలి.

‘ప్రసిద్ధ కారణం లేకుండానే కార్యముత్వమైనదని నుడివినచో అది విభావ’⁵² యని ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశో భూషణం నిర్వచనం.

ఈదే రీతిలో ఆంధ్ర చంద్రాలోక కర్త నిర్వచనం కూడా ఉంది.

‘కారణము లేక కార్యంబు గలుగు జెప్పు
నది విభానయనంగా బ్రఖ్యాతి గాంచు’,⁵³

సూరక్షి ప్రకారం విభావన ఆరు రకాలుగా ఉండవచ్చు.

1. కారణం లేకుండా కార్యం కలిగినా,
2. చాలినంత కారణం లేకున్న కార్యం సాఫల్యం చెందినా
3. కార్యానికి ప్రతిబంధకమున్నప్పటికీ కార్య సాఫల్యమైతే
4. కారణం కాని దాని నుండి కార్యం ఫలించినట్టుతే
5. విదుద్ధమైన కారణం నుండి కార్యం ఉత్సన్నమైనట్లు చెప్పినా,
6. కార్యం నుండి కారణం పుట్టినా అది విభావనే అవుతుంది.

కాగా, కార్యకారణాలకు భిన్న దేశావస్థితి చెప్పుఱబడేనేని యసంగతి యగును అని ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణం అసంగతికిచ్చిన నిర్వచనం. కార్యకారణాలకు విరుద్ధత, భిన్నదేశీయత నిరూపించబడితే అది అసంగతి అని ఆంధ్రచంద్రాలోక మతం.

‘అవునసంగతి కార్యహేతువులకతి వి
రుద్ధతయు భిన్నదేశత రూఢమైన...',⁵⁴

52. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశో భూషణం - చెలమచెల్ల రంగాచార్యులు - ప.510.

53. ఆంధ్రచంద్రాలోకము - ఆడిదం సూరక్షి ప.82

54. ఆంధ్ర చంద్రాలోకం - ఆడిదం సూరక్షి - ప.90

విభావనలాగే అసంగతిని కూడా మూడు రకాలుగా చెప్పాడు సూరకవి.

1. కార్య కారణాలకు విరుద్ధత, భిన్న దేశియత చెప్పినా,
2. ఒకచోట చేయవలసిన పనిని వేరొకచోట చేసినట్లయితే,
3. ఒకపనిని చేయబూని దానికి విరుద్ధమైన పనిని చేస్తే అది అసంగతి అవుతుంది.

శ్రీరామచంద్రుని గుణగణాలను వర్ణించే సందర్భంలో ఇలా అంటాడు పోతన.

‘ధర్మ సం రక్షకత్వ ప్రభావండయ్య
 ధర్మ విధ్వంసకత్వమునఁ బోదలి
 ఖరదండనాభిముఖ్యమునఁ బోంద కుండియు
 ఖరదండ నాభిముఖ్యమున మెఱసి
 ఖుణ్యజనావనస్సాప్రిటి బెంపొందియుఁ
 పుణ్యజనాంతక స్సారణఁ దనరి
 సంతతాశిత విభీషణుఁడు గాకుండియు
 సంతతాశిత విభీషణత సోప్పి...’

(2-171)

ఇక్కడ శ్రీరాముడు ధర్మాన్ని రక్షించేవాడైయుండి కూడా, ధర్మ విధ్వంసకం (శివధనుర్భంగం) చేశాడు. ఖరదండనకు అభిముఖుడు కాకపోయినా, ఖర (ఖరుడనే రాక్షసుని) దండనచేశాడు. పుణ్యజనరక్షకుడై కూడా, పుణ్యజనులను (రాక్షసులను) శిక్షించాడు. ఆశిత విభీషణుడు కాకపోయినా, విభీషణునికి ఆశ్రయం ఇచ్చాడు శ్రీరాముడు. ఇక్కడ శ్రీరాముడు చేసిన పనికి సరైన కారణం (అతని సమర్థత) లేదు. అతని సమర్థతకు భిన్నమైన కార్యాలు నెరవేర్పాడు కాబట్టి దానిని అసంగతి గా చెప్పవచ్చు.

విభావనాలంకారాన్ని మరోచోట చాలా అందంగా ప్రయోగించాడు పోతన. దేవకీ దేవి గర్భంలో దేవదేవుడు దినదినాభిపృథివి చెందుతున్నాడు. ఆ సమయంలో---

‘విమతుల మోములు వెలవెలఁ బారంగ
 విమలాస్యమోము వెల్యోలుకఁ బాటె
 మలయు వైరులకీర్తి మాసి నల్లన గాఁగ
 నాతి చూచుకములు నల్లన య్యే

దుష్టాలయంబుల ధూమరేఖలు పుట్ట
 లేమయారున రోమలేభ మెఱనె
 నరిమానసముల కాహోర వాంఛలు దప్ప
 వనజాక్షి కాహోర వాంఛదప్పె)

శ్రమము సంధిల్లె రిపులకు శ్రమము గదుర
 జడత వాటిల్లె శత్రులు జడను వడఁగ
 మన్మ రుచియయ్యెఁ బగతుడు మన్మ సారఁగ
 వెలది యుదరంబులో హరి వృధీఁబొంద'

(10 పూ. 71)

గర్భిణియైన దేవకీదేవికి ఆ లక్షణాలు కలగడం సహజం. అని ఏ ఇతరమైనా కార్యానికి కారణాలు కానేరపు. కానీ వాటిని ఇతర కార్యాలకు కారణాలుగా చమత్కరించి చూపాడు పోతన.

స్వచ్ఛమైన ఆమె మోము తెల్లబడితే, శత్రువుల ముఖాలు కూడా తెల్లగా పాలిపోయాయట. ఆమె చనుమొనలు నల్లబడుతుండగా, శత్రువుల కీర్తి కూడా నల్లగా మసిభారిందట. ఆమె పొత్తికడుపుపై నూగారు మెరుస్తుండగా దుష్టుల ఇండ్లో అపశకునాలుగా ధూమరేఖలు పుట్టాయట. ఆమెకు ఆహోరం హితంకాకపోవడంతో, శత్రువులకు బెంగతో ఆహోరం అహితమయ్యిందట. ఆమెకు ఐధ్యకం కలిగితే, శత్రువులు చేప్పలడిగిపోయారు. ఆమెకు బడలిక కలుగుతుంటే, శత్రువులకు అలసట మొదలయ్యింది. ఆమెకు మన్మతినాలనిపిస్తుంటే, శత్రువులు మట్టికరవడం మొదలైందట.

నిజానికి శత్రువులకు కలిగే ఈ కార్యాలకు దేవకిలో కలిగిన మార్పులు కారణాలు కావు. కానీ కారణాలైనట్లు కవి చమత్కరించాడు. ఇది అందమైన విభావన.

భాగవతంలో కనిపించే ఇంకో విభావన :

గోపకుమారులతో విహరిస్తున్న శ్రీకృష్ణజ్ఞే చంపడానికి బకాసురుడు మాటు వేసి ఉన్నాడు. ఆ కొంగ అన్ని పనులూ మానివేసి ఏకాగ్రచిత్తంతో శ్రీకృష్ణజ్ఞే చూస్తున్నది. ఆ సందర్భంలో పోతన విభావనా చమత్కారం పృథ్వింగమం.

‘ఎల్లపనులు మాని యేకాగ్రచిత్తుండై
హానవృత్తి నితర మమత విదిచి
వనములోన నిలిచి వనజాక్షుపై దృష్టిం
జేర్చి బకుండు తపసి చెలువుం దాల్చు’ (10 పూ. 443)

ఏ ఇతర పనులపై (కొంగకు సహజమైన పని ఆహార సేకరణ) దృష్టి షెట్టుకుండా అది ఆ కొలనిలో మనిలాగా నిలబడిఉన్నది. ఒక్క కృష్ణునిపైనే దృష్టి నిలిపింది. అది శ్రీకృష్ణుణి చంపదానికి అలా ప్రవర్తించినా మహార్థులు చేసి పొందే తపఃఫలం దానికి సిద్ధించిందట. తపోఫలాన్ని పొందటానికి అదిచేసిన కార్యం సరైనది కాదు. కాకపోయినా ఫలం లభించిందని చమత్కరించి చక్కని విభావనను ఆవిష్కరించాడు పోతన.

యమునాతటీతీరాన శ్రీకృష్ణుడు మురళిని వాయస్తున్నపుడు, అక్కడ గల సెమళ్ళు పురి విప్పి నాట్యమాడాయట.

‘వనితా! కృష్ణుండు నల్లని
ఘునమనియున్, వేఱు రవము గర్జనమనియున్
మనమునఁ దలంచి రోప్పుచు
ననవరతము సెమలి తుటుము లాడెటీఁ గంటో’ (10 పూ. 784)

ఆకాశం మేఘావృతమైనప్పుడు, మేఘు గర్జనలను విస్మయిప్పుడు, సెమలి పురివిప్పి నాట్యమాడుతుంది. అంతేగాని, శ్రీకృష్ణుని మురళీగానం దానికి సరైన కారణం కాదు. కారణం కాని దాన్ని కారణంగా చెప్పాడు కవి. శ్రీకృష్ణుని నల్లని మేఘంలా, మురళీ రవాన్ని గర్జనగా ఈ విధంగా అభివర్ణించాడు పోతన.

కంసుడు కుయుక్తితో, బలరామకృష్ణులను పిలిచుకు రమ్మని అక్కారుని పంపిస్తాడు. కంసునికి అక్కారునిపట్ల కూడా ద్వేషమే. కానీ ద్వేషపూరితమైన కంసుని పంపు అక్కారునికి శుభాన్నే కలిగించిందని ఈ విభావనలో చమత్కరించాడు పోతన.

‘సూరులు దొల్లి యే విభుని జోభిత పాదనఖి ప్రభావశిం
జేరి భవాంధకారములఁ జిక్కుక దాటుదు రట్టి దేవునిన్
వైరముతోడనైన గెలువన్ ననుఁ బంచి శుభంబు సేసె ని
షారణమైన ప్రేమ, నిదె కంసునిఁ బోలు సఖుండు గల్లునే?’ (10 పూ. 1190)

దుర్వార్థడైన కంసుడు ఆక్రారుని పంపడం, దానివల్ల ఆక్రారుడు పొందిన అద్భుతమైన లాభం పరస్పర విరుద్ధాలు. విరుద్ధమైన కారణం నుండి, కార్యం ఉత్పన్నమైనట్లు ఇక్కడ చెప్పబడింది. ఇది విభావన. విద్యేషురితమైన కంసుని చర్యవల్ల, ప్రశ్నాదుడు, అంబరీషుడు మొదలైనవారు పొందిన ఘలితాన్ని ఆక్రారుడు పొందాడు.

సూర్యాస్తమయాన్ని అనేకవిధాలుగా వర్ణిస్తారు కవులు. ఒకోక్కరిదీ ఒకోక్క చమత్కారం. పోతన చమత్కారించిన తీరు మిక్కిలి సరసంగా ఉంది.

‘తరుణండగు శితకరునిన్
మరగి వియల్లక్కీ దన్ను మాని ముదుకండున్
ఖరకరుండు ననుచు ద్రోబ్బిన
కరణిన్ రవి పశ్చిమాద్రికడం గ్రుంకె నృపా! ’ (10 పూ.1289)

ఈ పద్యంలో కరణిన్ అనే పదంచూసి ఉపమాలంకారం అనుకోవచ్చు. కానీ పరిశీలిస్తే ఇది విభూవనయే అవుతుంది. సూర్యుడు పశ్చిమాన అస్తమించడం సహజం. కానీ ఆకాశలక్ష్మీ, పదుచువాడైన చంద్రుడ్ని వలచి, ముదుసలియైన సూర్యుడ్ని త్రోసివేయడం వల్ల ఆతడు పశ్చిమానికి కృంగిపోయాడట. సహజమైన కార్యానికి అసలు కారణంకానిదాన్ని కారణంగా అభివర్ణించాడు పోతన. ఇది కవి చమత్కారానికి, సరసప్యాదయతకూ నిదర్శనం.

16. తుల్యయోగిత / దీపకం :

‘తనరారుఁ గృతుల దీపక
మన వర్షాయ వర్షా ధర్మమైక్యమయిన...’⁵⁵ అని చంద్రాలోక వివరణ.

‘ప్రస్తుతా ప్రస్తుతములకుఁ బరగు ధర్మ
తొల్యమది దీపకంబయి తనరుచుండు’⁵⁶ అని కువలయానంద సార నిర్యచనం.

ప్రస్తుతానికి, అప్రస్తుతానికి కలిపి ధర్మసామ్యం చెప్పినట్టే అది దీపకాలంకారం.

సంతానవాంఛతో దితి తన భర్త కశ్యపునితో ఇలా అంటుంది.

‘తన ధర్మపత్ని వలనను
మునుకొని తాఁ బుత్తో రూపమున్ నుదయించున్
విను దీపమందు ముట్టిన్
చిన దీపము రెండు గావె? ...’

(3-455)

అగ్నిశిఖ ఒకటే అయినప్పటికీ, దీపంతో ముట్టించిన దీపం రెండు దీపాలు అయినట్లు, పురుషుడు తన భార్యతో కలసి పుత్రరూపంలో జన్మిస్తాడు.

ఇక్కడ పురుషుడు ఇద్దరుగా భాసించటం ప్రస్తుతం. ఒకదీపం రెండు దీపాలుగా వెలగడం అప్రస్తుతం. ఈ రెండింటి మధ్య ధర్మక్షేత్రం చెప్పడంతో ఇది దీపకాలంకారమని చెప్పవచ్చు.

కేవల ప్రకృతాలకు కాని, కేవల అప్రకృతాలకు గాని ధర్మసామ్యము వలన శౌఖమ్యం స్వారిస్తే అది తుల్యయోగితగా చెప్పవచ్చు.

55. చంద్రాలోకము - ఆడిదం సూరకపి - ప.51

56. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్ - పు. 27.

‘ప్రస్తుతములందుఁ గాని యప్రస్తుతములఁ
గాని ధర్మ నోకదాని బూని నిల్చ...’⁵⁷ నది తుల్యయోగితాలంకారమని
కువలయానందసారం నిర్వచనం.

‘వర్ణములకు నితర వస్తువులకు ధర్మ
మొక్కటైన తుల్యయోగిత యగు...’⁵⁸ అని ఆంధ్ర చంద్రాలోకం చెప్పున్నది.

అదేవిధంగా ‘కేవల ప్రకృతములకుకాని, కేవలాప్రకృతములకు గాని ధర్మ సామ్యము
వలన ఔపమ్యము స్పృహించునేని నది తుల్యయోగిత’⁵⁹ యని ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణం
నిర్వచనం.

ఇక్కడ దీపకానికి, తుల్యయోగితకు గల సునిశిత భేదం గమనించవలసి ఉంది.
ప్రకృతాలకు, అప్రకృతాలకు కలిపి ధర్మ సామ్యం చెప్పినట్లయితే అది దీపకం. కేవలం ప్రకృతాలకో,
కేవలం అప్రకృతాలకో ధర్మసామ్యం చెప్పినట్లయితే అది తుల్యయోగితగా గుర్తించాలి.

‘వరపీత కౌశియ పరిధాన కాంతి
సంధ్యాంబుద రుచి విచయంబు గాఁగఁ

...

జెలుహొందు నవతులసీ దామకములు
లాలిత తటజొషధీలతలుగాఁగ...’

(3-287)

ఈ పద్యంలో కట్టుకొన్న మేలైన పట్టువస్తూల కాంతులు, సాయంకాలపు మేఘాల
కాంతులు గా ప్రకాశించాయి. పెట్టుకొన్న సువర్ణ కిరీటం బంగారు శిఖరంలా ప్రకాశించింది. రొమ్ముపై
ప్రేలాడే మాక్కిక హోరాలు కొండ చరియలైనుండి జాలువారే సెలయేళ్లాగా ప్రకాశించాయి.

తులసీమాలలు దరుల్లో టిషథీలతలలాగా, ఉన్నత భుజాలు వెదురు మొదళ్లాగా,
పాదాలు తరుగుల్చులలాగా మొత్తం మీద పచ్చనిదేహంతో పచ్చల పర్వతంలాగా ప్రకాశిస్తున్నాడు
దేవదేవుడు. ఇక్కడ అన్ని ప్రకృతాలే. ధర్మసామ్యం ప్రకాశించడం. కాబట్టి ఇది తుల్యయోగిత.

57. కువలయానందసారం - బులుసు వేంకట రమణయ్య పు. 25.

58. ఆంధ్ర చంద్రాలోకము - అడిదం సూరకపి ప. 48.

59. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణం - చెలమచ్చర్ల రంగాచార్యులు - పు. 514.

17. భావిక :

భూత భవిష్యత్తులు వర్తమానంలో జరుగుచున్నట్లు వర్ణిస్తే అది భావికాలంకారం. కుపలయానందసారం లో భావికాలంకారానికి ఈ క్రింది నిర్వచనం ఇవ్వబడింది.

‘భావికంబగు భూతము, భావియునగు
కాని వర్ణన స్థాత్తుగా సొనర్ప’⁶⁰

కాగా, చంద్రాలోక కర్త నిర్వచనం ఇలా ఉంది:

‘అలరు భావిక మనఁగ గతా గతార్థ
ములు పదంపడి ప్రత్యక్షముగ వచింప’⁶¹

పోతన భాగవతంలో ఒకే ఒక్క భావికాలంకారం కనిపిస్తున్నది. హిరణ్యక్షదు వరుణుని చూసి పరిశాసించి యుధ్యానికి రమ్యన్నప్పుడు, వరుణుడు అతనితో కయ్యానికి కాలు దువ్వకుండా తెలివిగా అతణ్ణి విష్టువుమీదికి ఉసిగోలుపుతూ ఇలా అంటాడు:

‘కావున నా విభున్ దొడరి కయ్యము దయ్య మెఱుంగఁ జేసి ర
క్షోవర! నీ భుజా బలము సొంపటి మేదినిఁ గూలి సారమే
యావళి కాశ్రయం బగుదు, వచ్చటి కిప్పుడ యేగుదేని నీ
చేవయు లాపు నేర్పుడును, జెప్పుఁగ నేటికి మేఁది కార్యముల్’
(3 - 626)

రాక్షసునికి విష్టువునెదిరించమని చెప్పునే, నీ భుజబలం నశించి, నేలకూలుతావు, కుక్కలకు ఆశ్రయం అవుతావు అంటూ, విష్టువు నెదిరించిన తరువాత జరిగే విషయాలను అప్పుడే జరిగినట్లు వర్ణిస్తాడు. దానికి ఆగ్రహాదగ్రుడైన హిరణ్యక్షదు వైకుంఠం మీదికి దండెత్తుతాడు. ఇందులో అందమైన భావిక తొంగిచూసింది.

60. కుపలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య - పు. 114

61. ఆంధ్ర చంద్రాలోకము - ఆదిదం సూరకపి - ప. 172

18. వ్యతిరేకం :

సాధారణంగా ఉపమేయాన్ని వర్ణించడానికి ఉపమానాన్ని తీసుకురావడం జరుగుతుంది. కానీ ఉపమానము కంటే ఉపమేయానికి ఆధిక్యం చెప్పినట్లయితే అది వ్యతిరేకాలంకారం.

‘ఉపమానము కంటే ఉపమేయమునకు ఆధిక్యంగాని, స్వానుతగాని ప్రతిషాదించుటవలన భేదప్రధానమగు సాధర్యము గమ్యమగుచో వ్యతిరేకాలంకారము’⁶² అని ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణం నిర్వచనం.

‘అమరఙ శబ్దార్థంబులు
క్రమతుల్యము లయ్య భేద కథనముచే వ
ర్ఘ్యము నతిరిక్తముఁ చేయుట
నమిత వ్యతిరేక మనఁగ నగుఁ బలుకుబడిన్ ’⁶³ అని వ్యతిరేకాలంకారానికి విన్నకోట పెద్దయ నిర్వచనం.

‘చెలఁగు వ్యతిరేకమగుచ విశేషమున్న
వర్ఘ్యమున నవర్ఘ్యము కంటే వర్ఘనమున’⁶⁴ అని కువలయానంద సారంలో చెప్పబడింది.

ఉపమానం కంటే ఉపమేయంలో ఏదేనా విశేషమున్నట్లు వర్ణించినా అది వ్యతిరేకాలంకారమే.

‘మానుగ విషయి విషయులయిన సోక్కుఁ
దధికముగఁ జెప్ప వ్యతిరేక మనఁగ ఐరగు
నగముల విధంబునను సమున్నతులు గాని
ప్రకృతి కోమలులార్యులన్నగిది శర్వ! ’⁶⁵

63. ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూషణము - అర్థాలంకార ప్రకరణం - చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు - పు. 521.

64. కావ్యాలంకార చూడామణి - విన్నకోట పెద్దయ ఉల్లా.5, ప.35

65. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకటరమణయ్ - పు. 34

66. ఆంధ్ర చంద్రాలోకం - ఆదిదం సూరకపి ప. 60

అని ఆంధ్రచంద్రాలోక కర్త సూరకపి అభిప్రాయం.

231

దీనిప్రకారం విషయి (ఉపమానం), విషయం (ఉపమేయం) -- ఈ రెంటిలో ఏదో ఒకదానికి విశేషం చెప్పబడినట్టతే అది వ్యతిరేకాలంకారం అవుతుంది.

పోతన తన భాగవతంలో వ్యతిరేకం అతి సుకుమారంగా వాడబడింది.

‘పెలయఁగఁ బద్ధం బేక
స్థలముననే యొప్పుఁగఁ గాని త్వత్పదపద్ధం
బిల బహుగతుల ననేక,
స్థలములఁ దనరారుఁ గాదె తరుణాబ్మ ముఖీ! ’ (3-735)

స్త్రీరూపుదాల్చిన సంధ్యాదేవిని రాక్షసులందరూ చుట్టుముట్టి ఆమె సౌందర్యానికి మోహించేశులై పైవిధంగా పలికారు. ‘ఒ సుందరీ! పద్ధం ఒకేచోట ఉంటుంది కానీ నీ పాదాలనే పద్మాలు అనేక గతుల్లో, అనేక స్థలాల్లో వెలుగొందుతున్నాయి కదా! ’

ఇక్కడ పదపద్ధం అన్నది రూపకం. పాదాలు ఉపమేయాలు, వాటి స్థాగసును చెప్పడానికి తీసుకువచ్చిన ఉపమానం పద్ధం. పద్ధం ఒకేచోట ఉండటం దాని లక్షణం. కానీ ఉపమేయమైన పాదాలకు ఉపమానంలో లేని ఆధిక్యం చెప్పబడింది. అనేక స్థలాల్లో, అనేక ప్రకారాలుగా విలసిల్లటం. ఈ వర్ధనతో వ్యతిరేకం సాధ్యమైంది. సుందరి పదపద్మాల సౌందర్యం మరింత గుబాళించింది. పోతన వ్యతిరేకాలంకారానికి మరొక ఉదాహరణ అష్టమ స్క్వంధంలో కనిపిస్తుంది.

‘కాము గెలువ వచ్చుఁ గాలారి గావచ్చు,
మృత్యుజయము గలిగి మెఱయవచ్చ
నాదువారి చూపుటంపట గెలువంగ
వశముకాద్రు త్రిపుర వైరి కైన’ (8 - 405)

ఇక్కడ ఆడువారి చూపులు అనే ఉపమేయాన్ని గూర్చి చెప్పటానికి, కాముణ్ణీ యముణ్ణీ మృత్యువునీ ఉదహరించాడు కపి ఈ మూడూ కొంపముంచేవే ఈ మూడింటినీ గెలవడం సాధ్యమే. కానీ ఆడువారి చూపులనే బాణాలను ఎదిరించటం పరమశివునికి కూడా సాధ్యం కారు. పై మూడింటిలో (ఉపమేయాలలో) ఒటిమి అనే న్యాసత ఆపాదించగా, చూపులనే ఉపమేయంలో ఒటిమి అసాధ్యం అనే ఆధిక్యం చెప్పబడింది. లోతుగా పరిశీలిస్తే ఇది అందమైన వ్యతిరేకమే అవుతుంది.

19. ఉల్లేఖ :

‘అనేకవిధ ధర్మములు కల వస్తువును, తత్త్వద్రాగ్నసారముగ ననేకులనేక రీతులను తలంచుట ఉల్లేఖాలంకారం. ఒక్క వస్తువునోక్కఁడే యనేక రీతుల నుల్లేఖించిన నదియు నుల్లేఖాలంకారమగును’ అని ఉల్లేఖాలంకారానికి నిర్వచనం. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యజోభూషణకర్త దీనిని పేరొనులేదు. కువలయానందసారం ఉల్లేఖాలంకారం గురించి ఇలా చెప్పున్నది.

‘ఎక్కుగతుల నుల్లేఖము
సోక్కు పదార్థమున c వెక్కు రోలి నిలిపినన్
బెక్కు గతుల నుల్లేఖము
సోక్కఁడే యొక దానఁ గూర్చ నుల్లేఖమగున్’⁶⁶

ఆంధ్ర చంద్రాలోక కర్త ఆడిదం సూరకవి ఇలా ఉల్లేఖించాడు.

‘ఎక్కు విధముల సోక్కని c బెక్కువార
లెన్న నుల్లేఖమగునది యొటులనన్న
అతడు గన్పట్టి నింతుల కతనుఁడనుఁగ
అర్థులకు c గల్పకము, కాలుఁడరులకనగ’⁶⁷

॥ కేవ్యక్తి ॥ కేవస్తువును విషయభేదముచేత పలురీతులుగ ఉల్లేఖించినా అది
ఉల్లేఖాలంకారమే.

పోతనగారి భాగవతంలో పదమూడుదాకా చక్కటి ఉల్లేఖాలంకారాలు మిక్కిలి
సందర్భాచితాలై, శౌచిత్యవంతాలై కనిపిస్తాయి. మూడవస్కంధంలో దేవపశాతి, సాక్షాత్కార్తా విష్ణు
స్వరూపుడూ, తన పుత్రుడూ అయిన కపిలాచార్యుని వలన తత్త్వజ్ఞానాన్ని పొందే సందర్శంలో,
కపిలుడు దేవపశాతితో పలుకుతూ పరమ పదాన్ని అందుకొన్న పుణ్యాత్ములు తనయొక్క
(భగవంతుని) కాలచక్రానికి ప్రొంగుడుబడనివారై నిత్య సౌఖ్యాలతో అలరారుతూ ఉంటారని

66. కువలయానందసారం - బులుసు వేంకట రమణయ్ - పు. 11.

67. ఆంధ్ర చంద్రాలోకం - ఆడిదం సూరకవి ప. 24.

చెపుతాడు. భగవంతుడొకదే అయినపుడు, అనేక మందికి అనేక విధాలుగా అనేక శాఖ్యాలెలా ఇవ్వగలడనే సందేహం ఎవరికీ కలుగకుండా, వెంటనే ఇలా అంటాడు.

‘సమతన్ స్నేహముచే సుతత్తుమును, విశ్వాసంబుచే సభి
త్తుముఁ, జాలన్ హితవృత్తిచేతను సుప్యుత్తుంబున్, సుమంత్రోపదే
శముచేతన్ నిజదేశికుండనఁగ నిచ్చల్ పూజ్యఁడో నిష్ట దై
వమునై వారికిఁ గాలచక్ భయముల్ వారింపుదుం గావునన్ ’ (3-883)

ఇక్కడ భగవంతుడు ఒకోక్క కారణం వల్ల ఒకోక్కలా -- స్నేహం వల్ల కుమారునిలాగా, విశ్వాసం వల్ల చెలికానిలా, హితం కూర్చుడం వల్ల ఆత్మీయునిలా, మంత్రోపదేశం చేయడం వల్ల గురువులాగా వారికి ఇష్టదైవమై వారిని కాలచక్ భయం నుండి కాపాడుతూ ఉంటానని సందేహనివృత్తి చేశాడు. ఒకదే అనేకవిధాలుగా మారి వారిని సంరక్షించడం చేత ఉల్లేఖ సాబగులీనింది.

పోతన గారి రచనాశైలిని పరిశీలిస్తే అలంకారాల విషయంలో ఒక విశేషం గోచరిస్తుంది. చాలా పద్మాల్లో ఆయన ఒక అలంకారంతో తృప్తి పడలేదు. ఒక పద్మంలో రెండు మూడు అలంకారాలు చొప్పించిన సందర్భాలున్నాయి. ప్రథానంగా ఒక అలంకారం కనబడగా దానితోపాటే మిగతావి అక్కడక్కడా దర్శనమిస్తాయి. ఉదాహరణకు, ఏదవ స్కంధంలో శ్రీ నృసింహస్వామి హిరణ్యకశిపుని వధించేటప్పుడు ఆయన నభప్రభలతో ఎలా ప్రకాశించిందీ ఒక సీసుపద్మంలో వ్యక్తించాడు పోతన. అది చూడటానికి ఉపమానాలంకార శోభితమైనా, అందులో ఉల్లేఖ దర్శనమిస్తుంది. నృసింహస్వామి గోళ్ళు ఒకోక్క సందర్భంలో ఒకోక్కలా దర్శనమిచ్చాయట.

‘వక్కః కవాటంబు ప్రక్కలు సేయుచో ఘనకుతారంబుల కరణిసోప్పు

...

...

...

జరర విశాలాంత్రజాలంబుఁ ద్రెంచుచో ఎగ్రకచ సంఘంబుల గరిమఁజూపు’ (7-297)

హిరణ్యకశిపుని వక్కాన్ని చీల్చేటప్పుడు ఆయన నభాలు గొప్ప గొడ్డళ్ళ లాగా, గుండెను పెకలించేటప్పుడు తవ్వుగోలల్లాగా, రక్తనాళాలను త్రెంచేటప్పుడు కొడవళ్ళలాగా, ప్రేగులు తెగగోసేటప్పుడు రంపాలలాగా భాసించాయట. ఇక్కడ నభాలు ఒకవస్తువే అయినా వివిధ

సందర్భాలలో వివిధాలుగా ఉల్లేఖించబడ్డాయి. ఇందులో కరణి, భంగి, పగిది, గరిమ అనే ఉపమా వాచకాలున్నాయి కాబట్టి ఇది ఉపమానుగతమైన ఉల్లేఖి అని చెప్పటం సమంజసంగా ఉంటుంది.

234

ఇటువంటి వర్షానే తోమిల్దోస్కుంధంలో మరోపద్యంలో దర్శనమిస్తుంది. పరశురాముడు కార్తవీర్యార్థని సైన్యంతో పోరాదేటప్పుడు పరశురాముని వర్షాన. ఇది వచనంలో ఉంది. సైన్యం మూకలపైకి ఉరికిన పరశురాముడు,

‘... తోలకరి మొగంబునం గ్రోచ్చేలిక పట్టునం జెట్టులు గొట్టు కృపీవలుని తెరంగున విల్లంది యెల్లెడలం బిదుగుల సోనలు గురియు బలు మొగుళ్ళ వడువున ... ’ (9-449)

విజృంభించాడట. ఈ వర్షానలో ఉపమేయమైన పరశురాముడు అనేక రకాలైన ఉపమానాలుగా భాసించాడు. ఇందులో ఉపమ ఉన్నట్టుతోచినా, ప్రధానమైనది ఉల్లేఖాలంకారమే. ధర్మసామ్యం లేకపోవడంచేత ప్రతివస్తూపమ కాదు. పరశురాముడు, సైనికుల కాళ్ళను తెగనరుకుతున్నప్పుడు తోలకరి చినుకులు పడగానే చేలోని తుప్పులను పెకలించే కృపీవలునిలాగా, నడుములు చేదించేటప్పుడు అరటిస్తంభాలను నరికే తోటమాలిలాగా, తలలు తెగగొడుతున్నప్పుడు తాటికాయలు రాల్చే వానిలాగా, ఆవయవాలను తునుముతున్నప్పుడు, వంటకోసం మృగమాంసాన్ని తునకలుచేసే వంటవానిలాగా ఉన్నాడట. ఇలా ఒకడే పలురీతులలో కనిపించడంతో ఇందులో ప్రధానమైన అలంకారం ఉల్లేఖి అని చెప్పవచ్చు. ఈ వర్షానలో మరో విశేషం దాగిఉంది. పైన ఉపమానాలుగా వాడిన వ్యక్తులు ఆయా పనులు చేయడంలో దిట్టలు. నేర్వరులు. వారి పనులు వారికి అతిసులువైనవి. పరశురాముడు కార్తవీర్యార్థని సైన్యాన్ని అంతే సులభంగా చీల్చి చెండాడాడని అర్థం ఆవటానికి ఆయా ఉపమానాలను వాడినట్టు బోధపడుతుంది.

పోతన క్రాంతదర్శనత్వానికి, భూక్తికీ అద్భుతమైన ఉదాహరణ ఎనిమిదో స్కుంధంలో కనిపిస్తుంది. మూడుగుల నేలను దానంగా బలిచక్రవర్తినుండి స్నీకరించిన వామనుడు త్రివిక్రముడై విశ్వమంతా వ్యాపిస్తాడు. ‘ఇంతింతై ... వటుడింతయై ... మరియు దానింతై ...’ అంటూ వామనుని వ్యాప్తిని వర్ణించాడు పోతన. ఇంకోకవి ఎవరైనా అయితే దానితోటే తృప్తిపడతాడు. ప్రకృతిలోకూడా దైవత్వాన్ని చూడగలిగే పోతన దృష్టికి సూర్యుడు కనిపించాడు. మరింకేముంది? విశ్వంభరునికి సూర్యాణ్ణి అలంకారంగా మార్చాడు. ఇక్కడ పోతన వామనుడు పెరిగే విధానాన్ని వివరించడానికి ఈ చిట్టాక్రియాగించి, దాన్ని దృశ్యమయం చేశాడు. వామనుడు పెరుగుతూనే ఉన్నాడు కాబట్టి, మొదటశిరస్సు దగ్గర చుత్రంలాగా భాసించిన సూర్యుడు చివరికొచ్చేసరికి పాదపీరంగా

మారిపోయాడు. ఇక్కడ అందమైన ఉల్లేఖ దర్శనమిస్తుంది. ఒకే సూర్యబింబం ఆనేకరకాలుగా భాసించింది.

235

‘రవిబింబంబమింపఁ బ్యాత్రమగు ఛత్రంబై, శిరో రత్నమై
శ్రవణాలంకృతియై గళాభరణమై సౌవర్ణ కేయూరమై
చవిమత్కుంకణమై కటిస్థలి నుదంచష్టంటయై నూపుర
ప్రవరంబై పదపీరమై వటుఁడు దా బ్రహ్మండమున్ నిండుచోన్’ (8-623)

రవిబింబం మొదట గొడుగులాగా, తరువాత శిరోరత్నంలాగా, మకరకుండలంగా,
కంతాభరణంగా, భుజకీర్తిగా, కరకంకణంగా, మొలగంటలాగా, కాలి అందెలాగా, చివరిగా
పదపీరం లాగా భాసించిందట. ఇక్కడ ఉపమేయమైన రవిబింబం ఆనేకరీతులుగా
ఉల్లేఖించబడటం గమనించవచ్చ.

తన భాగవతం నరకాసురవధ ఘుట్టంలో మరో అందమైన ఉల్లేఖను జోడించాడు పోతన.
నరకునితో సత్యాదేవి యుద్ధం చేస్తున్న సమయంలో ఆమెను అందంగా వర్ణించాడు. రథంలో ఉన్న
శ్రీకృష్ణనికి ఒకవిధంగాను, శత్రువైన నరకాసురునికి మరోవిధంగానూ దర్శనమిచ్చింది సత్యభామ.
అందుకు ఆమె మోము, చీరచెంగు, ధనుస్సు, ముఖదర్శనం ఆకరాలయ్యాయి. ఫలితంగా శ్రీకృష్ణనికి
హర్షం, నరకునికి రోషం కలిగాయి. ఒకరి పట్ల శృంగారరసం, మరొకరి పట్ల వీరరసం
ఆవిష్కరితమయ్యాయి.

‘రాకేందు బింబమై రవిబింబమై యొప్పు సీరజాతేక్షణ నెమ్మెగంబు

...

హరికి నరికిఁ జూడ నందంద శృంగార, వీరరసములోలి విస్తరిల్లు’ (10 ఉ 183)

ఆమె మోము శ్రీకృష్ణనికి చంద్రబింబంలా కనిపిస్తే, నరకాసురునికి సూర్యబింబంలా
కనిపించింది. ఆమె చీరచెంగు శ్రీకృష్ణనికి మన్మథపతాకంలాగా, నరకాసురునికి ధూమ కేతువు లాగా
దర్శనమిచ్చింది. ఆమె ధనుస్సు శ్రీకృష్ణనికి మన్మథ పరివేషమయితే, నరకునికి ప్రశయార్గ
పరివేషమైంది. ఆమె సందర్శనం శ్రీకృష్ణనికి అమృత ప్రవాహమైతే, నరకునికి అగ్నిజ్యాలే అయింది.
ఆవిధంగా శ్రీకృష్ణనికి హర్షం వల్ల శృంగారం, నరకాసురునికి రోషం వల్ల వీరం

ఆవిష్కృతమయ్యాయి. ఒకే సందర్భంలో రెండు అంగరసాలు ఉద్ధవించినా రసాభాసం కాలేదు. ఇదే పోతన రచనా చమత్కుతి.

236

ఈ అద్భుత వర్ణనాలో చనకు బీజం నిజానికి అంతకు ముందుపద్యంలోనే పడింది. నాచన సోమన, నన్నెచోడ కవిరాజుల ప్రభావంతో పోతనామాత్యుడు రచించిన

‘పరుజ్జాచన్ పరుజ్జాచు నొంపనలరింపన్, రోషరాగోదయా
విరత భ్రూకుటి మందహసములతో వీరంబు శృంగారమన్
జరగన్’

(10 ఉ 178)

ఆనే పద్యంలోనే శృంగార వీరరసాలు ఒకేసారి పండించాలనే ఆలోచన వచ్చి ఉంటుంది పోతనకు. ఫలితంగా అందమైన ఉల్లేఖ వికసించింది.

పోతన రచనలో ఉల్లేఖాలంకారం పరాకాష్టకు చేరుకున్నది శ్రీకృష్ణుని వర్ణనలతోనే. దశమస్కుంధం పూర్వబ్రాగంలో శ్రీకృష్ణుడు బాల్యచేష్టల వర్ణనలో పోతన ఇలా పేర్కొన్నాడు.

‘చెయువులోనేయ తఱిన్ విధాతకరణిం జెన్నోందు
... బ్రహ్మము భాతి బాలుండమరు నాఘపాళ్య బాల్యంబునన్ ’ (10 పూ. 195)

చిన్నికృష్ణుడు క్రొత్తకొత్త లీలలు చేసేటపుడు బ్రహ్మలాగా, సంతోష స్థితిలో చిరునవ్యలు చిందించేటప్పుడు విష్ణువులాగా, కోపంతో ఉన్నప్పుడు రుద్రనిలాగా గోచరిస్తాడట. సృష్టి స్థితి లయకారకుల్లాగా కనిపిస్తాడనడంలో పోతన ఉద్దేశం ఆ త్రిమూర్తి స్వరూపమే శ్రీకృష్ణుడనే భావన. పద్యం చివరలో ఆ సంగతి వ్యక్తపరుస్తా, తన్నయుడై ఉన్న సమయంలో పరబ్రహ్మలాగా గోచరిస్తాడని వర్ణించాడు పోతన.

అలాగే, బలరామ కృష్ణులు ఆటల్లో మనిగితేలుతున్నపుడు ,

‘తలలెత్తి మెల్లన తడవి యాదెడు వేళఁ బన్నగాధీశుల పగిదీఁ దాల్తు ...
... సోలి యెఱుఁగని యోగుల సొంపుగందు,
రాకుమారులు జన మనోహరులగుచు’

(10 పూ. 291)

అంటూ, మెల్లగా తలలు పై కెత్తి ఆ దేటప్పుడు ఆది శేషుని లాగా, ఒళ్ళంతా మట్టి పులుముకొన్నపుడు యేసుగు గున్నలలాగా, కుప్పించి దూకుతున్నపుడు సింహాపు పిల్లల లాగా, పెరుగుతున్న ముఖంజేస్తున్న వల్ల సూర్య చంద్రుల లాగా, చనుబాలు తాగి పరవశిస్తున్నపుడు యోగీశ్వరులలాగా గోచరిస్తున్నారట.

237

ఈక పద్యానికి ఎన్ని హంగులు తొడిగితే అది అత్యంత అందంగా భాసిస్తుందో పోతనకు తెలిసినంతగా మరి ఏ యితర కవికి తెలియదనటం అతిశయోక్తికాదు. ఈ అలంకృతులు కూడా మిక్కిలి బౌచిత్యవంతంగా, సహజ శోభితంగా భాసిస్తాయేకాని, ఎక్కడా కృతకత్వం గోచరించదు. అట్లాంటి మరో పద్యంలో ఉల్లేఖ జాలువారుతూ నవరసాలనూ పలికించింది. కంసుని సేనతో యుద్ధంచేస్తున్న శ్రీకృష్ణుడు ఒక్కుక్కరికి ఒక్కుకలాగా, ఒక్కురసవృష్టితో భాసిల్లాడట.

‘మహిత రౌద్రంబున మల్లుర కశనియై, నరులకద్ముతముగ నాథుఁడగుచు

...

...

...

బరమ తత్త్వమగుచు భాసిల్లె బలునితో, మాధవుండు రంగమధ్యమందు’

(10 పూ. 1323)

యుద్ధరంగంలో శ్రీకృష్ణుడు మల్లురకు పిడుగువలె, ప్రజలకు చక్కని ప్రభువువలె, హోరకాంతలకు మన్మథునివలె, కంసునికి మృత్యువువలె, మూర్ఖులకు వికటునివలె, తండ్రికి కన్నబిడ్డవలె, దుర్మార్గులకు దండివలె, గోపకులకు కులాదీపకునివలె, బంధుజనులకు దేవునివలె, యోగిజనులకు పరబ్రహ్మస్వరూపం వలె సాక్షాత్కరిస్తున్నాడు. ఇది ఉల్లేఖ. ఇందులో మరోవిశేషాన్ని చోప్పించాడు పోతన. ఆయా ఉపమానాలుగా దర్శనమిస్తున్నప్పుడు వరుసగా రౌద్రం, అద్మితం, శృంగారం, భయానకం, బీభత్సం, కరుణ, వీరం, హస్యం, ప్రేమ, శాంతం అనే రసాలు అవిష్కరితాలయ్యాయి.

ఈ విధంగా పోతన కలంలో పండిన ఉల్లేఖ, నానారసావిష్కృతమై, రమ్యమై, రంజకమై, సుహృదుల్లేఖయే అయిందని చెప్పవచ్చు.

20. ప్రతీపం :

ఉపమానోపమేయ భూవాలను మార్చి చెప్పినట్టటే అది ప్రతీపాలంకారం.

‘ఉపమాన వస్తునకుపమేయతను గల్గ
నంబుచేసినఁ బ్రతీపంబదొకటి...’⁶⁸

ఉపమేయాన్ని నిరసించుట, తిరస్కరించుట, ఉపమానమునకు ప్రసిద్ధ ఉపమేయంతో సామ్యమే కుదరదని చెప్పటి, ఉపమానము చేసే పనికూడ ఉపమేయమే చేస్తున్నదని చెప్పి ఉపమానం నిప్పుగా యోజనమని చెప్పటి ప్రతీపాలంకారంలోని భేదాలు.

ఆంధ్ర చంద్రాలోక కారుని మతంలోనూ ప్రతీపం ఐదు విధాలు కాగా, ఆంధ్ర ప్రతాప రుద్ర యశోభూషణ కర్తృ దీన్ని రెండు విధాలుగా చెప్పాడు.

‘ఉపమేయము చేతనే ఉపమాన కార్యము సిద్ధింప నిఁక నుపమానమేల? యని యాక్షేపము కలిగినను, ఉపమానముగా ప్రసిద్ధమైన దానినుపమేయముగా వర్ణించినను ప్రతీపము’ అని ఆంధ్ర ప్రతాప రుద్ర యశోభూషణ కర్తృ నిర్వచనం.⁶⁹

గజేంద్రుడు తన భార్యలతో సరోవరంలో విహారిస్తున్నాడు. ఆ గజేంద్రుణి వర్ణించటానికి ఉబలాట పద్మాదు పోతన. సాక్షాత్కార్తు శ్రీహరి చేత రక్షించబడి, మోక్షాన్ని పొందిన గజేంద్రుడు కదా! అందునా అడవిలో జంతువును కూడా అద్భుతంగా వర్ణించగల నేర్చరి! గజేంద్రుని కుంభస్థల విభవం, నడక హోయలు, తోండపు బిగువూ, దంతాల కాంతి - ఇవన్నీ పోతన వర్ణనకు నోచుకున్నాయి.

68. కువలయానంద సారము - బులుసు వేంకట రఘురాయ్ - పు.4.

69. ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర యశోభూషణం - చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు - అర్ధాలంకార ప్రకరణం పు.536

‘తన కుంభముల పూర్వతకు డిగ్గి యువతులు కుచములు పయ్యేద తొంగు లీంగస
దన యూన గంబీరతకు జొల కబలల యూనంబు లం దెల నందగోనంగస
దన కరశ్రీం గని తలంగి బాలల చిఱు దోడలు మేఖలం దీప్తిం దోడు పిలువం
దనదంత రుచికోటి తరుణుల నగవుల ముఖచంద్రదీప్తులు ముసుంగుదిగువం ...’ (8-40)

239

సాధారణంగా కవులు స్త్రీ వర్ణనలో, వారి వక్షోజులను, నడకను, ఊరువులను,
చిరునవ్యులనూ వర్ణిస్తారు. అవి ఉపమేయాలు. వాటిని వర్ణించడానికి వరుసగా, ఏనుగు
కుంభస్థలాన్ని, నడకను, ఏనుగు తొండాన్ని, దంతాల కాంతినీ ఉపమానాలుగా తీసుకొచ్చి వాటితో
పోల్చటమో, వాటిని ఉపమేయాలు మించిపోయాయనో చెప్పి వర్ణిస్తారు. దీనికి విరుద్ధంగా పోతన
ప్రతీపాన్ని తీసుకువచ్చాడు. వర్ణాలను అవర్ణాలుగానూ, అవర్ణాలను వర్ణాలుగానూ చేసి, సాధారణ
ఉపమానాలను నిరసింపజేశాడు. ఇక్కడ, గజేంద్రుని కుంభస్థలాన్ని చూసి, యువతుల వక్షోజులు
పైటలో దాక్కున్నాయి. అతని నడక హోయలు చూసి, యువతుల నడకలు అందెల అందగోరాయి.
గజేంద్రుని కర లాలిత్యాన్ని చూసి సిగ్గుపడి వారి ఊరువులు వద్దాణాల కాంతిని తోడుకోరాయి. అతని
దంత సొందర్యాన్ని చూసి తరుణుల చిరునవ్యులు ముసుగుల మాటు గోరాయి.

అద్భుతమైన ఈవర్ణన, సాధారణ ఉపమేయాలను నిరసింపజేసి ఉపమానాలకు
పెద్దపీటపేయడం చేత ఇది ప్రతీపం అవుతుంది.

అయితే, ఇక్కడ వర్ణయే గజేంద్రుడు కాబట్టి గజేంద్రుని విశేషాలే ఉపమేయాలు
అనుకోవచ్చు. కానీ, ‘... ఉపమేయమునకు ఆ క్షేపము కలిగినను, ఉపమానముగా ప్రసిద్ధమైనదాని
నుపమేయముగా వర్ణించినను ప్రతీపమే’ అనే ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర యశోభూషణ కర్త యభిప్రాయం
ప్రకారం ఇది ప్రతీపాలంకారం అనటమే సమంజసం.

ఇలా కాకుండా నేరుగానే మరో రెండు చోట్ల ఉపమానాలను తిరస్కరించాడు పోతన.
శ్రీకృష్ణుని జలక్రీడ వర్ణన చేసేటప్పుడు, గోపికల ముఖాలను చూసి చంద్రుడు సిగ్గుపడ్డాడట.

‘... నితాంత కాంతి సదనంబులగు వదనంబులకుసోది, ప్రీదంజెంది కంది చందురుండు
సలిలంబుడిగి జలంబునంబడి కంపించు కరణి, నిజకరచలితజల ప్రతిబింబితుండై కదలు
చంద్రునింగని మెచ్చి సోలుచు...’ (10 పూ. 1100)

అంటూ గద్యంలో వర్ణన సాగింది. ‘కవయః క్రాంత దర్శనః’ అన్నది ఆక్షరసత్యమని ఈ
వర్ణన పరిశీలిస్తే తెలుస్తుంది.

ముఖాన్ని చంద్రునితో పోల్చడం ఎక్కుడైనా ఉన్నదే. కానీ ఇక్కడ ఉపమానమైన చంద్రుడు గోపకాంతల ముఖాలను చూసి ఒట్టమిచెంది సిగ్గుపడ్డాడనటంలో ప్రతీపం అందంగా భాసించింది. అక్కడితో సంతృప్తి చెందలేదు పోతన. చంద్రుడు సిగ్గుపడి ముఖం చెల్లక, యమునానది నీటిలో

240

మనిగి కంపించిపోయాడట. నీటిఅలలకు అందులోని ప్రతిబింబం కంపించటమనే సహజ ధర్మాన్ని అతి సైపుణ్యంగా అలంకరించాడు పోతన.

కవితారచనలో పోతనను అగ్రగణ్యాణి చేసే మరో పద్యంలో ప్రతీపం అందంగా దర్శనమిస్తుంది. దశమ స్కృంధం పూర్వభాగం, రుక్మిణి కల్యాణ ఘుట్టంలో ఆగ్నిద్యోతనుడు శ్రీకృష్ణుని వద్దకు వచ్చి రుక్మిణిసం దేశాన్ని వినిపించి, ఆమెను వర్ణిస్తూ ఇలా అంటాడు.

‘పల్లవ వైభవాస్మదములు పదములు, కనకరంబా తిరస్కారులారు
లరుణ
పరిహాసితార్థిందుపటలంబు నిటలంబు, జితమత్త మధుకర శ్రేణి వేణి’

(10 ఫ్యా. 1713)

రుక్కిణీ దేవి ఊరువులు బంగారు అరటిచెట్లు బోదెలను తిరస్కరిస్తుయట. ఆమె నిటలం చంద్రుణ్ణి పరిహసిస్తుందట. ఆమె కురులు మదించిన గండుతుమ్మెదల్ని జయిస్తుయట.

సహజోపమానాలైన అరటిబోదలు, చంద్రుడు, తుమ్మెదల గుంపు వరుసగా ఉపమేయాలైన ఊరువులు, నిటలం, కురులచే తిరస్కారానికి గురవ్వడం చేత ఇది ప్రతీపం.

ఈ పద్యంలో పోతన పద్యరచనలో త్రివిక్రమునిలా దర్శనమిస్తాడు. ఒకే సందర్భంలో, ఒకే పద్యంలో రెండు శబ్దాలంకారాలను, రెండు అర్థాలంకారాలను చొప్పించాడు. ఈ పద్యంలో అంతానుప్రాస, యమకం, ఉపమ, ప్రతీపాలంకారాలను తోడిగి తన సంసృష్టిలంకార ప్రయోగ పటిమను, చాతుర్యాన్ని ప్రదర్శించాడు పోతన.

21. అపహ్నతి :

అపహ్నతి అంటే కప్పిపుచ్చుటం అని అర్థం. ఉపమేయమును కాదని నిషేధించి, సామ్యము వలన ఉపమానారోపము కలిగినట్టుతే అది అపహ్నవాలంకారం అని చెప్పివచ్చి.⁷⁰ ఇది మూడు విధాలుగా ఉంటుంది. 1. అపహ్నవించి ఆరోపించటం 2. ఆరోపించి అపహ్నవించటం 3. ఛలాది శబ్దములతో ఉపమేయం అసత్యమని చెప్పడం.

కావ్యాలంకార చూడామణి కర్త విన్నకోట పెద్దయ అపహ్నతిని ఇలా నిర్వచించాడు.

‘కలయర్థ నిరసంబున
నలవడు నన్య ప్రకారమగు నర్థముచే
వెలయు నపహ్నతి యనఁగా
బలికెడు వెరవులను బెక్కు పాకములగుచున్’⁷¹

ఆంధ్ర చంద్రాలోకంలో అపహ్నతిని సూరకవి ఇలా నిర్వచించాడు.

‘అన్య ధర్మంబు నిలుప, లేదందు ధర్మ
మనిరయేని శుభ్రాపహ్నతి నెగడుఁ గృతి
నితఁడు గాఁడు సుధాంశు దదేమి యనిన
నభగంగా సరోరుహం బన్న యట్లు’⁷²

ఈ అపహ్నతి 1. శుభ్రాపహ్నతి 2. హౌత్యపహ్నతి 3. పర్యస్తాపహ్నతి
4. బ్రాంతాపహ్నతి 5. ఛేకాపహ్నతి 6. కైతవాపహ్నతి అని ఆరు విధాలుగా వింగడించాడు సూరకవి.

70. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణం - పుట 473

71. కావ్యాలంకార చూడామణి - విన్నకోట పెద్దయ - ఉల్లాసం 5- పు 97

72. ఆంధ్ర చంద్రాలోకం - ఆడిదం సూరకవి - ప. 28

పోతన తన భాగవతంలో అద్భుతమైన ఆపహ్నాతులు సంతరించాడు. శ్రీమహావిష్ణువును నేవించని శరీరం, జన్మ వృద్ధా అని ఎన్నోసార్లు నొక్కి వక్కాణించాడు తన రచనలో. అదే భావాన్ని అనేకానేక అలంకారాల్లో చెప్పాడు. ప్రశ్నాదునిచేత హిరణ్యకశిషునికి విష్ణుబ్రత్కిని గురించి చేపేటపుడు, శరీరం, నోరు, చేతులు, కన్నలు, జన్మం, బుధత్వం -- ఇవన్నీ హరినేవకే

242

వినియోగించాలని చెప్పాడు. ఇవన్నీ ఉపమేయాలు. ఆ ఉపమేయాలను కాదని నిషేధించి, ఉపమానాలను సమర్థవంతంగా ఆరోపించాడు. ఈ ఆపహ్నావారోపం వల్ల చెప్పుదలచుకున్న విషయానికి రూఢిత్వం పెరుగుతుంది.

‘కంజాట్టునకుఁ గాని కాయంబు కాయమే ఏవన గుంఫిత చర్చ భూస్త్రిగాక

...

విష్ణుబ్రత్కి లేని విబుధుండు విబుధుఁడే పాదయుగముతోడి ఏపువు గాకు’

(7-170)

విష్ణుబ్రత్కి లేకపోయినా, శరీరం నిజంగా శరీరమే అయినప్పటికీ, దాన్ని నిషేధించి గాలినిండిన కొలిమి త్రిత్తి అనే ఉపమానాన్ని ఆరోపించాడు. దీని వల్ల చెప్పుదలచుకున్న అంశానికి బలం చేకూరింది. అందులో మిగతా ఉపమేయాలైన వక్కాం, హస్తం, కన్నలు, జన్మము, విబుధత్వం అనేవాటిని నిషేధించి, వాటిని వరుసగా ధక్క, తెద్దు, కుడ్యరంధ్రాలు, నీటిబుడగ, ద్విపాదపువు అనే ఉపమానాలను ఆరోపించాడు. ప్రతిపాదంలోని మొదటి భాగం కాకువుతో అంతంచేస్తూ రెండో భాగం వివర ‘గాకు’ అని ఆరోపించడం గమనించవచ్చు. ఉదాహరణకు, ఒకటో పాదంలో ‘కాయమే?’ అనే కాకువును కాదు అనేఅర్థంలో ప్రయోగించి, చర్చభూస్త్రిగాక అని ఆరోపించడం చేత ఇది ఆపహ్నాతి అవుతుంది. ఈ సందర్భంలో, విష్ణుబ్రత్కి ఉన్నట్టయితే అవి ఎంత గొప్పగా ఉంటాయో చెప్పుదానికి మంచి ఉపమానాలను తెచ్చి ఉపమాలంకారాన్ని సాధించవచ్చు. కానీ, ప్రతివారికి విష్ణుబ్రత్కి తప్పక ఉండాలని చెప్పుదానికి, అదిలేకపోతే శరీరం, జీవితం ఎలా ఉంటాయో చెప్పుదానే మంచి ఘలితాన్నిస్తుంది. పై చెప్పిన విధంగా (ఉపమానాలతో) విలసిల్లాలని ఎవరూ పొరపాటున కూడా కోరుకోరు కదా! కాబట్టి ఇక్కడ ఇతర అలంకారాలకండె ఆపహ్నావారోపానికి బలం ఎక్కువ. అంతే కాకుండా అత్యంత సమర్థనీయం కూడా.

మరో అందమైన ఆపహ్నాతి ఎనిమిదో స్కుంధంలో కనిపిస్తుంది. దేవ దానవుల క్షీర సాగర మథనానంతరం అందులోనుంచి పుట్టిన లక్ష్మీ దేవిని వర్ణించే ఖుట్టం. మరో కవి ఎవరైనా ఆమె లావణ్యాన్ని, సాభాగ్యాన్ని, నభశిఖ పర్యంతమూ అందమైన ఉపమానాలు జోడించి చక్కగా వర్ణిస్తాడు.

కానీ పోతన మాత్రం ఆమెను వర్ణించడానికి మాటలు చాలవన్నట్లు అపహ్యాతినే సంధించాడు.

243

‘పలుకుల నమృతంబు చిలుక నెహ్యానితో
భాషించే, వాఁడెపో బ్రహ్మ యనగ

...

నెలఁతుక యెప్పుడు నివసించు నేయింట
నా యిల్లు పరమగు నమృత పదము’

(8-273)

దీనికి మరి తిరుగు లేదు. నిజానికి పలుకులసతికి పతి బ్రహ్మగారు. ఆయనే మాటకు అధిష్టాన దేవత. సృష్టికర్త. ఈ ఉపమేయాన్ని కప్పిపుచ్చి, లక్ష్మీదేవి చిరునవ్వలొలయిస్తూ ఎవరితో సంభాషిస్తుందో అతడే బ్రహ్మ అని బ్రహ్మత్వాన్ని మరొకరికి ఆరోపించాడు పోతన. అలాగే ఆమె తన అందమైన చేతితో ఎవరిని వరిస్తుందో, అతడే లోకాధిపతి. లోకంలో అందరూ లోకాధిపతినే వరించాలని కోరుకుంటారు. కానీ అలాంటి లోకాధిపతి ఎవరైనా ఉంటే, వానిని కాదని, ఈమె వరించినవాడే లోకాధిపతి అన్నది ఆరోపం. మెఱుపు తీగెవంటి ఆమె తన మేనిని ఎవని మేనితో చేర్చుతుందో అతడే సర్వజ్ఞాడు. ఆమె ఎక్కడ నివసిస్తుందో అదే వైకుంరం. ఇలా చెప్పుడం లక్ష్మీదేవి పరంగా ఆమె గొప్పతనాన్ని వర్ణించడమే కానీ, బ్రహ్మదులను తక్కువచేయటం కాదు. అపహ్యావారోపంలో ఉండే గొప్పతనం అదే.

ఇందులో ఇంకొక విశేషం కూడా జోడించాడు పోతన. అధిష్టాన దేవతలెంతమంది ఉన్నా, సర్వలోకాలకూ సృష్టి స్థితి లయకారుడూ, అధిపతీ, విష్ణువే. ఈ పరమ భూగవత రహస్యాన్ని చెప్పుటానికి కూడా అద్భుతంగా పనికివచ్చిందీ అపహ్యావారోపం. ఒకే అస్త్రంతో రెండన్నట్లు, ఒకే సారి ఆదిదంపతుల్ని స్తుతిచేశాడు పోతన.

22. సమాలంకార శోభ :

అనురూపాలైన వాటికి ఘుటన వర్షించబడితే అది సమాలంకారం. అనురూపాలంటే ఒకదానికొకటి తగినవి అని ఆర్థం.

‘పొగడబడెనే స్ఫులంబునఁ దగిన వస్తు
యుగమది సమంబనంగను నెగడుఁ గృతుల
నమలహరంబుచేత నాత్మానురూప
మందిరము సేయబడెఁ గుచమండలంబు’,⁷³

కారణంతో కార్యానికి సామీప్యం చెప్పబడినా, అనిష్టం లేకుండా ఇష్టసిద్ధి కలిగినా, అది సమాలంకారమే అవుతుంది.

‘సమమనంజను ననురూప సంఘుటనము(1)
కార్యకారణ సారూప్య గతియుఁ (2) గార్య
సిద్ధియు ననిష్టమే లేక చెలగియుండు
రీతియు (3) నటంచు నది మూడు రీతులయ్యే’,⁷⁴

అని దాదాపు ఇదే ఆర్థంలో కువలయానందసార కర్త నిర్వచనం.

‘అనురూపములగు వస్తువులకు సమావేశము కలిగిన సమాలంకారము’ అని ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశో భూషణం వివరణ.⁷⁵ ఇందులోనే, యోగ్యములగు వస్తు మేళనమున సౌకటియు, అయోగ్యములగు వస్తువుల మేళనమున వేతొకటియుఁగాఁగ రెండు విధాలని చెప్పబడింది.

73. ఆంధ్ర చంద్రాలోకం - ఆదిదం సూరకపి - ప. 39

74. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య - పు. 64

75. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూషణం - చెలమచెర్ల రంగాచార్యులు - పు. 513

కాబట్టి అనురూపాలైన వాటికి ఘుటన వర్షించబడినా, కారణంతో కార్యానికి సామీప్యం చెప్పబడినా దాన్ని సమాలంకారంగా చెప్పవచ్చు. అదే అనురూపాలైనవాటికి ఘుటన వర్షించబడితే అది విషమాలంకారం అవుతుంది.

245

పోతనగారి భూగవతంలో సమాలంకారం అత్యంత మనోహరంగా అక్కడక్కడా తళుకులీనుతుంది. దేవకీ పుత్రులను తెచ్చేందుకు సుతలానికి వెళ్లిన బలరామ కృష్ణులను సభక్తికంగా అర్పిస్తాడు బలిచక్రవర్తి. ఈ అర్పించే సందర్భంలో వారిని సుగంధభరితమైన ధూపాలతోను, కర్మాగ్ర దీపాలతోను, పండ్లు, పాయసాల నైవేద్యాలతోను, వినూత్తు రత్నాభరణాలతోను, అంబరాలతోను అర్పించాడు. ఇక్కడ పోతన బలరామకృష్ణులకు వాడిన విశేషాలు చమత్కారంగా ఉండి అనురూపాలైనవాటిని వర్షించడంతో సమాలంకారం జోఖిల్లింది.

‘సురభి కాలాగరు హరిచందనైలాది ధూపంబులా విశ్వరూపకులకు

...

...

...

దనరు వినూత్తు రత్న ప్రభాభాసితాభరణంబులా దైత్య హరణులకును’

(10 ఉ 1143)

విశ్వరూపులైన బలరామకృష్ణులకు సుగంధ ధూపాలతోను, జగద్గీపుకులైన వారిని కర్మాగ్ర దీపాలతోను, వేదవేద్యులైన వారిని వివిధ నైవేద్యాలతోను, జగదాభరణులకు రత్నాభరణాలతోను, నీల పీతాంబరులను విశిష్టాంబరాలతోను, భూరి నిర్దేశులకు వివిధ లేపనాలతోను అర్పించాడు బలిచక్రవర్తి. ఈ వర్షానలో, విశ్వరూపులకు సుగంధ ధూపం (వ్యాపించేది), జగత్తికే దీపాల్లాంటివారికి కర్మాగ్ర దీపాలు, వేదవేద్యులకు నైవేద్యాలు (నివేదన), జగత్తుకే ఆభరణల్లాంటి వారికి ఆభరణాలు, గొప్ప నిర్దేశులకు లేపనాలు (పూతలు), నీలపీతాంబరులకు (నల్లని, తెల్లని శరీరచూచు) పీతాంబరాలు వక్కని అనురూపాలుగా చేసి వర్షించడంతో పోతన చమత్కారం డాగివుంది. సమాలంకారం జోఖిల్లింది.

కారణంతో కార్యానికి సామీప్యం చెప్పబడినా అది సమాలంకారమే.

భీష్మక మహారాజు కుమారై రుక్మిణి దినదిన ప్రవర్థమానమవుతున్నది. ఆమె శరీరంలోని భాగాలు లావణ్యాన్ని సంతరించుకొన్నాయి. తీగలాంటి ఆమె శరీరం పెరిగి విస్తరించింది. వదన కమలం కాంతితో విస్తరించింది. చనుదోయి బరువెక్కింది. నడుము సన్నబడింది. తలకట్టు వృధి పొందింది. నిండు జవ్వనం సంతరించింది. ఈ విషయాన్ని పోతనగారు చమత్కరిస్తూ ఇలా చెప్పారు.

‘దేవకీ సుతు కోర్చి తీంగెలు వీడంగ వెలందికి షైదీంగె వీడం దొడంగె
గమలనాభుని చిత్తకమలంబు వికసింపం గాంతి నింతికి ముఖకమలమెప్పు
మధువిరోధికి లోన మదనాగ్ని పొడసూపం బొలంతికి చనుదోయి పొడవు సూంపె
శారికి దైర్యంబు సన్నమై దయ్యంగ జలజక్కి మధ్యంబు సన్నమయ్య

246

హరికిం బ్రేమబంధ మధికంబుగాం కేశబంధ మధిక మగుచు బాల కమరె
బద్ధునయను వలనం బ్రమదంబు నిండార నెలంగ యోవనంబు నిండి యొండె’

(10 పూ 1143)

ఈ వర్ణనలో ఆయా ఘుటనలకు అనురూప ఘుటనలుగా కొన్నింటిని పేరొన్నారు. రుక్మిణిలో ప్రవర్ధమానమైన అంశాలకు వరుసగా శ్రీకృష్ణునిలో రుక్మిణిని పెండ్లాడాలన్న కోరిక విస్తరించటం, గోవిందుని హృదయారవిందం వికసించడం, మాధవునికి వలపు కలగడం, శారికి దైర్యం సన్నగిల్లడం, ప్రణయబంధం అధికం కావడం, గోపాలునికి హృదయం నిండడం అనేవి అనురూపాలుగా పేరొనవచ్చు. కాబట్టి ఇందులో ఉన్నది ప్రధానంగా సమాలంకారం అని చెప్పవచ్చు.

అయితే, ఈ పద్యంలో అలంకారం ఉక్క విషయ హౌతూతేంగ్క అనే ఆలోచన కూడా వస్తుంది. కానీ పై రెండు ఘుటనలలో ఏ వర్గమూ మరోదానికి హౌతువుకాదు. రుక్మిణి, శ్రీకృష్ణుడూ ఎదురెదురుగా ఉన్నట్టయితే అప్పుడు ఒకదానికొకటి హౌతువయ్యే అవకాశం ఉంది. అందుచేత ఇక్కడ ఒకదానికొకటి అనురూపాలుగానే వర్ణించబడ్డాయి. అంతేకాక, కారణంతో కార్యానికి సామీప్యం చెప్పడం జరిగింది. రుక్మిణి శరీరంలో వచ్చిన మార్పులు సహజాలు. కృష్ణునిలో కలిగిన మార్పులు, రుక్మిణి అందాలనే హౌతువులవల్ల కలిగినవి కావు. కానీ ఇద్దరిలో వచ్చిన మార్పులకు అందమైన సామీప్యం అభివర్ణించబడింది కాబట్టి ఇది సమాలంకారమనటమే సముచితంగా ఉంటుంది. ఆంధ్ర ప్రతాపరుద్ర యశోభూపణ కర్త, ఈ సమాలంకారానికి యోగ్యమగు వస్తువుల మేళనము కలిగినా, అయోగ్యవస్తువులకు మేళనము జరిగినా సమాలంకారమే అని పేరొన్నారు. ఆ విధంగా మాసినా పైనతెలిపిన అనురూప సంఘుటనలు యోగ్యవస్తువుల మేళనం క్రిందికి వస్తుయి.

యోగ్యమగు వస్తువుల మేళనం కలిగితే ఆది సమాలంకారమని చెప్పడానికి పోతన కలం నుండి జాలువారిన మరొక ప్రముఖమైన పద్యం కనిపిస్తుంది.

‘ తగునీచక్రి విదర్శి రాజ సుతకున్ , దధ్యంబు వైదర్శియుం
దగు నీ చక్రికి, నింతమంచిదగునే?... ... ’

(10 పూ 1740)

అంటూ విదర్భ పట్టణ ప్రజలు శ్రీకృష్ణుణి చూసి ఆ సొందర్యాన్ని ఆస్యాదిస్తూ ఎలికారు. ఇందులో, విదర్భ రాజ కుమారి రుక్మిణీ, నందనందనుడు శ్రీకృష్ణుడూ ఒకరికొకరు నిశ్చయంగా తగిఉన్నారనటం సమమే! చివరలో, ‘తగులం గట్టిన బ్రహ్మ నేర్వరిగదా!’ అనటం విధాత నేర్వరితనాన్ని ప్రశంసించారు. పోతన రచనలో సమాలంకార శోభ సమఖ్యకంగా ఉండని చెప్పుడానికి పై పద్యాలే చక్కని ఉడాహరణలు!

247

23. విషమ :

‘విషమమగు ననురూపత వెలయకుండు
కూర్చును విరుద్ధ కార్యముఁ గూర్చియున్న
నిష్టమున కాసవడిన ననిష్ట మొంద
ముత్తెఱంగులుగుఁ గావ్యములుఁ దలంప’⁷⁶

అని విషమాలంకారానికి కువలయానందసారం నిర్వచనం. అనురూపములు కాని రెండు వస్తువులను ఒకచో కూర్చు వర్ణించినచో అది విషమాలంకారము.

ఏదైనా ఒక కారణం వల్ల తద్విరుద్ధమైన కార్యం జరిగినట్లు వర్ణించినా అది విషమాలంకారమే. ఇది విషమాలంకారంలో రెండవ భేదం. ఇష్టమునకాసపడి ప్రయత్నింపగా అనిష్టం సంభవించుట విషమాలంకారంలో మూడవభేదం.

కాగా, చంద్రాలోకకర్త విషమాలంకార నిర్వచననం ఈ విధంగా ఉంది.

‘తగని వస్తుద్వయంబు సందర్భ మెచట
నైన వర్ణింపబడె నేని నదియ విషమ
మనఁగు గదగు నీ శిరిష మృద్యంగి యేడ
నిట్టి చేతోభవ జ్వరంబేడ ననఁగ’⁷⁷

ఇతని మతం ప్రకారం అననురూపాలైన వాటికి ఘుటన వర్ణింపబడితే అది విషమాలంకారం. విరూపకార్యోత్పత్తి తెల్పినా అది విషమాలంకారమే. అంతే కాకుండా ఇష్ట

76. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య - ప.62.

77. చంద్రాలోకం - అడిదం సూరకణి - ప.93

సిద్ధినిగోరి ప్రయత్నించినప్పుడు ఇష్టసిద్ధి లభించకుండా అనిష్టసిద్ధి లభిస్తే అది కూడా విషమాలంకారమే అవుతుంది. భాగవతంలో ...

అతివ కాంచీ గుణంబల్లన బిగియంగ
వైరివధూగుణ ప్రజము వదలె
మెల్లన తస్యంగి మెయిదీవ మెఱుఁగెక్కు
దుష్టాంగనా తను ద్వ్యతు లడంగె

248

నాతికల్లన భూపణములు పల్చులనగాఁ
బరసతీభూపణ పంక్తు లెడలెఁ
గలకంఠి కొయ్యన గర్భంబు దొడ్డుగాఁ
బరిపంథిదార గర్భములు వగిలెఁ

బోలఁతి కల్లన నీళ్చాడు ప్రాద్ధు లెదుగ
నహిత వల్లభ లైదువలై తనర్చ
ప్రాద్ధులన్నియుఁ గ్రమమునఁ బోవఁ దొడంగె
నువిద కడుపున నసురారి యుంటఁజేసి

(10 పూ. 75)

దేవకీ దేవి గర్భాన శ్రీకృష్ణుడు పెరుగుతున్నాడు. ఆమెకు మొలనూలు నెమ్ముదిగా విగుస్తూ ఉంటే శత్రువుల భార్యల మంగళసూత్రాలు జారిపోసాగాయి. దేవకి శరీరకాంతి పెరుగుతూ ఉంటే శత్రువుల భార్యల శరీరకాంతులు మాసిపోసాగాయి. దేవకీ దేవికి ఆభరణాలు బరువుగా అనిపిస్తున్న కొద్దీ శత్రువుల భార్యల ఆభరణాలు సదలసాగాయి. ఆమెకు గర్భం బరువెక్కుతూ ఉండగా, శత్రుభార్యలు ముత్తెదువులా ఉండే దినాలు తగ్గిపోసాగాయి. పై రెండు సంఘటనలకీ అంటే దేవకిలోని మార్పులకూ శత్రుభార్యలలోని మార్పులకూ సంబంధం లేదు. ఇవి అనసురూప సంఘటనలు. పీటిని ఒకచో కూర్చు వర్ణించడం చేత ఇది విషమాలంకారంలోని మొదటి భేదంగా చెప్పవచ్చు.

‘పరికింప ఁ గృపణ స్వభావండ సైనట్టి యే నేడ? నిఖిలావనీశ్వరి యగు
నిందిరాదేవికి సెనయంగ నిత్య నివాసుఁడై యొప్పు నవ్యాసు దేవుఁ
దేడ? ’

(10 ఊ. 1017)

కుచేలుడు ఇలా భావించాడు : గర్జు దరిద్రుదైన నేనెక్కడ? లక్ష్మీ నివాసుడైన వాసుదేవుడేక్కడ? నన్న అనురాగంతో తన కౌగిల చేర్చి గౌరవించాడు. కానీ, నాకు ధనమేమీ ఇవ్వాలని అనుకోలేదు.

ఇక్కడ కుచేలుని ఇష్టసిద్ధి శ్రీకృష్ణ సందర్భం. ప్రియతమ స్నేహితుని నుండి సహాయం. కానీ తనను అమితమైన గౌరవంగా చూసి పంచించివేళాడు శ్రీకృష్ణుడు. కానీ సంపదలేపి ఇష్టాలేదని భావించాడు కుచేలుడు. ఇక్కడ కుచేలుడాశించిన ఇష్టసిద్ధి జరుగలేదు. అనిష్టమైనదే (సంపదలు ఇష్టకపోవడం) సిద్ధించింది. కాబట్టి ఇది తృతీయ విషమా భేదమని చెప్పవచ్చను.

249

24. విశేషకం :

విశిష్ట భావం ఉంటే అది విశేషకాలంకారం. ఇది సామాన్యానికి వ్యతిరేకం. ఒక ప్రత్యేక కారణంలో బేదక ధర్మం కనబడి రెండు వస్తువులను వేర్చేరుగా గుర్తించటానికి ఇందులో ఏలవుతుంది.

‘చెలగును విశేషకమయి వైశిష్ట్యమున్న’,⁷⁸ అని కువలయానందసారం నిర్వచనం. దీనికి ఉదాహరణగా,

‘... ఆమని జగంబునకుం బ్రాహ్మమయ్యనేని
గాకి కాకియుం బికము పికంబునగు’⁷⁹ అనే పద్యం ఇచ్చారు. ఆంధ్ర చంద్రాలోక కర్త అడిదం సూరకణి వివరణ ఇలా ఉంది :

‘అలదు విశేషకమనియెడు
నలంక్రియ విశిష్టభావ మలరుచునుండన్
నెలవోడమం దెలియం బడియెడు
జలజంబుల నెమ్ముగమలు జనులకను క్రియన్’,⁸⁰

78. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రఘుయ్ - పుట 104

79. అదే, పుట 104

80. ఆంధ్రచంద్రాలోకం - అడిదం సూరకణి - ప. 158

సామాన్యర్థంలో కాకుండా, విశేషంగా ఏదైనా ఒక విషయం ప్రత్యేకంగా కనిపించినట్టటే అది విశేషకాలంకారమని చెప్పవచ్చు. పోతన తన భాగవతంలో దశమస్కుంధం పూర్వభాగంలో పదుచోట్ల ఈ అలంకారం స్ఫురించేటట్లు సంబంధానులు చేర్చాడు.

మగధాధిపతి జరాసంధుడు శ్రీకృష్ణనితో అవహోళనగా మాట్లాడుతున్నాడు :

‘తరుణిం జంపుటయో బకుం గెడపుటో ధాత్రీజమల్ గూల్చుటో
భరముం ద్రుంచుటయో ఘణిం బఱపుటో గాలిన నిరోధించుటో
గిరి హస్తంబున దాల్చుటో లయ మహాగ్ని స్ఫుర దుర్వార దు
ర్భుర బణాహాతి నెట్లు నిల్చెదవు సప్రాణండపై గోపకా ?’ (10 పూ. 1544)

250

ఇలా పలుకుతున్నపుడు విశేషంగా శ్రీకృష్ణని తత్కార్యపు పనులు, విజయాలు తొంగిచూస్తాయి. ఈ మాటలలో పైకి జరాసంధుని అహంకారం, శ్రీకృష్ణని పట్ల అవహోళన కనిపించినా విశేషంగా శ్రీకృష్ణని పూర్వ విజయాలు ద్వోతకమౌతాయి. వరుసగా పూతనాహారణం, బకాసురవధ, యమశార్మున భంజనం, ధేసుకాసురవధం, కాళియమర్దనం, తృణావర్త సంహారం, గోవర్ధనోద్ధరణం తొంగిచూస్తాయి. ఇది స్ఫురణాలంకారాన్ని స్ఫురింపజేసినా స్ఫురణక్రిందకు రాదు. స్ఫురణాలంకారమైతే ఇందులో శ్రీకృష్ణనికో, జరాసంధునికో-- ఎవరికో ఒకరికి పై అంశాలు స్ఫురించవలసిన అవసరం ఉంది. కానీ ఇక్కడ పారకునికి తప్ప అటు జరాసంధునికి కానీ, శ్రీకృష్ణనికి కానీ స్ఫురణకు రావు. తనకు తెలియకుండానే మగధాధిపతి సోటిపెంట ఆ మాటలు వ్యక్తమయ్యాయి. విశేషాలు తొంగిచూసినందువల్ల ఇది విశేషకమే అవుతుంది.

సరిగ్గా ఇలాంటి మాటలే శ్రీకృష్ణని తరుముతూ వచ్చిన కాలయవనుని సోటిపెంట కూడా వస్తాయి.

‘బలిమిన్ మాధవ! నేడు నిన్ను భువన ప్రఖ్యతిగాచ బట్టుదున్ ...
... జలధిన్ దాటేన సగ్ర జన్మహలికాశ్వాటూకృతుల్ దాల్చినన్’ (10 పూ. 1544)

అనే ఈ ప్యాదయంగమమైన పద్యంలో శ్రీ మహావిష్ణువు దాల్చిన, దాల్చబోయే మత్స్య, కూర్చు, వరాహ, వామన, సృసింహా, రామ, పరశురామ, బలరామ, కల్యా అవతారాలు విశిష్టభావంతో వరుసగా వ్యక్తమౌతాయి.

రాక్షసవివాహ విధానంలో తన సొదరి రుక్మిణీదేవిని ఎత్తుకపోవడం చూసి ఓర్చుకోలేని రుక్మిణీ శ్రీకృష్ణుని వెన్నాడుతూ వెళ్ళి అత్మణి పరిహసించే సందర్భంలో రుక్మి సోటివెంట అతనికి తెలియకుండానే దైవలక్షణాలు వర్ణితమౌతాయి.

‘మాసరివాడవా మా పాపంగోనిపోవ?

... ... గర్వమెల్లఁ గొందుఁ గలహమందు’

(10 పూ. 1766)

ఈ మాటల్లో రుక్మి మాటలు మామూలు పరిహస వాక్యాల్లాగే ఉన్నపుటికీ, వాటిలో విశిష్టమైన దైవలక్షణాలు గోచరిస్తాయి. దైవానికి అధికుడు లేదు. అతడు అప్రమేయుడు. దైవానికి జాతికులాదులూ, వరుసలూ ఉండవు. అతడు త్రిగుణాతీతుడు. అన్ని రూపాలూ తనవే అఱునవాడు. ఈ విశిష్ట లక్షణాలు విశేషంగా గోచరించడం వల్ల ఇది విశేషకాలంకారమనే చెప్పాలి.

251

మరో రెండు ముఖ్యమైన సందర్భాలలో పోతన విశేషకాలంకారాన్ని ప్రయోగించి శ్రీహరి దశావతార స్తుతిని చేసి తరించాడు. గోపకాంతల వలువలను అపహరించిన సందర్భంలో వారు శ్రీకృష్ణణి ప్రార్థిస్తూ ---

‘బహు జీవనముతోడ భూసిల్లి యుండుటో... ...

... ... నెఱిఁగ వలఁడె వలువలిమ్ము కృష్ణ! ’

(10 పూ. 821)

అని చేతులు జోడించారు.

శ్రీకృష్ణుడు చాణార ముఖ్యికులను వధించే సందర్భంలో చాణారుని సోటివెంట పరిహసవాక్యాలు వస్తాయి.

‘చలమున ననుడాసి జలరాశిఁ జోరరాదు,

నిగిడి గోత్రము దండ నిలువరాదు

...

కల్పితనము చూసి గర్వింపఁగా రాదు,

తరముగాదు కృష్ణ తలగు తలగు’

(10 పూ. 1341)

పై రెండు సందర్భాల్లో పోతనకలం నుండి జాలువారిన పద్మాల్లో వరుసగా మత్స్య, కూర్చు, వరాహ, సృసింహ, వామన, పరశురామ, శ్రీరామ, బలరామ, బుధు, కల్పి అవతారాలు అన్యాపదేశంగా వర్ణితమయ్యాయి.

చిన్న కృష్ణుని అల్లరి చేష్టలు భరించలేక తనకు దొరకకుండా పరుగిడుతున్న కుమారుణీ పట్టుకుని తల్లి యోదాదేవి కొట్టడానికి చేతులురాక, కట్టేద్దామనుకుని పలికిన మాటలు సహ్యదయుల్ని ఆనంద తరంగాలలో ఓలలాడిస్తాయి. ఆ సందర్భంగా పోతన విశేషకాన్ని ప్రయోగించి అప్రయత్నకంగానే యోద సోటివెంట భగవత్తత్త్వాన్ని పలికించాడు.

‘పీరెవ్వరు? శ్రీకృష్ణులు
గారా? యెన్నఁడును వెన్నఁ గానరఁట కదా
చోరత్తం బించుకయును
నేరరఁట! ధరిత్రి నిట్టి నయతులు గలరే?’ (10 పూ. 374)

252

‘పట్టినఁ బట్టుబడని నిన్నఁ
బట్టెదనని చలము గొనిన ఁ బట్టుట బెట్టే?
పట్టుబడ వంద్రు పట్టీ
పట్టుకొననే నాకుఁగాక పరులకు వశమే?’ (10 పూ. 375)

‘చిన్నికన్నా! ఎవరికీ పట్టుబడనని నువ్వునుకుంటున్నావు. కానీ నేను పట్టుబడితే (గడ్డిగా పూసుకొంటే) నిన్ను పట్టుకోవడం నాకే సాధ్యం.’ అంటూ యోద అన్నది. పరమాత్మ తత్త్వం ఆమె సోటివెంట విశేషంగా వెలువడింది. భగవంతుడు సర్వాంతర్వామి. ఎవరికీ అతడు సులభ సాధ్యదు కాదు. ఎవరైతే పట్టుబట్టి నియమనిష్టులతో సాధన చేస్తారో వారికి ఇట్టే ప్రసన్నుడౌతాడు. ఈ విశేషార్థాన్ని వృత్యనుప్రాస దోబూచులాడుతున్న తన చిన్న కందపద్యంలో ఇమిద్చాడు పోతన మహాకవి.

‘ఎక్కుడనైనను దిరిగెద
నొక్కుయెడన్ గుణము కలిగి యుండవు, నియమం
బెక్కుడిది నీకు? మఱవినఁ
జక్కుఁగఁ బోయెదవు పెక్కు జాడలఁ బుత్తుగా!’ (10 పూ. 376)

‘చిన్న కృష్ణ! నువ్వెక్కడ పదితే ఆక్కడ తిరుగుతూ ఉంటావు. ఒకచోట బుధిగా ఉండవు. నియమంగా ఒక పద్ధతి ప్రకారం ఉండవు. ఒక్క క్షణం ఆదమరుపుగా ఉంటే చాలు, కళ్ళుగప్పి ఎక్కడికైనా పోతావు’ అంటూ మందలించిన యశోద మాటలలో మళ్ళీ పరమాత్మ తత్త్వాన్ని విశేషింపజేశాడు పోతన.

యశోద చిన్న కృష్ణుణ్ణి మందలించడం ఇంకా కొనసాగిస్తూ పలికిన మాటల్లో పరమాత్మని దశావతారాలు ద్వోతకమయ్యాయి.

‘తోయంబు లివి యని తోలగక చొచ్చెదు, తలఁచెదు గట్టెనఁ దరల నెత్త,
మంటితో నాటలు మానవు, కోరాడె, దున్నత స్తుంభంబు లూపఁ బోర్మె,
దన్యుల నల్గంబు లడుగంగఁ బాఱెదు, రాచవేఁటలఁ జాల ఊవ్వెదెచ్చె,
దలయవు నీళ్ళకు సడ్డంబు గట్టెదు, ముసలిపై హరివృత్తి మొనయఁ జూచె

253

దంబరంబు మొలకు నడుగవు తిరిగెద,
వింక గల్చిచేత లేల పుత్తు!
నిన్న వంప ప్రాల్ప నే నేర ననియొ,
నీవిట్టు క్రిందు మీదు నెఱుఁగ కునికి’ (10 పూ. 377)

కృష్ణుని అల్లరి చేప్పితాలను ఏకరువు పెట్టిన యశోదాదేవి వరుసగా మత్స్య, కూర్చు, వరాహ, నృసింహ, వామన, పరశురామ, రామ, బలరామ, బుధు, కల్పి అవతారాలను అన్యాపదేశంగా ప్రస్తుతించింది.

సర్వాంతర్యామియైన భగవంతుడు ఒకచోట ఉండడు. ఆయనకు నియమాలు పెట్టిడం ఎవరికీ సాధ్యం కాదు. అనేక రూపాలలో ఆయన దర్శనమిస్తాడు. బలిచక్రవర్తితో, వామనుని రూపంలో ఉన్న శ్రీ మహావిష్ణువు ---

ఇదీనాకు నెలవని యే రీతిఁ బలుకుదు? సౌకచోటనక యొందు సుందనేర్తు

...

సుజనులందు ఁ దఱచు సొచ్చియుందు

(8-552)

అంటూ పలికిన మాటల్లోనూ ఈ తత్త్వమే ద్వోతకమోతుంది.

ఈ విధంగా పరమ భక్తుగ్రేసరుడైన పోతన మహాకవి, సామాన్యమైన మాటల్లోకూడా పరమాత్మ విశేషాలను చొప్పించి ధన్యుడైనాడు. అందులో విశేషకం వంటి ఆలంకారం తళకులీనింది.

254

25. వ్యజస్తుతి / వ్యజనింద :

స్తుతిచేత నిందను గాని, నిందచేత స్తుతినిగానీ వ్యక్తపరిస్తే అది వ్యజస్తుత్యలంకారం.

‘నిందచే స్తుతి స్తుతిచేత నింద దోప
నదియు వ్యజస్తుతి యనంగ నలరుచుండు...’⁸¹

కాగా, నిందచేత నింద స్నృహించినట్టుతే అది వ్యజనిందాలంకారం.

‘నిందచే నింద విస్తారి నెగడెనేని
వ్యజనింద యనంగఁ బ్రఖ్యతికెక్కు...’⁸²

పోతన రచనా చమత్కుతికి చక్కని నిదర్శనాలైన రెండు పద్యాల్లో ఈ వ్యజస్తుతి, వ్యజనిందలు అభివ్యక్తమౌతాయి. సూర్యాస్తమయ చంద్రోదయ వర్ణన చేసిన సందర్భంలో పోతన వర్ణనలో వ్యజస్తుతి కనిపిస్తుంది.

81. ఆంధ్రచంద్రాలోకము - అడిదం సూరకవి ప.75

82. అదీ, ప.77.

‘కళలు కలుగుఁగాక కమల తోడగుఁగాక!
శివుని మౌళిమీద జేరుఁగాక!
నస్యనోల్లఁ దపనుఁడైన మత్తుతి యని,
సాధ్య భంగిఁ గమల జాతి మొగిడె’

(10 పూ. 1290)

ఈ పద్యంలో ఉపమతో పాటుగా వ్యాజస్తుతి దాగి ఉంది. కమలాలకు భర్త సూర్యుడు. సూర్యుని అస్తుమయాన్ని కమలాలు హర్షించలేవు. చంద్రోదయ సమయానికి ముకుళించటం వాటి సహజ లక్షణం. ఈ సందర్భంలో అవి సూర్యణ్ణి తపనుడు (తపింపజేసేవాడు) అంటూ నిందించినా, ‘సాధ్య భంగి’ అవి అతడినే కోరుకున్నాయి. అన్యాపదేశంగా ఇది చంద్రుని ప్రస్తుతి. చంద్రుడు చల్లదనాన్నిస్తాడు. అనేక కళలు కలిగినవాడు. స్వామిత్వా లక్ష్మీ దేవి సోదరుడు. పరమశివుని శిరాన్ని అలంకరించినవాడు. అయినప్పటికీ కమలాలు పతిప్రతలవలె తమ భర్త అయిన సూర్యణ్ణి కోరి, చంద్రోదయం కావడంతో ముకుళించుకుపోయాయి. ఇక్కడ సాధ్య భంగి అనడంలోనే స్వారస్యం ఉంది. ఇందులో కవి ఉద్దేశం ఉపమ కాదు. వ్యాజస్తుతే. ఎందుకంటే, సాధ్యభంగి అనే మాట లేకపోతే

255

సహజసుందరుడూ, సలక్షణుడూ అయిన చంద్రుణ్ణి తిరస్కరించడానికి సమర్థన డొరకదు. ఇది చక్కని ఎత్తుగడ. అంతర్లీనంగా వ్యాజస్తుతి తొంగిచూస్తున్న పద్యంగా దీన్ని చెప్పవచ్చు.

కంసుని పంపున అక్రారుడు శ్రీకృష్ణణ్ణి మధురానగరానికి తీసుకుపోతున్న తరుణంలో మిక్కిలి ఖిన్నులైన గోపవనితలు తమలోతామ ఇలా అనుకున్నారట. ఇందులో వారికి శ్రీకృష్ణనిమైగల అవ్యాజమైన ప్రేమను వ్యాజనిందలో వ్యక్తపరచిన తీరు మిక్కిలి శ్లాఘునీయం.

‘మేటిగృహస్తు బ్రహ్మ యని మిక్కిలి నమ్మితి మమ్మ! చూడ సే
పాటియు లేదుమాకుఁ బరిపాలకుఁడైన సరోజనేతు ని
చోచుట వసింపనీక యొకచోటికిఁ బో విధియించి పిన్న చి
డ్డాటలు చేసే సీదుడుకు లక్కట! భారతికైనఁ జెప్పరే!’ (10 పూ. 1213)

బ్రహ్మదేవుడు గొప్ప సంసారి అని నమ్మాము. తీరా చూస్తే ఆయనలో ఏ మాత్రం ధర్మంలేదు. మమ్మల్ని పాలించే శ్రీకృష్ణణ్ణి ఇక్కడ ఉండనివ్వకుండా చిన్నపిల్లలాటలు ఆడుతున్నాడు. ఈ దుడుకుచేప్పల గురించి ఆయన భార్య భారతికైనా చెప్పింది అంటూ నింద చేత నిందనే స్వారింపజేశారు గోపవనితలు. ఇది వ్యాజనింద. ఇందులో ‘మేటి గృహస్తు’గా బ్రహ్మను సంబోధించి, అతని దుడుకు చర్యలను ఆపడానికి అతని భార్యకు పిర్మాదు చేయమనటం మిక్కిలి

చమత్కారం. భర్త ఆగడాలను ఆపగలిగేది అతని భార్య మాత్రమే. అంతేకాదు, తమ ప్రాణానికి ప్రాణమైన శ్రీకృష్ణని తో విరహాన్ని తాము భరించలేమన్న విషయం సాటి ఆదవైన సరస్వతికే అర్థమాతుందని వారి అంతరార్థంగా పోతన అభివర్ణించాడు.

256

26. ప్రతిషేధ :

ప్రసిద్ధమైన నిషేధం కృతుల్లో మళ్ళీ చెప్పబడితే అది ప్రతిషేధాలంకారం. చంద్రాలోకకర్త ప్రతిషేధాలంకారాన్ని ఇలా నిర్వచించాడు :

‘కృతిం బ్రసిద్ధ నిషేధాను కీర్తనంబు
పనువడినయేనిం ప్రతిషేధమనంగం బరంగు...’⁸³

కాగా, ‘ఎదైన నిషేధము ప్రసిద్ధమై యున్నను, దానిని తిరిగి చెప్పటి ప్రతిషేధము. ఆ తిరిగి చెప్పటి వ్యర్థమై యర్థాంతర ప్రతీతిం గలుగంజేయును’ అని కువలయానందసారం నిర్వచనం.

‘తెలిసిన నిషేధము తిరిగి తెలుపబడిన
వెలయుం ప్రతిషేధ మగుచును లలిత రీతి’⁸⁴

అందరికీ తెలిసిన నిషేధం తిరిగి ప్రత్యేకంగా చెప్పినపుడు మాటలకు బలం చేకూరుతుంది.

83. అంధ చంద్రాలోకము - అడిదం సూరకవి - ప.98

84. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్ - ప.117

శ్రీకృష్ణ బలరాములు చాణవార ముష్టికులను వధించే సందర్భంలో చాణవారుడు
శ్రీకృష్ణునితో ఇలా అంటాడు :

‘మహిమతో నుండంగ మథురాపురము గాని
పొలుపార వైకుంఠపురము గాదు
గర్వంబుతో నుండఁ గంసుని సభకాని,
సంసార రహితుల సభయుఁగాదు
ప్రకటించి వినఁగ నా బాహువాదము గాని
నారదు వీణాస్వనంబు గాదు
చదురులాడఁగ మల్లజన నిగ్రహముగాని,
రమతోడి ప్రణయ విగ్రహముకాదు

257

వెలసి తిరుగంగ వేదాంత వీధిగాదు
మొఱగిపో మునిమనముల మూల గాదు
సాఁగి నడవంగ భక్తుల జాడ గాదు ...’ (10 పూ. 1343)

‘వైభవంగా ఉండదానికి ఇది మథురాపురంగాని, వైకుంఠం కాదు. గర్వంగా ఉండదానికి ఇది కంసుని సభ. సన్యాసుల సభ కాదు. వీనులవిందుగా వినదానికి ఇది మహాతీనినాదం కాదు. నా జబ్బి చరుపు. ఇది రణరంగం, అంతేకానీ రమతో చతురులాడడం కాదు. దాగుకొని ఉండదానికి ఇది మునుల మసోకుహరం కాదు.’ అంటూ చాణవారుడు చెప్పిన మాటల్లో ప్రతిషేధ గోచరిస్తుంది.

మగధధిపతి జరాసంధునితో యుద్ధానికి వెళ్ళినపుడు అతడు శ్రీకృష్ణునితో పలికిన మాటల్లోనూ ఈ ప్రతిషేధ కనిపిస్తుంది.

‘అదలించి రొప్పంగ నాలమందలు గావు
గంధగజేంద్రసంఘములు గాని
పరికించి వినఁగ నంభారవంబులు గావు
వాజీంద్ర హౌషారవములు గాని
పదహాతిఁ గూల్పంగఁ బ్రాంత బండ్లను గావు

నగసమాన స్వందనములు గాని
ప్రియములాడంగ నాభీరలోకము గాదు
కాలాభ వైరివర్గంబుగాని

యార్చ వనవహి గాదు బాణగ్ని కాని
మరియ బృందావనము గాదు మొనలుగాని
యమున గాదు నటింప ఘోరాజి గాని,
పోరు నీకేల గోపాల! పొమ్మ పొమ్మ’

(10 పూ. 1543)

‘ఓ కృష్ణ! ఇవి మదించిన మాతంగాలు గాని, అదిలించి త్రోలడానికి ఆలమందలు కావు. గోపుగుట్టాల సకిలింతలు గాని, అలపోతుల రావాలు కావు. ఇవి పర్వత సమానమైన రథాలు గాని, కాలితో తన్నగలిగే బళ్ళకావు. ఇక్కడ ఉన్నవారు యమసమానులైన శత్రువులుగాని, సరసాలాడగలిగే

258

గోపజనాలు కారు. ఆర్జుడానికి ఇది బాణగ్ని గాని, దావానలం కాదు. హోయిగా తిరగడానికి బృందావనం కాదు. ఇది సేనావ్యాహారం. నర్తించడానికి యమునాతీరం కాదు. భయంకర యుద్ధరంగం...’ ఈ మాటల్లో యుద్ధంలో నిషేధించబడే పనులు తిరిగి నిషేధించబడ్డాయి కాబట్టి ఇది ప్రతిషేధ.

ఈ రెండు పద్మాలూ ప్రతిషేధాలంకారయుక్తమైనా, వాటిలో విశేషకాలంకారం కూడా అంతల్లీనంగా దొర్రడం యుద్ధచ్ఛికం కావచ్చ. ఇది సంస్కృత్యలంకారం. శ్రీకృష్ణుని పూర్వపు విజయాలు, లీలా విసోదాలు వీటిల్లో తోంగిమాశాయి. అయినప్పటికీ, ప్రతిషేధ మాత్రమే ప్రధానాలంకారం అవుతుంది.

ప్రతిషేధాలంకారాన్ని నిర్వహించడంలో సేర్పుచూపిన పోతన రచనాపటిమకు నిదర్శనంగా మరోపర్యం కనిపిస్తుంది. నరకాసురునిపై యుద్ధానికి తానూ వస్తూనంటూ బయలుదేరిన సత్యభాషుతో శ్రీకృష్ణుని మాటల్లో...

‘సమద పుప్పుంధయ రుంకారములు గావు
భీషణ కుంభీంద్ర బృంహింతములు
వాయునిర్గత పద్మవనరేణవులు గావు
తురగ రింభాముఖోద్భాత రజము

లాకీర్ జల తరంగాసారములు గావు
 శత్రు ధనుర్ఘత సాయకములు
 గలహంస సారస కాసారములు గావు
 దనుజేంద్ర సైన్య కదంబకములు

కమల కప్పోర కుసుమ సంఘములుగావు
 చటుల రిపు శూల ఖద్దాది సాధనములు
 కన్య! నీవేడ? రణరంగ గమనమేడ? ...’

(10 ఊ. 153)

సత్యభామతో శ్రీకృష్ణుడాడిన మాటల్లో ప్రతిషేధ ద్వోతకమౌతుంది. ‘సత్య! అబలవైన
 నీవెక్కడ? రణరంగమెక్కడ? అక్కడ వినిపించేవి ఏనుగుల శ్యుంకారాలే కాని, తుమ్మెదల

259

రుముంకారాలు కావు. అక్కడ గుట్టల గిట్టల నుండి రేగిన ధూళికణాలే కాని తామరపరాగరేణువులు
 కావు. అక్కడ రాజహంసలతో కూడిన సరోవరాలు ఉండవు. శత్రువులు వెదజల్లే శరపరంపరలు.
 కమల కప్పోరాలకు బదులుగా అక్కడ శత్రువుల శూలాలు కనిపిస్తాయి. ఇలాంటి యుద్ధ రంగానికి
 నీవెందుకు? వద్దు... నీవు రావద్దు.’ అంటూ చెప్పుడంలో యుద్ధరంగంలో లేనివి మరోసారి
 నిషేధించాడు శ్రీకృష్ణుడు.

ఈ ఉదాహరణల బట్టి పోతన తన కలంతో ప్రతిషేధను అత్యంత సమర్థవంతంగా
 నిర్వహించాడని చెప్పువచ్చు.

27. విశేషాలంకారం :

ఆధారం చెప్పకుండా ఆధేయాన్ని వర్ణిస్తే అది విశేషాలంకారం. ఆంధ్ర చంద్రాలోకం ఈ నిర్వచనాన్ని ఇస్తూనే,

‘అదియును విశేషమగుఁ బెక్కులైన యట్టి
యెడల నొక వస్తు వగ్గింపు బడిన యేని
వెలుపలను లోన ముందర వెనుక నన్ని
దెసలు గానంబడి యై నన్న తెఱఁగున శివ’⁸⁵

అంటూ, వెలుపల, బయట, ముందర, వెనుక -- ఇలా ఒకే వస్తువు అన్ని స్థలాల్లోనూ ఉన్నట్లు వర్ణిస్తే అది కూడా విశేషాలంకారమని నిర్వచించింది.

శ్రీహరి సర్వకృతులలోనూ, సర్వ కాలాల్లోనూ, సర్వ ప్రదేశాల్లోనూ ఉన్నాడని ప్రప్లోదుడు తన తండ్రికి వినిపించే సందర్భంలో ఈ విశేషాలంకారం విశేషంగా కనిపిస్తుంది. లోక ప్రసిద్ధమైన ఈ పద్యంలో విశేషాలంకారం సుస్పష్టం.

85. ఆంధ్ర చంద్రాలోకము - అదిదం సూరకణి - ప.105.

‘కలడంబోధిం, గలండు గాలిం, గలఁడ్యాకాశంబునం , గుంభినిం
గలఁ, డగ్గిన్ దిశలం బగళ్ళ నిశలన్ ఖద్దేత చంద్రాత్మలం
గల ఊంకారమునం ద్రిమూర్తులఁ ద్రిలింగప్యక్తులం దంతటం
గలఁ దీశుండు గలండు, తండ్రీ! వెదకంగా నేల సీ యా యెడన్ ’ (7-274)

‘తండ్రీ! విష్ణువు సముద్రంలో ఉన్నాడు. గాలిలో ఉన్నాడు. ఆకాశంలో ఉన్నాడు. అన్ని దిక్కులలోనూ ఉన్నాడు. రాత్రి, పగలు, సూర్య చంద్రులు, ఓంకారం , త్రిమూర్తులు, స్తోపుంస సపుంసకులు -- వీళ్ళందరిలోనూ భగవంతుడైన శ్రీహరి ఉన్నాడు. ఇక్కడా, అక్కడా అని చేపేదేముంది? ’ అంటూ ప్రహ్లాదుడు విశేషంగా చెప్పడం విశేషాలంకారమే.

261

28. ప్రస్తుతాంకురం :

ప్రస్తుతాన్ని వర్ణిస్తున్నపుడు ఆ ప్రసక్తి ప్రస్తుతమైన వేరొక విషయంలో కనిపిస్తే అది ప్రస్తుతాంకురాలంకారం.

‘ప్రస్తుతంబగు దానిచేఁ బ్రస్తుతంబు
తనరె నేఁ బ్రస్తుతాంకురమనఁగుఁ బరఁగు...’⁸⁶
అని అడిదం సూరకవి నిర్వచనం. కువలయానందసారంలో ప్రస్తుతాంకురానికి నిర్వచనం ఇలా ఉంది :

‘ప్రస్తుత బొక ప్రస్తుతార్థంబుఁ దెలుపు
బ్రస్తుతాంకుర సంజ్ఞచేఁ బరఁగుచుండు’⁸⁷

ఈక ప్రస్తుత వృత్తాంతమువలన స్వాభిమతమగు వేతొక ప్రస్తుతము వ్యక్తమయి యున్నచో అది ప్రస్తుతాంకురము.

86. ఆంధ్ర చంద్రాలోకము - అడిదం సూరకవి - ప.72

87. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య పు.46.

పోతన భాగవతంలో అతి ప్రశ్నమైన పద్యం దీనికి ఉదాహరణగా నిలుస్తుంది.

తనకు మూడుగుల నేల మాత్రమే చాలునన్న వామనునితో ఇంకా ఏమి కావాలో కోరుకొమ్మంటాడు బలిచక్రవర్తి. వామనమూర్తి దానికి సమాధానంగా, తన ఆహార్యానికి సరిపడే విధంగా ఇలా అంటాడు :

‘గొడుగో, జన్మిదమో, కమండలవో, నాకున్ ముంజియో, దండమో,
వడుగేనెక్కడ? భూములెక్కడ? కరుల్, వామాక్కు లశ్యంబు లె
క్కడ? నిత్యోచిత కర్మమెక్కడ? మదాకాంక్షామితంబైన మూడు
డడుగుల్ మేరయ త్రోవ కిచ్చుటది బ్రహ్మండంబు నా పాలికిన్ ’

(8 - 572)

262

తాను చిన్ని వటువుననీ, తనకు గొడుగో, జన్మిదమో, కమండలమో, మొలత్రాదో, దండమో పనికిపస్తాయి కానీ, తన వయస్సుకు, ఆకారానికి, ఆకాంక్షకూ బలిచక్రవర్తి ఇవ్వజూపిన కరులు, వామాక్కుళు, భూములు, అశ్వాలు, ఏనుగులు ఇవన్నీ ఎందుకు పనికిపస్తాయని ఎదురుప్రశ్నవేశాడు వామనుడు. పైగా తన నిత్యోచిత కర్మను గుర్తు చేసి, అతడికి తిరిగి మాట్లాడే అవకాశం లేకుండా చేశాడు. అది సమంజసంగానే ఉండని భావించి వామనుడడిగిన మూడుగుల నేలను ఇష్టదానికి సంపూర్ణంగా సిద్ధపడ్డాడు బలి.

ఈ పద్యంలో ఒక విశేషం దాగి ఉంది. వామనునిచేత అలా చెప్పించడంలో పోతన అతడే భగవంతుడు అనే అర్థం వచ్చేలా అతని నిత్యోచిత కర్మలో కావలసిన సామగ్రిని అతనిచేతనే చెప్పించాడు. మూడటానికి గొడుగు, యజ్ఞాపవీతం మొదలైనవి వటువు చేసుకొనే సంధ్యావందనం, ధ్యానం, జపం, సంచారం, మొదలైన పనులకు వినియోగించేవి. సూక్ష్మంగా ఆలోచిస్తే, గొడుగు ఏకచ్ఛత్రాధిపత్యానికి, యజ్ఞాపవీతం పవిత్రతకు, శ్రేయస్సునూ, వృద్ధిసీ పెంపొందించడానికి, కమండలం జలావృత్తమైన ఈ భూమండలానికి, మొలత్రాడు విశ్వాన్ని బంధించి ఉంచడానికి, దండనం శాసనాధికారానికి చిహ్నాలు. ఈ చిహ్నాలను ముందుగా సూచించడం ద్వారా తానే జగత్కుర్తనని, తన నిత్యోచితకర్మ విశ్వంభరత్వమనే సూచన చేశాడు వామనునిరూపంలో శ్రీమహావిష్ణువు.

ఇలాంటి ఇలాంటి ప్రస్తుతాంకురమే అంతకు ముందున్న సన్నిహితంలో కూడా కనిపిస్తుంది. తన సముఖానికి వచ్చిన వామనుని చూశాడు బలి. అపరిమిత తేజస్సుతో వెలిగిపోతూ, వేదాలు, భాష్యాలు, తర్వాలూ అనర్థశంగా పలుకుతున్న చిన్నివటువును చూసి ఆచ్చేరువొందాడు. ‘వదుగా, ఎవ్వరివాడవెవ్వడవు, సంవాస స్థలంబెయ్యది?’ అంటు కుశల ప్రశ్నలు వేసి, ‘ఇయ్యెడకున్ నీవరుదెంచుటన్ సఫలమయ్యెన్ వంశమున్, జన్మమున్, కోరికల్ కడతేరెన్, సుహాతంబులయ్య శిఖులున్, కల్యాణమిక్కాలమున్’ అని ప్రస్తుతించాడు. దానికి సమాధానంగా వామనుడు చిరునప్పు లోలయిస్తూ చెప్పిన సమాధానాన్ని పోతన అత్యంత అందంగా, ప్రస్తుతాంకురాలంకార యుక్తంగా తీర్చిదిద్దాడు.

‘ఇది నాకు సెలవని యేరీతిచ బలుకుదు?
 సొకచోటునక యెందునుండ సేర్తి
 నెవ్వనివాఁడ నంచేమని పలుకుదు?
 నాయంతవాఁడనై నడవనేర్తు
 నీ నడవడి యని యెట్లు వక్కాణింతుచ
 బూని ముపోకలచ బోవనేర్తు

263

నదినేర్తు నిదినేర్తు నని యేల చెప్పంగ?
 నేరుపులన్నియు నేన నేర్తు

సొరులుగారు నాకు సొరులకు నేనొదు
 సొంటి వా దఁ జాట్టు మొకండు లేఁడు
 సిరియుచ దొల్లి గలదు చెప్పెద నాటెంకి
 సుజనులందుచ దఱమ సొచ్చియందు’
 (8-552)

వామనుడు తన సహజత్వానికి సరిపోయినట్లుగా సమాధానం చెప్పాడు :

‘నాది ఫలానా చోటని ఎట్లూ చెప్పేది? నేను ఒకచోటు అనకుండా అన్నిచోట్లూ ఉంటాను. నాకు నేను స్వేచ్ఛగా నడచుకొంటాను కాబట్టి ఎవరివాడనని చెప్పగలను? పూనికతో ముపోకలా పోగలవాడను కాబట్టి నా నడవడి ఇది అని ఎలా చెప్పగలవాడను? అది నేర్చుకున్నాను, ఇది నేర్చుకున్నాను అని చెప్పడమెందుకు? అన్ని విద్యలూ నేర్చుకున్నాను. నాకు ఎవరూ ఏమీ కారు, నేనే వారిని చేరదీస్తాను. నేను ఒంటరిని. బంధువులు కూడా ఎవ్వరూ లేరు. పూర్వం నాకు సిరి ఉండేది. అదో కథ! మంచివారి మనస్సులలో ఎప్పుడూ ఉంటాను.’ అని వటువు పరంగా చెప్పాడు. (కాబట్టి నువ్విస్తానన్నవేపీ నాకు పనికి రావనే ఆర్థం వచ్చేటల్లు)

ఈ సమాధానం ప్రస్తుతాంశానికి చక్కగా సరిపోయినా స్వాఖిమతమైన మరో అంశం పరమాత్మ పరంగా వ్యక్తమాతోంది. భగవానుడు సర్వాంతర్వామి. అతడు ఎవరికీ చెందిన వాడు కాదు. అతని అనుగ్రహం ఎవరిపై వర్ణిస్తుందో వారికే చెందినవాడు. తనంతటతానుగా నడచుకొనే స్వచ్ఛ శక్తి. అతడిని ఎవరూ నిర్దేశించలేరు. అతడు సర్వజ్ఞాడు. చుట్టాలు బంధువులు ఎవరూలేని ఒంటరి. మంచివారి మనస్సులే అతని నివాస స్థానం. పరమాత్మ పరంగా ఇలా చెప్పు, ‘సిరియు తొల్లి గలదు’ అని చెప్పడంలో నేనే మహావిష్ణువుననే విషయాన్ని కూడా అన్యాపదేశంగా సూచించాడు వామనుడు. ఇది పోతన కలం నుండి జాలువారిన చక్కని ప్రస్తుతాంకురంగా చెప్పవచ్చు.

264

29. సముచ్ఛయం :

ఒ కేకాలంలో జరగడానికి వీలైన అంశాలను ఒకచోట చెప్పినట్లే అది సముచ్ఛయాలంకారం.

‘యోగ పద్య భాజనావళీ గుంభనం
బైన నది సముచ్ఛయంబటుండు’,⁸⁸ అని సముచ్ఛయాలంకారానికి ఆంధ్ర చంద్రాలోకం నిర్వచనం. అంతే కాకుండా ఒకే కారణంవల్ల కలిగే పనులకు అనేక కారణాలను చూపించినా అది కూడా సముచ్ఛయమేనని సముచ్ఛయా భేదం చెప్పాడు సూరకవి.

‘ఎక్కిటికి యోగ పద్యము వెలయుచుండు
రీతి యున్న సముచ్ఛ్యభ్యాతిఁ జెందు’,⁸⁹ ‘పెక్కపనులోక్కసారియే జరిగినట్లు వర్ణించిన సముచ్ఛయమగును’ అని కువలయానందసారం నిర్వచనం.

⁸⁸ ఆంధ్రచంద్రాలోకము - అడిదం సూరకవి - ప.121.

⁸⁹ కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రఘుయ్ - పృ.81

వామనావతారఫుట్టంలో, బలిచక్రవర్తి నుండి మూడుగులనేలను దానంగా స్నీకరించిన అనంతరం వామనుడు పెరిగినటీరును వర్ణించిన పోతన పద్యం సముచ్చయానికి చక్కని ఉదాహరణ.

‘ఇంతింతై వట్టఁడింతయై, మటియుఁ దా నింతై, నభోపీధిషై
నంతై, తోయద్యండలాగమున కల్లంతై, ప్రభారాశిషై
నంతై, చంద్రునికంతయై, ద్రువుని షై నంతై, మహార్యటి షై
నంతై, సత్యపదోన్నతుండగుచు బ్రహ్మండాంత సంవర్ధియై’ (8-622)

ఆబాలగోపాలానికి సుపరిచితమైన ఈ పద్యం పోతన నాదబిందు కళోపాసనకు అధ్వర్యంపడుతుంది. ఒకేసారి వామనుడు ఊహించనివిధంగా పెరిగిపోవడాన్ని వర్ణించడానికి సముచ్చయాన్ని ముఖ్య ఆకరంగా వాడుకున్నాడు పోతన. దానాన్ని తీసుకున్న వామనుడు కొఢిగా పెరిగాడు. ఇంత ఉన్నవాడు అంత అయ్యాడు. మరింత పెరిగి, క్రమంగా పెచుగుతూ పోయి ఆకాశం, మేఘమండలం, ప్రభారాశి, చంద్రుడు, ద్రువుడు - వీళ్ళందరీను అధిగమించి మహార్యటిని దాటి, సత్యలోకంవరకూ పెరిగి బ్రహ్మండమంతా నిండిపోయినాడు. మూడుగుల వామనుడు ముల్లోకాలూ ఆశ్చర్యపడే విధంగా ఏక కాలంలోనే బ్రహ్మాదాంత సంవర్ధియైనాడని వర్ణించడం పోతన రచనా శైలికి నిదర్శనం.

265

30. ఉల్లాసం :

ఒకదాని గుణదోషాలవల్ల ఇంకోదానిలో గుణదోషాలు కలిగితే అది ఉల్లాసాలంకారం. కువలయానందసారం ఉల్లాసాన్ని ఇలా నిర్వచించింది.

‘తనరు నుల్లాసమయి యొక్కదాని దోష
గుణములను నస్యమున దోషగుణములోప్పు’,⁹⁰

దీని ప్రకారం, ఒకదాని గుణదోషాల వల్ల ఇంకోకదానికి గుణదోషాలు కలిగిన - అంటే, గుణము వలన గుణము కలుగుట, గుణము వలన దోషము కలుగుట, దోషము వలన దోషము కలుగుట, దోషము వలన గుణము కలుగుట అనే రీతులలో ఇది నాలుగు విధాలని పేర్కొన్నారు.

‘బప్పు నుల్లాస మన్యసందోక్కని గుణ
దోషములచేత నవి రెండు దొరలెనేని
నన్న నఘుఁ జేయుఁగాత స్నానం బొనర్చి

90. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్య - పు.93

సాధ్యయని యిచ్చగించెడు జప్పు కన్య' ⁹¹ అని అడిదం సూరకవి నిర్వచనం. సూరకవి మతంలో కూడా ఈ ఉల్లాసం నాలుగువిధాలుగా పేర్కొనబడింది.

శ్రీకృష్ణుడు ద్వారకానగరాన్ని ప్రవేశించగానే, హౌర సుందరీమఱలు శ్రీకృష్ణ సందర్భానానికి గుమిగూడారు. అపరమస్తుధుడైన శ్రీకృష్ణుని చూసి, వారిలో వారు ఇలా అనుకొన్నారట.

‘ఈ యుత్తమ్ముకుఁ డెలమి జన్మింపంగ
యాదవ కులమెల్ల ననఫుమయ్య
నీ పుణ్యవర్తనుఁ దే ప్రాద్ధు నుండంగ
మధురాపురము దొడ్డ మహిమఁ గనియై
నీ పూరుప శ్రేష్ఠు వీక్షింప భక్తిలో
ద్వారకా వాసులు ధన్యులైరి
యా మహా బలశాలి యెఱిగి శిక్షింపంగ
నిష్టంటకంబయ్య నిఖిల భువన

266

మీ జగన్నహనాకృతి నిచ్చగించి
పంచశర భల్ల జాల విభజ్యమాన
వివశ మానసమై పల్లవీసమూహ
మితని యథరామృతము గ్రోలు నెల్లప్రాద్ధు’

(1-240)

‘సచ్చరిత్రుడైన ఈ శ్రీకృష్ణుడు జన్మించటం మూలంగానే యాదవ వంశం పునీతమైంది. ఈ పుణ్యవర్తనుడు నివసించటం వల్లనే మధురానగరం గొప్ప మహిమతో కూడి యున్నది. ఈ పురుప శ్రేష్ఠుడు ఎల్లప్పుడూ వీక్షించటం వల్లనే ద్వారకానగర హారులు ధన్యత్వులైనారు...’ అంటూ పురకాంతలు భక్తిపారవశ్యంతో చెప్పుడం ఉల్లాసాన్వితమే.

యాదవ వంశం మామూలు వంశం. కానీ సచ్చరిత్రుడైన శ్రీకృష్ణుడు జన్మించటం అనే విశేషం వల్ల యాదవ కులానికి గొప్ప గుణం కలిగింది. శ్రీకృష్ణుని మధురాపుర నివాసం వల్ల ఆ పురానికి మహిమ కలిగింది. ద్వారకాపుర వాసులు అందరిలాంటి మానవులే అయినప్పటికీ, శ్రీకృష్ణుడు వీక్షించటం మూలంగా వారు ధన్యత్వులైనారు. శ్రీకృష్ణుని గొప్ప గుణం వల్ల ఇతరులకు ఆ గుణాలు లాభించటం చేత ఇది ఉల్లాసానికి చక్కని ఉదాహరణగా చెప్పవచ్చ.

91. ఆంధ్ర చంద్రాలోకం - అడిదన్ సూరకవి ప.141

దీలిపుని కుమారుడైన భగీరథుడు గంగను భూలోకానికి రఘునగానే, ఆమె మానవుల పాపాలతో తానూ అపవిత్రురాలనైపోతాననే అనుమానాన్ని వ్యక్తపరుస్తుంది. అప్పుడామెతో భగీరథుడు ఇలా అంటాడు :

‘పరతత్త్వజ్ఞాలు శాంతచిత్తులు తపః పారీషులార్యుల్ ఫునుల్
పురుష శ్రేష్ఠులు వచ్చి తల్లి! భవదంభోగాహముల్ సేయఁగా
నరసంఖాధుము నిన్నుఁ బొందునె జగన్నథుండు నానాథు సం
హరుఁ దా విష్ణుఁడు వారి చిత్తములఁ దా సై యుంట మందాకినీ!’ (9-226)

ఓ మందాకినీ! పరతత్త్వం తెలిసినవారు, శాంతచిత్తులు తపోనిష్టులైన గొప్పవారు వచ్చి నీ నీటిలో స్నానాలు చేస్తే నరుల పాపం నిన్ను ఎలా చుట్టుకొంటుంది? ఎందుకంటే, సమస్త పాపాలను హరించే శ్రీహరి వారి శ్వాదయాల్లో తనకు తానుగా నివస్తాడు. కాబట్టి హరి సద్గుణాలవల్ల నీకూ పుణ్యమే వస్తుంది.

267

దేవనదిరైన మందాకిని మాటల్లోనూ, భగీరథుని సమాధానంలోనూ ఉల్లాసం తొంగిచూస్తున్నది. మానవులు తనలో స్నానంచేస్తే, వారి దుర్గుణాలు తనకు సంక్రమించి వారి పాపాలవల్ల తనకూ పాపం చుట్టుకుంటుందని గంగ భావించింది. భగీరథుడు ఆమెను స్వాంతనపరుస్తూ, సర్వపాపాలనూ తొలగించే శ్రీహరి వల్ల పాపాలు నిన్నుంటవని చెబుతాడు. శ్రీహరి వల్ల గంగ పుసీత అవుతుందని చెప్పుడానికి ఉల్లాసం ప్రయోగించాడు పోతన. శ్రీహరి నేరుగా పుసీతం చెయ్యడట! పరతత్త్వజ్ఞాలు, శాంతచిత్తులు, తపః పారీషులు, ఆర్యులు, గొప్పవారి మనస్సులలో శ్రీహరి ఎల్లవేళలా నివశిస్తాడు. ఆలాంటివారు గంగలో స్నానం చెయ్యడం వల్ల మానవుల పాపాలు నిన్ను అంటుకోవని అంటాడు భగీరథుడు.

ఇది పోతన కలం నుండి వెలువడిన ఉల్లాసభరితమైన ఉల్లాసం.

31. సారము :

పూర్వ పూర్వము కంటే నుత్తరోత్తరము గొప్పదైనట్లు వర్ణించుట సారాలంకారము. కువలయానందసారం సారాలంకారాన్ని ఇలా నిర్వచించింది :

‘ఉత్తరోత్తర ముత్కర్ష సొందునేని
సారమను నలంకారమై సన్ముతింగను’⁹²

ఆంధ్ర చంద్రాలోక రచయిత కూడా ఇదే అబ్బిప్రాయాన్ని వెలిబుచ్చాడు.

‘సారమను పేరుగల యలంకార ముత్త
రోత్తరోత్కర్ష గతి సొప్పుచుండుఁ గృతుల
దేనె యమృతంబు మధురము ల్యానికంటే

92. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రఘురాయ్ - పు.75

గవిజనంబుల పలుకులన్నరణి శర్వ',⁹³

ఉత్తరోత్తరములకు ఉత్సర్వ వర్షింపబడితే అది సారాలంకారం.

'శృంఖలాన్యయ మూలాలంకారములలో ఇట పరి శేషన్యయమున సారాలంకారము నిరూపింపబడుచున్నది - పూర్వ పూర్వ వస్తువుకంటె ఉత్తరోత్తర వస్తువు ఉత్సప్పమైనచో సారాలంకారము'⁹⁴ అని ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూపణం నిర్వచనం.

కపిలుడు తన తల్లియైన దేవపశాతికి భక్తి యోగాన్ని తెలియజేసే ఆద్యత ఘుట్టంలో వచేచు పద్మాలలో సారాలంకారాన్ని చక్కగా వినియోగించుకున్నాడు పోతన. సృష్టిలో ఒకదానికంటె మరొకటి ఎలా శ్రేష్ఠమైనవో వివరిస్తూ ---

'తరలాక్షి! విను మచేతన దేహములకంటే
జేతన దేహముల్ శ్రేష్ఠ, మందుఁ

269

బ్రాణవంతంబులై స్వర్గన జ్ఞానంబు
గలుగు చైతన్య వృక్షముల కంటె
ఘునరసజ్ఞాన సంకలిత చేతను లుత్త
ములు, రసజ్ఞానంబు గలుగువాని
కంటె గంధ్రజ్ఞాన కలిత బృందంబులు
గదు శ్రేష్ఠములు, వానికంటె శబ్ద

వేదులగుదురు శ్రేష్ఠులై వెలయు శబ్ద
విదుల కంటెను సద్గుప వేదులైన
వాయసాదులు శ్రేష్ఠముల్, వానికంటె
వరుస బహాపాదు లుత్తముల్, వాని కంటె ...

...

సమత వర్తించు నప్పుణ్ణుతముఁడు ఘునుఁడు'

(3 - 966, 967, 969)

93. ఆంధ్ర చంద్రాలోకము - అదిదం సూరకవి - ప.114

94. ఆంధ్రప్రతాపరుద్రయశోభూపణం - చెలమ చెర్ర రంగాచార్యులు - ప.563.

చైతన్యం లేని వస్తువుల కంటె చైతన్యం గల చెట్లవంటివి శ్రేష్ఠమైనవి. స్వర్గజ్ఞానం కల వాటి కంటె రసజ్ఞానం చేత కీటకాలు శ్రేష్ఠమైనవి. వీటికంటె వాసన మానే శక్తిగల ప్రాణులు మరీ శ్రేష్ఠమైనవి. వీటికంటె వినికిది జ్ఞానం గల ప్రాణులు శ్రేష్ఠమైనవి. దృష్టిజ్ఞానం గల ప్రాణులు వాటికంటె గొప్పవి. వాటికంటె బహుపాదాలున్న ప్రాణులు శ్రేష్ఠమైనవి. వాటికంటె నాలుగు పాదాలున్న జంతువులు శ్రేష్ఠమైనవి. వాటికంటె రెండుపాదాలున్న మానవులు గొప్ప. వీరిలో బ్రాహ్మణులు శ్రేష్ఠులు. వారికంటె వేదవేత్తలు, వారికంటె వేదార్థవిదులు, వారికంటె శాస్త్రాలు సంశయాల్చి తీరేచు మీమాంసకులు, వారి కంటె స్వధర్మపరాయణులు, వారికంటె నిస్సంగులు, వారికంటె సద్గుర్వాచరణపరులు అధికులు. వారికంటె కూడా, సరధర్మాలనూ, సంపదలనూ భగవంతునికే అర్పించి అనన్యభావంతో ఎల్లవేళలా సమవర్తనుడై జీవితం గడిపే పుణ్యత్వుడు ఎంతో గొప్పవాడు.

ఈ క్రమంలో శ్రేష్ఠత్వం విషయంలో రానురానూ ఉత్సర్వం చెందడం వల్ల ఇది సారాలంకారానికి చక్కని ఉదాహరణ. మరో సందర్భంలో

‘... కాష్టంబు కంటె ధూమంబు, ధూమంబుకంటే ద్రయామయంబైన వహిన్న యెట్లు విశేషంబగు నట్లు తమోగుణంబు కంటె రజోగుణంబు, రజోగుణంబు కంటె బ్రాహ్మణుప్రకాశంబగు సత్యగుణంబు విశిష్టంబగు....’

270

అనే వర్ణన కనిపిస్తుంది. సూతమహార్షి నారాయణ కథా ప్రశంస చేసే సందర్భంలో గుణత్రయాన్ని గురించి వివరిస్తాడు. తమస్సు కంటె రజస్సు, రజస్సు కంటె సత్యం విశిష్టతమాలు. ఇది సారాలంకారం. ఇది వేదాంత పరమైన అంశం కాబట్టి, ఇంకా బాగా అర్థం కావడానికి ఉపమను కూడా చేర్చాడాయన. కట్టె కంటె పొగ, పొగ కంటె అగ్ని శ్రేష్ఠాలు. అలాగే ఇవి కూడా ఒకదానికండ మరొకటి ఉత్సాహమైనవి.

పోతన ఈ అలంకారాన్ని నిస్సంశయమైన విషయాన్ని ప్రకటించడంలో ప్రయోగించడం గమనించతగ్గది.

32. నిదర్శన :

సమానములైన వాక్యర్థాలకు గాని పదార్థాలకు గాని పరస్పరం భేదం లేనట్లు వర్ణిస్తే అది నిదర్శనాలంకారం. కువలయానందసారం నిదర్శనాలంకారాన్ని ఇలా నిర్వచించింది.

‘సదృష వాక్య పదార్థైక్య సంఘటనము
వెలయుఁచుండు నిదర్శనాభిఖ్యానోంది’, ⁹⁵

సూరకవి నిదర్శనాలంకారాన్ని ఇలా వివరించాడు :

‘అగు నిదర్శన సదృష వాక్యర్థములకు
నేకతారోపణ మొనర్చిరేని దాత

95. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రమణయ్ - పు.32.

కెద్ది సామ్యత యదియ పూర్ణిందునకును
నిష్టుళంకత యన్నట్లు నిఖిల కృతుల’⁹⁶

దీని మూడు విధాలుగా విభజన చేశాడు సూరకవి. 1. వాక్యర్థవృత్తి నిదర్శన, 2. పదార్థవృత్తి నిదర్శన, 3. సదసదర్థబోధనరూప నిదర్శన. ఉపమేయ ఉపమానా పదార్థాలు అభిన్నమైనట్లు, ఉపమేయ వాక్యర్థం, ఉపమాన వాక్యర్థం ఒకటే అయినట్లు వర్ణిస్తే అది నిదర్శనాలంకారం. ఉపమేయ ఉపమానాలకు అభేదం చెప్పడం చేత, ఈ నిదర్శనాలంకారంలో రూపక లక్షణం ప్రవర్తిల్లడం గమనార్థం.

పోతన భాగవతం స్తుమస్యంధంలో ప్రప్రహోదునిచేత అతని తండ్రి హిరణ్యకశిపునికి హరిభుక్తివర్ణిత సంసారాలను వర్ణించేటప్పుడు నిదర్శనాలంకారం కనిపిస్తుంది.

‘అంధేందూదయముల్ మహాబధిర శంఖారావముల్ మూకస
ద్వాంధాధ్యపనముల్ నపుంసక వధూ కాంక్షల్ కృతఫూనవశీ
బంధుత్వంబులు భుస్తు హవ్యములు లుభు ద్రవ్యముల్ క్రోద స
ద్వంధంబుల్ హరిభుక్తి వర్ణితుల రిక్త వ్యర్థ సంసారముల్’ (7-168)

272

ఇక్కడ హరిభుక్తి వర్ణితుల రిక్త వ్యర్థ సంసారాలు ఉపమేయాలు. అంధునికి చంద్రోదయం, బధిరునకు శంఖారావం, మూకలకు సద్గ్రంథ పరనం, నపుంసకుని వధూకాంక్ష, కృతఫున్నల బంధుత్వం, బూడిదలోపోసిన హోమద్రవ్యాలు, పెసిని వాని సంపద, వరాహసినికి పూసిన గంధం -- ఇవనీ ఉపమానాలు. ఈ ఉపమేయ, ఉపమాన వాక్యర్థాలు ఒకటే అయినట్లు వర్ణించడం చేత ఇది వాక్యర్థవృత్తి నిదర్శనాలంకారమని చెప్పవచ్చు.

33. ప్రతివస్తూపమ :

‘సదృశములగు వాక్యములకు ८ బరస్తరము వేర్చేఱుగ సామ్యమును నిరూపించుట ప్రతివస్తూపమాలంకారము’ అని కువలయానందసారం చెప్పున్నది.

‘ఏక సామాన్య మెచటఁ బ్రత్యేకముగను
మలయునది ప్రతివస్తూపమ యనబరఁగు’⁹⁷

ఇందులో ప్రతివస్తువుకూ ధర్మం వేరుగా శబ్దాపాత్రమై ఉంటుంది.

⁹⁷ కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రఘుణయ్ - పు.30.

‘ఏపారుం గృతులఁ బ్రాతి వ
స్తుపమ వాక్యములు రెంటికోక సమత తగన్...’⁹⁸

అని ప్రతివస్తూపమాలంకారానికి ఆంధ్ర చంద్రాలోకం వివరణ. ఇందులోగల రెండు వాక్యాలలో ఏక ధర్మం భిన్నమైన శబ్దాలలో చెప్పడం ఇందులోని విశేషం. పోతన భాగవతంలో అబాలగోపాలానికి సుపరిచితమైన పద్యం, పోతన శైలికి అజరామరమైన కీర్తిని తీసుకువచ్చిన పద్యంలో ఈ ప్రతివస్తూపమ దర్శనమిస్తుంది.

‘మందార మకరంద మాధుర్యమున ఁదేలు
మధుపంబు పోవునే మదనములకు?
నిర్మల మందాకినీ వీచికలఁ దూఱగు
రాయంచ చనునె తరంగిణులకు?
లలిత రసాల పల్లవ భాదియై చొక్కు
కోయిల చేరునే కుటజములకు?
పూర్ణేందు చంద్రికా స్నారిత చకోరకం
బరుగునే సాంద్రనీహారములకు?

274

అంబుజోదర దివ్య పాదారవింద
చింతనామృత పాన విశేష మత్త
చిత్త మేరీతి నితరులఁ జేరనేర్చు...’
(7-150)

‘మందార పుష్పాలలోని మకరందాన్ని అనుభవించే తుమ్మెద, ఉమ్మెత్తపూల దగ్గరికి వెళుతుందా? నిర్మలమైన ఆకాశగంగా విహారం చేసే రాజపాంస వాగువంకలకు పోతుందా? తియ్యమామిడి లేచిగుళ్ళను తిని మత్తెక్కి పాడే కోకిల కొండమల్లెల చెంతకు పోతుందా? నిండుపున్నమి ఎండువెన్నెలలో విహారించే చకోరకం మంచుపారల పైపు పోతుందా? ఇపేటి అలా వెళ్ళవు. అలాగే శ్రీమహావిష్ణువు పాదపద్మాలను ధ్యానిస్తూ ఆ అమృతాన్ని గ్రోలే నా మనస్సు ఇతర విషయాలపైకి వెళ్ళడు.’ అని బాల ప్రప్ాండుడు తన గురువు గారితో కుండబుద్ధలుకొట్టినట్టు చెప్పాడు.

⁹⁸ ఆంధ్ర చంద్రాలోకము - అడిదం సూరకణ - ప.54.

ఈ వాక్యాలన్నింటిలో కనిపించే సమాన ధర్మం వెళ్వకపోవడం. ఈ ఒక్క సమానధర్మమే అన్నిటి చేట్లా వేరేరుగా చెప్పబడింది కాబట్టి ఇది ప్రతివస్తూపమాలంకారానికి చక్కని ఉదాహరణగా చెప్పవచ్చు.

275

34. విసోక్తి :

ఒకటి లేదని వర్ణించినపుడు, మరొకదానికి (ప్రస్తుతానికి) హీనతగాని, రఘ్యతగాని కలిగితే అది విసోక్తి అపుతుంది.

‘హైన్యుమైనను రఘ్యత యైన లేమి
వలనఁ గల్ల విసోక్తియై వరలుచుండు’⁹⁹

అని కువలయానంద సార నిర్వచనం.

‘ఎందునే దేసోకటి లేకపోవుట వలన ఆ వస్తువుకు అరఘ్యతయో, రఘ్యతయో కలుగునో
అది విసోక్తి యగును’¹⁰⁰ అని ఆంధ్రప్రతాపరుద్ర యశోభూషణం చెప్పున్నది.

99. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రఘుయ్ - పు.36.

విష్ణుభక్తిలేని మానవ శరీరాలు ఎంత హీనమైనవో పోతన వర్ణించినంతగా ఎవరూ వర్ణించలేరంటే అతిశయోక్తి కాదు. శ్రీశుకుని మాటలు విన్న పరేక్షిత్తు తిరిగి ఏమని ప్రశ్నించాడని అడిగిన శాసకునితో సూతమహర్షి హరిభక్తి వర్ణిత శరీరాలని ఇలా వినోక్తిలో వివరించాడు :

‘విష్ణుకీర్తనములు వినని క్రఢంబులు
 కొండల బీలములు కువలయేశ!
 చక్రిపద్మంబులఁ జదువని జిహ్వలు
 గప్పల జిహ్వలు కౌరవేంద్ర!
 శ్రీ మనోనాథు వీక్షింపని కన్నులు
 కేకిపింఛాక్షులు కీర్తిదయిత!
 కమలాక్షు పూజకుఁగాని హస్తంబులు
 శవము హస్తంబులు సత్యవచన!

హరిపద తులసీదళామోద రత్నిలేని
 ముక్కు పందిముక్కు ముని చరిత్ర!
 గరుడగమను భజనగతిలేని పదములు
 పాదపముల పాదపటల మనఘు !

(2-50)

276

ఇందులో వీనులు, నాలుకలు, కన్నులు, చేతులు, నాసిక, కాళ్ళ మానవశరీరంలో అతి ప్రధానమైనవి. ఆ అంగాలు హరిభక్తి లేకపోయినట్టుతే హీనత్వం ఆపాదించుకుంటాయి. ఇది వినోక్తి. హరిభక్తి లేకపోతే ఆయా అంగాలు వరుసగా పర్వత గుహలుగా, కప్పల నాలుకలుగా, నెమలిపింఛపు కన్నులుగా, శవం చేతుల్లా పందిముక్కుగా, చెట్ల వేళ్ళగా ఉంటాయే తప్ప ఎందుకూ పనికిరావని ప్రాణ్యాన్ని ఆపాదించి వినోక్తిని సాధించాడు పోతన.

35. నిరుక్తి :

‘యోగ బలమున నన్యార్థ యోజనంబు
కల్పనంబు నిరుక్తియై పొల్పు మీఱు’¹⁰¹ అని కువలయానందసారం నిరుక్తిని
నిర్వచించింది. యోగరూధమైన పదం రూధ్యర్థంలోనే ప్రసిద్ధమైనప్పటికీ, యోగార్థ బలంచేత ఆక్కడ
అర్థాంతరం కల్పిస్తే అది నిరుక్తి.

ఆంధ్ర చంద్రాలోకం నిర్వచనం కూడా ఇంచుమించు అలానే ఉంది

‘అధిక యోగము వలన నన్యార్థఫుటన
నామముల కైనను నిరుక్తి నా నెసంగు

101. కువలయానందసారము - బులుసు వేంకట రఘుణయ్ - పృ.11

నీ దృశ్య చరిత్రములచేత నే నెఱింగెద
నీవు దోషాకరుండవు నిజమనంగు¹⁰²

శబ్దయోగం వల్ల నామాలకు ఇతర అర్థం కల్పింపబడితే అది నిరుక్త్యలంకారం అవుతుందని సూరకవి తెలిపాడు.

దోషాకరుడనే మాటకు రాత్రిని కలుగజేసేవాడని అర్థం. దోషాలకు స్థానమైనవాడని వ్యవహరించి పరంగా అర్థం. విరహించిన బాధించడంచేత చంద్రుడు దోషాకరుడని చెప్పబడింది కాబట్టి ఇది నిరుక్తి.

వర్ణనలో పోతనది అందెవేసిన చేయి. ఈ పద్యంలో సూర్యాస్తమయ వర్ణన చేస్తున్నాడు పోతన.

‘మీకును వైరి, యెప్పుడును మిక్కిలి మాకును వైరి, రాజు దోషాకరుండింక వచ్చు జలజాతములార! మదీయ బాలురం జేకొనుండంచు బాలకులఁ జీకటి దాంచిన భంగిఁ జిక్కి రారాక వసించే దుమ్మెదలు రాత్రి సరోరుహ కుట్టులంబులన్’ (10 పూ. 1295)

278

చంద్రోదయం అయింది. చీకటి పడటంతోనే తామరలు ముక్కించుకోయాయి. అంతవరకూ మకరందాన్ని గ్రోలడంలో నిమగ్గమైన తుమ్మెదలు, ఆ మెగ్గల్లో చిక్కుకున్నాయి. వెలుపలికి రాలేకోయాయి. ఇక్కడ చంద్రుడు తుమ్మెదల్ని బాధించాడు.

‘రాజు దోషాకరుడు. ఇంక రాబోతున్నాడు. అతడు చీకటిని కలుగజేసేవాడు. మనలను బాధిస్తూ, మనకు శత్రువైనాడు. కాబట్టి దోషాలను కలిగిఉన్నాడు.’ అంటూ నిర్మణంగా చెప్పడంచేత ఇది నిరుక్తి.

36. సంస్కృతి :

ఒకే పద్యంలో తీలతండులాల్లా (నువ్వులు, బియ్యం కలసినట్లు) ఒకటి కంటే ఎక్కువగా అలంకారాలు గనక ఉన్నట్లయితే దానిని సంస్కృతి ఆలంకారమని చెప్పవచ్చు. కావ్యలంకారసంగ్రహం ప్రకారం ఈ సంస్కృతి, కేవల శబ్దాలంకార సంస్కృతి, కేవల అర్థాలంకార సంస్కృతి, ఉభయాలంకార సంస్కృతి అని మూడువిధాలు.¹⁰³

103. కావ్యలంకారసంగ్రహము - రామరాజభూషణుడు - పంచమాశాసనం - పు.701.

పోతన భాగవతంలో ఈ సంస్కృతులు అధికంగా కనిపిస్తాయి. వాటిలో రెండేసి అర్థాలంకారాలు గలవి, వాటితోపాటు శబ్దాలంకారాలు గలవి కూడా దర్శనమిస్తాయి. మచ్చనకు కొన్ని:

నారసింహాని రూపాన్ని ఇలా వర్ణించాడు పోతన.

‘వక్షః కవాటంబు వ్రక్కులు నేయుచో
ఘన కుతారంబు కరణిసౌప్యః

...

జరర విశాలాంత్రజాలంబుఁ ద్రెంచుచోఁ

గ్రకచ సంఘుంబుల గరిమఁ జూపు’

(7-297)

ఈ సీసపద్యంలో కనిపించే ‘కరణి, పగిది, భంగి, గరిమ’ అనే వాచకాలవల్ల ఇది ఉపమాలంకారం అన్నది విస్పష్టం. అయితే నారసింహాడు ఒకోక్కు సమయంలో ఒకోక్కులా కనబడినట్లు వర్ణించడం చేత ఇందులో ఉల్లేఖాలంకారం కూడా ఉన్నది.

గోపికల సంభాషణలలో ఒక భాష ఇలా అన్నదట.

‘ముదితా! తటినీ పయః కణములన్ మున్ వేణవింతయ్యై నా
నది సత్పుత్రునిఁ గన్నతల్లి పగిదిన్ నందంబుతో నేఁడు స
మృద హంసధ్వని పాటగా వికచ పద్మశ్రేణి రోమాంచవై
యొదవం దుంగ తరంగ హస్తనటసోద్యోగంబు గావింపదే!’ (10 పూ.780)

280

ఈ పద్యరాజంలో మూడు అర్థాలంకారాలు రాజ్యమేలుతున్నాయి. ఒకటో పాదంలో ‘వేణవింతయ్యైనాన్’ అనే ప్రయోగం చేత ఉత్సేషిక్క, రెండో పాదంలో ‘కన్నతల్లి పగిదిన్’ అనే పోలిక వల్ల ఉపమ, నాలుగో పాదంలో ‘తరంగ హస్త నటసోద్యోగం’ అనే ఆభేదం వల్ల రూపకం నిక్షిప్తాలు. ఇది ఆద్యతమైన సంస్కృతి అని చెప్పవచ్చు.

ఉపమ - అర్థాంతరన్యాసం , ఉపమ - రూపకం , ముక్తపద్గర్స్తం - శ్లేష - ఉపమ - వృత్యనుప్రాస - ఇలా మూడు, నాలుగు అలంకారాలు కలగలిపి ఉన్న పద్యాలు పోతన భాగవతంలో అనేకం కనిపిస్తాయి.

పోతన వచన రచన అత్యంత సంస్కృతభూయిష్టమైనది. శ్లేష, ముక్తపదగ్రస్తం , ఉపమ, రూపకాలతో పాటు వృత్యనుప్రాసనుకూడా ప్రయోగించిన ఘనత పోతనది. ఈ అలంకారాలుకూడా మిక్కిలి సహజాలై భాసించడం విశేషం.

37. సంకరం:

సంకరాలంకారం కూడా సంస్కృతి వంటిదే. ఒక వాక్యంలో రెండుమూడు అలంకారాలు కీరనిరాల్లా కలసి ఉన్నట్టయితే అది సంకరాలంకారం. ఈ అలంకారం 1) అంగాంగిభావ సంకరం 2) ఏక వాచకానుప్రవేశ సంకరం 3) సందేహసంకరం 4) సమప్రాధాన్య సంకరం 5) సంకర సంకరం అనే విధాలని కావ్యాలంకార సంగ్రహం పేర్కొన్నది.¹⁰⁴ పోతన భాగవతంలో సంకరాలంకారాలు కోకొల్లలు.

104. కావ్యాలంకారసంగ్రహము - రామరాజభూషణిదు - పంచమాశాసనం - పు.702-707

వాటిలో సందేహా సంకరాలు, సంకరాసంకరాలు అక్కడక్కడా కనిపిస్తాయి.

ఉదాహరణకు - ‘మందార మకరంద మాధుర్యమునఁ దేలు
మధుపంబు వేపునే మదనములకు?’

(7-150)

అనే పాదంలో వృత్యనుప్రాస విస్పష్టంగా కనిపిస్తుండగా, ప్రతిపస్తాపమ కూడా అంతరీనంగా ఉంది.

అలాగే

‘భూరి తపోభీరామ మునిపూజనమెవ్యని పాదపద్మ సే
వా రతి వృధ్ఘిఁ బొంది
... ... తత్త్వదాం
బోరుహజాత దేవనదిఁ బోలి యశేష మసోఫు హోరియై’

(4-576)

ఈ పద్యంలో ఉపమ, రూపకం కలగలిసి ఉన్నాయి.

సందేహా సంకరం అంటే ఉదాహరణకు ‘కీర్తి మరాళి’ అనే ప్రయోగంలో, మరాళము వంటి కీర్తి అని అన్వయిస్తే అది ఉపమానాలంకారం అవుతుంది. కీర్తి అనెడి మరాళి అనుకుంటే అది రూపకాలంకారం అవుతుంది. సందర్భపుధ్యిబట్టి ఏ అలంకారమో, అందులో ఏది ప్రాధాన్యమో నిర్ణయించవలని ఉంటుంది. చిన్నికృష్ణణి వర్ణించే సందర్భంలో పోతన వర్ణన ఇలా ఉంది.

‘తనువున నంటిన ధరణీపరాగంబు పూసిన నెఱిభూతి పూత గాఁగ

...

శివుని పగిది సోప్పె...'

(10 పూ. 297)

282

ఈ వర్ణనలో మొదటి నాలుగు పాదాలలో ఉపమేయాన్ని (కృష్ణుని అలంకారాలను) ఉపమానాలుగా (శివుని ఆహార్యాలను) ఊహించాడు కని. ఇది ఉత్సోహక అనుకోవాలి. కృష్ణుని ఆహార్యాన్ని మఱుగుపరచి, శివుని ఆహార్యాన్ని ఆపాదించడం చేత అది ఆపప్యావారోపం అనిపిస్తుంది. చివరిపాదంలో పగిది సోప్పె అనడంచేత ఉపమ ప్రాధాన్యాన్ని సంతరించుకుంది.

ఈ విధంగా పోతన రచనలో అలంకారాలు సహజాలంకారాలుగా శోభించినప్పటికీ, ఒకే చోట అనేక అలంకారాలు కనిపిస్తా, పరిశోధకులకు పరీక్ష పెడతాయి.

ఈ సేపథ్యంలో పోతన భాగవతాన్ని పరమ భక్తి పురాణగ్రంథంగానే కాకుండా, అలంకారికగ్రంథంగా కూడా పిలవడంలో అతిశ యోక్తిలేదని చెప్పవచ్చు.

ఉపసంహరం

శ్రీకైవల్యపదాన్ని చేరుకోవడానికి చింతిస్తూ, వ్యాసభాగవతాన్ని తెనిగించిన బమ్మేర పోతన తెలుగు సాహితీ జగత్తులో ధృవతార. తెలుగు నుడికారాన్ని, సంస్కృత శోభను సమపాళ్ళలో రంగరించి, ఉపమాద్యలంకారాలతో, అనుష్ఠాన విలసనంతో తన భాగవతాన్ని పరిపుష్టం చేశాడు పోతన. ద్వాదశస్కూంధాన్నితమైన ఆంధ్ర మహా భాగవతంలో ఎనిమిది ప్రథాన స్కూంధాలను తెలుగులోనికి అనుసృజనచేసి తెలుగువారిచేత ఆమృతరసపానం చేయించాడు. కేవల భూతితత్త్వ నిరూపణమే కాకుండా, కావ్యాన్ని ఎలా అలంకారశోభితం చేయవచ్చే అలా చేసి చూపి, తదనంతర కవులకు మార్గదర్శకుడయ్యాడు .

పోతన భాగవతాన్ని పరిశీలిస్తే, అర్థాలంకారాలలో ఉపమదీ, శబ్దాలంకారాలలో అనుష్ఠానదీ సింహభాగం. అనేకానేక ఇతర అలంకారాలూ సందర్భాచితంగా, సమయానుకూలంగా దర్శనమిస్తూ పారకుల మనసును రంజింపచేసి, అపరిమితమైన కావ్యానందాన్ని కలిగిస్తూ యి. కావ్యాలలో అలంకార ప్రాధాన్యాన్ని ఆలంకారికులు అనేకవిధాలుగా వక్కాణించారు. అలంకార సాబగులులేని కావ్యకన్యక కళావిహినంగా ఉంటుంది. శబ్దాలంకారాలు పైపై మెఱుగుల్లా తణకులీనుతుంటాయి. అర్థాలంకారాలు భావప్రథానమైనవి. ఉపమ, ఉత్సేధక, రూపకం, అర్థాంతరాన్యాసం, ఉల్లేఖ, సమ మొదలైన అలంకారాలు భావంలోనికి చోచ్చుకొనిపోయి, పారకుని మస్తిష్మంలోకి సులువుగా వెళ్ళడానికి దోషాదపడతాయి. కావ్యాల్లో కనిపించే శబ్దాలంకారాలు, అర్థాలంకారలను పట్టిక రూపంలో, సోదాహారణంగా అనుబంధం - 1, 2 లో గ్రంథాంతంలో చేర్చటంజరిగింది. దీనికి ప్రథానంగా కావ్యాలంకారసంగ్రహం, ఆంధ్ర చంద్రాలోకం, కువలయానంద సారం, ప్రతాపరుద్రయోభూపణం (తెలుగుసేత) గ్రంథాలను పరిశీలించటం జరిగింది.

పోతన భాగవతం అధ్యాత్మిక గ్రంథం. శ్రీమహావిష్ణువు లీలా విన్యాసాలను అభివర్షిస్తూనే మనసులను అధ్యాత్మికత వైపు తీసుకుపోతాడు పోతన. పోతన పద్యరచనలో కదళీ, ద్రాక్షా పాకాలు సమతూకంగా దర్శనమిస్తాయి. వచన రచన మాత్రం సుదీర్ఘ సమాసభూయిష్టమై, ముక్తపదగ్రస్త, శ్లేషాలంకార శోభితమై, నారికే శపాకాన్ని తలపింపజేస్తుంది. పోతన పాండితీగరిమకు నిదర్శనగా నిలిచే ఏద్యాలు కోకొల్లలు. నిత్యజీవనానికీ, నాలుగో పురుషార్థ సాధనకూ పోతన చూపిన మార్గాలు అనేకం. అందులో ఎలాంటి అనుమానాలకూ తావు లేకుండా పోతన ఉపమలను చక్కగా ఉపయోగించుకున్నాడు. వర్ణనలో శ్లేష, ముక్తపదగ్రస్తం, అర్థాపత్రి, స్వభావోక్తి, పర్యాయోక్తి, ఉల్లేఖ, సమాలంకారాలను ఉపయోగించాడు.

పోతన భాగవతంలో మొత్తం 207 శబ్దాలంకారాలు ప్రమఖంగా కనిపిస్తున్నాయి. వాటిలో సింహభాగం అంత్యానుప్రాసదే. 117 అంత్యానుప్రాసలు విస్మయంగా ఉండగా, 65 వృత్యనుప్రాసలూ, 11 యమకాలూ, 8 ముక్తపద గ్రస్తాలూ, 4 లాటానుప్రాసలూ, అతి తక్కువగా 2 ఛేకానుప్రాసలూ ఉన్నాయి. ఈ లెక్కలో పునరావృతం అయినవి పరిహరించడం జరిగింది. పోతన అంత్యానుప్రాసా విలసనం అతి గొప్పది. పోతనకలం నుండి అలవోకగా జాలువారిన అంత్యానుప్రాసలు నాదబిందు తత్త్వాన్ని స్ఫురింపజేస్తాయి.

అర్ధాలంకారాల విషయానికి వస్తే పోతన భాగవతం మొత్తం 860 పైగా అర్ధాలంకారాలతో అలరారుతూ ఉన్నది. అందులో ప్రధానంగా అన్ని స్కంధాలలో కలిపి 439 ప్రధానమైన ఉపమలు దర్శనమిస్తాయి. ఇందులో వర్రనకు సంబంధించినవి కొన్నెుతే, మరికొన్ని భగవంతుని ఉనికిని తెలియజేసేవి. ఇంకొన్ని భగవద్గుటిలేనివాని పరిస్థితిని గూర్చి వివరించేవి. ఉపమ తరువాత స్థానం రూపకానిది. 103 రూపకాల తరువాత 81 స్వభావోక్తులు, 57 అర్ధాంతరన్యాసాలు, 24 ఉత్సేషకలు, 22 పర్యాయోక్తులు, 15 సందేహాలు, 7 అతిశ యోక్తులు ఇత్యాదిగా మొత్తం 39 రకాల అర్ధాలంకారాలు పోతన భాగవతాన్ని పరిపుష్టం చేస్తున్నాయి. ఈ సంఖ్య వివరాలన్నీ అనుబంధం 3, 4 లలో పేరొక్కనటం జరిగింది. ఒకొక్క అలంకారాన్ని తీసుకొని ప్రధానమైన ఉదాహరణలతో వివేచించటం జరిగింది. సంఖ్యాపరంగా ఎక్కువగా ఉన్న ఉపమ, రూపకం లాంటి అలంకారాలలో అన్నిటినీ పేరొక్కనటం సాధ్యం కాదు కాబట్టి అత్యంత సాందర్భ విలసితమైన వాటినే విశ్లేషించే ప్రయత్నం చేశాను.

పోతన భాగవతంలో అన్ని అలంకారాలనూ పరిశీలించే ప్రయత్నం కష్టసాధ్యమైనది. ఎందుకంటే చిన్నచిన్న వాక్యాలలో కూడా అనుప్రాసలు, రూపకాలూ తోంగిచూస్తాయి. ఎంత పరిశీలించినా చక్కనశుండి జారిపోతూ ఉంటాయి. సాధ్యమైనంతవరకూ అన్నిటినీ పరిశీలించే ప్రయత్నం చేశాను. అయినా ఏమైనా జారుపాట్లు ఉంటే సహ్యదయలు అర్థంచేసుకోగలరని భావిస్తున్నాను.

ఉపయుక్త గ్రంథ సూచి

తెలుగు గ్రంథాలు :

ఆరుద్ర	సమగ్ర ఆంధ్ర సాహిత్యం, మొదటి సంపటి, తెలుగు అకాడమి - 2002
ఉపశ్రీ	శ్రీమద్వాగవతం - తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి, 2003
కాళిదాసు	అభిజ్ఞాన శాకుష్ఠలం - నోరిభోగేశ్వరశర్మ వ్యాఖ్యానం, శ్రీ శివకామేశ్వరీ గ్రంథమాల, విజయవాడ
గోపరాజు కొఱవి	సింహసన ద్వాత్రింశిక - ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషత్తు, హైదరాబాదు 1960
గోపాల కృష్ణరావు కె	సాహిత్యమంజూష బమైరపోతన - ఆంధ్ర భాగవత అవతారిక' శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం విరాటపర్వం -
తిక్కన	తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి - 2009
తిమ్మకవి కూచిమంచి	సర్వలక్ష్మణసార సంగ్రహం
తిమ్మనార్యదు నంది	పారిజాతాపహరణం, సంప్రదాయ సాహితి, ఎమెస్క్యూ బుక్స్, 2008
దండి	కావ్యదర్శము
నన్నయ	శ్రీమదాంధ్ర మహాభారతం, ఆదిపర్వం, తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి, 2009
నన్నెచోడుడు	కుమారసంభవము, వావిళ్ళరామస్వామి శాస్త్రాలు అండ్ సన్స్ చెన్నపురి 1953
నాగయ్య జి	తెలుగు సాహిత్య సమీక్ష, నవ్యపరిశోధక ప్రమరణలు, తిరుపతి
పెద్దయ విన్నకోట	కావ్యలంకారచూడామణి - వేదము వేంకటరాయశాస్త్రి అండ్ బ్రిడర్స్, మద్రాస్ 1936
పోతన బమైర	శ్రీమదాంధ్ర భాగవతము - తిరుమల తిరుపతి దేవస్థానములు, తిరుపతి - 2004
పోతన బమైర	శ్రీమదాంధ్ర భాగవతము, రాయలు ముద్రణ
పోతన బమైర	శ్రీమదాంధ్ర భాగవతము , వావిళ్ళవారి ప్రమరణ

పోతన బమ్మెర	శ్రీ నారాయణ శతకము - శ్రీ పావని సేవాసమితి, హైదరాబాద్ - 2007
పోతన బమ్మెర	వీరభద్ర విజయము
పోతన బమ్మెర	భోగినీ దండకం
భరతముని	నాట్య శాస్త్రము
మల్లంపల్లి సోమ శేఖర శర్మ	కావ్యస్వరూపం, ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమీ ప్రచురణ
మొల్ల ఆతుకూరి	ఆంధ్ర మహాభాగవతోపన్యాసములు రామాయణము, సంప్రదాయ సాహితి, ఎమెసోగ్ బుక్స్ - 2008
రామకృష్ణమాచార్య డా. నందూరి	కావ్యలోకము
రామమూర్తి ధూళిపాణి	అప్పోదశ పురాణము, గొల్లపూడి వీరాస్వామి సన్, రాజమండి 1992
రామరాజబూషణండు	కావ్యలంకార సంగ్రహము - శిరోమణి సన్నిధానము సూర్యనారాయణ శాస్త్రి వివరణ - యం. శేషచలం అండ్ కంపెనీ, 1987
రంగాచార్యులు చెలమచ్చెర్ల	ఆంధ్ర ప్రతాపరుదు యశోభూషణము - శ్రీనివాస విలాస గ్రంథావళి - 1967
లక్ష్మీకాంతం పింగళి	సాహిత్య శిల్ప సమీక్ష, విశాలాంధ్ర పల్సిపింగ్ పసాన్ , హైదరాబాదు 1991
లక్ష్మీరంజనం ఖండవల్లి	ఆంధ్ర సాహిత్య చరిత్ర సంగ్రహం
వేంకటరమణయ్య బులుసు	కువలయానందసూరము - ఆర్. వేంకటేశ్వర్ అండ్ కో, మద్రాసు , 1972
శ్రీనాథుడు	హరవిలాసము , సంప్రదాయ సాహితి, ఎమెసోగ్ బుక్స్ - 2009
శ్రీనాథుడు	శ్రీకాళిభండము
శ్రీనివాసరావు శ్రీరంగం	మహాప్రస్తానం
శ్రీరామ అప్పురావు డాక్టర్ పోణంకి	నాట్య శాస్త్రము
సోమనాథకవి పాలుగురికి	బసవపురాణము - ఆంధ్ర గ్రంథమాల - 1952
సోమనాథుడు నాచన	ఉత్తర హరివంశము - తెలుగు గోపి ప్రచురణలు , హైదరాబాద్, 1994

సూరకవి అదిదం	చంద్రాలోకము , వావిళ్ళరామస్వామి శాస్త్రాలు అండ్ సన్స్ చెన్నపురి 1953
సూరన పింగళి	కళాపూర్ణోదయము , సంప్రదాయ సాహితి, ఎమెసోగ్రామిక్స్ - 2009
వాగ్మిటుడు	ఆలంకార శాస్త్రము
విద్యాధరకవి	ఏకావలి, అభినవబ్ధారతి, గుంటూరు 1974
వెంకట సత్యనారాయణమూర్తి డా.బులుసు	శతాలంకార వ్యాఖ్యానం - రోహిణి పట్లికేషన్స్ 1995 రాజమండ్రి లక్ష్మణ శిరోమణి - ఆంధ్రప్రదేశ్ సాహిత్య అకాడమి, హైదరాబాదు 1979
వేంకటరమణకవి పొత్తుపి	తెలుగు విజ్ఞాన సర్వస్వము, మూడవ సంపుటం

సంచికలు :

ఆంధ్ర కవి తరంగిణి 6 వ సంపుటం

సంస్కృత గ్రంథాలు :

శ్రీమద్భుగవదీత	గీతాప్రేస్, గోరథ్ పూర్, 2005
శ్రీమద్భుగవతం	శ్రీవ్యాసమహర్షి ప్రణీతం, వావిళ్ళరామస్వామి శాస్త్రాలు అండ్ సన్స్ , చెన్నపురి, 1941

ఆంగ్ల గ్రంథాలు :

Rao P.R.

History and Culture of Andhra Pradesh,
Sterling Publishers Private Limited – 2011

అనుబంధావళి

అనుబంధం - 1 (శబ్దాలంకారాలపట్టిక)	1-4
అనుబంధం - 2 (అర్థాలంకారాల పట్టిక)	1-33
అనుబంధం - 3 (పోతన భాగవతంలో కనిపించే శబ్దాలంకారాల పట్టిక)	...	1	
అనుబంధం - 4 (పోతన భాగవతంలో కనిపించే అర్థాలంకారాల పట్టిక)	...	1-3	

శబ్దాలంకారములు

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణ
01	<u>అనుప్రాస :</u>	<p>హల్లుల పునర్తకీ అనుప్రాసాలంకారం. ఇది వృత్యనుప్రాస, ఛేకానుప్రాస, అంత్యనుప్రాస, లాటానుప్రాస అని నాలుగు విధాలు.</p> <p>1. వృత్యనుప్రాస : ఒకే హల్లు ఏలుమారులు అవృత్తి చెందితే అది వృత్యనుప్రాసాలంకారం అవుతుంది.</p> <p>2. ఛేకానుప్రాస : రెండేసి వ్యంజనాల జంటలు అవ్యవధానంగా ఆవృత్తమయితే అది ఛేకానుప్రాసాలంకారం.</p> <p>3. అంత్యనుప్రాస : పాదాంతాలలో అనుప్రాస ఉన్నట్టే అది అంత్యనుప్రాస అలంకారం.</p>	<p>‘విష్ణు రోచిష్ణు జిష్ణు సహిష్ణుఁ గృష్ణు’. ఇచట ‘ష - ణ’ ల సంయుక్తం ఆ నేకమారులు అవృత్తం అయింది. కాబట్టి ఇది వృత్యనుప్రాస.</p> <p>‘సుధా హరున్ హరున్, గిరిన్ గిరిన్, మహానలున్ నలున్, రమాగురున్ గురున్, జయింతువోఁ దగున్’ ఇచట ‘హారిన్, హరున్, గిరిన్, నలున్, గురున్’ అనే రెండేసి హల్లుల జంటలు వ్యవధానం లేకుండా రావడం చేత ఇది ఛేకానుప్రాస.</p> <p>‘నేను భూతాన్ని యజ్ఞప్రేతాన్ని వైప్పవ్య గేతాన్ని...’ పై ఆధునిక గేయంలో పంక్తులన్నీ ఒకే లా అంతం కావడం వల్ల ఇది అంత్యనుప్రాస.</p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణ
		<p>4. లాటానుప్రాస :</p> <p>అర్థ భేదం లేకుండా, తాత్పర్య భేదం కలిగిన పదాల పునరుత్కీ లాటానుప్రాసాలంకారం.</p>	<p>‘కమలాక్ష నర్చించు కరములు కరములు శ్రీనాథు వర్ణించు జిహ్వ జిహ్వ’</p> <p>ఈ ఉదాహరణలో కరములు, జిహ్వ అను పదాలకు చేతులు, నాలుక అనే అర్థాలు ఉన్నాయి. కానీ తాత్పర్యాన్ని పరిశీలిస్తే ‘కమలాక్షణై పూజించే చేతులే చేతులు, ‘శ్రీహరిని స్తుతించే నాలుకే నాలుక’ అని అర్థహతుంది. కాబట్టి ఇది లాటానుప్రాస.</p>
02	<p>యుమకం :</p> <p>సమానవైన వర్ణాల యొక్క జంటను కానీ, సమూహాన్ని కానీ ఆవృత్తి చేసినట్టుతే అది యుమకాలంకారం.</p> <p>ఈ యుమకం రెండు విధాలు :</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. పాద యుమకము 2. పాదభాగ యుమకము <p>వీటిలో పాదభాగ యుమకాలంకారాన్ని మళ్ళీ పదకొండు విధాలుగా పేర్కొన్నాడు రామరాజుభూషణుడు.</p>	<p>‘లేమాఁ దనుజల గెలువఁ లేమా? నీవేల కడఁగి లేచితి? విటురా లే, మాను, మాసవేనిన్, లేమా విల్లందికొనుము లీలన్ గేలన్’</p> <p>ఈ పద్యంలో, ‘లేమా’ అనే పదం అర్థభేధంతో ఆవృత్తి అవుతూ వచ్చింది. కాబట్టి ఇది పాద యుమకం.</p> <p>పాద భాగ యుమకానికి ఉదాహరణగా సరసభూపా లీయంలో ఈ క్రింది పద్యం ఉదాహరించబడింది.</p>	

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణ
		పాదభాగ యమకం	<p>బోరా! ఓబన్సుపాల కు <u>మారా!</u> మను! మదనసము!</p> <p><u>రమాధుర్యందవై</u>, ఫీరా! <u>సృసింహా!</u> కూడితి <u>మారామను</u> <u>మదనసమర</u> <u>మాధుర్యందవై</u></p> <p>ఇందులో రెండు, నాలుగు పాదాలు తుల్యాలు.</p> <p>కాబట్టి పైన తెలిపిన పాదభాగ యమకం విభాగంలోగల సందష్టి యమకం ఉన్నదని చెప్పవచ్చ.</p>
03	<u>ముక్త పద</u> <u>గ్రస్తం</u>	<p>‘ముక్త-పద-గ్రస్తం’ అంటే, విడిచిష్టుబడిన పదాన్ని తిరిగి <u>గ్రహించేది</u> అని అర్థం. పాదాంతంలోకానీ, పాదం మధ్యలో కానీ, పూర్వ భాగంలో గల చివరి పదం తో తరువాత భాగం ప్రారంభించడం ఇందులో విశేషం.</p> <p>ఈ ముక్తపదగ్రస్తాలంకారం రెండు విధాలు :</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. పాదాంత పాదాది ముక్తపద <u>గ్రస్తానికి</u> <u>ఉదాహరణ</u> గమనించండి. 2. సింహావలోకన ముక్తపద <u>గ్రస్తం</u> 	<p>పాదాంత పాదాది ముక్తపద <u>గ్రస్తానికి</u> <u>ఉదాహరణ</u></p> <p>పాలిండ్లపై నున్న పయ్యెద <u>జాతీంచు</u> <u>జాతీంచి</u> మెల్లనఁ జక్కనొత్తు దళకు దళను గండ ఘలకంబు <u>లోలయించు</u> <u>సోలయించి</u> కెంగేల నుజ్జగించు గదుమెఱుంగులు వాఱు కడకన్ను</p> <p><u>లల్లార్చు</u> <u>సల్లార్చు</u></p> <p>తెప్పుల సండ గొలుపు సవరని దరహసు చంద్రిక</p> <p><u>జీలికించుఁ</u> <u>జీలికించి</u> కెమోమైఁ <u>జీక్కువఱుము</u></p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణ
		<p>సింహోవలోకన ముక్త పద <u>గ్రస్తంలో పై విధంగానే</u> విడిచిపెట్టిన పదాన్ని పాదాదిలో స్నీకరించడంతో పాటు, ఒకటో పాదంలో మొదటి పదం నాలుగో పాదంలో చివర (పాదాంతంలో) కనిపిస్తుంది.</p>	<u>మనవోటికి నూతనమా!</u> <u>తనమానినిచ బ్రేముచ దనకుచ</u> <u>దక్కితినసుమా!</u> <u>నను మానక</u> <u>దయదనరం దనరంతులుమాని</u> <u>నరసబ్బపు</u> <u>రమ్మనవే</u>

పైన తెల్పిన అలంకారాలు శబ్దాలంకారాలలో ముఖ్యమైనవి. ఇవికాక, చిత్రాలంకారాలనే విభాగాన్ని కూడా శబ్దాలంకారాలలోకి చేర్చవచ్చు. పద్యంలో ఉండే వర్ణాలను పద్మం, చక్రం, చురిక, సర్పం మొదలైన ఆకారాల్లో వచ్చేటట్లు కూర్చు చేస్తే అది చిత్రాలంకారమౌతుంది. వీటిని పద్మబంధం, చక్రబంధం, చురికం బంధం, నాగబంధం, గోమూత్రికం బంధం మొదలైన పేర్లతో వ్యవహరిస్తారు.

కానీ ఇవి సాముగరిదీలవంటివని, అలంకారాలు కావని కొందరి అభిమతం.

అర్థాలంకారములు

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణ
01	<u>ఉపమ</u>	<p>ఉపమానానికి, ఉపమేయానికి సాదృశ్యం (సామ్యం) చెప్పడం.</p> <p>ఉపమేయం, ఉపమానం, సమాన ధర్మం, ఉపమా వాచకం అనేవి దీనిలో ప్రధానమైన అంగాలు.</p> <p>పీటిలో అన్ని ఉంటే డాన్ని పూర్తిపమ అనీ, ఏదైనా లోపిస్తే డాన్ని లుప్తిపమ అనీ అంటారు.</p> <p>ఉపమ సర్వ అర్థాలంకారాలకూ మాతృక వంటిదని లాక్షణికుల ఉవాచ. దండి ఉపమ విశ్వరూపాన్ని గుర్తించి 32 ఉపమా భేదాలను, అప్పయ్య దీక్షితులు ఉపమలో 23 రూపాంతరాలనూ, 7 లుప్తిపమా భేదాలనూ పేరొ౦న్నారు.</p>	<p>‘ఒ కృష్ణ! నీ కీర్తి ఆకాశగంగ యందు హంసివలె మునుకచున్నది.’ ఇది పూర్తిపమ.</p> <p>‘ఒ ప్రేయసీ! నీ సాందర్భమునకు సాటివచ్చునది ఏదో తెలియటలేదు’ అన్నచో అది ఉపమాన లుప్త.</p> <p>‘నీ ముఖము చంద్రునివలె నున్నది’ అన్నపుడు ధర్మ లుప్త.</p> <p>‘ఆమె రతీదేవి’ అన్నచో అది ధర్మ వాచక లుప్త.</p> <p>ఇట్లు ఉపమా భేదములను గ్రహించవచ్చను.</p>
02	<u>అనస్వయం</u>	<p>ఉపమానమూ ఉపమేయమూ ఒకటే వస్తువైనచో అది అనస్వయం</p>	<p>చంద్రుడు చంద్రునివలె కాంతిమంతుడు.</p>
03	<u>ఉపమేయాపమ</u>	<p>ఉపమానమును ఉపమేయముగాను,</p> <p>ఉపమేయమును ఉపమానము గాను పేరొ౦నడం</p>	<p>అర్థము ధర్మము వలెను, ధర్మము అర్థము వలెను నీయందు లక్ష్మీ సమన్వితము . చంద్రుడు మన్మథునివలె, మన్మథుడు చంద్రుని వలె విరపాలను పీడించుట యందు దక్కులు.</p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
04	<u>ప్రతీపం</u>	<p>1. ఉపమానమును ఉపమేయమగా చెప్పటి.</p> <p>2. ఉపమానమును ఉపమేయమగా గ్రహించి, వర్ణనీయ వస్తువును తిరస్కరించుట.</p> <p>3. వర్ణనీయమైన ఉపమేయం లభించుటవల్ల అవర్ణయమైన ఉపమానమునకు అనాదరం కల్గించుట.</p> <p>4. వర్ణయమును ఉపమానముగాను, అవర్ణయమును ఉపమేయముగాను పోలిక చెప్పి, ఆ పోలిక కుదరదనుట.</p> <p>5. ఉపమాన ప్రయోజనం ఉపమేయం చేతనే కలుగుచుండగా ఉపమానము నిష్ప్రయోజనమని చెప్పటి.</p>	<p>1. పద్మమలు నీ కన్నులతో సమానములు.</p> <p>2. ఓ ముఖమా! కాంతిని నిన్ను పోలినవాడు చంద్రుడు గలడు. ఏల గర్వపడెదవు?</p> <p>3. ఓ మృత్యువా! నీకు సమానులైన కాంతాజనము గలరు. నీకీ కొర్చు దర్శములేలా?</p> <p>4. ఓ ధవళ నయనా! పద్మమ నీ ముఖముతో సమానమౌననుట వట్టి మిథ్యావాదము.</p> <p>5. నా ప్రేయసి ముఖమును చూచినచో, పద్మమెందులకు? చంద్రుడెందులకు?</p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
05	<p>రూపకం</p> <p>ఇందు ఉపమానోపమేయాలకు అభేదం చెప్పటం ప్రధాన లక్షణం. కాని అలంకారికులు అ నేసేకమైన రూపక భేదాలను పేరొక్కన్నారు.</p> <p><u>1. అభేద రూపకం</u> (అనుభయా భేద రూపకం , న్యానాభేద రూపకం , అధికాభేద రూపకం అని 3 విధాలు)</p> <p><u>2. తాద్రూ ప్య</u></p> <p>రూపకం (అనుభయా తాద్రూప్య రూపకం , న్యాన తాద్రూప్య రూపకం , అధిక తాద్రూప్య రూపకం అని 3 విధాలు)</p>	<p><u>1. అనుభయాభేద రూపకం :</u> ఉపమానోపమేయాలకు అభేదం చెప్పటం</p> <p><u>2. న్యానాభేద రూపకం :</u> ఉపమానోపమేయాలకు అభేదం చెప్పు, ఉపమేయానికి న్యానత (లోపం) కల్పించడం</p> <p><u>3. అధికాభేద రూపకం :</u> పై అభేదంలో ఉపమానానికి న్యానత చెప్పి, ఉపమేయానికి అధిక్యత చెప్పడం</p> <p><u>4. అనుభయతాద్రూప్యరూపకం :</u> ఉపమేయమే ఉపమానముగా ఆరోపించడం</p> <p><u>5. న్యానతాద్రూప్య రూపకం :</u> ఉపమేయాపమానములనారోపించి ఉపమేయమునకు న్యానత చెప్పడం</p> <p><u>6. అధికతాద్రూప్య రూపకం :</u> ఉపమానమునకు న్యానత కల్పించటం</p>	<p>1. సంసార సాగరాన్ని ఈదటం చాలా కష్టం</p> <p>2. మూడవకన్న లేని శంఖుడే ఈ రాజు!</p> <p>3. శంఖుడు ఇప్పుడు సమదృష్టితో విశ్వమేలుచున్నాడు</p> <p>4. ఈమె ముఖచంద్రుని చేతనే నాకు నేత్రానందము కలుగుచుండగా, నాకా నిండు చంద్రునితో పనిఏమి?</p> <p>5. ఈమె పాల సమద్రమన పుట్టని అపర లక్ష్మీ!</p> <p>6. ఈ ముఖ సుధాకరుడు కళంక సహితుడైన చంద్రుని మీరుచున్నాడు.</p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
06	<u>పరిణామం</u>	<p>ఉపమానం , ఉపమేయంతో తాదాత్మ్యమును పొంది క్రియను నిర్వహించడం</p>	<p>ప్రసన్నేక్షణాంబుజమున, ఆయతేక్షణ (స్త్రీ) చూచుచున్నది.</p> <p>ఇచట, ఆయతేక్షణ క్రియను నిర్వహించుటకు అసమర్థయగుటచే ఉపమానము ఉపమేయముతో తాదాత్మ్యము చెంది క్రియను నిర్వహించుచున్నది.</p>
07	<u>ఉల్లేఖం</u>	<p>1. ఒకే వస్తువును అనేకమంది తమకిష్టమైన రీతిలో అనేక విధములుగా వర్ణించి చెప్పట</p> <p>2. ఒకే వస్తువును ఒక వ్యక్తి విషయభేదముచేత పలురీతులుగా ఉల్లేఖించి చెప్పట</p>	<p>1. అతడు, స్త్రీలకు మన్మథునిగా, అర్థులకు కల్ప వృక్షంగా, శత్రువులకు యమునిగా కనబడుచున్నాడు</p> <p>2. అతడు వాక్యసందు బృహస్పతి, కీర్తియందు అర్జునుడు, ధనుర్విద్యయందు భీష్ముడు.</p>
08	<u>స్తుతి</u>	ఉపమానోపమేయాలలో ఒక వస్తువును దర్శించినచో, వేడిక వస్తువు స్తుతింపబడుట	పద్మమును చూచుచున్న నా మనసు కాంతాముఖమునకు ఆధీనమగుచున్నది

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణ
09	<u>బ్రాంతి</u>	ఉపమానోపవేయాలలో సమాన ధర్మమును బట్టి బ్రాంతిచే ఒకదానిని చూసి వేరొకదానిగా బ్రాంతి చెందుట	సభీ! నేను నీ మోమునుచూచి, పద్మమనుకొంటేని!
10	<u>సందేహం</u>	అనిశ్చయ జ్ఞానముచే వడ్లావర్జ్యముల విషయం లో సమాన ధర్మ సారూప్యంచేత అదా - ఇదా అనే సందేహం కలుగుట	ఈ స్త్రీ ముఖము అంబుజమో, అమృతకరుడో (చంద్రుడో) ?
11	<u>అపహ్నతి</u> (అపహ్నతి అంటే కపిపుచ్చటం అని అర్థం) ఇది శుద్ధ, హాతువు, పర్వత్త, బ్రాంతి, చేక మరియు కైతవ అపహ్నతులని 6 విధాలు.	<p>1. శుద్ధాపహ్నతి : ప్రకృత వస్తువునందు అన్య వస్తుధర్మాన్ని నిలుపడానికి ఆ వస్తువు యొక్క స్వధర్మాన్ని కపిపుచ్చటం</p> <p>2. హెత్తపహ్నతి :</p> <p>మీదచెప్పిన శుద్ధాపహ్నతి యుక్తిపూర్వకంగా ఉన్నట్టెతే అది హెత్తపహ్నతి</p>	<p>1. ఇతడు చంద్రుడు కాదు. ఆకాశగంగలోని పద్మము. (ఇచటి చంద్రత్వము కపిపుచ్చబడినది)</p> <p>2. విరహవేదనలో గల యువతి, ‘ఇతడు చంద్రుడనుకొన్నచో’, తీవ్రముగా ఉన్నాడు. రాత్రి కనుక సూర్యుడు కాదు. కావున ఇది సముద్రం నుండి లేచిన బడబానలమే’ అన్నది. (ఇచటి చంద్రుని ధర్మము అపహ్నవించి, బడబానలం ఆరోపించబడినది)</p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
	<u>అపహ్నతి</u>	<p>3. <u>పర్యస్తాపహ్నతి</u> : ఒక వస్తువునందు తథ్యర్థం లేదనిచెప్పి, దానిని వర్రనీయ వస్తువునకు ఆరోపించటం.</p> <p>4. <u>భ్రాంత్యపహ్నతి</u> : ఒక వస్తువు వేరొక వస్తువుగా శంక కలిగినపుడు యదార్థాన్ని తెలియజేసి భ్రాంతిని పోగొట్టడం.</p> <p>5. <u>ఛేకాపహ్నతి</u> : ఇది మీద చెప్పిన భ్రాంత్యపహ్నతికి విపర్యయం. ఒక వస్తువు ఇతర వస్తువుగా శంక కలిగినపుడు యదార్థము దాచి, వేరొక వస్తువుగా పల్గితే అది ఛేకాపహ్నతి.</p>	<p>3. ‘ప్రేయసి ముఖమే చంద్రుడు. కాని ఈతడు చంద్రుడు కాదు.’ అనుపుడు, ముఖంలో చంద్రత్వాన్ని ఆరోపిస్తూ, చంద్రునియందు అతని ధర్మమగు చంద్రత్వము లేదని చెప్పబడినది.</p> <p>4. ‘చేలీ! వణికించుచు నాకు తాపము కలుగుచున్నది’ ‘జ్ఞరమా?’ ‘కాదు మన్మథుని వలన!’</p> <p>5. ‘నా పదముల పది చాల గొడవ చేస్తా?’ ‘నీ ప్రేయుడా?’ (అవును అనబోయి, వేరొకరు వచ్చినందున యదార్థము దాచుచూ) ‘కాదు. కాలి అందె?’</p>
		<p>6. <u>కైతవాపహ్నతి</u> :</p> <p>‘వ్యాజ, మిష, కైతవ, ఛల’ మొదలైన పదాలచే అపహ్నావం స్ఫురింగా ఉంటే అది కైతవాపహ్నతి.</p>	<p>6. ‘కాంతల చూపులనెడి మిషతో మన్మథుని తూపులు వెలువడుచున్నవి’ అని పలికినపుడు, స్త్రీల చూపులనెడి మిషతో మన్మథుని బాణత్వము ఆరోపించుటచే, చూచుట మరుగుపరుచబడినది.</p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
12	<p>తుల్యయోగిత</p> <p>వర్ణమునకు, ఇతర వస్తువుకు ధర్మమును ఒకటిగానే పేరొక్కనుట తుల్యయోగిత. ఇచట తుల్యములైన వానిని ఒకచోట చేర్చట జరుగును.</p>	<p>1. వర్ణానికి ధర్మైక్యం కల్పిస్తే అది ప్రకృత గోచర తుల్యయోగిత</p> <p>2. అవర్ణానికి ధర్మైక్యం కల్పిస్తే అది అప్రకృత గోచర తుల్యయోగిత</p> <p>3. శత్రువులకు, మిత్రులకు సమాన వృత్తినే వర్ణించినచో అది తుల్యయోగిత</p> <p>4. ఉత్తమ గుణములు కలవారలకే సామ్యమును వివక్షించి ప్రతిపాదిస్తే అది తుల్యయోగిత</p>	<p>1. ఏద్దాలు, జార్సీల ముఖాలు ముకుళితమైనవి. ఇచట రాత్రి యగుటచే ఏద్దాలు, నిండు పున్నమియగుటచే కామినీస్త్రీల ముఖాలు ముడుచుకొన్నాయి.</p> <p>2. సభీ! నీ శరీర సాకుమార్యం చూచినవారు అరటిబోదెల, మాలతీలతల, చంద్రకళల కారిన్యమును చూడరు. (ప్రియురాలి అంగ మార్ఘవమును నిరూపించటానికి అవర్ణాలైన అరటిబోదెలు మొదలైన వాటికి కారిన్యము, ధర్మైక్యము వర్ణింపబడినది.</p> <p>3. ‘ఒ రాజా! నీవు శత్రువులకు, మిత్రులకు అరిష్టములిచ్చాతివి.’ అరిష్టము అనే పదానికి కీడు, మేలు అనే ఆర్థాలున్నాయి.</p> <p>4. ఇంద్రుడు, యముడు, వరుణుడు, కుబేరుడు లోకపాలకులు. ఒ రాజా! నీవూ లోకపాలకుడవు. (ఉత్తమ గుణాలు కలవారైన ఇంద్రాదులు లోకపాలకులు. వారితో రాజునకు సామ్యము చెప్పబడినది)</p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణ
13	<u>దీపకం</u>	అవర్ణమనకు, వర్ణమనకు కలిపి ధర్మక్యం చెప్పినట్టుతే అది దీపకం. (గమనిక : కేవల వర్ణాలకో, కేవల అవర్ణాలకో ధర్మక్యం చెప్తే అది తుల్యయోగిత)	ఎనుగు మదం చేతా, రాజు ప్రతాపం చేతా ప్రకాశించును. ఇచట రాజు వర్ణము, ఎనుగు అవర్ణము.
14	<u>ఆవృత్తి దీపకం</u>	దీపకానికి పదంతో గాని, అర్థంతో గాని ఆవృత్తి కలిగినచో దాన్ని పదావృత్తి దీపకం లేదా అర్థావృత్తి దీపకం అంటారు.	‘ఈ మేఘము వర్షమగుచున్నది. ఈ రాత్రియు వర్షమగుచున్నది. (వర్షంవల్ల ప్రియుడు రాకపోవుసరికి నాయికకు ఆ రాత్రి సంవత్సరమగుచున్నది) ఇది పదావృత్తి దీపకం. కదంబములు వికసించినవి. కొండమల్లెలు విచ్చుకొన్నవి. ఇది అర్థావృత్తి దీపకం
15	<u>ప్రతివస్తూపము</u>	రెండు వాక్యాలకు ఏకసామ్యమన్నచో అది ప్రతి వస్తూపము. ఇచట ఏక ధర్మము భీన్న శబ్దములతో చెప్పబడును.	సూర్యుడు తాపము చేత, శూరుడు చాపముచేత బ్రాజిల్లును. (ఏక సామ్యం)
16	<u>దృష్టాంతం</u>	రెండు వాక్యముల ధర్మాలను బింబ ప్రతిబింబ భావములతో వర్ణించినట్టుతే అది దృష్టాంతం	‘ఓ రాజు! నీవే కీర్తిమంతుడవు. చంద్రుడే కాంతిమంతుడు.’ ఇచట కీర్తిమత్వము, కాంతిమత్వము భీన్నధర్మాలైనా, ఈ ధర్మాలు బింబ ప్రతిబింబ భావాలు కావున ఇది దృష్టాంతం.

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
17	<u>నిదర్శన</u>	సమానములైన రెండు వాక్యార్థములకు ఏకత్వమును ఆరోపణ చేసినచో అది నిదర్శనాలంకారం. ఇది వాక్యార్థవృత్తి నిదర్శన.	దాతకు సామ్యత యే చంద్రునకు అకశంకత. దాతకు సామ్యత, చంద్రునికి కళంకము లేదని వాక్యార్థపము చేయబడినది.
		అన్యపదార్థములందు తదన్య ధర్మాన్ని ప్రకటిస్తే అది పదార్థ వృత్తి నిదర్శన.	నీ కనుదోయి నల్లకలువల లీవిని దాల్చినది. కనుదోయి యందు నల్లకలువల లీవి ఆరోపించబడినది.
		ప్రీయరూపముచేత కీడుగాని, మేలుగాని బోధించబడినచో అది సదసదర్థ బోధన రూప నిదర్శన .	చంద్రోదయంతో రాజ వైరి నశించునని చీకటి నశించుచున్నది. (రాజవైరి - శత్రువు, చంద్రవిరోధి)
18	<u>వ్యతిరేకం</u>	ఉపమానోపమేయాల్లో ఏదో ఒకదానికి విశేషం చెప్పినచో అది వ్యతిరేకాలంకారం.	ఆర్యులు కొండల వలె సమున్నతులు. కానీ వారు స్వభావముచే కోమలులు. ఇచట ఉపమేయానికి ఆధిక్యం చెప్పబడింది.
19	<u>లలితము</u>	వర్ణ వచనార్థము ప్రస్తుతమవుతూ ఉండగా తత్ప్రాతిబింబ వర్ణనము చేసినట్లయితే అది లలితము	ఈమె నీరు పోయిన పిదప గట్టు కట్టుదలచుకొన్నది. (నాయకుని తిరస్కరించి, అతడు వెళ్ళిపోయిన తర్వాత చెలికత్తెను రాయబారమునకు వెళ్ళుచునగా ఆమె పలికిన మాట. రాయబారము వ్యర్థమని చెప్పుటకు పై మాటలు ప్రతిబింబాలు.

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
20	<u>విభావన</u>	<p>1. కారణం లేకుండానే కార్యము కలిగినట్లు చెప్పే అది విభావనాలంకారం</p> <p>2. సరి దైన కారణం కాకపోయినా కార్యము కలిగినట్లు చెప్పినపుడు</p> <p>3. కార్యమునకు ప్రతిబంధకం ఉన్నపుటికీ కార్యం సఫలమైనట్లు చెప్పబడినపుడు</p> <p>4. కారణం కాని దానిచే కార్యం జరిగినట్లు చెప్పినపుడు</p> <p>5. విరుద్ధమైన కారణము నుండి కార్యం ఉత్సన్నమైనట్లు చెప్పినచో</p> <p>6. కార్యము నుండి యే కారణం పుట్టినచో</p>	<p>1. 'ఒ తరుణీ! లాక్షారసము లేకుండగనే (కారణం) నీ చరణములు అరుణములైనవి (కార్యం)</p> <p>2. తీక్ష్ణములుకాని అస్త్రముల చేత (సరి దైన కారణం కాదు) మన్మథుడు ప్రపంచాన్ని గెలుస్తున్నాడు (కార్యం)</p> <p>3. ఓ రాజు! నీ ఖద్దోరగములు నరేంద్రులనే కాటు వేయుచున్నవి (నరేంద్రులు అంటే పాములవాళ్ళు అనికూడా అర్థం)</p> <p>4. శంఖమునుండి వీణారవము జనించుచున్నది. (శంఖం - ప్రేయసి కంరం , వీణారవం - ప్రేయసి కంరస్వరం)</p> <p>5. శీతలాంశుని (చంద్రుని) కిరణములు ఆ తన్నిని తాపమందజేయుచున్నవి.</p> <p>6. ఓ రాజు! నీ కరమనెడి కల్ప వృక్షము నుండి నీ కీర్తి అనే పాలసముద్రం పుట్టేను!</p>
21	<u>విశేషక్తి</u>	కారణం పుష్టులంగా ఉన్నపుటికీ కార్యము కలుగలేదని చెప్పటి	మన్మథ దీపము వెలుగుచున్నపుటికీ స్నేహక్షయము కాలేదు. (స్నేహపదానికి చమరు అనీ, ప్రేమ అనీ అర్థాలు)

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
22	<u>అసంగతి</u>	1. కార్య కారణములకు విరుద్ధత, భిన్న దేశం నిరూపింపబడినచో అది అసంగతి	1. మేఘములు విషాంగి త్రాగగా, కామినులు మూర్ఖచెందిరి. (ఇచట విషాపానము ఒకచోట, మూర్ఖ చెందుట మరి యొకచోట జరిగినది) వర్ధాగమనమున కామినులు మోహము చెందిరి అని అర్థం.
		2. ఒకచోట చేయవలసిన పనిని వేరొకచోట చేసినచో అదికూడా అసంగతి అలంకారమే	2. భూమండలము సపారిజాతము చేయగోరి, స్వర్గమునపారిజాతము చేసితివి. (అప- అరి-జాతము, న- పారిజాతము)
		3. ఒకపని చేయగోరి, దానికి విరుద్ధమైన పనిని చేసినచో అదికూడా అసంగతి	3. కృష్ణుడు గోత్రోద్ధరణము చేయగోరి, గోత్రోన్నాలనము గావించెను. (గోత్రము - భూమి, వంశం , పర్వతం)
23	<u>విషమ</u>	1. అననురూపములైన వానికి ఘుటన వర్ణింపబడినచో అది విషమ	1. నీ శిరీష మృదుల శరీరమెక్కడ? మన్మథకృత తాపమెక్కడ? (సుకుమారికి దుస్సహమైన మదన జ్వరము కలుగుట ఘుటన)
		2. కారణమునకు విరుద్ధమైన కార్యము జరిగినట్లు వర్ణించినచో అది విషమ	2. ‘నీ నల్లని కత్తి, తెల్లని కీర్తినీసుచున్నది’ (నలుపు వలన విరుద్ధమైన తెలుపు పుట్టినది కావున విషమ)
		3. ఇష్టసిద్ధి గోరి ప్రయత్నించినపుడు అనిష్ట సిద్ధి జరిగినచో అది విషమ	3. ఎలుక భక్త్యముపై ఆశపది పొముల పెట్టే కౌరికి, దానిచే ప్రొంగబడెను

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
24	<u>సము</u>	1. అనురూపములైనవాటికి ఘుటన వర్షింపబడినచో అది సమాలంకారం	1. హోరముచేత కుచమండలము ఆత్మానురూప మందిరము చేయబడెను. (హోరము, కుచమండలము అనురూపములు. అనగా ఒకదానికొకటి తగినవి. హోరముళోభు, కుచమండల శోభు ఒకదానికొకటి తగియున్నవి.)
		2. కారణముతో కార్యమునకు సామీప్యము చెప్పబడినచో అది కూడా సమాలంకారమే	2. ఓ లక్ష్మీ! నీటిలో పుట్టిన నీకు నీచప్రథమ ఉచితమే కదా! (కారణము-నీచవంశజననము. కార్యము-నీచప్రథమ) రెండింటికి సరిపోయి కార్యకారణములకు సారూప్యం చెప్పబడినది.
		3. అనిష్టములేకుండా ఇష్టసిద్ధి కలిగితే అదియు సమాలంకారం	3. వారణము కోరువానికి ద్వారమందే వారణలాభం కలిగెను. (కోరిన వారణం దొరకలేదుకాని, భట్టులవల్ల వారణ శబ్దాశ్రయ సిద్ధి లభించినది)
25	<u>కారణమూల</u>	పూర్వ వస్తువులు ఉత్తరోత్తరములకు కారణభూతములగుటకాని, ఉత్తరోత్తర వస్తువులు పూర్వములకు కారణములగుటకాని చెప్పినచో అది కారణమూల	1. నీతిచే సంపద, సంపదచేత దాతృత్వము, దాతృత్వము చేత యశము కలుగును. 2. నరకము పాపముచేత, పాపము లేమిచేత, లేమి దానమీయకుండుటచేత వచ్చును.
26	<u>ఏకావళి</u>	మాలాభేదమే ఏకావళి. గ్రహించినదాన్ని విడిచిపెట్టి, వేరొకదానిని గ్రహించి, మరల దానిని విడిచిపెట్టుట. దీనిలో విశేష్య, విశేషణ సంబంధం ఉంటుంది.	చోళరాజుకు కన్నులు ఆశ్రవణాంత దీర్ఘములు. శ్రవణములు బాహాపర్యంత లంబమానములు. బాహాపులు జానుపర్యంత దీర్ఘములు.

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
27	<u>మాలాదీపకము</u>	దీపకం , ఏకావళి అలంకారాలు రెండూ కలిసి ఉన్నట్టతే అది మాలాదీపకం	స్వరుదు తన్నానసమున, దాని మనసు నీయందు వర్తించెను. ఇచట 'వర్తించెను' అను క్రియ స్వరునికి, మనసునకు - రెండింటికీ అన్యయించును. మనసు అను మాట గ్రహించబడి, విడువబడినది కాన ఇది మాలాదీపకము.
28	<u>సముచ్ఛయం</u>	1. ఏకకాలంలో జరుగుటకు వీలైన అనేకములను ఒక్కచోట కూర్చుచెప్పినచో అది సముచ్ఛయం.	1. నీ శత్రువులు నశింతురు, పారిపోదురు, వెనుదిరిగి చూచెదరు.
		2. ఏక కారణముచే కలుగు కార్యమునకు పలుకారణములనుంచినచో అదియును సముచ్ఛయాలంకారమే.	2. కులము, రూపము, వయస్సు, కలిమి, విద్య - ఇతనిని మదింపజేసినవి
29	<u>కారకదీపకం</u>	క్రమంగా ప్రాప్తించినవి, ఒకనిచేతనే చేయబడినవి అయిన క్రియల కూర్చు కారకదీపకాలంకారం	పాంధుదు పోవును, మరల వచ్చును, చూచును, ప్రశ్నించును. ఇందులో క్రియలన్నియు ఒకనిచేతనే చేయబడినవి. (ఏక కాలంలో జరిగినవి కావు కాబట్టి ఇది సముచ్ఛయాలంకారం కాదు)
30	<u>సమాధి</u>	కార్యసాఫలాల్యనికి కావలసిన కారణముచేకాక, వేకొక కారణం వల్ల కార్యము సాఫలయం చెందితే అది సమాధ్యలంకారం	ప్రేయసి వాంఘను పొందినది. సూర్యుడు అస్త్రమించెను. (కోరిక తీరడానికి ప్రియుణ్ణి చేరాలి. వెలుతురులో ఆ ఎని కాదు. సూర్యాస్తమయం దానికి సాకర్యమయింది)

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
31	<p><u>ఉత్సోహకః:</u></p> <p>ఉపమేయాన్ని ఉపమానంతో ఉపహించడం ఉత్సోహక. ఇది 3 విధాలుగా ఉంటుంది. ఒకొక్క విధమూ మళ్ళీ రెండేసి విధాలు.</p>	<p>1. వస్తూతేప్పుక్క (స్వరూపాతేప్పుక్క): ఒక వస్తువునకు వోరిక వస్తువు యొక్క తాదాత్మయమను ఉపహించి చెప్పటి.</p> <p>1. ఉత్క విషయ వస్తూతేప్పుక్క: 2. అనుక్త విషయ వస్తూతేప్పుక్క.</p> <p>2. హాతూతేప్పుక్క : హాతువు కానిదానిని హాతువుగా ఉపహించుట 1. సిద్ధ విషయ హాతూతేప్పుక్క</p> <p>2. అసిద్ధ విష హాతూతేప్పుక్క</p> <p>3. ఫలోతేప్పుక్క : ఫలము కాని దానిని ఫలంగా ఉపహించుట 1. సిద్ధ ఫలోతేప్పుక్క 2. అసిద్ధ ఫలోతేప్పుక్క</p>	<p>ఇది చీకటికాదు. చక్రవాక పక్కల విరహాగ్ని నుండి పుటీన ధూమమో అన్నట్లున్నది.</p> <p>చీకటి, అంగములకు పూతపూ యుచున్నట్లున్నది</p> <p>సీ మృదుపదములు భువిని మోపుటచే అరుణములైనవి</p> <p>సీ ముఖుకాంతిని పొందగోరి చంద్రుడు పద్మములతో పగబూనియున్నాడు</p> <p>కుచములను భరించుటకై సీ నడుము బంగారుగోలుసులతో కట్టబడినదా?</p> <p>సీ పదములతో నైక్యము పొందగోరి పద్మము సీటియందు తపము చేయుచున్నది.</p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
32	<u>ప్రోధోక్తి</u>	<p>హేతువు కానిదానిని ఉత్సర్వకు హేతువని చెప్పినట్టితే అది ప్రోధోక్తి. (వస్తుసిద్ధికి హేతువును చేప్తే అది ఉత్సర్వకు ప్రోధోక్తిలో వస్తు సిద్ధికి కాకుండా, దాని ఉత్సర్వకు హేతువును చెప్పడం ప్రథానం)</p>	<p>తరుణి కురులు యమునాతీర తమాల సముదాయము వలె నల్లనైనవి. (ఇచట కురుల ఉత్సర్వకు కారణంగా తమాల వృక్ష సముదాయాన్ని చెప్పటం చేత ఇది ప్రోధోక్తి)</p>
33	<u>సంభావన</u>	<p>ఇది ఇలా జరిగితే ఈ పని సిద్ధిస్తుందని ఊహించడం సంభావనాలంకారం.</p>	<p>శేషుడు వక్త అయినచో నీ సుగుణాలనెన్నగలడు.</p>
34	<u>ఉల్లాసం</u>	<p>ఒకరి గుణదోషాలచేత ఇతరులలో ఆ గుణదోషాలు ప్రాప్తించినట్టితే అది ఉల్లాసం.</p> <p>1. ఒకని గుణం వల్ల అన్యానకు గుణం కలగడం.</p>	<p>1. ‘ఆ సాధ్య నాయందు స్నానమొనర్చి నన్ను పావనము చేయగాక’ అని గంగ తలచెను. సాధ్య పతిప్రతా గుణం గంగకు కలుగుచుండుటచే ఇది ఉల్లాసం.</p>
		<p>2. ఒకని దోషం వల్ల అన్యానకు దోషం కలగడం.</p>	<p>2. కరిసత కుచములకిచ్చే నేగాని, పాదముల కియ్యడాయెను. మృదుత్వమునే ఇచ్చేను. (కాబట్టి శత్రురాజుల భార్యలు నడువలేకపోతిరి) అని బ్రహ్మకు దోషం చెప్పటం.</p>
		<p>3. ఒకని గుణం వల్ల అన్యానకు దోషం కలగడం.</p>	<p>3. సజ్జనుని ఆశ్రయింపకపోవడం ధనముయొక్క అభాగ్యము.</p>
		<p>4. ఒకని దోషంచేత అన్యానకు గుణం కలగడం.</p>	<p>4. వధ లేకపోతే రాజ సేవకులకు అదే లాభం.</p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
35	<u>అవజ్ఞ</u>	<p>ఒకని గుణదోషాలవల్ల ఇతరులకు ఆ గుణదోషాలు కలుగకపోతే అది అవజ్ఞ.</p> <p>1. ఒకని గుణం వల్ల అన్యానకు గుణం కలుగకుండుట.</p>	<p>అపార జలనిధియగు సముద్రంలో కుంచాన్ని ముంచితే కొంచెం జలాన్నే తెస్తుంది.</p>
		<p>2. ఒకని దోషం వల్ల అన్యానకు దోషం కలుగకుండుట.</p>	<p>పద్మమలు మక్కలించుకున్నచో, చంద్రునికి హనివి? (పద్మమల దోషం వల్ల చంద్రునకు దోషం అంటలేదు).</p>
36	<u>అనుజ్ఞ</u>	దోషమునందు గుణమును చూచి ఆ దోషమే కావలయునని కోరుట.	మా కెల్లప్పుడు ఆపదలే యగుగాక. ఆపదలయం దే ఆ శ్రీహరిని స్మరింతుము కదా!
37	<u>లేశము</u>	దోష గుణములకు గుణదోషములు కల్పింపబడినచో అది లేశాలంకారం (ఇచట దోషము గుణముగను, గుణము దోషముగను చెప్పబడుతుంది)	ఓ కీరమా! స్వేచ్ఛగా తిరుగు పక్కలనీన్నటిలో నీవు పంజరమున కట్టువదుట నీ మధుర వాక్యముల ఫలమే!
38	<u>పేంతువు</u>	కార్య కారణాలు రెండూ కలిపి ఒకే వాక్యంలో వర్ణిస్తే అది పేంత్యలంకారం.	మదనవతుల మానచ్చెందనమునకై చంద్రుడుదయించుచున్నాడు. ఇందులో కార్యము, కారణము ఒకే వాక్యంలో చెప్పబడినవి.

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
39	<u>అధికం</u>	1. గొప్పదైన ఆధారముకంటే ఆ ధేయమునకు ఆధికాయన్ని వర్ణిస్తే అది అధికాలంకారం.	ఏ నీటిలో బ్రహ్మాండాలు ములుగుతున్నవో, ఆ నీట నీ గుణములు కనిపించవు. ఇచట, జలం - ఆధారం, గుణములు - ఆ ధేయం.
		2. ఆ ధేయాన్ని పెద్దదిగా చెప్పి, ఆధారమును అంతకంటే పెద్దదిగా చెప్పినచో అదికూడా అధికాలంకారం.	వాగ్మిప్పుమెంత గొప్పదో కదా! ఎన్నరాని నీ గుణములు తనలో నింపేను. ఇచట, గుణములు - ఆ ధేయము, వాగ్మిప్పుము - ఆధారం.
40	<u>అల్పము</u>	ఆధారం యొక్క అల్పభావం ఆ ధేయం కంటే చిన్నదని చెప్పినచో అది అల్పాలంకారం.	ఉంగరము నీ చేతి జపమాల వలెనున్నది. ఇచట చేయి ఆధారం. ఉంగరం ఆ ధేయం. చేతికిపట్టని ఉంగరం జపమాల అయింది. అంటే చేయి అల్పమయుందని చెప్పడం వల్ల ఇది అల్పాలంకారం.
41	<u>అస్యోన్యం</u>	దానిచేత ఇది, దీనిచేత అది ఉపకారం (పరస్పరోపకారం) పొందుచున్నట్లు చెప్పబడినచో అది అస్యోన్యాలంకారం.	రాత్రి చంద్రుని చేత ప్రకాశించును. చంద్రుడు రాత్రి చేత ప్రకాశించును.

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
42	<u>విశేషం</u>	<p>1. అధారం చెప్పకుండానే ఆధీయాన్ని వర్ణిస్తే అదీ విశేషాలంకారం.</p> <p>2. ఒక వస్తువు అనేకస్థలములందున్నట్లు వర్ణించినా అదీ విశేషాలంకారమే.</p> <p>3. అల్ప ప్రయత్నం చేతనే అశక్యమైన అస్య వస్తువు సమకూరినట్లు తెల్పినచో అదికూడా విశేషాలంకారం.</p>	<p>1. సూర్యదస్తమించినా కిరణాలు దీపస్థములగుచూ, చీకటిని దునుమాడుచున్నమి. (సూర్య దస్తమించినా అతని కిరణాలు (తేజము) ఉంటాయి.</p> <p>2. ‘వెలుపల, లోపల, మందు, వెనుక - నాకు అన్ని దిక్కులలోనూ నా ప్రేయసియే కనిపించుచున్నది’</p> <p>3. ‘ఓ రాజా! నిన్ను చూచుటచేతనే నాకు కల్పవృక్షము లభించినది.’</p>
43	<u>సహోక్తి</u>	ఆఫోదజనకముగా సహభావం చెప్పబడితే అది సహోక్తి.	‘అతని కీర్తి శత్రు సమూహముతో దిగంతముల నావరించెను’. ఇచట ప్రధాన విషయము (కీర్తి) అప్రధాన విషయము (శత్రువులు). ఈ రెండింటికి సహభావము అభివర్ణించబడింది.
44	<u>వినోక్తి</u>	<p>1 . అల్పవస్తువు లేకపోవుటచే వర్ణయమునకు పైన్యమును తెల్పినచో అది హేయస్వరూప వినోక్తి.</p> <p>2. అల్పవస్తువును విడుచుటవల్ల వర్ణయమునకు రమ్యత్వము కలిగితే అది రమ్యస్వరూప వినోక్తి.</p>	<p>1. వినయములేని విద్య ప్రాద్యమయ్యాను శాపునీయము కాదు. ఇచట విద్య (ప్రధానం) వినయం (అప్రధానం) లేకపోతే విద్యకు పైన్యం వచ్చింది.</p> <p>2. ఓ రాజా! ఖలులబూసి నీ సభ ప్రకాశించుచున్నది. (ఇచట ఖలులు అల్పవస్తువు)</p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణ
45	<u>సమాసాక్షి</u>	ప్రస్తుతాన్ని వర్ణించినపుడు ఆప్రస్తుతం స్ఫురిస్తే అది సమాసాక్షి.	‘ఈ ఐందీముఖమును చంద్రుడు రక్తుడగుచు ముద్దిడు చున్నాడు.’ ఇచటి చందీదయం ప్రస్తుతం. నాయకుడు వనితను ముద్దాడడం ఆప్రస్తుతం.
46	<u>అప్రస్తుత ప్రశంస</u>	ప్రస్తుతం తో చునట్టుగా ఆప్రస్తుతం చెప్పినట్టుతే అది ఆప్రస్తుత ప్రశంసాలంకారం.	‘పక్షులలో ఒకటియే సుకృతి. అది ఇంద్రుని కంటే ఇతరులను వేడడు!’ ఇచటి ఇంద్రుని వేడుకొను ఏక్కి చాతకం. (వర్షం కోసం) ఇది ఆప్రస్తుతం. అన్యలను యాచింపని పురుషుని ప్రశంసచేయుట (ప్రస్తుతం)
47	<u>ప్రస్తుతాంకురం</u>	ప్రస్తుతమును వర్ణింపగా ఆ ప్రస్తుతి వేరొక వర్ణనలో పర్యవసించినచో అది ప్రస్తుతాంకురం.	‘ఒ మధుపమా! మాలతీలతయండగా నీకు కంటక నిషేధమగు కేతకిపై కోరి కేల? (ఒ ప్రియుడా! అందుబాటులో సేనుండగా అన్యవనితా సంగమమును ఏలకోరుచుంటివి?)
48	<u>పర్యాయోక్తి</u>	1. గమ్యార్థమును భంగ్యంతరముగా వెల్లడించినచో అది పర్యాయోక్త్వలంకారం.	1. ‘ఎవనిచే రాపా వధూ కుచములు వ్యార్థములు గావింపబడినపో వానికి దేనమస్కారం !’ (విష్ణువునకు)
		2. ఏదేని మిషటో తనయొక్క లేదా ఇతరుల యొక్క ఇష్టసాధనమగుచో అది కూడా పర్యాయోక్తి యే అగును.	2. నాయికా నాయకులకు ఏకాంతము కల్పించుటకు చెలికత్తె-- ‘సేను గున్న మావిని కనుగొనివచ్చేద. మీరిరువురు ఇచటినుండుడు’. (ఇవి వారికి ఏకాంతమును కల్పించుటకై భంగ్యంతరంగా పలికిన మాటలు. తానున్నచో వారి రతికేళికి వీలుపడదుకావున, వ్యాజమన చెలికత్తె నిష్టామించుటద్వారా ఇష్టసాధనమగుచున్నది)

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
49	<u>వ్యజ స్తుతి</u>	నిందచేత స్తుతిగాని, స్తుతి చేత నిందగాని ప్రకటమగునట్లు చెప్పినచో అది వ్యజస్తుత్య లంకారము.	‘ఒ గంగా! పాపాత్ములను కూడా స్వర్గానికి చేర్చు నీకు వివేకమెక్కడిది?’ (నిందచే స్తుతి) ‘ఒ దూతికా! నాకొరకు దంత, నభక్కతములు అనుభవించితివి. మంచిదాసవు దూతికా!’ (నాయిక ఎంపగా వెళ్లిన దూతిక ఆదే నాయకునితో సుఖించి వచ్చినందున) (ఇది స్తుతిచేత నింద).
50	<u>వ్యజనింద</u>	నిందచే నింద స్ఫురించినచో అది వ్యజనిందాలంకారం.	‘విధినసుట ఎందులకు? ఒక్క తలనుమాత్రమే త్రుంచిన శివుని అనవలయుకొని!
51	<u>ముద్ర</u>	ప్రకృతార్థమనిచ్చ పదములచేత సూచ్యార్థసూచన చేయబడినచో అది ముద్రాలంకారం.	‘హరుని కీర్తించుచున్నవాడతదు వినుము సాటిలేనిది సువ్యై యా <u>తేటగేతి!</u> ’ (ఇది తేటగేతి పద్యమని సూచ్యార్థ సూచన చేయబడింది)
52	<u>రత్నపళి</u>	అప్రకృతార్థములను వరుసగా చెప్పినట్లుతే అది రత్నపళి అలంకారం.	‘ఒ రాజు! నీవు చతురానుడవు, లక్ష్మీపతివి, సర్వజ్ఞాడవు.’ (ఇచట రాజు ప్రకృతం. మాటనేర్చరి, ధనికుడు, అన్నితెలిసినవాడనే అర్థాలతోపాటు బ్రహ్మ, విష్ణు, మహాశ్వరులనే అప్రకృతాలు కూడా రాజునకు అన్నయించబడుచున్నావి)

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
53	<u>ఉత్తర</u> (ఉత్తరమంటే సమాధానం)	<p>1. గూడోత్తరము :</p> <p>నిగూఢుమైన సమాధానం వచ్చినట్లుతే అది గూడోత్తరాలంకారం.</p> <p>2. చిత్రోత్తరము : ప్రశ్నకు అదే సమాధానమైనపుడు అది చిత్రోత్తరాలంకారం. రెండు ప్రశ్నలకు ఒకటే సమాధానమైనా అది చిత్రోత్తరాలంకారమే అవుతుంది.</p>	<p>1. ‘ఎద్దీశ్వరవాహనము?’ (అదే సమాధానం) ‘కే దార పోషణ రతాః?’ (అదే సమాధానం)</p> <p>2. ‘రైతు కోరుకు నేడి?’ / ‘వక్కను దేనితో నొక్కాలి?’ (రెండింటికి ఒకే సమాధానం - ‘పంటను!’)</p> <p>‘కే ఫేటాః?’ / ‘కిం చలం ?’ (ఒకే సమాధానం : ‘వయా! ’) వయా: అంటే, పక్కలు, వయసు అని అర్థాలు.</p>
54	<u>వ్యాజోక్తి</u>	<p>ఆత్మకృతమైన చిప్పామును మరుగుపరచుటకు కారణంతరమును తెల్పినచో అది వ్యాజోక్తి.</p>	<p>‘కంటివే ఇప్ప దే చెలి! ఇంటిదోటలోని కెంధూళి పడియె నా మేననంగ’ (ప్రియుని సంగమము వలన శరీరం ధూసరితం కాగా, ఆమె అలా చెప్పినది)</p>
55	<u>గూడోక్తి</u>	<p>ఒకరికి ఉద్దేశించి చెప్పుదానిని వారి కే తెలియునట్లు, వేరొకరికి తెలియకున్నట్లు చెప్పినచో అది గూడోక్తి.</p>	<p>‘బరుని చేసున నీపు మేయుట పొసగునె వృషభమా! దాని కర్మకుం దేగు దెంచు! ’ (పరదారతో రమించు సమయములో మిత్రుని పొచ్చరించుచూ పలికిన మాటలు)</p>
56	<u>వివృతోక్తి</u>	<p>గూడోక్తిలోని గూఢతను కవి తన సూచనతో బయలుపరిస్నే అది వివృతోక్తి అలంకారం.</p>	<p>‘పృషభమా! పరక్షేత్రంబు విడిచి తోలగుమని’ సూచనముగ చెప్పేను. (ఇక్కడ గూఢత బయల్పుడినది)</p>
57	<u>యుక్తి</u>	<p>మర్మగోపనమునకై ఉపాయమున పరుని వంచించుట యుక్తి అలంకారం.</p>	<p>ఆ ఇంతి, నీ రూపు చిత్రించుచు, పరులనుగని, చేత పూవింటిని లిఖించెను. (ఇతరులకు మన్మథుని రూపముగా భ్రమింపజేయుటకు!)</p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
58	<u>లోకోక్తి</u>	ప్రజల్లో ప్రచారంలో ఉన్న మాటలను కృతులలో చెప్పినట్టుతే అది లోకోక్త్వాలంకారం.	‘కాంతా! కొన్ని నెలలు కనులు మూసుకో. నీ కాంతుడు వచ్చును!’ (ఇచట ‘కనులు మూసుకొను’ అన్నది ఒపికపట్టు అనుదానికి లోకోక్తి)
59	<u>ఛేకోక్తి</u>	అన్యార్థ గర్భితమైన లోకోక్తి చెప్పబడినచో అది ఛేకోక్తి అలంకారం.	‘భుజంగ ఏవ జానీతే భుజంగ చరణం సఫే?’ (పొళ్ళింద్రరూ కలిసే అన్ని పనులూ చేస్తారు - అనే గర్భితమైన విషయం బయటపెట్టడం జరిగింది)
60	<u>వక్రోక్తి</u>	శైఖచేతగాని, కాకువులచేతగాని విషయం కల్పింపబడితే అది వక్రోక్తి అలంకారం.	‘వేలుపెయ్యడు?’ ‘సోముడు.’ ‘చంద్రుడా?’ ‘కాదు. శివుడు!’
61	<u>స్వభావోక్తి</u>	జాతి గుణ స్వభావములను యథాతథంగా వర్ణిస్తే అది స్వభావోక్తి అలంకారం.	మిక్కిలి చంచలములైన కన్నలును, నిశ్చలములైన చెవులును కలిగి హరిణములు చూచెను. (ఇచట లేళ్ళ స్థితి యథాతథంగా వర్ణించబడింది)
62	<u>భూవిక</u>	భూత భవిష్యత్తులు వర్తమానకాలంలో జరుగుచున్నట్లు వర్ణిస్తే అది భూవికాలంకారం.	‘దేవదానవులదిగో యుద్ధము చేయుచున్నారు. నేనిదే చూచుచున్నాను.’ (భూతకాలం) ‘అదిగో ప్రశయం వచ్చేస్తోంది. నాకు కనిపిస్తున్నది.’ (భవిష్యత్తు)
63	<u>ఉదాత్తము</u>	సమృద్ధిని వర్ణించినా, అన్యోప లక్షణమైన మహాపురుష శ్మాఘునీయ చరితమును వర్ణించినా అది ఉదాత్తాలంకారము.	‘రత్న స్థంభములందు కనబడు రావణుని హనుమ తెలిసికొనెను.’ ‘ఏ పర్వతముపై హరకిరీటులకు యుద్ధమ య్యేనో అది ఇదే!’

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
64	<u>అతిశ యోకి</u> (అతిశయ-ఉక్తి) <u>దేస్నేసా</u> అతిశయించి వర్ణించడం. ఇది 8 విధాలు.	<p><u>1.రూపకాతిశ యోకి:</u> ఉపమేయాన్ని మరుగు పరచి ఉపమానాన్ని మాత్రమే ప్రకటించడం.</p> <p><u>2.సాపహ్నవాతిశ యోకి:</u> రూపకాతిశ యోకి అపహ్నతితో కూడి యున్నట్టే.</p> <p><u>3.భేదకాతిశ యోకి :</u> లోకసామాన్య విషయానికి అన్యత్వం వర్ణించడం.</p> <p><u>4.సంబంధాతిశ యోకి:</u> సంబంధం లేనిచోట సంబంధం ఉన్నదని ప్రకటిస్తే.</p> <p><u>5.అసంబంధాతిశ యోకి:</u> సంబంధం ఉన్నచోట సంబంధం లేదని ప్రకటిస్తే.</p>	<p>1. నల్ల కలువల జంట (ఉపమానం) నుండి వాడిబాణములు వెలువడుచున్నవి.</p> <p>2. ‘ఒ రాజా! అమృతము నీ మాటలలోనే ఉండగా బ్రాంతులు చంద్రునియందు వెదకుచున్నారు’ (చంద్రునిలో గల అమృతము అపహ్నతి చేయబడినది)</p> <p>3. ‘ఈతని గాంభీర్య విలసనము వేఱు’. (ఇచట లోకసామాన్యమైన గాంభీర్య విలసనములకు, ఇతని గాంభీర్య విలసనములకు భేదము చెప్పబడినది.)</p> <p>4. ‘ఈ పురమునందలి సౌధాగ్రాలు చంద్రమండలాన్ని తాకుచున్నవి.’ ‘ఆమె కుచములు పర్వత సమములే.’</p> <p>5. ‘ఒ రాజా! నీవుదాతపైయుండగా మేము కల్పవృక్షముల నాదరింపము’ (యాచకులు కల్పవృక్షమును ఆదరించుట అను సంబంధము తిరస్కరించబడినది)</p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
	అతిశ యోక్త	<p><u>6. అక్రమాతిశ యోక్తి :</u> పొతువుకు, కార్యమునకు, సమకాలీనత చెప్పినచో. (కారణం ముందు, కార్యం తరువాత జరిగిన ఒక్కసారే జరిగినట్లు చెప్పినా అది అక్రమాతిశ యోక్తి)</p>	<p>6. ‘ఒ రాజు! నీ బాణములు, శత్రువులు ఒక్కసారి జ్యు పరీరంభణ మాచరించుచున్నారు!’</p>
		<p><u>7. చపలాతిశ యోక్తి :</u> కారణం ప్రస్తుతమయిన వెంటనే కార్యం జరిగినట్లు చెప్పినచో.</p>	<p>7. నాయకుని ప్రయాణ వార్త వినిన వెంటనే నాయక కృశించినదై ఆమెకు ఆమె ఉంగరము కంకణమా యెను. నాయకుడు ఇంకా వెళ్ళకపోయినా, ప్రయాణవార్తకే ఆమె కృశించినది. కారణజ్ఞానాగ్నిత్రముననే కార్యము ఉత్పత్తియైనట్లు చెప్పబడినది.</p>
		<p><u>8. అత్యంతాతిశ యోక్తి :</u> కార్యం ముందుగను, కారణమును తరువాత (కార్య కారణముల క్రమమును మార్చి) చెప్పినచో అది అత్యంతాతిశ యోక్తి.</p>	<p>8. నాయక కోపము పోయిన తరువాత నాయకుడామెను ఊరడించెను.</p>

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
65	<u>అత్యక్తి</u>	అద్భుతమును, మిథ్యరూపమైన శార్య వితరణాదికములను వర్ణిస్తే అది అత్యక్త్యలంకారం. (మిథ్యరూపము కానట్టివి వర్ణిస్తే అది అతిశయోక్తి అప్పుతుంది)	‘ఒ రాజా! నీవు దాతవగుచుండగా కల్పవృక్షశాఖలు యాచకులగుచున్నవి’
66	<u>నిరుక్తి</u>	వ్యత్పత్తి వలన పదములకు / నామములకు అన్యర్థము కల్పించబడితే అది నిరుక్త్యలంకారం.	‘ఒ చంద్రుడా! ఈ దృశ్యములచేత నాకు తెలియుచున్నది. నీవు నిజముగా దోషాకరుడవే?’ (‘దోషా కరోతీతి దోషాకరః’ అని వ్యత్పత్తి. విరహిణులను బాధించుటచే చంద్రుడు దోషాకరుడని చెప్పుబడుచున్నది.)
67	<u>ప్రతిషేధ</u>	ప్రసిద్ధమైన నిషేధము కృతులలో మరల చెప్పబడినట్టుతే అది ప్రతిషేధాలంకారం.	‘ఒ జూదరీ! ఇది జూదముకాదు. వాడి శరములలోనాడు క్రీడ! ’ (జూదం యుద్ధం కాదను నిషేధము మరల చెప్పబడినది)
68	<u>విధి</u>	సిద్ధమైన అర్థమును మరల చెప్పినచో అది విధ్యలంకారం.	‘ఎంచు స్వరమెత్తుకొన్నచో కోకిల కోకిలయే యగును’. (ఇచట, కోకిల కోకిలయే అనుట సిద్ధ విషయము. ఎంచు స్వరము సెత్తుట అనుటచే వసంతకాలము శోభావహమగుచున్నది.)

క్రమ సంఖ్య	ఆలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
69	<u>పరికరము</u>	విశేషణము సాభిప్రాయమైనచో అది పరికరాలంకారం.	‘శీతాంశుని శిరమున దాల్చిన శివుడు మా తాపమునడచుగాక! ’ (ఇచట ‘శీతాంశుని శిరమును దాల్చిన’ అను విశేషము, ‘తాపమునడచుట’లో సాభిప్రాయమగుచున్నది.
70	<u>పరికరాంకురము</u>	విశేష్యము సాభిప్రాయమయినచో అది పరికరాంకురాలంకారము.	ఈ భువిని పతుర్చిద్ధ పురుషార్థములకు దాత, పతుర్చుజుడైన దేవుడు.
71	<u>అర్ధాంతరన్యాసం</u>	సామాన్యమును విశేషముతోగాని, విశేషమును సామాన్యముచేగాని సమర్థించి చెప్పినచో అది అర్ధాంతరన్యాసం. అల్పవస్తువైనను ఆధిక వస్తు సంసర్గము వలన గౌరవము పొందినచో అది కూడా అర్ధాంతరన్యాసాలంకారమే.	‘హనుమ సముద్రమును దాటిను. ఆహ! మహాత్ములకు సాధ్యము కాని దేమున్నది?’ పుప్పుములతో కూడి యుండుటచేత త్రాడు సైతము శిరోధార్యమగుచునది.
72	<u>వికస్యరం</u>	ఒకవిశేషమును సమర్థించుచు ఒక సామాన్యమును చెప్పి, దానిపై మరి రొక విశేషమును చెప్పినచో అది వికస్యరాలంకారం.	‘అతడు అజ్ఞేయుడు. మహాత్ములు సాగరములట్టు (రెండవ విశేషం) దుర్భర్లు కదా! ’
73	<u>సామాన్యం</u>	సాదృశమేకాని, విశేషము కనబడకున్నచో అది సామాన్యాలంకారము.	తమ్మికొలకుల తానమాడు తలిరుబోండ్ల ఆననములు గుర్తుపట్టరానివ యైన్నను.

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
74	<u>విశేషకము</u>	ఒకవాక్యంలో విశిష్టభావం ప్రస్తుతమాత్రా ఉంటే అదీ విశేషకాలంకారం. (ఇది సామాన్యాలంకారమునకు వ్యతిరేకం. ఇందులో ఒక కారణం వల్ల భేదక ధర్మము కనబడి, రెండు వస్తువులను వేరువేరుగ గుర్తించుటకు వీలొతుంది)	చందుదుదయింపగా జనులకు జలజములు, నెమ్మెగములు తెలియుటకు (వేర్యేరుగా గుర్తించుటకు) వీలగును.
75	<u>వ్యాఘ్రాతం</u>	ఒకరకమైన వస్తువును తద్విరుద్ధమైన వేతొకపనికి సాధనముగ చేసి పలికినచో అది వ్యాఘ్రాతాలంకారం. కార్యావేళలో చేయబడిన పని, దానికి విరుద్ధముగనై, కార్య విఫూతము కలిగించినచో అది కూడా వ్యాఘ్రాతాలంకారం.	‘ఏవి ఈ జగత్తునకు ఇంపగునో, వానినే మన్మథుడు హింసచేయుటకు చేతులుగా మార్చెను’ (పుష్పములను) ‘నీవు పసివానివి కాబట్టి ఇక్కడే ఉండు’ అని పలికిన తండ్రితో, ‘నేను పసివానినని నీకు దయయున్నచో నన్ను విడనాడుట న్యాయమా?’ (రెండవ మాటతో మొదటిదానికి విఫూతమేర్పడినది)
76	<u>పరివృత్తి</u>	అల్పమిచ్చి అధికం స్వీకరించినా, అధికమిచ్చి అల్పం పొందినా అది పరివృత్త్యలంకారం.	1. ఒక బాణాన్ని విడచి అతడు శత్రురాజుల లక్ష్మీకట్టాక్షములను గ్రహించెను. 2. నీ శత్రురాజులు బోయులకు ఆభరణములిచ్చి కండమూలములను గ్రహించిరి.
77	<u>పరిసంఖ్య</u>	ఒక వస్తువును ఒకచోట నిరోధించి మరి యొకచోట నియంత్రణ చేయుట పరిసంఖ్యాలంకారం.	‘స్నేహ క్షయము దీపములందే కాని, స్త్రీల పూదయములందు లేదు.’ (స్నేహమనే పదానికి - ప్రేమ, చెలిమి, తైలం అని అర్థాలు)

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
78	<u>వికల్పము</u>	సమాన ప్రాధాన్యం గల రెండు పనులకు విరోధం కలిగితే (ఒకపని జరితిగే రెండోపని కాకుండుట) అది వికల్పాలంకారం.	శత్రురాజులు మస్తకములనుకాని, ధనుస్సులనుగాని వంచెదరు.
79	<u>సూక్ష్మము</u>	ఇతరుల అభిప్రాయాన్ని గ్రహించి దానికి బదులుగా, అభిప్రాయ గర్భితంగా చేష్ట చేయబడినట్టుతే అది సూక్ష్మాలంకారం.	‘నేను చూచుచుండగా ఆ యువతి తన మోళిరత్నాన్ని కచములతో కప్పినది’ (సూర్యాస్తమయం తర్వాత రమ్మని సం దేశమిచ్చినది)
80	<u>పిహితము</u>	పరుల రహస్య వృత్తాంతం తనకు తెలిసిపోయిందనే విషయాన్ని తెలుపుతూ చేష్ట చేయబడితే అది పిహితాలంకారం. (సూక్ష్మాలంకారం చేయబడిన చేష్ట భావిని తెలియజేస్తే, పిహితాలంకారం జరిగిపోయినదాన్ని తెలియజేస్తుంది)	‘దయితుడు గృహంబునకు ప్రభూతమున రాగి దల్పకల్పన మొనరించె దరుణియనగ’ (అతడు <u>రాత్రంతయు పరస్తీతో</u> సుఖించినాడను రహస్యము తెలిసిపోవుటవలన ఆతడు <u>నిద్రపోవుటకు</u> అతని భార్య తల్పాన్ని (మంచాన్ని) సర్దుట ఇందలి చేష్ట)
81	<u>ప్రహర్ణణ</u>	అప్రయత్నంగానే కోరినది సిద్ధిస్తే అది ప్రహర్ణణాలంకారం.	ఎవతెను ఆతడు ప్రేమించేనో, ఆమెనే పెళ్ళిచూపులలో చూచెను.
		కోరినదానికన్న ఆధికం లభించినా అదీ ప్రహర్ణణాలంకారమే.	దీపాన్ని వెలిగించబోతుండగా, సూర్యుడే ఉదయంచెను.
		కోరినదానికోసం ప్రయత్నిస్తూ ఉండగానే ఘలం కలిగితే అదీ ప్రహర్ణణాలంకారమే.	నిద్యంజనోషధి వేరు కొరకు త్రవ్యచుండగా, నిధి లభించినది.

క్రమ సంఖ్య	ఆలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
82	<u>విషాదన</u>	అభిమతార్థమునకు విరుద్ధంగా జరిగితే అది విషాదనాలంకారం.	ఎత్తేపు దీపము వెలిగించెనో అంతలోనే అది నశించెను.
83	<u>తద్దుణము</u>	స్వగుణాలను విడుచుటచే అన్యగుణాలను గ్రహిస్తే అది తద్దుణాలంకారం.	‘పొలతి నత్తు ముత్తెము అధర భాసితమై పగడము వలె తో చుచున్నది’ (తెల్లగా ఉన్న ముత్యము అధరముల వల్ల ఎర్రని రంగు పొందింది)
84	<u>పూర్వరూపము</u>	స్వగుణాన్ని విడిచి మరల స్వగుణాన్ని గ్రహించినట్లు వర్ణిస్తే అది పూర్వ రూపాలంకారం.	పూర్వారుని కంరకాంతులచే నల్లనైన భజగేంద్రుడు నీ యః కాంతులకు తెల్లన య్యేను.
		వస్తువు వికృతమైననూ, పూర్వదశ చెడిపోకుండా ఉన్నట్లయితే అది కూడా పూర్వరూపాలంకారమే.	దీపము ఉపశమించినను, మేఘలా రత్నములు మనుపటివలెనే గొప్పకాంతులిచ్చుచున్నవి.
85	<u>అతద్దుణం</u>	సంగతమైన అన్య పదార్థ గుణాన్ని స్వీకరించకపోవడం అతద్దుణాలంకారం.	‘ఓ చానా! రాగయుక్తమైన నా మనస్సులో చిరకాలముండియు, నీవు రాగమునంద్వైతివి.’
86	<u>అనుగుణం</u>	పూర్వ సిద్ధాత్మగుణమునే అన్య సన్నిధివలన మరింత పొందినట్లు వర్ణించబడితే అది అనుగుణాలంకారం.	నల్లకలువలు పడతి క్రీగంటిచూపుల చేత మరింత నల్లనిరంగు పులుముకొన్నవి.
87	<u>మీలితం</u>	సాదృశ్యము వలన బేదమేమియు కనపడకున్నచో అది మీలితాలంకారం.	‘వామాక్షి! సహజ శోణములైన నీ చరణములందు లాక్షారసము కొంచెమైనా కనిపించదు’ (పాదాలు సహజ శోణితాలవడంచేత లత్తుకరసము కనబడుటలేదు)

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణ
88	<u>ఉన్నీతితం</u>	ఇది మీలితాలంకారానికి వ్యతిరేకం. భేద విస్మయము కల్పింపబడినచో అది ఉన్నీతితాలంకారం.	‘నీ కీర్తియందు మనిగిన హిమాదిని అమరులు శీతలత్వముచే మాత్రమే గుర్తింతురు’ (కీర్తి, హిమాది - ఈ రెండూ తెల్లనివి. కానీ హిమాదికి గల శీతలత్వము కీర్తికి లేకపోవుటచే భేదము చెప్పబడినది)
89	<u>శేష</u>	అనేక అర్థాలను ఉపయోగిస్తే అది శేషాలంకారం. ఇది మూడు విధాలు .	రాజు కువలయానంద కరుడు . రాజు : ప్రభువు, చందుడు కువలయము : ధరిత్రి, కలువ
	1. ప్రకృత శేష :	శేషచే సిద్ధించే రెండ్రాలూ ప్రకృతాలు అయితే--	1. పుష్టర నేత్రుడు: 1. పద్మ నేత్రుడు (విష్ణువు) 2. సర్వములు వస్త్రములుగా కలవాడు (శివుడు) (ఇవి రెండూ ప్రకృతాలే)
	2. అప్రకృత శేష :	శేషచే సిద్ధించే రెండ్రాలూ అప్రకృతాలు అయితే--	2. ప్రవాళాధరోషు : పగడములవంటి అధరోషు. (ఇచట ఉపమానములు అప్రకృతాలు, అప్రధానాలు)
	3. ప్రకృతాప్రకృత శేష :	ఒక అర్థం ప్రకృతం , వేరొక అర్థం అప్రకృతం అయితే---	3. ఉచ్చరద్మాఖరి కీలాలుడైన వాహినీశ్వరుడు విరాజిలైను. రక్తము పైకి కారుచున్నవాడై సేనాపతి విరాజిలైను (ప్రకృతం ఎత్తెన కెరటాలతో సముద్రుడు విరాజిలైను (అప్రకృతం)

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
90	<u>ఆక్షేపం</u>	1. ప్రతినిషేధాక్షేపం : మొదట ఒక విషయాన్ని చెప్పి, దాన్ని తరువాత నిషేధించినట్లయితే--	1. ‘ఓ చంద్రుడా! నీ దర్శనమీయలేకున్నచో, నా ప్రేయసి ముఖమున్నదిలేం’
		2. నిషేధాభాసం : నిషేధము కానిది నిషేధము వలె కనిపించుట--	2. ‘దూతికను కాను. ఆమె తనుతాపము కాలాగ్ని తుల్యముగానున్నది’ (ఇచట, ‘దూతికను కాను’ ఆన్నపుడు ఆది నిషేధం. కాని ఆమె నిజంగా దూతిక కాబట్టి నిషేధాభాసమైనది)
		3. అభిమతమైన విధిని ప్రకటించి, అభిమతమైన నిషేధము ప్రకటింపక భంగ్యంతరంగా ప్రకటింపజేసినట్లయితే---	3. ‘ప్రేయసీ! నీవు వెళ్ళము. నీవు వెళ్ళినచో, నేనునూ ఆక్కడనే జన్మింతును’
91	<u>విరోధాభాసం</u>	విరోధానికి ఆభాసం కలిగినట్టటే అది విరోధాభాస అలంకారం. ఇందులో, పైకి విరోధము ఉన్నట్లు కనపడినా, పరిశీలిస్తే విరోధం ఉండదు.	‘ఓ ప్రేయసీ! నీ కుచమలు హరములబాసియు, (మనో)హరులై ఉన్నవి’
92	<u>అసంభవం</u>	అర్థసిద్ధికి అసంబూహ్యత్వము తెలుపబడినచో, అది అసంభవాలంకారం.	‘గోపబాలుడిట్లు కొండ యెత్తగలడని ఎవ్వరూ హింతురు?’ (ఇచట గోపబాలుడు కొండనెత్తుట అసంభవం. కానీ కొండనెత్తుట సంభవించినది)
93	<u>చిత్ర</u>	విపరీత ఘలవాంఛ చేత దానికనసుకూల ప్రయత్నం కాక, విరుద్ధ ప్రయత్నం జరిగినచో అది చిత్రాలంకారం.	ముల్లోకములకన్న సమున్నతినికోరి సజ్జనులెల్లరు నములైయుండెదరు. కోరినది ఉన్నతి. ప్రయత్నము నముత. ఇది ప్రయత్నమునకు విరుద్ధమైన ఘలము.

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
94	<u>సార</u>	ఉత్తరోత్తరములకు ఉత్సర్వ (గ్రేపథ్వం) వర్ణించబడితే అది సారాలంకారం.	‘తేనె మధురము. దానికంటే అమృతం మధురం. దానికంటే కవివాక్యాలు మధురములు’
95	<u>క్రమము</u> (దీనినే యథాసంఖ్యాలంకారం అనికూడా అంటారు.)	సమాన సంఖ్యాకములగువాని యొక్క సమన్వయం క్రమాలంకారం.	‘శత్రువుల, మిత్రుల, నాపదలను గెలువుము, రంజిల్లజేయుము, నశింపజేయుము.’
96	<u>పర్యాయము</u>	ఒకవస్తువుకు అనేక ఆశ్రయములు చెప్పబడితే అది పర్యాయాలంకారం. ఒక వస్తువునే అనేక వస్తువులు పర్యాయమును ఆశ్రయించినట్లు చెప్పినచో అది కూడా పర్యాయాలంకారమే.	‘కామినీ! నీ ముఖ ప్రభలు పద్మమును విడిచి చంద్రుని పొందినవి’ ‘పూర్వం ప్రవాహం ఉన్నచోటు ఇప్పడు ఇసుకతిన్నె!’
97	<u>ప్రత్యనీకం</u>	ప్రబలమైన శత్రువును ఎదిరింపలేక, వాని పక్కంవారిపై పరాక్రమము చూపిస్తే అది ప్రత్యనీకాలంకారం.	చూపులు తమను గెలువగా, ఆ నేత్రములనేమియు చేయలేక, చేరువనున్న కర్కములపై ఉత్పలములు తమ ప్రతాపమును చూపించినవి.
98	<u>అర్థాపత్రి</u>	కైముత్యము (దానికి అలా జరిగితే దీనికెంత? అనే భావం) చేత ఇష్టార్థసిద్ధి పేర్కునబడినచో అది అర్థాపత్రి అలంకారం.	‘పేత్రహస్తుల దెబ్బలకు తాళలేక బ్రహ్మయే దూరంగా పరుగిడితే, ఇక మాపంటివారి సంగతే?’

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం పేరు	లక్షణం	ఉదాహరణం
99	<u>కావ్యలింగం</u>	సాధనీయమైన అర్థమునకు సాధనము తెలిపినచో అది కావ్యలింగాలంకారం	‘మన్మథా! గెలువబడితిని. నా మనసున త్రిలోచనుడున్నదు?’ (ఇచట, మన్మథుని గెలుచుట దుష్టరం. దీనిని త్రిలోచనుడున్నాడని సమర్థించుట జరిగింది)
100	<u>మిథ్యాధ్యవసితి</u>	ఒకదానియొక్క మిథ్యాత్మమును నిరూపించుటకై మరియొక మిథ్యార్థాన్ని కల్పిస్తే అది మిథ్యాధ్యవసిత్యలంకారం.	‘ఆకాశ పుష్పమాలను ధరించి వేశ్యను వశికరింపుము’ (ఇచట రెండూ అసంభవాలే.)
101	<u>సంసృష్టి</u>	ఒకే పద్యంలో తిలలు, బియ్యం కలసినట్లుగా ఒకదానికంటే ఎక్కువ అలంకారాలు ఉన్నట్లయితే అది సంసృష్టి.	‘హరిదబులా కులగిరికుచ వరదండన రజములగు భవత్తీర్తరుచుల్ నిరవద్య సుధాంబోధి స్నారణంబు వహించె...’ దీనిలో రూపకం, స్నారణాలంకారాలు ఉన్నాయి.
102	<u>సంకరం :</u>	పాలూ నీళ్ళలూ కలసిపోయి రెండు లేదా అంతకంటే ఎక్కువ అలంకారాలు ఉన్నట్లయితే అది సంకరాలంకారం.	‘ఇల కీర్తిహంసి యనుచో సలలితగతి హంసివంటి సత్కృతి యొ? కా కిలఁ గీర్తియనెడు హసియొ? తెలియదుపమ, రూపకంబు తేటగనిచుటన్ ’ ఇక్కడ ‘కీర్తిహంసి’ అని ఉండటం చేత ఉపమ, రూపకం రెండూ అన్యయించవచ్చు.

అనుబంధం - 3

పోతన భాగవతంలో కనిపించే శబ్దాలంకారాల పట్టిక

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం	స్వంద సంబ్యు									
		1	2	3	4	7	8	9	10 వూర్పు భాగం	10 ఉత్తర భాగం	మొత్తం
1	అంత్యానుప్రాస	16	4	25	4	8	15	13	14	18	117
2	వృత్యానుప్రాస	7		10	2	8	22	2	7	7	65
3	ఛేకానుప్రాస						1			1	2
4	లాటానుప్రాస					1			1	2	4
5	యుమకం	1			1	1		2	3	3	11
6	ముక్కపద్గ్రస్తం						2	1	5		8
	మొత్తం	24	4	35	7	18	40	18	30	31	207

పోతన భాగవతంలో కనిపించే అర్థాలంకారాల పట్టిక

క్రమ సంఖ్య	అలంకారం	స్వంద సంఖ్య									
		1	2	3	4	7	8	9	10 పూర్వభాగం	10 ఉత్తరభాగం	మొత్తం
1	ఉపమ	50	7	61	65	40	41	23	94	58	439
2	రూపకం	11	5	24	12	8	4	5	18	16	103
3	ఉత్సవిక్		1	1	1		4	1	10	6	24
4	స్వభావీక్తి	2	1	11	11	1	10	3	24	18	81
5	అతిశ యోక్తి	1				1	3			2	7
6	శైవ	2					2	1	1		6
7	దృష్టాంతం	2		2	5	4	2	2	2		19
8	అర్థాంతరన్యసం	1	3	3	3	3	12	12	13	7	57
9	అర్థాపత్రి	1		2	3		2	1	3	2	14
10	పర్యాయోక్తి	2	2	4		5	5		1	3	22
11	ఉల్లాసం	1									1
12	కారణమాల		2	1		1					4
13	విసోక్తి		1								1
14	సందేహం		2		1	2	5	1	4		15
15	క్రమ		1	2			1			1	5
	మొత్తం	73	25	111	101	65	91	49	170	113	798

క్రమ సంఖ్య	ఆలంకారం	స్వంద సంఖ్య									
		1	2	3	4	7	8	9	10 పూర్వ భాగం	10 ఉత్తర భాగం	
	మొత్తం	73	25	111	101	65	91	49	170	113	798
16	ఉదాత్తం		3								3
17	అసంగతి/విభావన		1						5		6
18	తుల్యయోగిత			1							1
19	దీపకం			1							1
20	భూవిక			1							1
21	వ్యతిరేకం			1			1				2
22	భూంతిమంతం			1	1			1	1		4
23	ఉల్లేఖ	1		1	1	1	2	1	4	3	14
24	ప్రతీపం				1		1		2		4
25	అపహర్ణుతి					1	1				2
26	సమ								1	1	2
27	విషమ								1	1	2
28	విశేషకం								5		5
29	వ్యజస్తుతి								1		1
30	వ్యజనింద								1		1
31	ప్రతిచేధ									3	3
	మొత్తం	74	29	117	104	69	96	51	191	121	850

క్రమ సంఖ్య	ఆలంకారం	స్వచ్ఛ సంఖ్య									
		1	2	3	4	7	8	9	10 పూర్వభాగం	10 ఉత్తరభాగం	మొత్తం
	మొత్తం	74	29	117	104	69	96	51	191	121	850
32	విశేషం					1					1
33	ప్రస్తుతాంకురం						1				1
34	సముచ్చయం						1				1
35	ఉల్లాసం							1			1
36	సార			4							4
37	నిదర్శన					1					1
38	ప్రతివస్తూపమ					1					1
39	నిరుక్తి								1		1
	మొత్తం	74	29	121	104	70	98	52	192	121	862

Synopsis on the proposed thesis

'POTANA MAHABHAAGAVATAM – ALANKAARA VAIBHAVAM'

SUBMITTED BY

GODAVARI VENKATA MURALI MOHAN

PART-TIME RESEARCH SCHOLOR (TELUGU)

REGD. NO. P 8288

‘పోతన మహాభాగవతం - అలంకార వైభవం’

(మదురై కామరాజ్ విశ్వవిద్యాలయంలో పిహెచ్.డి. పట్టం కొరకు సమర్పించే
సిద్ధాంత గ్రంథ సంక్లిష్టి)

పరిశీలకుని పేరు : గోదావరి మెంకట మురళీ మోహన్
రిజిస్టర్ నంబరు : పి 8288

తెలుగు సాహిత్యంలో 15 వ శతాబ్దం శ్రీనాథుడు మరియు బమ్మేర పోతనల రాకణ్ణ అత్యంత ప్రాముఖ్యాన్ని సంతరించుకొన్నది. సమకాలీనులైన వీరిద్దరూ వారికి స్వంతమైన అవగాహన మరియు శైలితో అద్భుతమైన కావ్యాలను సృజించి తెలుగు సాహిత్యాన్ని భగవద్గతమైన ప్రేమ, భక్తి మరియు వర్ణనలతో పరిపుష్టం చేశారు.

రెడ్డిరాజుల కాలంలో అనేక మంది కవులు అనేక రచనలు చేశారు. కానీ దాదాపు అన్ని ప్రక్రియలలో అత్యధికంగా అద్భుత సాహితీ సృష్టి చేసిన శ్రీనాథునిదే అగ్రస్తానమని చెప్పవచ్చును. శ్రీనాథునికి సమకాలికులైన కవులు ఉన్నప్పటికీ, అధిక సంబ్యాలో రచనలు చేయడంతో పాటు రచనా శైలిలో తనదైన బాణి సృష్టించుకొని, సమకాలిక, తదనంతర కవులకు మార్గదర్శకత్వం చేయడంలో విజయం సాధించాడు శ్రీనాథుడు. అదే అతనిని సాహిత్య యుగకర్తగా చేసింది. శ్రీనాథుని కాలాన్ని సంధి యుగమని కొందరూ, ప్రబంధ పూర్వ యుగమని కొందరూ పిలిచారు. సూక్ష్మదృష్టితో పరిశీలిస్తే రెండూ సరైనవేనని చెప్పవచ్చు.

శ్రీనాథుని కాలంలో శ్రీనాథుడు, పోతన వంటి మహా కవులతో పాటు దాదాపు ముపైకి పైగా కవులు తమ కలాలనుండి గ్రంథ రచనలు చేసి తెలుగు సాహిత్యాన్ని పరిపుష్టం చేశారని తెలుస్తోంది. వీరిలో లభ్య ప్రతిష్ఠలైన జక్కన, అనంతుడు, కొఱి గోపరాజు, గౌరస, పిల్లలమురి పినవీరభదుడు, నంది మల్లయ-ఘుంట సింగన, దగ్గపల్లి దుగ్గన, విన్నకోట పెద్దన, తాళ్ళపాక కవులు అద్భుతమైన రచనలు చేసి, ఏ సాహితీ యుగంలో లేనంతగా శ్రీనాథ యుగాన్ని తీర్చిదిద్దారు.

శ్రీనాథుని సమకాలికులలో అగ్రగణ్యదైనవాడు, భక్తకవి, సహజ పాండిత్య బిరుదాంకితుడు పోతనామాత్యుడు. ఇతని కాలం క్రీ.శ. 1420-1480 అని సూత్రప్రాయంగా తెలుస్తున్నది. బమ్మెర పోతన అతి సమాన్యమైన జీవితాన్ని గడిపి తన ప్రముఖ రచన, వ్యాస భాగవతానికి అనువాదమూ అయిన ఆంధ్ర మహా భాగవతాన్ని భగవంతుడైన శ్రీరామునికి అంకితం చేశాడు. అతని కాలంలో అతనికి సన్నిహితుడూ, బంధువూ అయిన శ్రీనాథునివలె తన రచనలను రాజూలకు అంకితం చేసి వారిచ్చే సంపదలకు ఆశపదక, ఉత్తమ సాహిత్యాన్ని సరస్వతీ మాతకు కాకుండా మానవ మాత్రులకు అంకితం చేయడాన్ని ఖండించాడు. ఈ విధంగా బమ్మెర పోతన అతి సమాన్యమైన జీవితాన్ని గడిపి, తన తదనంతర కపులకు ఆదర్శప్రాయుడైనాడు. ‘సహజ పాండిత్యుడు’ మరియు ‘భక్త కవి’ అనే బిరుదులను పొందాడు.

పోతన కలం నుండి వెలువడ్డ రచనలు నాలుగు.

1. వీరభద్ర విజయం
2. భోగినీ దండకం
3. సారాయణ శతకం
4. ఆంధ్ర మహా భాగవతం

వీటిలో వీరభద్ర విజయం పోతన తోలినాళ్ళలో రచించిన రచన. ఇది అంత గొప్పది కాకపోయినా, బాల్య దశలో ఉన్న ఒక మహాకవి ప్రాథమిక రచన ఎలా ఉంటుందో తెలుసుకోవడానికి తోడ్పుడుతుందని ఆచార్య ఆరుద్రగారు పేరొ౦న్నారు. పోతన మంచి యోవనంలో ఉండే కాలంలో సర్వజ్ఞ సింగభూపాలుని కోరిక మేరకు చెప్పిన దండకం, భోగినీ దండకం. కవిగా ఎదిగిన పోతన రచనా శక్తికీ, చమత్కుతీకీ నిదర్శనం ఈ భోగినీదండకం. స్వతపోగా శివభక్తుడైన పోతనలో శ్రీమన్నారాయణుని పట్ల కలిగిన భక్తి భావానికి నిదర్శనం తరువాత రచన సారాయణ శతకం. ఒక విధంగా చెప్పాలంటే మహాభాగవత ఆంధ్రీకరణకు బీజంపడింది ఈ సారాయణ శతకం తోటే. ‘సారాయణ’ అనే మకుటం కలిగిన ఈ శతకంలో గల పద్యాలను పరిశీలిస్తే పోతనలో శ్రీమహా విష్ణువు పట్ల భక్తిభావంతో పాటు రచనా శక్తి పరిణతి చెందిందని తెలుస్తుంది.

బమ్మేర పోతన ప్రముఖ రచన ‘ఆంధ్ర మహా భాగవతం’ భక్తికీ ఆర్పణకూ అద్దం పట్టే రచన. ఉత్తమ సాహిత్యం ఎలా ఉండాలో తెలియజెపే రచన. బమ్మేర పోతన మార్గాన్ని తదనంతర కవులు అనుసరించి తదనుగుణమైన రచనలను చేశారనడంలో ఏ మాత్రమూ అతిశయోక్తి లేదు. అందుకే పోతన ఆదర్శ కవియైనాడు.

భక్త శిఖామణి అయిన పోతన శ్రీకృష్ణవల్య పదాన్ని చేరటానికి భాగవతాన్ని తెనిగించబూనాడు. పోతన కవి, పండితుడేకాక, సద్గురువు కూడా. తన ఛాతులకు కూడా ఈ మహాత్మార్థంలో వారి కోరిక మేరకు అవకాశం ఇచ్చి, కథా పరంగా మిక్కిలి ప్రధానమైనవీ, రాశిలో పెద్దవీ అయిన ఎనిమిది స్క్యంధాలను తాను తెనిగించి, తన ఛాతులైన బోపుయ, సింగన, నారనలచే 5,6,11,12 స్క్యంధాలను తన పర్యవేక్షణలో తెనిగింపజేశాడు పోతన.

ఆంధ్ర మహాభాగవతం పరమాత్మని లీలావిసోదాలను వర్ణించే గ్రంథమే కాకుండా ఉత్తమ సాహితీ విలువలు గల రచన. భాగవతంలో సింహభాగాన్ని తెనిగించిన పోతన, నవవిధ భక్తిమార్గాలతో మానవులకు అనేక దారులు చూపించాడు. ఆయా దారులగుండా ప్రయాణించిన వారికి మోక్ష సాధన సులభ సాధ్యమౌతుందని నిరూపించినాడు. గజేంద్రమోక్షం, కుచేలోపాఖ్యానం, ప్రశ్లోద చరిత్ర, అంబరీషోపాఖ్యానం మొదలైన ఘుట్టాలు ఇందుకు ఉదాహరణలు. శ్రీకృష్ణ భగవానుని ఉనికిని తెలియజేసే ప్రయత్నమే కాకుండా, శ్రీకృష్ణ లీలా విన్యాసాలను అనేకానేక అలంకారాలతో వర్ణించి భాగవతాన్ని దృశ్యకావ్యంగా చేశాడు. భాగవత వేదాంతరసాన్ని చెఱకు గడనుండి రసాన్ని పిండినట్లుగా పిండి మనచేత అమృత పానం చేయించాడు.

ఆంధ్ర మహాభాగవతం సందర్భితమైన ఛందస్నాన సరియైన అలంకారాలూ, ఉదాహరణలూ కలబోసిన రచన. పోతన భాగవతంలో సాక్షాత్కరించే అలంకార పైభవం, ఛందోరీతులూ పారకునికి అద్భుతమైన ఆనందాన్ని కలుగజేసి కావ్యసందాన్ని అందజేస్తూ యనడంలో సందేహం లేదు. శబ్ద, అర్థ అలంకారాలతో సమ్మిళితమైన ప్రయోగాలతో రచనలో ఆటలాడుకునే అన్ని అవకాశాలనూ తన రచన అంతటా సద్గ్యానియోగపరచుకున్నవాడు బమ్మేర పోతన.

ఈవిధమైన రచన శైలి ఆంధ్ర మహాభాగవతాన్ని అత్యంత ఆక్రమీయమైనదిగానూ, పరసీయమైనదిగానూ చేసినది. కేవలం అలంకారాలను చూసి అబ్బారపడి ఆంధ్ర మహాభాగవతంలోని చాలా పద్యాలను తెలుగు పారకులు కంతస్థం చేస్తూ రసటం పోతన అలంకార

వైదుష్యానికి ఉదాహరణ. పోతన తన రచన ద్వారా భగవంతుని ఉనికిని పునరుద్ధాటించడమే కాకుండా శ్రీ మహావిష్ణువు అవతారలమాటున దాగివుండే ఏరమ రహస్యాన్ని వివరించాడు.

ఈప్రయత్నంలో ఉపమ, ఉత్సవమ్, రూపకం వంటి అర్థాలంకారాలనూ, వివిధ అనుష్ఠానాలతో కూడిన శబ్దాలంకారాలనూ సమయోచితంగా ఉపయోగించి తన కావ్యాన్ని అనురూపించాడు. ఈ విధమైన అలంకార ప్రయోగాలు, పాఠకునికి విషయ పరిగ్రహాలోనూ, అంతర్గత భావ పరిగ్రహాలోనూ ఇతోధికంగా దోహద పడటమే కాకుండా పోతన పద్యాలను ఎప్పటికీ గుర్తుంచుకునేలా చేస్తాయని చెప్పువచ్చు.

కావ్యంలో అలంకారాల ప్రాధాన్యం అంతా ఇంతా కాదు. ప్రాచీన కాలం నుండి అనేకమైన అలంకార గ్రంథాలు వెలువడ్డాయి. వారు అలంకారాలను ఒక్కొక్కరు ఒక్కొక్కరు విభజించారు. అలంకారాల ప్రయోజనాన్ని వివరించారు. అలంకారాలనేవి కేవలం హృదయాల్లాసాన్ని కలిగించడానికి కాకుండా, భావాన్ని పాఠకుని హృదయంలోనికి నేరుగా చొప్పించేందుకు దోహదం చేస్తాయి. పోతన భాగవతంలో అలంకారాల ఏరమ ప్రయోజనం అలానే స్వాత్మకరిస్తుంది. సందర్భానుసారంగా పోతన వాడిన అలంకారాలు భావాన్ని సుగమం చేయటానికి, సందేహాలను నివృత్తి చేయటానికి ఎంతగానో ఉపకరిస్తాయి.

అర్థాన్ని అపేక్షించకుండా శబ్దాన్ని మాత్రం ఆశ్రయించినట్టటే శబ్దాలంకారమనీ, శబ్దాన్ని అపేక్షించకుండా అర్థాన్ని ఆశ్రయిస్తే దాన్ని అర్థాలంకారమనీ రుయ్యకుని లక్షణము. అనుష్ఠానాదులు శబ్దాలంకారాలని, ఉపమ మొదలైనవి అర్థాలంకారాలనీ అలంకారికులు ప్రధాన విభజన చేశారు. అలంకారాల సంఖ్య విషయానికోస్తే, వివిధ లాక్షణికులు వివిధ విధాలైన అలంకారాల సంఖ్యలను ప్రతిపాదించారు. భరతమని తన నాట్య శాస్త్రంలో నాలుగు అలంకారాలను మాత్రమే పేరొక్కనాడు. ఒక శబ్దాలంకారం - యమకం, మూడు అర్థాలంకారాలు - ఉపమ, రూపకం, దీపకం మాత్రమే ఆయన సూచించాడు. అర్థాలంకార విభాగంలో దండి 34 అలంకారాలనూ, ముమ్ముటుడు 56 అలంకారాలనూ, విద్యానాధుడు 66 అలంకారాలనూ, సంస్కృత చంద్రాలోక కర్త జయదేవుడు, తెలుగు చంద్రాలోక కర్త అదిదం సూరకణి ప్రభృతులు 100 అలంకారాలనూ, కువలయానంద గ్రంథ రచయిత గరిష్టంగా 124 అలంకారాలను చెప్పారు.

శబ్ది, అర్థ అలంకారాల సమ్మిళితమైన ప్రయోగాలతో తన భాగవతాన్ని ఆత్మంత ఆకర్షణీయమైనదిగానూ, పరనీయమైనదిగానూ చేశాడు పోతన. కేవలం భక్తిభావంతోనే కాకుండా, అలంకారాల సొబగులవల్ల కూడా పోతన భాగవత పద్యాలను తెలుగు పాఠకులు కంఠస్థం చేస్తూ రనటం పోతన అలంకార వైదుష్యానికి ఉదాహరణ. తన రచనద్వారా భగవంతుని ఉనికిని పునరుద్ధాటించడమే కాకుండా, శ్రీమహావిష్ణువు అవతారాలమాటున దాగివున్న పరమ భాగవత రహస్యాల్ని వివరించాడు పోతన. ఈ ప్రయత్నంలో ఉపమ, ఉత్సేధిక, రూపకం, శ్లేష, ఉత్సేఖ వంటి అర్థాలంకారాలనూ, వివిధ అనుప్రాసలతో కూడిన శబ్దాలంకారాలనూ సమయోచితంగా ఉపయోగించి, తన భాగవతాన్ని అనవ్వరత్నంగా తయారుచేశాడు.

ఈ విధమైన అలంకార విన్యాసం, పాఠకునికి విషయ పరిగ్రహాణలోనూ, అంతర్గత భావ పరిగ్రహాణలోనూ ఇతోధికంగా దోహదపడటమే కాకుండా, ఆ పద్యాలను ఎప్పటికీ గుర్తుంచుకునేలా చేస్తూ యని చెప్పువచ్చు.

ప్రస్తుతం ప్రతిపాదించబడిన సిద్ధాంత గ్రంథం, ‘పోతన మహాభాగవతం-అలంకార వైభవం’ ముఖ్యంగా పోతన రచించిన ఆంధ్ర మహాభాగవతంలో ఉపయోగించిన అలంకారాల వైదుష్యాన్ని, వైభవాన్ని పరిశీలించే ప్రయత్నం చేస్తుంది. ఈ సిద్ధాంత గ్రంథం ఐదు అధ్యాయాలుగా వింగడించబడింది.

1వ అధ్యాయం :

15 వ శతాబ్దాన్ని శ్రీనాథుని పేరుతో శ్రీనాథయగంగా పేరొనదం సాహితీప్రియులకు తెలిసినదే. ఈ అధ్యాయంలో శ్రీనాథయగంలో తెలుగు సాహిత్యం, నాటి రాజకీయ సామాజిక పరిస్థితులు, ఆనాటి సాహిత్య విశేషాలతో పాటు ఆ కాలంలో విలసిల్లిన ఇతర కవులు, వారి కావ్యాలను పరిశీలించటం జరుగుతుంది. ఆనాటి కవులలో బమ్మేర పోతన స్థానం, అతని జీవిత విశేషాలు, రచనలను పరిచయం చేయడంతో ఈ అధ్యాయం ముగుస్తుంది.

2వ అధ్యాయం :

వ్యాసప్రోక్తమైన మహా భాగవతాన్ని ఆంధ్రీకరించడానికి పోతన పూసుకున్నాడు. అయితే స్వతహాగా శివభక్తుడైన పోతన శ్రీహరి గుణగణాలను ప్రస్తుతిస్తూ, అతని లీలావిన్యాసాలను వర్ణించే మహా భాగవతాన్ని తెనిగించడానికి నడుంకట్టడం కొంచెం ఆశ్చర్యకరమే. వ్యాస మహా భాగవతాన్ని పోతన అనువదించేందుకు కారణాలు అనేకం కనపడతాయి. క్రీ.శ. 1420-1480 కాలానికి చెందిన బమ్మెర పోతన కవి ప్రాథమికంగా శివ భక్తుడు. నిరంతర శివనామ స్వరణచే పోతన పునీతమైనవాడు. బాల్యదశలో ఉన్నప్పుడే ‘వీరభద్ర విజయం’ అనే గ్రంథాన్ని రాశాడు. దీని తరువాత రచన ‘నారాయణ శతకం’. నారాయణ శతకం రచించే నాటికి పోతనలో భక్తిభావం కుదిరిందని చెప్పవచ్చు. జీవిత పరమార్థాన్ని గురించిన సత్యాలను ఆకళింపు చేసుకొని ఉండవచ్చు. పోతన భాగవత రచనకు ప్రణాళిక రూపుదీర్ఘకొన్నది ఈ సమయంలోనే. అయితే అది పోతనకే తెలియనంత అంతర్లీసంగా ఉండిపోయింది. గౌతమీనదీ తీరాన ధ్యాననిమగ్నుడై ఉన్న పోతనకు శ్రీరాముడు కనిపించి భాగవతాన్ని వెలయింపుమని ఆజ్ఞాపించే వరకూ అది బయటపడలేదు. పెద్దలను, బుధులను సంప్రదించిన అనంతరం పోతన ఆంధ్ర మహాభాగవత రచనకు శ్రీకారం చుట్టాడు.

పోతన మహాభాగవతాన్ని ఆంధ్రీకరించడానికి దారితీసిన కారణాలను రెండో అధ్యాయం వివరిస్తుంది. అంతే కాకుండా ఆంధ్ర మహాభాగవత రచనకు పోతన ఉపయోగించిన పద్ధతి, పోతన రచనా శైలి ఈ రెండో అధ్యాయంలో పేర్కొనడం జరిగింది.

3వ అధ్యాయం :

కావ్యాలలో అలంకార ప్రాధాన్యం గొప్పది. అలంకారంలేని కావ్యం ఉన్నదంటే అతిశయోక్తి కాదు. ప్రాచీన లాక్షణికుడైన భరతమహాముని నుండి నేటి అడిదం సూరకవి వరకూ, అలంకారాల గొప్పదనాన్ని ప్రశంసించినవారే. ఈ అలంకార ప్రస్తావానికి మూడవ అధ్యాయం కేటాయించడమైనది. అలంకార నిర్వచనాలు, అలంకారాల సంబ్యు, అలంకారాలను వివిధ లాక్షణికులు వర్గికరణ చేసిన విధానం వివరిస్తూ అర్థాలంకారాలను, శబ్దాలంకారాలను ఈ మూడవ

అధ్యాయం వివరిస్తుంది. వివిధ శబ్దాలంకారాల లక్షణాలను సోదాహరణంగా వివరించే పట్టికలు ఈ మూడో అధ్యాయానికి అనుబంధాలుగా ఉంటాయి.

4వ అధ్యాయం :

నాలుగో అధ్యాయం శబ్దాలంకార ప్రకరణం. పోతన రచించిన ఆంధ్ర మహాభాగవతంలో కనిపించే శబ్దాలంకారాలను ఈ అధ్యాయం వివేచిస్తుంది. పోతన శబ్దాలంకారాలను ప్రయోగించిన తీరు, ఆయా అలంకారాల సొందర్యం, వాటివల్ల భాగవతానికి ఏర్పడ్డ సాగను ఈ అధ్యాయం పరిశీలిస్తుంది. పోతన ఉపయోగించిన స్కృంధాలవారీ శబ్దాలంకారాల పట్టిక దీనికి అనుబంధంగా ఉంటుంది.

5వ అధ్యాయం :

అయిదో అధ్యాయం అర్థాలంకార ప్రకరణం. పోతన మహాభాగవతంలో కనిపించే వివిధ అర్థాలంకారను పరిశీలించే ప్రయత్నం చేస్తుంది ఈ అధ్యాయం. పోతన ఉపయోగించిన ఉపమ, రూపకం, ఉత్సేధక, స్లేష, అర్థాంతరన్యాసం మొదలైన అలంకారాలను ఎక్కుడెక్కుడ ప్రయోగించాడో, దాని వల్ల భాగవతంలో కలిగిన ప్రయోజనం, ఆయా అలంకారాల సాగను ఈ అధ్యాయం పేర్కొంటుంది. వివిధ అలంకారాలాల నిర్వచనాలు, లక్షణాలు ఇవ్వడంతో పాటు, పోతన భాగవతంలో ఆ అలంకారాలు ఎక్కుడెక్కుడ ఉన్నాయో పేర్కొంటూ, వాటిలోగల వైవిధ్యాన్ని వివరిస్తుంది. స్కృంధాలవారీగా కనిపించే వివిధ అలంకారాల వివరాలు పట్టిక రూపంలో ఉన్న అనుబంధం పేర్కొంటుంది.

.....

‘POTANA MAHAA BHAAGAVATAM - THE GLORY OF FIGURES OF SPEECH ’

(POTHANA MAHAA BHAAGAVATAM – ALANKAARA VAI BHAVAM)

**(A Synopsis on the thesis proposed to be submitted for Ph.D. Degree
in Madurai Kamaraj University)**

Name of the Part-time Research Scholar : GODAVARI VENKATA MURALI MOHAN
Regd. No. : P 8288

The Telugu Literature has achieved a greater importance in fifteenth Century with the advent of Sreenadha and Bammerra Potana. The two contemporaries presented great works with their own way of approach and style and fulfilled the Telugu literature with Heavenly Love, Devotion and description.

One of the two contemporaries and great scholars of Telugu Literature in 15th Century, Bammerra Potana lived a common life and dedicated his major work ie., the translation of Maha Bhaagavatam of Veda Vyasa to Lord Sree Rama. He never expected wealth from the kings and rulers by dedicating his writings to them as was done by his near and contemporary Sreenadha. He condemned such way of dedicating Saraswathi, the Goddess of Education to the common earthly-men. He lead a very simple life and thus became ideal for the next generation of poets. He was respected with the titles – ‘Sahaja Paandityudu’ (Natural Pandit) and ‘Bhakta Kavi’ (Bhakti Poet)

His major work ‘Andhra Maha Bhaagavatham’ is a rich source of worship and devotion. It explains how a literary work should be. It is not a hyperbole that the next generation of poets followed the way of Bammerra Potana in their writings and thus Bammerra Pothana became an ideal poet.

Andhra Maha Bhagavatham is a work of not only the ‘Leela of Paramaathman’ but also the literary values. It is fully filled with apt metres, suitable figures of speech and illustrations. The glory of figures of speech that we find in Pothana Bhaagavatham fills the reader with full of joy and bliss which is known as ‘Kaavyaananda’. Bammara Pothana made use of all the opportunities to play with figures of speech, both Sabda (sound) and Ardha (meaning) through out his work.

This made Andhra Mahabhaagavatham more attractive and readable. Many-a-reader used to get the verses of Andhra Mahabhaagavatham by heart since its time because of the beauty of his figures of speech only. Pothana reiterated the God’s existence by his work and elucidated the secret behind the incarnation of Lord Sri Maha Vishnu with his suitable usage of Ardhaalankaras (figures of speech based on meaning) like Upama (Simile) Utprehsha (Metaphor) and so on and Sabdaalankaaras like Anupraasaa (alliteration). The usage of these figures of speech enables the reader to understand the content and inner meaning and not to forget the original verse for ever.

The proposed thesis, ‘POTANA MAHAA BHAGAVATHAM – ALANKAARA VAIBHAVAM’ (POTANA MAHAA BHAGAVATHAM - THE GLORY OF FIGURES OF SPEECH’) mainly studies on the splendour of those figures of speech used in Pothana’s Andhra Mahabhaagavatham. The thesis is divided into five chapters as noted below:

Chapter-I : Telugu Literature in 15th Century – the society and literature – Poets - the life of
Bammera Pothana – his place and his works.

Chapter-II : The Andhra Mahaa Bhaagavatham – his way of writing – his style – reasons
behind translation of Vyaasa Mahaa Bhaagavatham – achievement.

Chapter-III : Alankaraas – Major Classification of Alankaaraas – the necessity of Alankaaraas
in Kaavyas and its beauty - The Alankaaraas mostly used by Bammera Potana.

Chapter-IV : Sabdaalankaara Prakaranam – the alankaaraas based on the sound – Usage of
these figures of speech by Pothana – its study.

Chapter-V : Ardhaalankaara Prakaranam – the figures of speech based on the meaning –
Pothana's usage of these figures of speech – its study.